

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στη δεκαετία του '40 και η επινόηση
του «σλαβοκομμουνισμού»**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Κωνσταντίνος Κατσούδας

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Δέσποινα Παπαδημητρίου Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Προκόπης Παπαστράτης Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Αθανασία Μπάλτα Καθηγήτρια Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Copyright © Κωνσταντίνος Κατσούδας, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περίληψη

Στην ανά χείρας διατριβή εξετάζεται η μετάλλαξη του αντικομμουνιστικού λόγου στην Ελλάδα της δεκαετίας του '40 και η ανάδυση της έννοιας της εθνικοφροσύνης. Η συναίρεση κομμουνισμού και σλαβισμού στην καινοφανή έννοια του «σλαβοκομμουνισμού», κεντρική στον επίσημο και δημόσιο λόγο της περιόδου, διαμόρφωσε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ελληνικού αντικομμουνισμού στο περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου. Μέσω μιας γενεαλογικής προσέγγισης, επιχειρείται να αναλυθεί το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο που γέννησε αυτή τη λογοθετική κατασκευή, τα σημασιολογικά πεδία που δημιούργησε, καθώς επίσης και οι συναρθρώσεις του με άλλους λόγους, η εμπέδωσή της σε θεσμούς και πρακτικές και, τέλος, η επίδρασή της στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο.

Λέξεις-κλειδιά: Αντικομμουνισμός, Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, Σλαβισμός, εθνικοφροσύνη, Ψυχρός Πόλεμος

Abstract

This dissertation examines the mutation of anti-Communist discourse in 1940s Greece and the emergence of the concept of “national-mindedness”. The merger of communism and Slavism in the new concept of “Slav-communism”, central to the official and public discourse of the period, shaped Greek Anti-Communism’s distinctive character within the Cold War environment. Through a genealogical approach, an attempt is made to analyze the socio-political context that gave birth to this discursive construction, as well as the semantic fields it created, its articulations with other discourses, its embedment in institutions and practices and, finally, its impact on the Greek civil war.

Keywords: Anti-Communism, Greek Civil War, Slavism, “national-mindedness”, Cold War

Εισαγωγή σ.6

- 1. Ανολοκλήρωτες συνενυρέσεις: Στοιχεία για το χαρακτήρα του μεσοπολεμικού ελληνικού αντικομμουνισμού σ.16**
- 2. Η «εθνική δυσπιστία»: Η νέα συνάντηση αντικομμουνισμού και αντισλαβισμού στην Κατοχή σ.29**
- 3. Τα πρωτόκολλα της προδοσίας: Κατοχικές θεωρίες συνωμοσίας σ.46**
- 4. Εθνικοί εχθροί, εξωτερικού και εσωτερικού: Αντικομμουνισμός, εθνικισμός και αντιμειονοτικός λόγος σ.62**
- 5. Οι «Σουδήτες» της Μακεδονίας: Το ζήτημα των σλαβόφωνων πληθυσμών σ.81**
- 6. Στη δίνη των «εθνικών διεκδικήσεων»: Ο μεταπολεμικός αλυτρωτισμός σ.94**
- 7. «Ακήρυκτος πόλεμος»: Προσλήψεις της εμφύλιας αντιπαράθεσης, 1945-1946 σ.114**
- 8. Το έθνος εναντίον των εχθρών του: Η διεθνοποίηση του εμφυλίου πολέμου σ.131**
- 9. Η εκπλήρωση της προφητείας: Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου πολέμου σ.149**
- 10. Έλληνες και μη: Αφαιρέσεις ιθαγένειας στην Ελλάδα του εμφυλίου σ.167**
- 11. «Πανσλαβιστές» και «Μακεδονομάχοι»: Μυθολογήσεις της εμφύλιας σύγκρουσης σ.187**
- 12. «Ερυθρός Φασισμός»: Όψεις της σχέσης εθνικοφροσύνης και αντι-ολοκληρωτισμού σ.208**

13. «Το στίγμα του αιώνας»: Το «Παιδομάζωμα» και το «Παιδοφύλαγμα» σ.229

Συμπέρασμα σ.270

Πηγές σ.282

Εισαγωγή

Αρχικό ερέθισμα για την επιλογή του θέματος της παρούσας διδακτορικής διατριβής ήταν η εντύπωση που προξένησε στο συγγραφέα, όταν πρωτοξεκίνησε να εντρυφεί στις πρωτογενείς πηγές, το πόσο διάστικτος ήταν ο εμφυλιοπολεμικός λόγος από εθνικές και φυλετικές κατηγορίες. Η έννοια του σλαβισμού και τα παράγωγά της διαπερνούσαν τα κείμενα. Όλα αυτά πιθανόν να στερούνταν πρωτοτυπίας αν συνέβαιναν το μεσοπόλεμο, αν αφορούσαν την αυταρχική Δεξιά ή κάποιο φασιστικό κίνημα της δεκαετίας του '30. Όμως ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος θεωρείται μία από τις εναρκτήριες πράξεις του Ψυχρού Πολέμου, μιας παγκόσμιας αντιπαράθεσης που ασφαλώς μεν έχει να επιδείξει ουκ ολίγα δείγματα πολιτικού φανατισμού και μισαλλοδοξίας, ωστόσο η ιδεολογική και εννοιολογική θεμελίωσή της ήταν διαφορετική σε σχέση με ό,τι ίσχυε πριν από το 1945.

Ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε μια παγκόσμια αντιπαράθεση δύο γεωπολιτικών μπλοκ και δύο κοινωνικοπολιτικών συστημάτων, που συγχρόνως έτρεφαν φιλοδοξίες να ηγεμονεύσουν ιδεολογικά το μεταπολεμικό κόσμο. Η ιδεολογική διάσταση είναι αναπόσπαστη από τις άλλες πτυχές (πολιτικές, διπλωματικές, στρατιωτικές, οικονομικές, πολιτιστικές κ.ά.) του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων. Αν, όπως έχει επισημανθεί, βασικό χαρακτηριστικό του Ψυχρού Πολέμου είναι η παγκοσμιότητά του και ο αδιαίρετος χαρακτήρας του, στο βαθμό που αναπαραγόταν από την αλληλεπίδραση των διεθνών και κατά τόπους εθνικών εξελίξεων, καθώς και από την αλληλοδιείσδυση της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ιδεολογική του διάσταση ήταν εκείνη που εν πολλοίς ενοποιούσε τις επιμέρους εκφάνσεις του.¹ Η διεθνής ακαδημαϊκή έρευνα έχει προ πολλού στραφεί στη μελέτη του ιδεολογικού χαρακτήρα του Ψυχρού Πολέμου, εστιάζοντας κατά βάση στις πολιτισμικές του εγγαράξεις², τις ρητορικές του αποτυπώσεις³ και τους

¹ F. Romero, «Indivisibilità della guerra fredda. La guerra totale simbolica», *Studi Storici* 38.4 (1997), σ.935-950. Αρκετές προσεγγίσεις μάλιστα, όπως η κλασική μελέτη της Mary Kaldor (που εντούτοις φαίνεται να υποτιμά το «θερμό» χαρακτήρα της σύγκρουσης στον Τρίτο Κόσμο), θεωρούν τον Ψυχρό Πόλεμο ως κατ' εξοχήν ιδεολογική και συμβολική διαμάχη. Βλ. M. Kaldor, *The Imaginary War: Understanding the East-West Conflict*, Οξφόρδη: Blackwell, 1990.

² Μεταξύ πολλών άλλων, βλ. P. Romijn, G. Scott-Smith & J. Segal (επιμ.), *Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press, 2012· D. Caute, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War*, Νέα Υόρκη: Oxford

προπαγανδιστικούς του υποβολείς.⁴ Διακριτό πεδίο έρευνας αποτελεί το «εσωτερικό μέτωπο» του Ψυχρού Πολέμου. Ιδιαίτερα στην εμβληματική περίπτωση του αμερικανικού μακαρθισμού, ο αντίκτυπος του αντικομμουνισμού στην πολιτική και κοινωνική ζωή έχει τύχει ενδελεχούς διαπραγμάτευσης.⁵

Αντλώντας από μία σχεδόν σμιτιανή θεώρηση του διπόλου εχθρός/φίλος ως συγκροτητικού του πολιτικού, οι διαζευκτικά ασύμμετρες έννοιες (asymmetrical counter-concepts)⁶ του κομμουνισμού και του αντικομμουνισμού αποτέλεσαν τις ιδεολογικές συντεταγμένες της μεταπολεμικής αντιπαράθεσης. Οι δύο έννοιες παρουσιάζονταν απόλυτα ασυμφιλίωτες. Ενόσω όμως οι αντικομμουνιστές συνομολογούσαν ότι ο κομμουνισμός αποτελούσε οντολογική απειλή, παρέμενε ασαφές ποιες ήταν ακριβώς οι αρχές και οι αξίες που συγκροτούσαν την ταυτότητα του δικού τους στρατοπέδου. Η έννοια της ελευθερίας, η οποία περιέκλειε πάντως ποικίλα σημαινόμενα ανά περίπτωση, παρουσιαζόταν συνήθως ως η αρχή που

University Press, 2003· G. Scott-Smith & H. Krabbendam (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Λονδίνο: Frank Cass, 2003· W. L. Hixson, *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*, Νέα Υόρκη: St. Martin's Griffin, 1998.

³ M. J. Medhurst & H. W. Brands (επιμ.), *Critical Reflections on the Cold War: Linking Rhetoric and History*, College Station: Texas A & M University Press, 2000· L. B. Hinds, Lyn Boyd & T. O. Windt, *The Cold War as Rhetoric: The Beginnings, 1945-1950*, Νέα Υόρκη: Praeger, 1991· Medhurst, M. J. et al. (επιμ.), *Cold War Rhetoric: Strategy, Metaphor, and Ideology*, Νέα Υόρκη: Greenwood Press, 1990.

⁴ Για παράδειγμα, βλ. G. Scott-Smith, *Western Anti-Communism and the Interdoc Network: Cold War Internationale*, Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2012· K. Osgood, *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, Lawrence: University Press of Kansas, 2006· F. Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, Νέα Υόρκη: The New Press, 2000.

⁵ Μεταξύ άλλων, βλ. L. Ceplair, *Anti-Communism in Twentieth-Century America: A Critical History*, Santa Barbara Ca.: Praeger, 2011· T. Morgan, *Reds: McCarthyism in Twentieth Century America*, Νέα Υόρκη: Random House, 2003· E. Schrecker, *Many are the Crimes: McCarthyism in America*, Βοστώνη: Little, Brown and Company, 1998· S. J. Whitfield, *The Culture of the Cold War*, Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 1996· J. Kovel, *Red Hunting in the Promised Land: Anti-Communism and the Making of America*, Νέα Υόρκη: Basic Books, 1994· M. J. Heale, *American Anticommunism: Combatting the Enemy Within, 1830-1970*, Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 1990· R. M. Fried, *Nightmare in Red: The McCarthy Era in Perspective*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1990.

⁶ Βλ. R. Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2004, σ.155-191.

θέσμιζε πολιτικά και συμβολικά τη συμμαχία των αντικομμουνιστικών κρατών: τον «ελεύθερο κόσμο».⁷ Ωστόσο, η αντιμαχία με τον κομμουνισμό είχε μακρά προϊστορία, καθώς αναγόταν στην εποχή της Οκτωβριανής Επανάστασης – ή και παλαιότερα, αν λάβουμε υπ’ όψιν τις προγενέστερες αντισοσιαλιστικές εκστρατείες. Οι μεταπολεμικές φιλελεύθερες δημοκρατίες επιχείρησαν να αποκαθαίρουν τον ψυχροπολεμικό λόγο από υφολογικές επιβιώσεις της μεσοπολεμικής περιόδου, ιδίως εκείνες που θύμιζαν τους ηττημένους ολοκληρωτισμούς του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι δε Ηνωμένες Πολιτείες, η αδιαμφισβήτητα ηγεμονεύουσα δύναμη του «ελεύθερου κόσμου», εξασκούσε άμεσα ή έμμεσα την επιρροή τους ώστε να ευθυγραμμίσει τις πολιτικές των συμμάχων της με τα συμφέροντά της και να τυποποιήσει την παγκόσμια λογοθετική παραγωγή. Συγχρόνως, επίσημα και ανεπίσημα υπερεθνικά δίκτυα υπηρεσιών, οργανώσεων και προσωπικοτήτων αποτέλεσαν κόμβους για τη διάχυση κοινών ιδεολογικών τόπων.⁸ Τέτοιες προσπάθειες δεν στέφθηκαν πάντα με απόλυτη επιτυχία. Από τη μια, οι ελάσσονες εταίροι της δυτικής συμμαχίας συχνά κατόρθωναν να διαφυλάττουν την αυτονομία τους⁹, ενώ, από την άλλη, οι ιστορικές συγκυρίες που είχαν προσδώσει ιδιαίτερα εθνικά γνωρίσματα στον αντικομμουνιστικό λόγο δεν μπορούσαν να εξαλειφθούν εύκολα. Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει ότι δεν επιτεύχθηκε η συνάρθρωση κάποιας μορφής υπερεθνικής ιδεολογίας του «ελεύθερου κόσμου». Σημαίνει όμως ότι δεν ήταν μονολιθική και ότι η υπερεθνική της διάσταση δεν αναιρούσε τις τοπικές ιδιοτυπίες. Μόνο η περιπτωσιολογική μελέτη είναι σε θέση να αναδείξει τη διάδραση ενδογενών και εξωγενών παραγόντων στη συγκρότηση του αντικομμουνιστικού λόγου, αποφεύγοντας τις δίδυμες ατραπούς του κοντόφθαλμου εξαιρετισμού και της άκριτης ομογενοποίησης.

Τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, ο εγχώριος αντικομμουνισμός αποτέλεσε επανειλημμένα αντικείμενο έρευνας από την ελληνική ιστοριογραφία στο πλαίσιο της

⁷ Πρβ. D. Papadimitriou, «Establishing the cultural identity of the West in the early Cold War: A conceptual approach», *Historein*, 14.2 (2014), σ.71-88.

⁸ Για ένα δείγμα του αυξανόμενης βιβλιογραφικής παραγωγής για το διεθνικό χαρακτήρα του ψυχροπολεμικού αντικομμουνισμού, βλ. L. van Dongen, S. Roulin & G. Scott-Smith (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War: Agents, Activities, and Networks*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

⁹ Πρβ. M. del Pero, «Containing containment: rethinking Italy’s experience during the Cold War», *Journal of Modern Italian Studies* 8.4 (2003), σ.532-555.

μελέτης της δεκαετίας του '40. Χρονικά προηγήθηκαν διεισδυτικές ανατομίες της έκτακτης νομοθεσίας και του εμφυλιοπολεμικού θεσμικού πλαισίου από τη σκοπιά της νομικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας.¹⁰ Ακολούθησε η μελέτη του επίσημου και δημόσιου λόγου σε μια προσπάθεια να αποκωδικοποιηθούν εννοιολογικά και ρητορικά οι άξονες του ελληνικού αντικομμουνισμού στη συγχρονία και τη διαχρονία, αλλά και χάρις τη Δέσποινα Παπαδημητρίου οι διεθνείς του δικτυώσεις.¹¹ Δυστυχώς, η πρωτοποριακή απόπειρα του Βασίλη Γούναρη να εξετάσει τη βορειοελλαδική εθνοφοροσύνη με όρους κοινωνικής ιστορίας δεν βρήκε πολλούς μιμητές.¹² Παρότι ασφαλώς όλες οι παραπάνω μελέτες συγκροτούν από κοινού ένα ερευνητικό πεδίο και σε πολλές περιπτώσεις βρίσκονται σε διάλογο μεταξύ τους,¹³ ωστόσο ακόμα δεν έχει επιχειρηθεί μια τρόπον τινά «ολιστική» προσέγγιση που να συνδυάζει τη διερεύνηση των θεσμών, του δημόσιου λόγου και των κοινωνικών διεργασιών σαν ενιαία και αλληλοτροφοδοτούμενη αλληλουχία. Εξαίρεση αποτελεί μια σειρά εξαιρετικών μελετών για συγκεκριμένους θεσμούς του εμφυλιακού και

¹⁰ M. Samatas, *Surveillance in Greece*, Νέα Υόρκη: Pella, 2004· Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, ³1995· Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», στο Ι. Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984, σ.561-594· Ρ. Σ. Κούνδουρος, *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1978.

¹¹ Α. Ι. Μητσοπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20ό αιώνα». Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014· Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα: Σαββάλας, 2006· Α. Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-1950*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003· Σ. Μπουρνάζος, «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκίμες* 6 (1997), σ.101-133.

¹² Β. Γ. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, πρόλογος Mark Mazower, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2002.

¹³ Η μελέτη του Σ. Μπουρνάζου, «Το κράτος των εθνοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», σε Χ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, τόμ. Δ2, σ.9-49, αποτελεί μια ιδιαίτερα χρήσιμη εισαγωγή στο θέμα, η οποία επιδιώκει να επισκοπήσει πολλές διαστάσεις του ελληνικού αντικομμουνισμού.

μετεμφυλιακού κράτους, ιδιαίτερα της Μακρονήσου.¹⁴ Ωστόσο, θα ήταν παραπλανητικό να γενικευτούν τα πορίσματά τους, καθώς κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με την ταύτιση της μεταπολεμικής κοινωνίας με συγκεκριμένους κατασταλτικούς θεσμούς. Ένα πρόσθετο πρόβλημα που εντοπίζεται σε ορισμένες μελέτες είναι η ερμηνευτική ασάφεια ως προς τα χαρακτηριστικά της εθνοφροσύνης, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις αντιμετωπίζεται εξωϊστορικά απλώς ως μεταπολεμικό συνώνυμο του αντικομμουνισμού, παραγνωρίζοντας τους υπόλοιπους ιδεολογικούς αρμούς της, το εννοιολογικό της βάθος και τις μεταλλάξεις που έχουν συντελεστεί στον ιστορικό χρόνο. Η πρόσμιξη αντισλαβισμού και αντικομμουνισμού έχει φυσικά επισημανθεί πολλές φορές. Σε αρκετές περιπτώσεις, ωστόσο, θεωρείται κοινότοπη, λίγο-πολύ αυτονόητη, μη χρήζουσα εξήγησης και ιστορικοποίησης. Τα συμβολικά συστήματα, οι εικόνες και οι ρητορικοί τρόποι που παρήγαγε έχουν αναλυθεί σε σημαντικό βαθμό, όπως και η εργαλειοποίησή τους από τους επίσημους μηχανισμούς, ενίοτε δε και η κοινωνική δυναμική της. Με την εξαίρεση, όμως, του Αδαμάντιου Σκόρδου¹⁵ που έχει επιχειρήσει να περιγράψει συνοπτικά αυτή την ιδεολογική αμαλγαματοποίηση, δεν έχουν μελετηθεί οι συνθήκες παραγωγής και το κοινωνικό πλαίσιο του περί «σλαβοκομμουνισμού» λόγου.

Η σημασία της δεκαετίας του '40 για τον ελληνικό αντικομμουνισμό είναι πανθομολογούμενη, όμως ακόμη εκκρεμεί η μελέτη της ως γενετική στιγμή της εθνοφροσύνης. Αφετηριακή θέση του γράφοντος είναι πως η εθνοφροσύνη δεν είναι ταυτόσημη με τον αντικομμουνισμό, αλλά τον εμπεριέχει. Για την ακρίβεια, μια ριζοσπαστική μορφή αντίθεσης στον κομμουνισμό, η οποία αποκλείει τους κομμουνιστές ως πρόσωπα από το έθνος, βρίσκεται στον πυρήνα της, όμως εκείνο που προσδίδει στην εθνοφροσύνη τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της είναι η συνάρθρωσή του με άλλες έννοιες και αφηγήσεις, σύνθεση που επιτεύχθηκε χάρις σε νοητικές

¹⁴ Ιδιαίτερα βλ. Π. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας: Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002· *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη: Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000. Για το θέμα των φακέλων, βλ. Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν: Ο φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2019.

¹⁵ Α. Τ. Skordos, «From “Russian Pan-Slavism” to “Soviet Slavo-Communism”: Slavicness as an Enemy Concept in Nineteenth and Twentieth-Century Greece», *Memoria e Ricerca* 59.3 (2018), σ.431-452. Δυστυχώς η αδυναμία του γράφοντος να διαβάσει γερμανικά δεν του έχει επιτρέψει να μελετήσει τις άλλες δημοσιεύσεις του συγγραφέα.

διαδικασίες, ιδεολογικές διεργασίες και πολιτικοκοινωνικές αναδιατάξεις που συντελέστηκαν στη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων. Επιπλέον, θα υποστηριχθεί ότι παρότι η έννοια της εθνικοφροσύνης συγκροτείται πριν από το ξέσπασμα του Ψυχρού Πολέμου, γεγονός που εξηγεί αρκετές από τις ιδιοτροπίες της, η συγκρότησή της ως ιδεολογία συνέπεσε με την αμερικανική επέμβαση στην εμφυλιακή Ελλάδα και ολοκληρώθηκε μέσω της – όχι πάντα ομαλής – ενθουλάκωσης στοιχείων του διεθνούς αντικομμουνισμού. Αποτελεί δηλαδή ιθαγενή ενσάρκωση της ευρωατλαντικής ψυχροπολεμικής ιδεολογίας, η οποία δεν μεταφυτευόταν μηχανικά κατά τόπους αλλά γονιμοποιούσε τις εκάστοτε εθνικές παραδόσεις.

Η ανά χείρας διδακτορική διατριβή επέλεξε να εστιάσει στην ώσμωση αντικομμουνισμού και αντισλαβισμού θεωρώντας την ως καθοριστικό γνώρισμα της μεταπολεμικής εθνικοφροσύνης και ως απόλυτη ελληνική πρωτοτυπία στο ψυχροπολεμικό περιβάλλον. Μέσα από μια όσο γίνεται περισσότερο γενεαλογική προσέγγιση, σκοπεύει να ανιχνεύσει τα στάδια της εμφάνισης και εμπέδωσης της έννοιας του «σλαβοκομμουνισμού» στο δημόσιο λόγο, τα ιδεολογικά της συμφραζόμενα, τις κοινωνικές της πλαισιώσεις και τις πολιτικές της συνδηλώσεις.¹⁶ Οι έννοιες δεν είναι στατικές ή αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου, ο χαρακτήρας του είναι δυναμικός και σχεσιακός, αποτελεί αντικείμενο συνεχούς επαναδιαπραγμάτευσης και εξαρτάται από τις συνθήκες της συγκυρίας, τις τρέχουσες ανάγκες και τις προτεραιότητες όσων τις οικειοποιούνται και τις νοσηματοδοτούν. Εν προκειμένω, η εθνικοφροσύνη θα επιχειρηθεί να συνδεθεί με την αναλυτική κατηγορία του λόγου, νοούμενου όχι με τη στενή έννοια, ούτε πολύ περισσότερο αποκλειστικά και μόνο ως προπαγάνδας, αλλά ως λογοθετικού πλαισίου (discourse) που συμπεριλαμβάνει ρητορικούς τρόπους, εικόνες, σύμβολα, νοηματικές κατασκευές, κοινωνικές αναπαραστάσεις και φαντασιακές προβολές, μαζί με θεσμικές αποκρυσταλλώσεις, πρακτικές και εμπειρικά βιώματα. Σε ένα τελευταίο στάδιο, η προσέγγιση αυτή θα συνδιαλλαγεί με το μορφολογικό μοντέλο της ιδεολογίας,¹⁷ σύμφωνα με το οποίο οι ιδεολογίες συγκροτούνται από περιφερειακές

¹⁶ Για μια έξοχη μελέτη του κοινωνικοπολιτικού πλαισίου της ανάδυσης της διαφιλονικούμενης έννοιας της «δημοκρατίας» στην Ιταλία της δεκαετίας του '40, πρβ. R. Forlenza, *On the Edge of Democracy: Italy, 1943-1948*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2019.

¹⁷ M. Freeden, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1996.

έννοιες που συναρθρώνονται γύρω από μία ηγεμονεύουσα έννοια, προκειμένου να επιχειρηθεί να οριστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της εθνικοφροσύνης.

Η παρούσα διδακτορική διατριβή βασίζεται σε μεγάλο όγκο πρωτογενών πηγών. Έχουν αποδελτιωθεί όλες οι αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής, αλλά και πολλές επαρχιακά έντυπα και περιοδικές εκδόσεις σε μια προσπάθεια να καταγραφεί η πολιτική, ιδεολογική και γεωγραφική ποικιλομορφία των μοτίβων του αντικομμουνιστικού λόγου. Γίνεται ευρεία χρήση κυρίων άρθρων, άρθρων γνώμης, επιφυλλίδων, ειδησεογραφίας, αλλά και ξένων αναδημοσιεύσεων, καθώς ο τύπος αποτελούσε κύριο εργαλείο διάχυσης του δημόσιου λόγου στις πληβειακές και λόγιες εκδοχές του. Συγχρόνως αξιοποιήθηκαν πολλές αρχειακές δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές. Τα τεκμήριά τους δεν αποκαλύπτουν απλώς πρακτικές, πολιτικές και σχεδιασμούς, αλλά και τη γλώσσα των μηχανισμών και όσων συνδιαλέγονταν μαζί τους, επιτρέποντας τη σκιαγράφηση του αντικομμουνιστικού φαινομένου «από τα πάνω», «από τα κάτω» και «από τα μέσα». Οι παραπάνω πηγές συμπληρώθηκαν από αδημοσίευτες και δημοσιευμένες μαρτυρίες, ώστε να προστεθούν βιωματικές ψηφίδες στο μωσαϊκό του ελληνικού αντικομμουνισμού.

Στο πρώτο κεφάλαιο της ανά χείρας διδακτορικής διατριβής εξετάζονται οι καταβολές της σύζευξης αντισλαβισμού και αντικομμουνισμού κατά την προπολεμική περίοδο. Επιχειρείται να αναδειχθούν τα σημεία σύγκλισης των δύο αφηγήσεων και οι θεσμικές και συμβολικές τους αποτυπώσεις, αλλά και να επισημανθούν τα όρια της ισχύος αυτής της λογοθετικής σύζευξης. Υποστηρίζεται ότι, ενώ αντισλαβισμός και αντικομμουνισμός συναπαντήθηκαν στη δεκαετία του '20, με τη συνάντησή τους μεταξύ άλλων να αντανακλάται στην κατασταλτική νομοθεσία της περιόδου, η φύση του ελληνικού αντιμπολσεβικισμού δεν μεταλλάχθηκε.

Η επανενοιολόγηση του ελληνικού αντικομμουνισμού κατά τη διάρκεια της Κατοχής εξετάζεται στο δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο. Ένα από τα κύρια πορίσματα αυτών των κεφαλαίων είναι ότι κατά την περίοδο της Κατοχής, με πεδίο αναφοράς τη Βόρεια Ελλάδα και με φόντο την αναμόχλευση του Μακεδονικού ζητήματος, ο ελληνικός αντικομμουνισμός ουσιαστικά επανεπινοήθηκε μέσω της ερμηνείας της μαζικής επιρροής του ΕΑΜ με όρους περισσότερο εθνικής παρά κοινωνικοπολιτικής απειλής. Η ανάδυση της ταυτότητας του «εθνικόφρονα», έννοιας με διαφορετικό πλέον σημασιολογικό περιεχόμενο από εκείνο που είχε προπολεμικά, αντανάκλασε τις νέες ευαισθησίες του αστικού χώρου που δεν είχαν ωστόσο ακόμα διαμορφωθεί

σε ιδεολογία και παρέμεναν ρευστές. Παράλληλα, την ίδια εποχή τέθηκαν οι βάσεις για την εκδίπλωση ενός συνωμοσιολογικού αντικομμουνιστικού λόγου, ο οποίος δεν ήταν περιθωριακός, αλλά είχε κομβικό ρόλο στην ενοποίηση του διττού κινδύνου, κομμουνιστικού και βουλγαρικού/σλαβικού, που υποτίθεται ότι απειλούσε την εθνική ακεραιότητα.

Το τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής πραγματεύεται τη μεταπολεμική διάχυση εχθρικών εικόνων και λόγων τόσο απέναντι στα γειτονικά κράτη (Βουλγαρία, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία), όσο και απέναντι σε διάφορες μειονοτικές και εθνοτικές ομάδες στο εσωτερικό της χώρας. Η θέση αυτών των ομάδων (επαν)εξετάστηκε από τον κρατικό μηχανισμό υπό το φως της – πραγματικής ή υποτιθέμενης – στάσης τους έναντι του κομμουνισμού. Εμβληματική περίπτωση αρνητικά προσεσημασμένης εθνοτικής ομάδας αποτέλεσαν οι σλαβόφωνοι της Δυτικής Μακεδονίας, ζήτημα που πραγματεύεται το πέμπτο κεφάλαιο. Μέσω των πρωτογενών τεκμηρίων που προσκομίζονται επιχειρείται να σκιαγραφηθεί η άρρηκτη σχέση μεταξύ αντιμειονοτικού και αντικομμουνιστικού λόγου.

Ο ελληνικός αλυτρωτισμός και το κίνημα υπέρ των «εθνικών διεκδικήσεων», η κύρια μορφή μη κομμουνιστικής – και ολοένα περισσότερο αντικομμουνιστικής – κινητοποίησης μεταξύ 1945-1947 αποτελεί το θέμα του έκτου κεφαλαίου. Η «Μεγάλη Ελλάδα», δεν υπήρξε μόνο πρόταγμα των μη αριστερών πολιτικών δυνάμεων, προγραμματική βάση διαφόρων οργανωτικών δικτύων και πεδίο σύνθεσης παραδοσιακού εθνικισμού, αντικομμουνισμού και αντισλαβισμού, αλλά και σύνθημα με σημαντική κοινωνική δυναμική που λειτούργησε ως ιδεολογικό υπόστρωμα της εμφυλιοπολεμικής διαμάχης.

Στα κεφάλαια 7 έως 9 αναλύεται με χρονολογική σειρά η σταδιακή ώσμωση αντικομμουνισμού και αντισλαβισμού στο δημόσιο λόγο και στις κρατικές πολιτικές από τα Δεκεμβριανά έως το τέλος του εμφυλίου πολέμου. Θα εντοπιστεί η συγκρότηση της εθνοφοροσύνης σε ιδεολογικό σώμα μέσα από την πρόσμιξη προϋφισταμένων λόγων και καινοφανών συμβόλων και εννοιών, κατά τη διετία 1947-1948, εποχή κατά την οποία αναγορεύτηκε επίσης *de facto* σε επίσημη ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους. Σε παράλληλη πορεία προς την κλιμάκωση των εμφύλιων συγκρούσεων, οι βασικές παραδοχές της αντι-«σλαβοκομμουνιστικής» αφήγησης έγιναν δεκτές ουσιαστικά από όλους τους μη κομμουνιστικούς πολιτικούς χώρους, κωδικοποιήθηκαν σε αλληπάλλληλα νομοθετικά μέτρα και αποκρυσταλλώθηκαν σε θεσμικά μορφώματα.

Το δέκατο κεφάλαιο εξετάζει την αναδιαπραγμάτευση των όρων συγκρότησης της ιδιότητας του πολίτη – αλλά και της εθνικής ταυτότητας – μεταξύ 1947-1949. Ένα από τα ευρήματα είναι ότι περί τα μέσα του 1947 συντελέστηκε μια ουσιώδης μεταβολή στην επίσημη πολιτική και το δημόσιο λόγο έναντι των σλαβόφωνων πληθυσμών. Η μετατροπή του φρονήματος – δηλαδή της πολιτικής νομιμοφροσύνης που ισοδυναμούσε με την προσχώρηση στις αρχές της εθνικοφροσύνης – σε τεκμαρτό κριτήριο εθνικής συνείδησης είχε ως παράδοξη συνέπεια να συνοδευτεί η επιπολάζουσα λεκτική αποεθνικοποίηση των κομμουνιστών από τη δημιουργία ενός διοικητικού μηχανισμού που στερούσε την ελληνική ιθαγένεια από καθ' όλα «ομογενείς».

Σε συνέχεια των παραπάνω, το επόμενο κεφάλαιο ανατέμνει τη λογοθετική εξομοίωση κομμουνισμού και σλαβισμού ως θεωρία συνωμοσίας και πολιτική δαιμονολογία. Η αποψίλωση του εγχώριου κομμουνισμού από πολιτικές και κοινωνικές συνδηλώσεις οδήγησε στη μυθολογικοποίηση του εμφυλίου πολέμου ως αναβίωση παλαιότερων «φυλετικών» συγκρούσεων, όπου μοναδική σταθερά ήταν η απαρασάλευτη σλαβική επιβουλή έναντι της χώρας, όπου φυσικά υπέρτατο διακύβευμα δεν ήταν το πολιτειακό καθεστώς της χώρας αλλά η εθνική επιβίωση. Τέτοιες αφηγήσεις είχε πρωτοεκφραστεί από ακραίους κύκλους, ωστόσο στα τέλη της δεκαετίας του '40 εκφραζόταν ακόμα και από επίσημα χείλη.

Στα κεφάλαια 12 και 13 ο συγγραφέας μελετά τις συναρθρώσεις της αναπαράστασης του «κομμουνιστικού κινδύνου» ως ενσάρκωσης του σλαβισμού με τις αναπαραστάσεις του ως ολοκληρωτισμού και «ηθικής ανωμαλίας». Στο δωδέκατο κεφάλαιο διαπιστώνεται ότι το γεγονός πως οι κύριες ορίζουσες της λογοθετικής εξομοίωσης κομμουνισμού και σλαβισμού είχαν εμπεδωθεί πριν από τη διατύπωση του Δόγματος Τρούμαν και την πρόσληψη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου ως επεισοδίου του Ψυχρού Πολέμου, υπονόμωσε – ή, ίσως καλύτερα, νόθευσε – σε σημαντικό βαθμό τη δεξίωση του αντι-ολοκληρωτικού λόγου στην Ελλάδα. Το κεφάλαιο 13, το μεγαλύτερο σε έκταση της διατριβής, αποτελεί περιπτωσιολογική μελέτη της κατά τον συγγραφέα σημαντικότερης σύγκλισης των τριών κυρίαρχων αναπαραστάσεων του «κομμουνιστικού κινδύνου». Μελετώντας το επεισόδιο μεταφοράς παιδιών στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες («Παιδομάζωμα»), της συνακόλουθης καμπάνιας κινητοποίησης της εγχώριας και διεθνούς κοινής γνώμης και των προσπαθειών διευθέτησης του προβλήματος, υπογραμμίζεται πως οι τρεις αναπαραστάσεις συγκρότησαν ένα ξεχωριστό αφήγημα που ερμήνευσε το συμβάν

συγχρόνως ως σλαβικής εμπνεύσεως επιχείρηση αφελληνισμού της ελληνικής νεολαίας στη βάση ιστορικών προηγούμενων, ως γενοκτονικού χαρακτήρα σχέδιο μαζικής «πλύσης εγκεφάλου» και ως την πιο αποτρόπαια έκφανση του κομμουνιστικού ηθικού εκτραχηλισμού.

Στο συμπέρασμα, αφού συνοψιστούν τα κύρια σημεία των προηγούμενων κεφαλαίων, θα επιχειρηθεί να οριστεί η εννοιολογική μορφολογία της εθνικοφροσύνης και να υπογραμμιστεί η ιδιοπροσωπεία της στο περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου.

Τέλος, αφού ζητήσω να μου επιτραπεί να μιλήσω για πρώτη και τελευταία φορά σε πρώτο ενικό πρόσωπο, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό όλων των βιβλιοθηκών και των αρχείων που άνοιξαν τους φιλόξενους χώρους τους για να διευκολύνουν την έρευνά μου. Επίσης θα ήθελε να ευχαριστήσω τους φίλους και συναδέλφους που όλα αυτά τα χρόνια αντάλλαξαν απόψεις μαζί μου, μου υπέδειξαν ερευνητικές κατευθύνσεις και έκαναν επισημάνσεις που βοήθησαν τη σκέψη μου. Επιφυλάσσομαι να ονοματίσω πολλούς από αυτούς στο μέλλον.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες ανήκουν στην επιβλέπουσα της παρούσας διδακτορικής διατριβής, Δέσποινα Παπαδημητρίου, για τις γόνιμες συζητήσεις που μου χάρισε, τις πάντοτε εύστοχες συμβουλές της, την υπομονή της στην ξεροκεφαλιά μου και κυρίως τη φιλία της. Η Νάση Μπάλτα, καθηγήτριά μου όταν ήμουν ακόμη προπτυχιακός φοιτητής, και ο Προκόπης Παπαστράτης, τον οποίο είχα την τύχη να γνωρίσω ως υποψήφιος διδάκτορας, ήταν εκεί όποτε τους χρειάστηκα.

Η αγάπη χωρίς ανταλλάγματα του γιου μου, Γιώργου, μου έδινε πάντα δύναμη να συνεχίσω και ας μην μπόρεσα ποτέ να του εξηγήσω πειστικά ποιες ακριβώς ήταν αυτές οι υποχρεώσεις που μου έκλεβαν χρόνο που θα μπορούσαμε να περάσουμε μαζί. Ελπίζω να με συγχωρέσει κάποτε.

Δεν θα βρισκόμουν εδώ αν δεν είχα τη συνεχή και αμέριστη συμπαράσταση των γονιών μου. Η ευγνωμοσύνη μου θα τους συντροφεύει για πάντα. Δυστυχώς, ο αδόκητος θάνατος του πατέρα μου πριν από λίγα χρόνια δεν του επέτρεψε να δει αυτή τη διατριβή ολοκληρωμένη. Την αφιερώνω στη μνήμη του.

Ανολοκλήρωτες συνευρέσεις:

Στοιχεία για το χαρακτήρα του μεσοπολεμικού ελληνικού αντικομμουνισμού

Οι απαρχές του ελληνικού αντισλαβισμού πρέπει να αναζητηθούν στον 19^ο αιώνα του ρομαντισμού και του μεγαλοϊδεατισμού. Επωμιζόμενοι την αίγλη ένδοξων προγόνων και το βάρος μιας μεσσιανικού χαρακτήρα «Μεγάλης Ιδέας», οι Έλληνες αισθανόταν προορισμένοι να κυριαρχήσουν στην εγγύς Ανατολή. Η διάχυτη πίστη στην ελληνική πολιτισμική υπεροχή εμπόδιζε να γίνει αντιληπτή η εθνική διαφορετικότητα των σλαβικών πληθυσμών, οι οποίοι θεωρούνταν τμήμα του ελληνικού έθνους ανεξαρτήτως γλώσσας ή καταγωγής. Η αντισλαβική προκατάληψη ήταν παρούσα από πολύ νωρίς, όμως είχε σαν στόχο την «ομόδοξη» αυτοκρατορία των Ρομανόφ και το ρωσικό πανσλαβισμό. Η εμφάνιση του βουλγαρικού εθνικού κινήματος αποκάλυψε με δραματικό τρόπο ότι μία σημαντική μερίδα των υπόδουλων χριστιανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αντιστρατευόταν τις επιδιώξεις του ελλαδικού κράτους. Η «Μεγάλη Βουλγαρία» που επαγγελλόταν η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Μάρτιος 1878) υπήρξε απαρχή της τραυματικής γνωριμίας των Ελλήνων με τους βόρειους γείτονές τους. Η γειτονική χώρα πλαισίωσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως ένας εξίσου επικίνδυνος – και «προαιώνιος», άρα απόλυτος – εχθρός του ελληνικού έθνους. Το έδαφος της Μακεδονίας αποτελούσε έπαθλο για το οποίο θα ανταγωνίζονταν ανελέητα η «Μεγάλη Ιδέα» και ο βουλγαρικός εθνικισμός. Ο Μακεδονικός Αγώνας, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σηματοδεύτηκαν από ασύλληπτες ωμότητες, οι οποίες μετέτρεψαν την ελληνοβουλγαρική αντιζηλία σε ερεβώδες μίσος. Ο αφηρημένος αντισλαβισμός μετουσιώθηκε σε έμπρακτο αντιβουλγαρισμό. Η εμπειρία των πολεμικών αντιπαραθέσεων δημιούργησε μια στρατιά ηρώων, ζώντων και νεκρών, κωδικοποιήθηκε γύρω από επικά ανδραγαθήματα και ευκλείς τόπους, αναβίωνε σε πατριωτικά μνημόσυνα και εθνικές εορτές, αποτελούσε βίωμα των πληθυσμών της Βορείου Ελλάδας. Ο αντιβουλγαρισμός έγινε τμήμα της εθνικής ιδεολογίας, ενσωματώθηκε στην επίσημη ιστορία, ενέπνευσε την εθνική λογοτεχνία και αναπαραγόταν από την εκπαίδευση. Οι Βούλγαροι παρουσιάζονταν αφοσιωμένοι στο σχέδιο τους να αφανίσουν την Ελλάδα από προσώπου γης. Οι Σέρβοι, κομπάρσοι του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού, τύγχαναν πιο συγκαταβατικής αντιμετώπισης

εξαιτίας της παραδοσιακής τους συμμαχίας με την Αθήνα. Θεωρούνταν φίλοι, αλλά σε καμία περίπτωση ισότιμοι των Ελλήνων.¹⁸

Σε αντίθεση με τη «Μεγάλη Ιδέα» που πνίγηκε στα θολά νερά του Σαγγάριου το 1922, ο αντισλαβισμός επέπλευσε. Η σταδιακή εξομάλυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και ο επιθετικός αναθεωρητισμός της Σόφιας συντέλεσαν ώστε ο «Βούλγαρος» να αντικαταστήσει τον «Τούρκο» ως ο κύριος εθνικός εχθρός της Ελλάδας, θέση που έμελλε να κρατήσει για περισσότερες από τρεις δεκαετίες, τουλάχιστον μέχρι την κρίση της Κύπρου και τα Σεπτεμβριανά του 1955. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου ο ελληνικός εθνικισμός μεταλλάχθηκε: ο στόχος της ενσωμάτωσης των ομοεθνών στο ελληνικό κράτος αντικαταστάθηκε από την προτεραιότητα της διαφύλαξης της εθνικής ενότητας από εξωτερικές και εσωτερικές επιβουλές, οι οποίες, για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία, περιστασιακά συγγέονταν. Αργότερα, η ανάγκη να συμπληρωθεί το ιδεολογικό κενό που άφησε η κατάρρευση του αλυτρωτικού μεγαλοϊδεατισμού συνέβαλε ώστε ο «εσωστρεφής» εθνικισμός και ο εμβρυώδης αντικομμουνισμός να αναγορευτούν σε υποκατάστατο του ιδεολογικού κενού και νέο συνεκτικό μύθο του αστικού κόσμου.¹⁹

Η απειλή του εσωτερικού εχθρού διογκωνόταν, όταν εκείνος υπονόμει την εθνική ομοψυχία έναντι ξένων αντιπάλων. Ήδη από τις αρχές του αιώνα, εκκλησιαστικοί ηγέτες, εθνικιστές διανοούμενοι και υπερσυντηρητικοί γλωσσαμύνητες συνήθιζαν να καταγγέλλουν τον σοσιαλισμό, τον κοσμοπολιτισμό και την ελευθεριότητα ως διασπαστικούς του έθνους νεωτερισμούς, από τους οποίους μόνο οι Σλάβοι μπορούσαν να επωφεληθούν – αν δεν τους προωθούσαν κιόλας.²⁰ Η κομμουνιστική αντίθεση στη Μικρασιατική Εκστρατεία αποτέλεσε ποιοτική αναβάθμιση των ανησυχιών. Το νεοπαγές Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας είχε τοποθετήσει την αντιπολεμική και αντιιμπεριαλιστική δράση στην κορυφή του

¹⁸ Βλ. Ε. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, χ.χ., τόμ. Α2, σ.9-35.

¹⁹ Α. Γ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Αθήνα: Θεμέλιο, ³1999, σ.59.

²⁰ Κορυφαίο παράδειγμα της συνάντησης σλαβοφοβίας και αντίθεσης στον πνευματικό εκσυγχρονισμό υπήρξαν οι αντιδράσεις κατά τα Ευαγγελικά του 1901. Βλ. Α. Διάλλα, «Ευαγγελικά και πανσλαβισμός: ο παράδοξος συσχετισμός;», στο *Ευαγγελικά (1901)-Ορεσטיακά (1903): Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2005, σ.43-61· P. Carabott, «Politics, Orthodoxy and the Language Question in Greece: The Gospel Riots of November 1901», *Journal of Mediterranean Studies* 3.1 (1993), σ.117-138.

προγράμματός του, μη εξαιρουμένης της «διαλυτικής» προπαγάνδας εντός του στρατεύματος. Οι Έλληνες κομμουνιστές υπέστησαν διώξεις, όμως τελικά η επικράτηση του στρατιωτικού κινήματος υπό τον Νικόλαο Πλαστήρα εντόπισε την ενοχή για την Καταστροφή στους αντιβενιζελικούς και το Παλάτι.²¹

Η αναμόχλευση του Μακεδονικού υπήρξε σοβαρότερο ζήτημα. Τον Δεκέμβριο του 1924 το Γ' Έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ διακήρυξε δημόσια το δικαίωμα αυτοδιάθεσης «μέχρις αποχωρισμού» των πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης και εξήγγειλε ως προγραμματικό στόχο τη δημιουργία μιας «ενιαίας και ανεξάρτητης» Μακεδονίας. Η λενινιστική αρχή για την αυτοδιάθεση των μειονοτήτων, καταφανώς ανακόλουθη με την εθνολογική πραγματικότητα στη Βόρεια Ελλάδα, υπάκουε στις απαιτήσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς.²² Η ελληνική κομμουνιστική ηγεσία δεν είχε άλλη επιλογή παρά το να το αποδεχτεί, καθώς αποτελούσε προϋπόθεση για τον πολιτικό εξαγνισμό ενός Κόμματος σε τροχιά μπολσεβικοποίησης και αντίτιμο για την είσοδό του στην Κομιντέρν και στη Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία. Όπως είπε ο τότε γενικός γραμματέας του, Παντελής Πουλιόπουλος, «το εθνικόν ζήτημα θα είναι η λυδία λίθος της κομμουνιστικότητας του Κόμματος.»²³ Το ίδιο συνέδριο, άλλωστε, επικύρωσε την αλλαγή του ονόματος σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Οι θέσεις για το Μακεδονικό προξένησαν διασπάσεις και κλυδωνισμούς στο εσωτερικό του Κόμματος και λειτούργησαν ανασχετικά στη μαζικοποίησή του. Το ΚΚΕ σύντομα προτίμησε να μεταθέσει το εθνικό ζήτημα σε δεύτερο πλάνο, αποφεύγοντας τη μετατροπή μιας αντιδημοφιλούς πρότασης σε άξονα της πολιτικής του. Οι αμφιλεγόμενες θέσεις για το Μακεδονικό παρέμειναν τυπικά σε ισχύ ως το 1935, όταν η Κεντρική Επιτροπή του Κόμματος υιοθέτησε τη γραμμή της ισονομίας των

²¹ Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, Αθήνα: εκδ. Καρανάση, 1976, τ. Α, σ.58-59, 70-71, 74-76, 85, 87-88, 100-101, 105-107· Ε. Α. Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα: 1953, σ.56, 63, 79, 102-104.

²² Για τις επί του Μακεδονικού θέσεις του Κ.Κ.Ε. στο μεσοπόλεμο, τις εσωτερικές διεργασίες και τις πιέσεις που δεχόταν, βλ. Α. Δάγκας & Γ. Λεοντιάδης, *Κομιντέρν και Μακεδονικό Ζήτημα: Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, πρόλογος Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008· Α. Παπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1992. Για τις ζυμώσεις στην Κομμουνιστική Διεθνή και τα βαλκανικά Κομμουνιστικά Κόμματα, βλ. Σ. Σφέτας, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001, σ.55-78.

²³ Παπαναγιώτου, *Μακεδονικό*, σ.72.

μειονοτήτων. Ανάμεσά τους περιλαμβανόταν και το «Μακεδονικό έθνος», έπειτα από σχετική απόφαση της Διεθνούς το 1934.²⁴

Για τον ελληνικό αστικό κόσμο, δεν υπήρχε καμία δικαιολογία: η στάση των κομμουνιστών ήταν αυτόχρημα προδοτική.²⁵ Με μια πρώτη ανάγνωση, οι αντιδράσεις υπήρξαν δυσανάλογες της απειλής που αντιπροσώπευε το ΚΚΕ για το μεσοπολεμικό πολιτικοκοινωνικό σύστημα. Η πρόκληση του κομμουνιστικού αυτονομισμού έδωσε στο Κράτος την αφορμή αφ' ενός να διαμορφώσει ένα πλέγμα νομοθετικών ρυθμίσεων και κατασταλτικών πρακτικών και αφ' ετέρου οδήγησε στην σύγκλιση του εθνικιστικού λόγου με τη μέριμνα της απόκρουσης του κομμουνισμού. Ορόσημο αποτέλεσε η ψήφιση από την κυβέρνηση Βενιζέλου (με τη στήριξη των Λαϊκών) του ΑΝ 4229/1929 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», του γνωστού «ιδιώνυμου». Σύμφωνα με την περίφημη διατύπωσή του άρθρου 1, τιμωρούνταν με ολιγόμηνη φυλάκιση και διοικητική εκτόπιση έως δύο χρόνων όποιος επιδίωκε την εφαρμογή ή την προπαγάνδισή «ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος, ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας». Αξιοποιώντας προϋπάρχουσες νομικές και διοικητικές πρακτικές και μεταγγίζοντας στην Ελλάδα το απόσταγμα της διεθνούς κατασταλτικής εμπειρίας, η θέσπιση του «ιδιώνυμου» αποτέλεσε εναρκτήρια πράξη της θεσμικής συγκρότησης του αντικομμουνιστικού Κράτους. Στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας μια σειρά νομοθετημάτων ήλθαν να πλαισιώσουν και να συμπληρώσουν τον ΑΝ 4229. Κύρια πρωτοτυπία του «ιδιώνυμου» και της συναφούς νομοθεσίας ήταν ότι κόλαζε ιδέες και ποινικοποιούσε προθέσεις, ανεξάρτητα από το κατά πόσον συνοδεύονταν από συγκεκριμένες πράξεις ή αν παρήγαγαν αποτελέσματα. Η σκόπιμη αοριστία της διατύπωσης και η δυνατότητα διασταλτικών ερμηνειών του νόμου άνοιγε το παράθυρο για τη θεσμοθέτηση αυθαίρετων διώξεων. Ενώ μέχρι τότε επιστρατεύονταν ο Ποινικός Κώδικας για την τιμωρία αδικημάτων που διέπρατταν κομμουνιστές, στην περίπτωση του ΑΝ 4229 το «ιδιώνυμον» αδίκημα ήταν η ίδια η κομμουνιστική ιδεολογία.²⁶

²⁴ Στο ίδιο, σ.86 κ.ε.: Ελεφάντης, *Επαγγελία*, 44-48, 83, 88· Σφέτας, *Όψεις*, σ.37, 46-47.

²⁵ Βλ. Μητσοπούλου, *Ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.92, 103-105, 109.

²⁶ Για διεξοδικές αναλύσεις του «ιδιώνυμου» και των συνεπειών του, βλ. Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.350 κ.ε.: Κούνδουρος, *Ασφάλεια*, σ.74-106.

Παρότι οι κομμουνιστικές απόψεις για το Μακεδονικό και το «ιδιώνυμο» δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη συνάντηση της παραδοσιακής σλαβοφοβίας με τον αναδυόμενο αντικομμουνισμό, ο αντίκτυπός τους δεν προκάλεσε βαθιές διχαστικές τομές μεταξύ του πληθυσμού. Οι εκλογικές επιδόσεις του ΚΚΕ, ενώ καλά-καλά δεν είχαν καταλαγιάσει ο αχός των εντυπώσεων από τις διαβόητες εξαγγελίες, καταδεικνύουν πως το κλίμα που είχε διαμορφωθεί δεν ήταν απολύτως εχθρικό για την πολιτική του ανάπτυξης.²⁷ Όμως ούτε ο αστικός κόσμος εκμεταλλεύτηκε το ζήτημα όσο διεξοδικά θα περίμενε κανείς. Οι πρώτες διωκτικές εξορμήσεις του Κράτους μεταξύ 1925-1927, με στόχο τις συγκεκριμένες θέσεις του ΚΚΕ, υπήρξαν αποσπασματικές. Η ακατάσχετη φλυαρία κατά του «αντεθνικού» κομμουνισμού συνοδευόταν παραδόξως με διαβεβαιώσεις περί της «μηδαμώς κινδυνευούσης» Μακεδονίας.²⁸ Επίσης, παρ' όλο τον δραματικό τόνο του «ιδιώνυμου», νομοθέτες και αστοί πολιτικοί συμφωνούσαν ότι ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» στην Ελλάδα του μεσοπολέμου δεν ήταν άμεσος, δεν υφίστατο απειλή κοινωνικής ανατροπής και η εμβέλεια του Κόμματος ήταν περιορισμένη· κατά συνέπεια, οι νομικές ρυθμίσεις

²⁷ Στις εκλογές του 1926 το Κ.Κ.Ε. πέτυχε να εκπροσωπηθεί για πρώτη φορά στο Κοινοβούλιο. Από τους δέκα βουλευτές που εξέλεξε, οι οκτώ είχαν πολιτευτεί στη Μακεδονία και τη Θράκη. Ταξικοί παράγοντες, όπως ο ακτιβισμός γύρω από το καπνικό πρόβλημα, βάρυναν περισσότερο στη συνείδηση των εκλογέων από ότι οι εθνικές ευαισθησίες. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, Αθήνα: έκδ. Κομμούνα, 1985, τ. Β, σ.179-181.

²⁸ Σταθμοί της αντικομμουνιστικής εκστρατείας της περιόδου ήταν η δίκη δώδεκα συνδικαλιστών και στελεχών της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Θεσσαλονίκης (μεταξύ των οποίων ο Νίκος Ζαχαριάδης) τον Ιούνιο του 1925, η δίκη της κομματικής ηγεσίας στην Αθήνα τον Αύγουστο του ίδιου έτους και η συζήτηση στη Βουλή, το φθινόπωρο του 1927, του αιτήματος άρσης της ασυλίας των βουλευτών του Κ.Κ.Ε. Στην πρώτη δίκη οι κατηγορούμενοι εισέπραξαν μάλλον αυστηρές ποινές, αλλά αποφυλακίστηκαν μερικούς μήνες αργότερα (εκτός από τον Ζαχαριάδη που είχε ήδη αποδράσει). Η δεύτερη δίκη σηματοδεύτηκε από αναβολές, ώσπου ένα εξάμηνο αργότερα η δίωξη επισήμως παύθηκε. Οι εξόριστοι απελευθερώθηκαν μετά την πτώση της δικτατορίας Παγκάλου. Μετά την αποπομπή της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κ.Κ.Ε. το 1927 από τη Βουλή, οι διώξεις περιορίστηκαν σε τρεις ολιγόμηνες προφυλακίσεις. Σε λίγους μήνες εκδόθηκε απαλλακτικό βούλευμα και άπαντες οι κομμουνιστές βουλευτές επανήλθαν στα κοινοβουλευτικά έδρανα. Βλ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες*, σ.133, 146-147, 160-161, 173 & 1987, τ. Γ, σ.29-30· D. G. Kousoulas, *Revolution and Defeat*, Λονδίνο: Oxford University Press, 1965, σ.62-69· Σταυρίδης, *Παρασκήνια*, σ.285-292, 300-302, 333-334, 432-447.

ήταν προληπτικές.²⁹ Την ίδια περίοδο η αντιεργατική εκστρατεία του Κράτους υπήρξε αδιάκοπη και ανελέητη. Εκ του αποτελέσματος, γίνεται φανερό ότι πραγματικός στόχος της έκτακτης νομοθεσίας δεν ήταν κάποιοι δήθεν «αυτονομιστές» ή η διάδοση αποχωριστικών ιδεών, αλλά η απειλή που συνιστούσαν οι οξυμένοι κοινωνικοί αγώνες του μεσοπολέμου. Η συντριπτική πλειονότητα όσων καταδικάστηκαν με το «ιδιώνυμο» και τους συναφείς νόμους άνηκε στο εργατικό κίνημα και τους συμμάχους του. Η σύνδεση της ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος με τον διαμελισμό του εθνικού κράτους μέσω σκοπίμως ασαφών διατυπώσεων δεν στάθηκε τίποτε παραπάνω από μια πομπώδης διατύπωση που, «φωτογραφίζοντας» τις διακηρύξεις του ΚΚΕ για το Μακεδονικό, διευκόλυνε το μετασχηματισμό της ριζικής κοινωνικής αμφισβήτησης σε έγκλημα καθοσίωσης. Στην γλώσσα του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού, το «εθνικό» υπονοούσε το «κοινωνικό».³⁰

Ομοίως, την ίδια περίοδο, η ανάπτυξη (βραχύβιων) αυτοτελών μηχανισμών εσωτερικής ασφάλειας με αποστολή την παρακολούθηση «των ξένων προπαγανδών και του κομμουνισμού»,³¹ απηχούσαν μεν το ειδικό βάρος του «κομμουνιστικού κινδύνου» στη χάραξη την κρατικής πολιτικής, δεν συνεπάγονταν ωστόσο την αντιμετώπισή του ως προβλήματος εθνικής ασφάλειας *per se*. Στην πράξη, η επιφυλακή έναντι των εξωτερικών επιβουλών και η επιτήρηση των μειονοτήτων αντιμετωπίζονταν συνήθως από τις μυστικές υπηρεσίες ως ζητήματα διαφορετικής υφής που δεν εφάπτονταν με την κομμουνιστική κίνηση στη χώρα.³² Φυσικά, οι κομμουνιστικές διακηρύξεις για το Μακεδονικό δεν είχαν εκφύγει τις προσοχής των ελληνικών μυστικών υπηρεσιών. Έκθεση της Υπηρεσίας Γενικής Ασφαλείας του Κράτους σημείωνε τον Ιανουάριο του 1926:

²⁹ Ι. Β. Ζησιάδης, *Το ποινικόν δίκαιον ως όπλον καταπολεμήσεως του μπολσεβικισμού*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Α. Βουλώνη & Φ. Ζησόπουλου, 1931, σ.53· Κούνδουρος, *Ασφάλεια*, σ.80, 83-84· Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.384· Μητσοπούλου, *Ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.94.

³⁰ Βλ. Κούνδουρος, *Ασφάλεια*, σ.81-82, 97-102· Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, 360-361, 385-386, 390.

³¹ Οι κυριότερες ήταν η Υπηρεσία Γενικής Ασφαλείας του Κράτους (1925-1927) και η Υπηρεσία Αμύνης του Κράτους (1936-1937). Αναλυτικά βλ. Γ. Θ. Φεσσόπουλος, *Η Διαφώτισις (Προπαγάνδα)*, Αθήνα 1949, σ.46-116, 138-158· Α. Δάγκας, *Ο χαφιάς. Το Κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1995, σ.28-39.

³² Χαρακτηριστικά βλ. Κ. Σκορδύλης, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο. Μια έκθεση του Γ. Θ. Φεσσόπουλου», *Ιστορ* 7 (1994), σ.43-91.

«Εάν δι’ όλα τα Κράτη ο Κομμουνισμός παρουσιάσει την μονόπλευρον μορφήν του κοινωνικού κινδύνου, δια την Ελλάδα περιέχει επί πλέον την απειλήν κατά του Έθνους και της ακεραιότητος της Χώρας, λόγω της διαβολικής εκμεταλλεύσεως του Κομμουνισμού υπό της Βουλγαρίας προς κατάκτησιν της Μακεδονίας και Θράκης μας δια της μεθόδου της αυτονομήσεώς των».³³

Το επιχείρημα, το οποίο έμελλε να καταστεί κυρίαρχο στη δεκαετία του ’40, είχε περιορισμένη επιρροή. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις εκατοντάδες σελίδες των πονημάτων του πρωτοστάτη της ίδρυσης των μηχανισμών ασφαλείας και συγκριτικά διαυγέστερου αντικομμουνιστή του μεσοπολέμου, συνταγματάρχη Γεωργίου Φεσσόπουλου, το θέμα της κομμουνιστικής εμπλοκής στο Μακεδονικό καταλαμβάνει λιγότερες από τρεις.³⁴

Αν και σε εθνικό επίπεδο η επίδραση του Μακεδονικού γρήγορα εκτονώθηκε, σε τοπικό επίπεδο διατηρήθηκε σε ισχύ. Παρ’ όσα όμως έχουν ειπωθεί, η συνάντηση του εγχώριου κομμουνισμού με το «σλαβομακεδονισμό» δεν ήταν αυτονόητη, ούτε μπορεί με ασφάλεια να αποδοθεί στη συνθηματολογία του ΚΚΕ. Στη ρίζα του προβλήματος βρίσκεται η αποτυχημένη ενσωμάτωση των Σλαβομακεδόνων που δεν έκαναν χρήση των διατάξεων της σύμβασης του Νεϊγύ του 1919 περί ανταλλαγής πληθυσμών. Χωρίς σαφή εικόνα για τις ρευστές και ευμετάβλητες ταυτότητες που συνυπήρχαν στους κόλπους των ετερόγλωσσων πληθυσμών της Βορείου Ελλάδας, η ξενοφωνία αντιμετωπιζόταν ως πρόκληση κατά της εθνικής ιδεολογίας.³⁵ Το γεγονός

³³ Φεσσόπουλος, *Διαφώτισις*, σ.109.

³⁴ Βλ. τα βιβλία του *Ο Κομμουνισμός εν τη πράξει*, Αθήναι 1927· *Η εξέλιξις του κομμουνισμού εν Ρωσσία και η πρόοδος αυτού εν Ελλάδι*, Αθήναι 1929· *Η Ελλάς κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*, Αθήναι [1939]. Πρβ. Γιαννουλόπουλος, Γιάννης, «“Η Ιστορία είναι ο Άρειος Πάγος των φτωχών”»: Τα ελληνικά “εθνικά ζητήματα” στον Μεσοπόλεμο, την Κατοχή και την Απελευθέρωση», σε Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη, Παπαγεωργίου, Στέφανος & Πατρικίου, Αλεξάνδρα (επιμ.), *Η Ελλάδα της Νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2014, σ.165-167.

³⁵ Αναλυτικά για τη διαχρονική δυσανεξία του ελληνικού Κράτους έναντι της σλαβογλωσσίας, βλ. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή κατά των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 2000. Για το μεσοπόλεμο, επίσης βλ. Φ. Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Ίστωρ* 10 (1997), σ.235-278. Για το ιστορικό πλαίσιο της σχέσης Κράτους και μειονοτήτων, βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εθνικές

ότι οι σλαβόφωνοι διεκδικούνταν από τη Βουλγαρία και τη Σερβία ως ομοεθνείς ενίσχυε την καχυποψία ότι ήταν «μόνον τω όνομα και νόμω Έλληνες» και γι' αυτό ακατάλληλοι για το ρόλο των ακριτών των συνόρων. Η επίτευξη της αφομοίωσης των σλαβόφωνων πληθυσμών αναγορεύτηκε σε μέλημα των κρατικών λειτουργών και διαφόρων πατριωτικών σωματείων, χωρίς ωστόσο η άρνηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας να εντυπωθεί ρητώς στην κυβερνητική πολιτική μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά. Την απουσία επεξεργασμένης κρατικής πολιτικής μαρτυρά η χρήση πληθώρας επίσημων ετεροπροσδιορισμών (αν και τα επιχώρια κατώτερα κρατικά όργανα προτιμούσαν να τους αποκαλούν απλώς «Βουλγάρους»), καθώς επίσης και η προθυμία του ελληνικού Κράτους να τους αναγνωρίσει ως εθνική μειονότητα στα μέσα της δεκαετίας του '20, προτού να αποκρυσταλλωθεί η αντίληψη ότι επρόκειτο για μία αποκλειστικά γλωσσική πληθυσμιακή ομάδα, στο χέρι της οποίας ήταν να αποδείξει την ελληνική της συνείδηση και να ενσωματωθεί στον ελληνικό κορμό. Η βαθμιαία μετάβαση προς την υπηρεσιακή ταξινόμηση του σλαβόφωνου πληθυσμού όχι πλέον βάσει της ομιλουμένης γλώσσας, αλλά με γνώμονα το φρόνημα («ελληνόφρονες» και «βουλγαρόφρονες»), αντικατόπτριζε την ενδημική καχυποψία των κρατικών αρχών και εμπεριείχε πάντα το στοιχείο της αυθαιρεσίας.³⁶

Ούτε το κήρυγμα της αυτονόμησης ούτε η συνεπής υπεράσπιση της γλωσσοπολιτισμικής ιδιαιτερότητάς τους προσπόρισε άμεσα πολιτικά κέρδη στο ΚΚΕ μεταξύ των σλαβόφωνων κοινοτήτων. Έχοντας να αντιμετωπίσουν την αφομοιωτική πολιτική του Κράτους και τον ανταγωνισμό των προσφύγων εποίκων για την εκμετάλλευση της καλλιεργήσιμης γης, οι Σλαβομακεδόνες προσδέθηκαν πλειοψηφικά στα πελατειακά δίκτυα του Λαϊκού Κόμματος. Μόνο στα μέσα της δεκαετίας του '30, όταν αποδείχθηκε ότι οι κυβερνώντες πια αντιβενιζελικοί δεν ήταν διατεθειμένοι να ανατρέψουν τα τετελεσμένα της προσφυγικής εγκατάστασης, ένα μέρος των σλαβόφωνων πληθυσμών στράφηκε προς το Κομμουνιστικό Κόμμα που, ως σημειωθεί, στο μεταξύ είχε εγκαταλείψει την επαγγελία της «ανεξάρτητης

μειονότητες», σε Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, τ. Β2, σ.8-35.

³⁶ Βλ. Τ. Kostopoulos, «Naming the Other: From “Greek Bulgarians” to “Local Macedonians”», σε Α. Ioannidou & C. Voß (επιμ.), *Spotlights on Russian and Balkan Slavic Cultural History*, Μόναχο & Βερολίνο: Verlag Otto Sagner, 2009, σ.97-120.

Μακεδονίας».³⁷ Ωστόσο, πριν ακόμη γίνει συγκεκριμένη πολιτική μεταστροφή, η υποστήριξη του ΚΚΕ προς τους σλαβόφωνους είχε αποδειχθεί ένα «δηλητηριασμένο δώρο»³⁸ που προκαλούσε ανεπιθύμητες παρενέργειες. Από φόβο ή από σκοπιμότητα, κάποιοι τοπικοί παράγοντες έσπευδαν να παρουσιάσουν μεγεθυμένη την κομμουνιστική επιρροή στα σλαβόφωνα χωριά της Δυτικής Μακεδονίας, εφευρίσκοντας τον προσδιορισμό «βουλγαροκομμουνιστής» για να περιγράψουν μια «υβριδική μορφή εσωτερικού εχθρού, που απειλεί τόσο τα εθνικά κεκτημένα όσο και το κοινωνικό καθεστώς.»³⁹ Τέτοιες αναπαραστάσεις ευνοούσαν τη λήψη αστυνομικών μέτρων, κάτι που έγινε αμέσως ορατό μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Η πολιτική βίαιου εξελληνισμού που υιοθέτησε η δικτατορία σηματοδότησε μια τομή σε σχέση με την προγενέστερη διαχείριση του φαινομένου. Βασικό επιχείρημα της γενικευμένης καταστολής, η οποία αποτυπώθηκε σε ένα πλέγμα απαγορεύσεων, συλλήψεων και εκτοπίσεων, ήταν η υποψία ότι οι σλαβόφωνοι θα μπορούσαν να καταστούν φορείς αλυτρωτικών ιδεών στην υπηρεσία της Βουλγαρίας και σκεύος εκλογής της κομμουνιστικής επανάστασης. Αν στη μεσοπολεμική Μακεδονία «επικρατούσε η εντύπωση ότι ο σλαβόφωνος κομμουνιστής ταυτιζόταν με τον αυτονομιστή»,⁴⁰ αυτό είχε περισσότερο να κάνει με την προκατάληψη του τοπικού κρατικού μηχανισμού που εξόρκιζε τη γλωσσική και πολιτισμική ετερότητα ως εθνικοπολιτική απειλή, παρά με τον πολιτικό ακτιβισμό του ΚΚΕ και τις κοινωνικές του συμμαχίες. Οι μνησικακίες που συσσώρευσε η μεταξική μισαλλοδοξία έμελλε να εκδηλωθούν με δραματικό τρόπο την επόμενη δεκαετία.⁴¹

³⁷ G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley & Λος Άντζελες: University of California Press, 1983, σ.251· Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη*, σ.152-156· Ρ. Αλβανός, «Μεσοπολεμικές πολιτικές και εθντικές συγκρούσεις: ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή της Καστοριάς», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 11 (2003), σ.73-80.

³⁸ Μαυρογορδάτος, «Εθνικές μειονότητες», σ.31.

³⁹ Τ. Κωστόπουλος, ««Η Μακεδονία κάτω από το ζυγό της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας». Ένα ρεπορτάζ του Ριζοσπάστη στις σλαβόφωνες περιοχές (1933)», *Αρχειοτάξιο* 11 (2009), σ.8.

⁴⁰ Ε. Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης», στο Χ. Φλάισερ & Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1989, σ.420.

⁴¹ Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη*, σ.162-180· Κάραμποτ, «Σλαβομακεδόνες», σ.262-275.

Αυτές οι ιδεολογικές διεργασίες στη Μακεδονία ελάχιστα αφορούσαν την κεντρική πολιτική σκηνή και το δημόσιο λόγο. Στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, όπως και σε όλη την Ευρώπη, η εθνοτική προκατάληψη που επιτυχέστερα συναρθρώθηκε με τον αντικομμουνισμό δεν ήταν ο αντισλαβισμός, αλλά ο αντισημιτισμός.⁴² Κι αν υπήρξε μία μειονοτική ομάδα κατά της οποίας επανειλημμένα προσάφθηκε το στίγμα του κομμουνισμού, αυτή δεν ήταν οι Σλαβομακεδόνες, αλλά οι Εβραίοι. Η ιουδαιοφοβία και η φιλολογία περί «μυστικών εταιριών», σταθερές της αντεπαναστατικής κουλτούρας του 19^{ου} αιώνα στην ηπειρωτική Ευρώπη, εξέβαλαν στη λογοθετική σύζευξη εβραϊσμού και σοσιαλισμού, μία προϋφιστάμενη αφήγηση που όμως αναβαθμίστηκε στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και απέκτησε χαρακτήρα αξιώματος για κύκλους της εθνικιστικής Δεξιάς μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση (και τις θνησιγενείς επαναστάσεις στην Κεντρική Ευρώπη). Ένα ως τότε λαθρόβιο πλαστογράφημα, τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών», έγινε το ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση των συνταρακτικών εξελίξεων: η δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης και η συνακόλουθη άνδρωση των επαναστατικών κινημάτων ήταν φάσεις ενός σατανικού σχεδίου που απέβλεπε στην εγκαθίδρυση μιας εβραϊκής παντοκρατορίας. Από προπαγανδιστικό όπλο των Ρώσων τσαρικών σε ιδεολογικό μανιφέστο των Γερμανών ναζί, ο μύθος του «εβραιομπολσεβικισμού» διαδόθηκε σε ολόκληρο τον κόσμο και γαλούχησε μία γενιά αντικομμουνιστών, προτού εξελιχθεί σε γενοκτονικό εργαλείο στη σοβιετική ενδοχώρα το 1941.⁴³

⁴² Ο αντισλαβισμός αποτελούσε συνιστώσα όλων των εθνικιστικών ιδεολογικών παραδόσεων στη Γερμανία, την οποία εγκολπώθηκε η εθνικοσοσιαλιστική κοσμοθεωρία. Όμως το ιδεολόγημα της φυλετικής κατωτερότητας των σλαβικών λαών δεν συγκροτήθηκε σε συνεκτικό δόγμα και περιορίστηκε σε δευτερεύοντα ρόλο στη δόμηση του χιτλερικού αντιμπολσεβικισμού σε σχέση με τον αντισημιτισμό, βλ. J. Connolly, «Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice», *Central European History* 32.1 (1999), σ.1-33· J. W. Borejsza, «Racisme et antislavisme chez Hitler», σε F. Bédarida (επιμ.), *La politique nazie d'extermination*, Παρίσι: Albin Michel, 1989, σ.57-74.

⁴³ P. Hanebrink, *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*, Κέιμπριτζ & Λονδίνο: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018· E. Ablovatski, «The 1919 Central European revolutions and the Judeo-Bolshevik myth», *European Review of History* 17.3 (2010), σ.473-489· A. Gerrits, *The myth of Jewish Communism: A Historical Interpretation*, Βρυξέλλες: Peter Lang, 2009· L. Waddington, *Hitler's Crusade: Bolshevism and the Myth of the International Jewish Conspiracy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: I. B. Tauris, 2007. Για την επίδραση των «Πρωτοκόλλων», βλ. P.-A. Taguieff, *Ο μύθος των «Σοφών της Σιών»*, Αθήνα: Πόλις, 2006, σ.44-66, 158-166.

Κύριος εισηγητής της «εβραιομπολσεβικικής» αφήγησης ήταν ο πρώην γενικός διευθυντής του ελληνικού προξενείου στην Αγία Πετρούπολη, Αριστείδης Ανδρόνικος. Το 1925 δημοσίευσε στην εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος» 32 άρθρα «περί της πραγματικής σημασίας του μπολσεβικικού κινήματος», τα οποία μετά εξέδωσε σε ξεχωριστό τόμο μαζί με πρόσθετα κείμενα. Το βιβλίο «Τι εστί μπολσεβικισμός» αποτέλεσε ένα από τα ιδρυτικά κείμενα του ελληνικού αντικομμουνισμού.⁴⁴ Κεντρικές θέσεις του ήταν ότι «ο πραγματικός χαρακτήρ της μπολσεβικικής επανάστασεως» ήταν «η εκδίκησης και η νίκη των ισραηλιτών τόσοι κατά της ρωσικής εθνότητος όσον και κατά της χριστιανικής θρησκείας» και ότι «δεν υπάρχει πλέον κομμουνισμός εν Ρωσσία», αλλά «μόνον μία εβραϊκή δικτατορία.»⁴⁵ Παράλληλα με την υπόμνηση των εκατομβών θυμάτων, της κοινωνικής δυστυχίας και του ηθικού χάους που είχε προκαλέσει η Επανάσταση του 1917, ο Ανδρόνικος στιγματίζε «το αδιάλλακτον και αδικαιολόγητον μίσος των Εβραίων δικτατόρων της Μόσχας κατά παντός Ελληνικού», όπως αποδείκνυαν οι διώξεις των ομογενών, η σύμπραξη με τον «Εβραίο» Κεμάλ και η υπόθαλψη του βουλγαρικού επεκτατισμού. Συγχρόνως επισήμαινε τις υποτιθέμενες κομμουνιστικές συμπάθειες της ισραηλιτικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης και αναδείκνυε το ρόλο που έπαιζαν ορισμένες προσωπικότητες, όπως ο «πατήρ του ελληνικού κομμουνισμού» Αβραάμ Μπεναρόγια, Εβραίος και μάλιστα «εκ Βουλγαρίας».⁴⁶

Αυτές οι ιδέες βρήκαν εύφορο έδαφος να μεταφυτευτούν στη Θεσσαλονίκη. Με υπόβαθρο την παραταξιακή αντιμαχία βενιζελικών-αντιβενιζελικών και τον οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ των κοινοτήτων της πόλης, κάποιοι φορείς προσπάθησαν επανειλημμένα να τοποθετήσουν τους Θεσσαλονικείς Εβραίους εκτός εθνικών πλαισίων, είτε ως σιωνιστές είτε ως αντιβενιζελικούς είτε πολύ περισσότερο

⁴⁴ Τα άρθρα γράφθηκαν ως απάντηση μίας σειράς φιλοσοβιετικών δημοσιευμάτων του Ιωάννη Σοφιανόπουλου. Βλ. Α. Ι. Ανδρόνικος, *Τι εστί Μπολσεβικισμός*, Αθήναι 1925. Τρία χρόνια αργότερα ο Ανδρόνικος επανήλθε στο θέμα, δημοσιεύοντας εκτενή αποσπάσματα από τα «Πρωτόκολλα». Βλ. Α. Ι. Ανδρόνικος, *Ο Ιούδας δια μέσου των αιώνων*, Εν Αθήναις: Μέλισσα, 1928. Αναλυτικά για τη δεξίωση του «εβραιομπολσεβικικού» μύθου στην Ελλάδα, βλ. Δ. Ψαρράς, *Το μπεστ σέλερ του μίσους. Τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών» στην Ελλάδα, 1920-2013*, Αθήνα: Πόλις, 2013, σ.74 κ.ε. Επίσης βλ. Μητσοπούλου, *ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.97-99.

⁴⁵ Ανδρόνικος, *Τι εστί Μπολσεβικισμός*, σ.7, 63.

⁴⁶ Στο ίδιο, σ.100 κ.ε.

ως κομμουνιστές.⁴⁷ Ήδη από την εποχή της απελευθέρωσης της πόλης, με αφορμή τη δράση της σοσιαλιστικής «Φεντερασιόν», είχε διαμορφωθεί ένας λόγος που διαχώριζε τον ανατρεπτικό και άπατρι σοσιαλισμό των Εβραίων από τις υγιείς εργατικές κινήσεις που είχαν αναφορά στο έθνος, διαχωρισμός που τελικά οδήγησε μερίδα του αστικού κόσμου στην καταλογογράφηση του σοσιαλισμού ως αντεθνικής ιδέας και στην αντιδιαστολή της ταυτότητας του πατριώτη και του σοσιαλιστή.⁴⁸ Δεν είναι σύμπτωση ότι στη συμπρωτεύουσα δημιουργήθηκαν φασίζουσες αντιεβραϊκές οργανώσεις με στόχο την έμπρακτη αντιμετώπιση της «εβραιομπολσεβικικής» απειλής. Η πιο επιτυχημένη ήταν η Εθνική Ένωση η «Ελλάς», η οποία ιδρύθηκε το 1927 από μικροαστούς πρόσφυγες με φιλοβενιζελικές προτιμήσεις, δημιούργησε ομάδες κρούσης από λούμπεν στοιχεία, χαιρετίστηκε από επίσημους φορείς ως κατ' εξοχήν πατριωτική οργάνωση και χρηματοδοτήθηκε από κρατικά κονδύλια.⁴⁹ Η ΕΕΕ συστηματικά εξίσωνε εβραϊσμό και κομμουνισμό και θεωρούσε την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης υπόλογη για την επιρροή του ΚΚΕ στην πόλη και κοινών της ιδέας της αυτονομίας της Μακεδονίας. Η συναίρεση κομμουνισμού και εβραϊσμού εξυπηρετούσε τον εξοβελισμό των κομμουνιστών από την εθνική κοινότητα.⁵⁰ Οι «τρίεψιλίτες» δεν έμειναν στα λόγια. Τον Ιούνιο του 1931 πρωταγωνίστησαν στον εμπρησμό της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ. Αφορμή στάθηκε η αποκάλυψη ότι απεσταλμένος του εβραϊκού αθλητικού σωματείου Μακαμπή είχε συμμετάσχει το προηγούμενο έτος σε συνέδριο της μακεδονικής Επιτροπής στη Σόφια, κατά τη διάρκεια του οποίου ελήφθη απόφαση για την αυτονομία της Μακεδονίας.⁵¹ Τελικά, είχε χρειαστεί ο περί «εβραιομπολσεβικισμού» λόγος να μπολιαστεί με τον αντιβουλγαρισμό και την ανασφάλεια για την τύχη της

⁴⁷ Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, 241, 258-262.

⁴⁸ Ε. Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ.171-204.

⁴⁹ Θ. Α. Τσιρώνης, «Η οργάνωση *Εθνική Ένωση «Η Ελλάς» (Ε.Ε.Ε.)* στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της», *Θεσσαλονίκη* 6 (2002), σ.293-312.

⁵⁰ Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα: Σαββάλας, 2006, σ.171-172.

⁵¹ Για τα γεγονότα και τις καταβολές τους, βλ. Α. Α. Kallis, «The Jewish Community of Salonica under Siege: The Antisemitic Violence of the Summer of 1931», *Holocaust and Genocide Studies* 20.1 (2006), σ.34-56.

Μακεδονίας προκειμένου να πυροδοτηθεί το μοναδικό αντισημιτικό πογκρόμ στην Ελλάδα του 20ού αιώνα.⁵²

Η αντιβουλγαρική και η αντικομμουνιστική αφήγηση διασταυρώθηκαν μόνο περιστασιακά και αποσπασματικά στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ποτέ δεν θεωρήθηκε ότι υφίστατο αληθινός κίνδυνος κομμουνιστικής αποσχιστικής δράσης στη Βόρεια Ελλάδα. Αντί για την «απόσπασιν μέρους της επικρατείας», η συμβατική σοφία της εποχής επέμενε απείρως περισσότερο στο ηθικό μοτίβο της υπεράσπισης της θρησκείας και της γλώσσας, στην άμυνα του αστικού καθεστώτος εναντίον της εργατικής αναταραχής και στην αντιεβραϊκή ρητορική. Δεκαετίες αργότερα, από επίσημα και ανεπίσημα χείλη εκφράστηκε η απογοήτευση γιατί, εξαιτίας έλλειψης προπαρασκευής και κοντόφθαλμων επιλογών, στα προπολεμικά χρόνια είχε χαθεί μια σπάνια ευκαιρία να πληγεί ανεπανόρθωτα το ΚΚΕ και να αποφευχθούν τα κατοπινά δεινά.⁵³ Μολονότι όμως ο θόρυβος που ξέσπασε εξαιτίας της πολεμικής γύρω από το Μακεδονικό καταλάγιασε γρήγορα, το ζήτημα δεν λησμονήθηκε. Υπήρξε μια βραδυφλεγής βόμβα, της οποίας η έκρηξη αναβλήθηκε για δύο δεκαετίες, όταν και συντονίστηκε με τις κοινωνικοπολιτικές αναταράξεις που προκάλεσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

⁵² Γ. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005, σ.43-44.

⁵³ Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/38/3, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Διεύθυνσις Πληροφοριών – Τμήμα ΙΥ, «Μακεδονικόν Ζήτημα» (Εν Αθήναις Σεπτέμβριος 1946)· Δ. Θ. Θεοχαρίδης, *Η Κόκκινη Καταιγίδα*, Αθήναι: Τυπογραφικός Οργανισμός Αθηνών, 1959, σ.45-46· Γ. Μόδης, *Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2004, σ.221.

2.

Η «εθνική δυσπιστία»:

Η νέα συνάντηση αντικομμουνισμού και αντισλαβισμού στην Κατοχή

Η διαπραγμάτευση του Μακεδονικού ζητήματος στη δεκαετία του '40 είναι μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο ιστορικός. Ιδιαίτερα στη διάρκεια της Κατοχής, οι παλινωδίες του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, ο καιροσκοπισμός του αστικού κόσμου, η εμπλοκή των βαλκανικών κομμουνιστικών κινημάτων, η τακτική των κατοχικών δυνάμεων και η ρευστότητα των επιλογών του σλαβόφωνου πληθυσμού δημιούργησαν ένα περίπλοκο μωσαϊκό, όπου οι συμμαχίες μετατρέπονταν σε αντιπαλότητες, τα πολιτικά αιτήματα συχνά υπολείπονταν των εθνοτικών ευαισθησιών και το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας, ακολουθώντας διαφορετικές διαδρομές, διαπλεκόταν τόσο με το πρόταγμα της αντίστασης όσο και με την επιλογή της συνεργασίας με τον κατακτητή.⁵⁴

Η βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης λειτούργησε καταλυτικά στην αναζωπύρωση των παθών. Δεδομένου ότι οι βουλγαρικές αρχές δεν θεώρησαν τον έλεγχο των ως άνω περιοχών ως προσωρινή αστυνόμευση, αλλά ως αφετηρία για την οριστική προσάρτησή τους, η κατοχική πολιτική διακρίθηκε από αμείλικτη σκληρότητα με στόχο την εθνολογική αλλοίωση του πληθυσμού. Η Σόφια, επιπλέον, εποφθαλμιούσε και άλλα εδάφη. Η Βουλγαρική Λέσχη της Θεσσαλονίκης, Βούλγαροι αξιωματικοί σύνδεσμοι στη Δυτική Μακεδονία και ένοπλοι μειονοτικοί σχηματισμοί (Οχράνα, Αξονομακεδονικό Κομιτάτο κ.ά.) ανέπτυξαν έντονη δράση για την προπαρασκευή της απόσχισης των μακεδονικών επαρχιών και την καταστολή της ελληνικής αντίστασης. Κεντρικό στοιχείο της βουλγαρικής προπαγάνδας ήταν η υπόσχεση ότι η προσάρτηση στο βουλγαρικό

⁵⁴ Για συνθετικές προσεγγίσεις του Μακεδονικού στη διάρκεια της δεκαετίας του '40, μεταξύ άλλων βλ. E. Kofos, «The Impact of the Macedonian Question on Civil Conflict in Greece, 1943-1949», σε J. O. Iatrides & L. Wringley (επιμ.), *Greece at the Crossroads. The Civil War and its Legacy*, University Park: The Pennsylvania State University Press, 1995, σ.274-318· Ι. Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία Φρονιμάτων*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, ²1995, τόμ. Α-Β· Τ. Κωστόπουλος, «Το Μακεδονικό στη δεκαετία του '40» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, τόμ. Δ1, σ.364-415· Σφέτας, *Όψεις*, σ.79-203· J. Horncastle, *The Macedonian Slavs in the Greek Civil War 1944-1949*, Lanham MD: Lexington Books, 2019.

βασίλειο θα αποτελούσε την εθνική ολοκλήρωση των σλαβόφωνων Μακεδόνων. Τα δεδομένα συντείνουν ότι αυτές οι προσπάθειες στέφθηκαν με αρκετή επιτυχία κατά την πρώτη φάση του Κατοχής. Ο ρεβανσισμός για την μυωπική πολιτική διακρίσεων του προπολεμικού ελληνικού Κράτους και η βελτίωση των βιοτικών συνθηκών μέσω της εύνοιας των κατακτητών φαίνεται ότι ήταν παράγοντες που επηρέασαν τη στάση των σλαβόφωνων.⁵⁵

Ενώ, αρχικά τουλάχιστον, η κατάληψη της χώρας από τους Γερμανοϊταλούς προξένησε αισθήματα δέους και παραίτησης, η αντίθεση στην βουλγαρική Κατοχή υπήρξε εξ αρχής καθολική στην ελληνική κοινωνία. Όπως έχει επισημανθεί, η διάσπαση της ελληνικής επικράτειας σε τρεις ξεχωριστές ζώνες Κατοχής και, πιο συγκεκριμένα, η εκχώρηση ελληνικών εδαφών στην Βουλγαρία, εμπόδισε την αгаστή συνεργασία των δυνάμεων του Άξονα με πλατύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και γαλβάνισε το αντιστασιακό φρόνημα του λαού. Τον Ιούνιο του 1941 η «Επιτροπή των εν Αθήναις Μακεδόνων και Θρακών», η οποία συσπείρωνε «πατριώτες κάθε ιδεολογίας» και πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές, διαβίβασε προς τους πληρεξούσιους της Γερμανίας και της Ιταλίας υπόμνημα διαμαρτυρίας για τη μελετώμενη παραχώρηση ελληνικών εδαφών στη ζώνη ελέγχου των Βουλγάρων.⁵⁶ Δεκάδες παρόμοια διαβήματα υποβλήθηκαν τα επόμενα χρόνια. Το πιο απροσδόκητο στοιχείο της εθνικής ομοψυχίας στην καταδίκη της βουλγαρικής Κατοχής ήταν πάντως η στάση των δωσίλογων κυβερνήσεων της Αθήνας, οι οποίες χρωστούσαν ακριβώς την εξουσία τους στη σφυρηλατούμενη «Νέα Τάξη» του Άξονα. Και οι τρεις κατοχικοί πρωθυπουργοί, διαμαρτυρήθηκαν για τη βουλγαρική Κατοχή (αλλά και για τη δράση μειονοτικών συνεργατών του στρατού κατοχής), συνέλεξαν στοιχεία για τις βουλγαρικές ωμότητες και έλαβαν μέτρα ανακούφισης των προσφύγων.⁵⁷ Ακόμα και δεδηλωμένοι γερμανόφιλοι και εθνικοσοσιαλιστές

⁵⁵ Εμπεριστατωμένα, βλ. Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2002· Β. Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012, σ.109-128, 135-145.

⁵⁶ Βλ. Α. Ι. Σβώλος, *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, Αθήναι: εκδότης Αργ. Παπαζήσης, 1945.

⁵⁷ Γ. Ι. Ράλλης (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι 1947, σ.94-109· Κ. Λογοθετόπουλος, *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι: 1948, σ.88-96· Γ. Κ. Σ. Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι: έκδ. «Ακροπόλεως», 1959, σ.177-193, 199-200· Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988, τόμ. Α, σ.356-358, 361-362, 367.

συμμερίζονταν την αντιβουλγαρική αγανάκτηση.⁵⁸ Με τη σειρά τους, οι στήλες του παράνομου τύπου ήταν γεμάτες από ύμνους στην ελληνικότητα της Μακεδονίας και απειλές κατά της Σόφιας, ενώ ολόκληρα φύλλα αφιερώθηκαν στην διεκτραγώδηση των συντελούμενων εγκλημάτων στα κατεχόμενα εδάφη. Στο πρόσωπο των Βουλγάρων κατακτητών ξαναζωντάνευε ο κληρονομικός εχθρός του γένους, η δε βουλγαρική Κατοχή περιγραφόταν ως η χειρότερη από τις συμφορές που είχαν πλήξει την Ελλάδα. «Μόνον αν διαλυότανε το βουλγαρικό κράτος μετά τον πόλεμο», πίστευε ο σμηναγός Κώστας Περρίκος της ΠΕΑΝ, «θα προστατευόταν η Ελλάς από τον προαιώνιο ύπουλο και αιμοβόρο γείτονά της και θα αποδιδόταν δικαιοσύνη.»⁵⁹ Προκήρυξη της ίδιας οργάνωσης έδινε όρκο «για τη χωρίς οίκτο και διάκριση εκδίκηση των σφαγιαστών βουλγάρων, των εξολοθρευτών του Ελληνισμού της Βόρειας Ελλάδας.»⁶⁰ Οι ανοιχτοί λογαριασμοί με τη γειτονική χώρα θα έκλειναν άπαξ δια παντός: «Εις την Βαλκανική θα ζήσουν ή οι Έλληνες ή οι Βούλγαροι. Και οι δύο Λαοί ποτέ!»⁶¹

Η έξαρση του αντιβουλγαρισμού συμβάδιζε με την αναζωπύρωση του αλυτρωτικού εθνικισμού. Η πεποίθηση ότι η νίκη των Συμμάχων όφειλε να φέρει την παραδειγματική τιμωρία των Βουλγάρων και την ανταμοιβή της Ελλάδας για τις θυσίες της στο πλευρό των Συμμάχων αποτυπώθηκε στο αίτημα μιας σειράς εδαφικών αξιώσεων. Από τον πρώτο χρόνο της Κατοχής, η εξόριστη κυβέρνηση είχε προνοήσει να καταγράψει το περίγραμμα των μεταπολεμικών εθνικών διεκδικήσεων. Επαναπροβάλλονταν οι αξιώσεις που είχε διατυπώσει ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο Συνέδριο της Ειρήνης του 1919-1920 (Βόρεια Ήπειρος, Δωδεκάνησα, Κύπρος), στις οποίες είχαν προστεθεί και άλλες που προκύπταν από την πολεμική συγκυρία (διαρρυθμίσεις στα βόρεια σύνορα της χώρας, εκμετάλλευση ιταλικών αποικιών).⁶² Η

⁵⁸ Βλ. ΕΛΙΑ-MIET/ΑΘΤ, φ. 1/2, Υπόμνημα Θεόδωρου Τουρκοβασίλη προς την Γερμανικήν Πρεσβείαν Αθηνών (Αθήναι 10.7.1941)· ΔΙΣ φ. 912/Η/9, Υπόμνημα των Ελλήνων Εθνικοσοσιαλιστών Μακεδονίας-Θράκης προς τον Δρα Νουμπάχερ: «Επί της πολιτικής καταστάσεως εν Ελλάδι» (Εν Θεσ/νίκη 28.12.1943).

⁵⁹ Ρ. Δ. Ρηγόπουλος, *Μυστικός πόλεμος. Ελλάδα-Μ. Ανατολή 1940-1945*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ., σ.46.

⁶⁰ ΙΑΜΜ/ΑΠΕΑΝ, φ. 19, Ιερή Ταξιαρχία – ΠΕΑΝ, «Στους νέους της Ελλάδος. Σ' ολόκληρο τον Ελληνικό Λαό» (χ.χ.).

⁶¹ ΕΛΙΑ-MIET/ΑΠΤ, «Σκέψεις» (στήλη) *Ελληνική Φωνή* 12.7.1943.

⁶² Ε. Ι. Τσουδερός, «Υπόμνημα περί Εθνικών Αξιώσεων υποβληθέν εις την Αμερικανικήν Κυβέρνησιν και εις την Αγγλικήν Κυβέρνησιν» (12.6.1942), σε Ε. Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*,

δημοφιλία των διεκδικήσεων – κωδικοποιημένων στο νεκραναστημένο όραμα της «Μεγάλης Ελλάδας» – στο εσωτερικό της χώρας ήταν πανθομολογούμενη. Εγκαρδίωνε τους ανθρώπους στην πιο σκοτεινή περίοδο της ζωής τους. «Καλώς ή κακώς», έγραψε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «ο Ελληνικός λαός στην παρούσα ώρα του λιμού και του κατατρεγμού αντλεί δύναμη να συνεχίσει από τα όνειρα.»⁶³ Περιγραφόταν ως ο απόλυτος εθνικός στόχος, στον οποίο υποτάσσονταν όλοι οι άλλοι: «Μεγάλη Ελλάς – ιδού το παν – όλα τα άλλα υπ’ αυτό και εντός αυτού και ύστερα απ’ αυτό.»⁶⁴ Ήταν ένα κοσμοϊστορικό διακύβευμα που υπερέβαινε τις προϋπάρχουσες διαιρέσεις, ένα μεγαλειώδες ιδεώδες που επισκίαζε κάθε κομματικό υπολογισμό. «Ποτέ δεν θα θυσιάσω την ιδέα της Μεγάλης Ελλάδας στο ερώτημα αν θα επιστρέψει ο Γεώργιος ή όχι», διακήρυττε ο άλλοτε λαύρος αντιβασιλικός συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Βεντήρης, επικεφαλής μιας στρατιωτικής οργάνωσης που τιτλοφορείτο «Ρήλος-Αυλών-Νήσοι».⁶⁵ Όσο πλησίαζε η Απελευθέρωση τόσο πολλαπλασιάζονταν οι μεγαλόστομες εξαγγελίες που έβλεπαν λειψή την κατάκτηση της εθνικής ελευθερίας, αν δεν συνοδευόταν από την εθνική ολοκλήρωση. Η εφημερίδα της ΠΕΑΝ μάλιστα ισχυρίστηκε ότι, αφού η ανεξαρτησία της χώρας ήταν λίγο-πολύ δεδομένο έπαθλο, «ο άμεσος, βασικός κι’ ανεπίδεκτος αναβολής σκοπός του σημερινού αγώνος είναι η Μεγάλη Ελλάς.»⁶⁶

Σχεδόν από το ξεκίνημα της Κατοχής, μία σκιά συνόδευε το σχηματισμό εθνικού μετώπου από τους Έλληνες κομμουνιστές στα μάτια της συντηρητικής μερίδας του πληθυσμού. Μπορούμε να διακρίνουμε δύο κυρίαρχες συμπεριφορές: οι πιο επιφυλακτικοί αμφέβαλλαν για την ειλικρίνεια του εγχειρήματος και υποψιάζονταν ότι ήταν κάποιου είδους μεταμφίεση των αληθινών σκοπών των κομμουνιστών· οι πιο αδιάλλακτοι ήταν βέβαιοι ότι ήταν κάτι παραπάνω, ήταν προϊόν

Αθήνα: εκδ. Φυτράκη, 1990, τόμ. Β, σ.24-29· P. Papastratis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1984, σ.8-9.

⁶³ AAA, FO 371/37193/R110, P. Kanellopoulos προς E. Tsouderos (Κάιρο 23.12.1942).

⁶⁴ ΔΙΣ, φ. 920/A/11ε, «Προς το Έθνος» (Αθήναι 16.8.1943).

⁶⁵ AAA, FO 371/43678/R2072, «Meeting of Colonel Konstantinos Ventiris with M. D. Lambrakis» (13.12.1943). Για το милитарιστικό επεκτατισμό της οργάνωσής του, βλ. W. H. McNeill, *The Greek Dilemma*, Λονδίνο: Victor Gollancz, 1947, σ.108.

⁶⁶ «Ανάγκη σπουδής» *Δόξα* 28.4.1944. Για τη δημοφιλία του μεγαλοϊδεατισμού, αναλυτικά βλ. Φλάισερ, *Στέμμα*, 1995, τόμ. Β, σ.77-84.

συνωμοσίας.⁶⁷ Η «εθνική δυσπιστία», όπως προσφυώς περιέγραψε ο Χάγκεν Φλάισερ την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, αντανακλούσε την πεποίθηση ότι ο πατριωτισμός των κομμουνιστών «είναι πάρα πολύ πρόσφατος για να είναι καλής ποιότητας» και διέσπειρε το σπόρο της αμφιβολίας ως προς τις προθέσεις τους ή και ανοικτά τη μομφή της «εθνικής προδοσίας».⁶⁸ Είναι βέβαιο ότι τέτοιες επιφυλάξεις έλκονταν σε κάποιο βαθμό από το βάρος του παρελθόντος, όμως ο μελετητής των ιδεολογικών διενέξεων της Κατοχής θα βρει ελάχιστες υπομνήσεις στην προπολεμική πολιτεία του ΚΚΕ. Η «εθνική δυσπιστία» επαναθεμελιώνεται – ή ίσως σωστότερα, όπως θα δούμε – επανεπινοείται αποκλειστικά στη βάση κατοχικών ευρημάτων. Ένα πρώιμο ερέθισμα ήταν η αποφυλάκιση 27 σλαβόφωνων στελεχών του ΚΚΕ (μεταξύ των οποίων και του Ανδρέα Τζήμα) από τις φυλακές Ακροναυπλίας με μεσολάβηση της Βουλγαρικής πρεσβείας τον Ιούνιο του 1941.⁶⁹ Το κίνημα της Δράμας το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, ένας πρόχειρα οργανωμένος ξεσηκωμός των ντόπιων κομμουνιστών που έδωσε άλλοθι στις βουλγαρικές δυνάμεις να πνίξουν στο αίμα την περιφέρεια, προκάλεσε βαθύτερη εντύπωση. Όπως παραδέχτηκαν αργότερα τοπικά στελέχη του ΚΚΕ, η αποτυχία της εξέγερσης είχε σαν αποτέλεσμα να καθυστερήσει η ανάπτυξη της εαμικής Αντίστασης στην Ανατολική Μακεδονία και προσκρούσει σε διάχυτη εχθρότητα σε μια περιοχή, όπου προπολεμικά η Αριστερά διατηρούσε σημαντική ισχύ.⁷⁰ Σε πανελλαδικό επίπεδο, το κίνημα της Δράμας παρουσιάστηκε ως βουλγαρική «προβοκάτσια», στην οποία παρασύρθηκαν από ευπιστία ή λόγω εξαπάτησης και ντόπιοι κομμουνιστές. Ενώ οι ειδήσεις για τα αποτρόπαια

⁶⁷ Για τη συντηρητική στάση έναντι της λαϊκομετωπικής στροφής του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος στη δεκαετία του '30, πρβ. J.-J. Becker & S. Bernstein, *Histoire de l'anticomunisme*, Παρίσι: Olivier Orban, 1987, σ.258-267, 278-279.

⁶⁸ Το παράθεμα προέρχεται από το φυλλάδιο «Το Ε.Α.Μ. απέναντι του έθνους» που συνέγραψε ο δημοσιογράφος Λάζαρος Πηνιάτογλου και εξέδωσαν οι μυστικές εκδόσεις της αντιστασιακής εφημερίδας «Ελληνικόν Αίμα» τον Ιούλιο του 1943, όπως αναδημοσιεύεται στο Λ. Πηνιάτογλου, *Ελληνικά προβλήματα*, Αθήνα: εκδ. «Ξένου», 1945, σ.116. Για την «εθνική δυσπιστία», βλ. Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Β, σ.77 κ.ε. Επίσης βλ. Γ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000, τόμ. Α, σ.132-139.

⁶⁹ Βλ. Γ. Φαράκος, *Άρης Βελουχιώτης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, ²1997, σ.135-139, 186-187· Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Α, σ.36-37, 152-153· Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Α, σ.142-143· Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα: Δωρικός, ³1983, τόμ. Α, σ.116-117.

⁷⁰ Βλ. ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 416 Φ=23/9/104, Έκθεση Τ. Λεβεντίδη (Φλωρίκα 30.8.1952) κ.ά. Επίσης βλ. Γ. Λαμπάτος, *ΚΚΕ και εξουσία 1940-1944*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018, σ.104.

βουλγαρικά αντίποινα ανακαλούσαν μνήμες από τους εθνικούς αγώνες των αρχών του αιώνα, ο ελληνικός κομμουνισμός βρισκόταν υπόλογος για ανοίκειες επαφές με τον παραδοσιακό εχθρό των Ελλήνων.⁷¹

Αν και το ΚΚΕ δεν φειδόταν ευκαιρίας για να διασαλπίζει προς πάσα κατεύθυνση την ελληνικότητα της Μακεδονίας, οι διακηρύξεις περί Βαλκανικής συμφιλίωσης, η απόρριψη του σωβινισμού και το κήρυγμα της ισοτιμίας των μειονοτήτων, όπως επίσης οι επαφές του ΕΛΑΣ με αριστερά αντιστασιακά κινήματα των γειτονικών κρατών, ειδικά όταν τα γεγονότα διαστέλλονταν στον παραμορφωτικό φακό της προπαγάνδας και της ανεύθυνης φημολογίας, είχαν δυσμενή αντίκτυπο. Το ζήτημα της μελλοντικής στάσης έναντι της Βουλγαρίας είχε προκαλέσει κλυδωνισμούς στους κόλπους του ΕΑΜ τουλάχιστον από το 1942⁷² και αποτελούσε αγκάθι στις σχέσεις του ΚΚΕ με τους συμμάχους του.⁷³ Όταν όμως προβλήθηκε στο ευρύ κοινό η θέση ότι η Αντίσταση αγωνιζόταν για «την πλήρη εξασφάλιση της ανεξαρτησίας και της ακεραιότητας της χώρας μέσα στα προπολεμικά γεωγραφικά της όρια», πολύ δε περισσότερο όταν επιχειρήθηκε να αντιδιασταλεί η «μοναρχοφασιστική κλίκα» του Βασιλιά Βόριδος, υπεύθυνη για τις κατοχικές κακουργίες, με τον βουλγαρικό λαό, ο οποίος υποτίθεται ότι συνέπασχε με τους σκλαβωμένους Έλληνες και λαχταρούσε να συναδελφωθεί μαζί τους,⁷⁴ η άλλη πλευρά αντέδρασε με σφοδρότητα. Αυτό που δεν καταλάβαιναν οι «κήρυκες του περιορισμού της Ελλάδος χάριν αδελφосύνης με τους Βουλγάρους», ήταν πως «[τ]ο βουλγαρικό ζήτημα είναι μια άβυσσος που χωρίζει [...] τους φαντασιοπλήκτους διεθνιστές από τον Ελληνικό Λαό.»⁷⁵ Η αντιεαμική παράταξη βρήκε ένα έντονα συναισθηματικά φορτισμένο ζήτημα για να δυσφημίσει τους αντιπάλους της. «Αν

⁷¹ Για την εξέγερση της Δράμας και τον αντίκτυπό της, βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος. Δοξάτο Δράμας, 1912-1946*, Αθήνα: Πατάκης, 2014, σ.246 κ.ε.

⁷² ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 369, Μ. Κλαδάκης, «Τα αίτια και οι σκοποί της αφίξεώς μου εις την Μέσην Ανατολήν» (Κάιρο Οκτώβριος 1944)· Δ. Μπενετάτος, *Το Χρονικό της Κατοχής 1941-1944*, Αθήναι 1963, σ.71.

⁷³ Για τη «σλαβοφοβία» του Αλέξανδρου Σβώλου, βλ. Χατζής, *Νικηφόρα*, τόμ. Β, σ.264 & τόμ. Γ, σ.100, 271, 413-414· Μ. Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, 1985, τόμ. Β, σ.121, 136-137.

⁷⁴ Για παράδειγμα βλ. «Για την πραγματική λευτεριά» & «Εμείς και ο βουλγαρικός λαός» *Ελεύθερη Ελλάδα* 31.1.1943.

⁷⁵ «25 Μαρτίου» *Δημοκρατική Σημαία* 25.3.1943· Μ. Αντωνοπούλου, *Ημερολόγιο Κατοχής (1941-1944)*, Αθήνα: Πατάκης, 2014, σ.172-173.

θέλαν να αυτοκτονήσουν», επέχαιρε ο Λάζαρος Πηνιάτογλου, «δεν θα διάλεγαν αποτελεσματικότερη μέθοδο. Χρειαζόταν εξωφρενική δόση βλακείας για να μην αντιληφθούν ότι αν υπήρχε ένα θέμα πάνω στο οποίο, ανάμεσα στα οχτώ εκατομμύρια των Ελλήνων, δεν υπήρχε δεύτερη γνώμη, το θέμα τούτο ήταν το βουλγαρικό.»⁷⁶ Σε πιο ακραίους κύκλους άρχισε να καλλιεργείται η ιδέα ότι το ΕΑΜ διευθυνόταν από το βουλγαρικό Κομμουνιστικό Κόμμα.⁷⁷

Μπροστά στις συντονισμένες βολές των άλλων οργανώσεων, το ΚΚΕ και τα εαμικά όργανα γρήγορα ανέκρουσαν πρύμνα. Μολονότι η κριτική του μεγαλοϊδεατισμού δεν εγκαταλείφθηκε, ΕΑΜ και ΚΚΕ προσυπέγραψαν, καίτοι όχι emphaticά, τις «εθνικές διεκδικήσεις»: Δωδεκάνησα, Κύπρος, Βόρειος Ήπειρος, αλλά και συνοριακή διαρρύθμιση με τη Βουλγαρία.⁷⁸ Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1943, όταν μαθεύτηκε η πρόθεση των κατακτητών να επεκτείνουν τη βουλγαρική ζώνη Κατοχής, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ πρωτοστάτησαν στη διοργάνωση μαχητικών αντιβουλγαρικών συλλαλητηρίων που, σε κάποιες περιπτώσεις, υιοθέτησαν σχεδόν σωβινιστικά συνθήματα.⁷⁹ Για το αντίπαλο στρατόπεδο τίποτε δεν ήταν αρκετό. Το αντιπατριωτικό στίγμα, κωδικοποιημένο στην – επινοημένη – επωδό περί «αδελφών Βουλγάρων», ήταν ανεξίτηλο και είχε απονομιμοποιήσει τις πολιτικές φιλοδοξίες της Αριστεράς. Όπως ανέφερε εδεδίτιμο τραγούδι της εποχής: «Θέλουν για νέα σύνορα τα προπολεμικά μας / κι ας χάθηκαν τόσα παιδιά για τα ιδανικά μας. / Μα οι γνήσιοι οι Έλληνες ποτέ τους δε θ' αφήσουν / Βουλγάρους και κομμουνιστάς για να σε κυβερνήσουν.»⁸⁰ Εφεξής, όλο και περισσότερο, οι «γνήσιοι» Έλληνες θα θεμελιώναν τον αντικομμουνισμό τους στο επιχείρημα ότι η αντίθεσή τους προς το ΕΑΜ δεν

⁷⁶ Πηνιάτογλου, *Ελληνικά Προβλήματα*, σ.154.

⁷⁷ Για παράδειγμα, βλ. Γεν. Επαν. Σύνδεσμος της ΕΕ, «Ιδού Ελληνικέ Λαέ ποίοι είμεθα και ποίοι είναι» *Ε.Ε.* 15.1.1944· Μ. Ι. Μάλαινος, *Το σημειωματάριο του Βλάση Ρούμελη*, χ.τ.έ. 1960, τόμ. Β, σ.194· Η. Παπαστεριόπουλος, *Ο Μωρηάς στα όπλα*, Αθήνα: έκδ. Έρευνα και Κριτική της Νεοελληνικής Ιστορίας, 1965, τόμ. Α, σ.274.

⁷⁸ Βλ. Φαράκος, *ΕΛΑΣ*, τόμ. Α, σ.138-139.

⁷⁹ «Απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ για την εισβολή των Βουλγάρων Φασιστών στη Μακεδονία» (Αθήνα 8.7.1943), σε Α. Παπαπαναγιώτου (επιμ.), *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στον πόλεμο και στην Αντίσταση. Επίσημα Κείμενα*, Αθήνα: Έκδοση του ΚΚΕ (Εσωτερικού), 1974, τόμ. Ε, σ.407· Χατζής, *Νικηφόρα*, τόμ. Β, σ.267-270· Τ. Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, 1942-1944*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2003, σ.80.

⁸⁰ *Τραγούδια της Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Αθήνα 1975, σ.82.

ήταν ιδεολογική ή πολιτική, αλλά εθνική.⁸¹ Ο μεγαλοϊδεατισμός και ο αντιβουλγαρισμός συγκροτούσαν ένα προσφορότερο πεδίο αντιπαράθεσης από την πολιτικοκοινωνική σφαίρα. Ο αλυτρωτικός εθνικισμός επέτρεπε στο γαλαξία των μη εαμικών δυνάμεων της Κατοχής, τον παλαιό πολιτικό κόσμο και τη πλειοψηφία του σώματος των αξιωματικών να κηρύξουν εκεχειρία όσον αφορά τις διαφορές τους για το συνταγματικό καθεστώς της χώρας, αλλά και συνάμα να παρακάμψουν τις δικές τους παλινδρομήσεις μπροστά στο δίλημμα αντίσταση ή συνεργασία με το Γερμανό κατακτητή, προκειμένου να επιρρίψουν στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ την κατηγορία της συμπόρευσης με τον πατρογονικό εχθρό, τους Βούλγαρους. Για πρώτη φορά στην ελληνική Ιστορία, η επεκτατική εξωτερική πολιτική γινόταν η σημαία του υπό διαμόρφωση δεξιού άκρου της ελληνικής πολιτικής.⁸²

Την ίδια περίοδο, οι επιτροπές του ΚΚΕ και του ΕΑΜ στις βορειοδυτικές επαρχίες βρέθηκαν εμπρός στο ακανθώδες πρόβλημα της απόσπασης των σλαβόφωνων από το βουλγαρικό εναγκαλισμό, χωρίς παράλληλα να αποξενωθούν οι άλλοι κάτοικοι. Ήταν μια δύσκολη άσκηση ισορροπίας: πολλοί Σλαβομακεδόνες ήταν επιφυλακτικοί απέναντι στο ΚΚΕ ως φορέα ελληνικών συμφερόντων, ενώ μερίδα του ελληνόφωνου πληθυσμού έβλεπε τα ανοίγματα των κομμουνιστών προς τους σλαβόφωνους με καχυποψία. Η στρατηγική εξειδικεύτηκε σε δύο άξονες: αφενός οι αντάρτες ξεκίνησαν επιθέσεις κατά προπυργίων των κομιτατζήδων, αφετέρου το κίνημα αναγνώρισε έμπρακτα την πολιτισμική ιδιαιτερότητα των Σλαβομακεδόνων και ευνόησε την ανέλιξη εκπροσώπων τους στο πλαίσιο των λαοκρατικών θεσμών. Επιπλέον, από την άνοιξη του 1943, οι αντάρτες είχαν να συναγωνιστούν και τους παρτιζάνους του Τίτο. Γιουγκοσλάβοι εμισάριοι διαλαλούσαν ότι το Μακεδονικό ζήτημα θα λυνόταν οριστικά δια της ενοποίησης των μακεδονικών εδαφών στο πλαίσιο μιας μεταπολεμικής Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας. Αν και η προοπτική ομοσπονδιοποίησης των βαλκανικών κρατών γοήτευε πολλούς Έλληνες κομμουνιστές, το σύνθημα της αυτοδιάθεσης προξενούσε μόνο δυσφορία. «Η πολιτική και η ιδεολογία μπορεί να τους ενώνει», σημείωνε σχετικά βρετανική έκθεση, «όμως η φυλή ακόμη τους χωρίζει.»⁸³ Μάλιστα, στις

⁸¹ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΠΤ, «Η τελευταία υπηρεσία» *Ε.Δ.Ε.Σ.* Φεβρουάριος 1944.

⁸² Ντ. Κλόουζ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2003, σ.159· Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ*, τόμ. Α, σ.155· Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Β, σ.71· McNeill, *Greek Dilemma*, σ.112-113, 206.

⁸³ AAA, FO 371/43687/R7867, «Periodical Summary No. 21 up to 6th May 1944» (12.5.1944).

αρχές Ιουλίου 1943, η ηγεσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ υποχρεώθηκε να ακυρώσει άρον άρον το προκαταρκτικό συμφωνητικό με αντιπροσώπους των λαϊκοαπελευθερωτικών κινήματων των γειτονικών χωρών για την ίδρυση Βαλκανικού Στρατηγείου ανταρτών. Παρότι οι εκπρόσωποι του ΚΚΕ είχαν αποκρούσει τις αξιώσεις των Γιουγκοσλάβων να περιληφθεί στη συμφωνία πρόβλεψη για την αυτοδιάθεση των Σλαβομακεδόνων, τελικά επικράτησε ο φόβος μήπως, ενδίδοντας έστω και φαινομενικά στις τιτοϊκές βλέψεις ή συνομολογώντας συμφωνίες με Αλβανούς και Βούλγαρους κομμουνιστές, θα δικαίωναν την κινδυνολογική ρητορεία των εχθρών τους και θα πυροδοτούσαν έναν «αντιαμικό συναγερμό». Η συνεργασία με τους ανταρτικούς στρατούς των γειτόνων διατηρήθηκε μόνον ευκαιριακά σε τοπικό επίπεδο.⁸⁴

Το Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΣΝΟΦ) ιδρύθηκε περί τα τέλη του 1943 ύστερα από απόφαση του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ με στόχο να συσπειρώσει τους σλαβόφωνους στο πλαίσιο του ελληνικού αντιφασιστικού αγώνα, μακριά από ξένες επιρροές. Οι θέσεις της ιδιαίτερης πολιτικής οργάνωσης των Σλαβομακεδόνων συχνά παρέκκλιναν της γραμμής της «αδελφής» οργάνωσης του ΕΑΜ. Στο ζύγι των πολιτικών ισορροπιών, η αυτοδιάθεση βάραινε περισσότερο από την κομμουνιστική ορθοδοξία. Παρότι το ΚΚΕ επαναλάμβανε ότι κάθε άλλο σύνθημα πλην της ισοτιμίας των μειονοτήτων ήταν διασπαστικό, η αυτονομιστική ρητορεία ορισμένων Σλαβομακεδονικών κομμουνιστικών στελεχών και η εισροή βουλγαρόφιλων κομιτατζήδων στις τάξεις του ΣΝΟΦ ναρκοθετούσε την προσπάθεια οικοδόμησης αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ σλαβόφωνων και ελληνόφωνων. Το Μάιο του 1944 το ΕΑΜ αποφάσισε να ενσωματώσει ολοκληρωτικά το ΣΝΟΦ, προκειμένου να εξαλείψει τις σημειούμενες παρεκκλίσεις. Συγχρόνως, όμως, ενέδωσε να δημιουργηθούν δύο αμιγώς Σλαβομακεδονικά τάγματα, προκειμένου να συγκρατήσουν τη διαρροή του σλαβόφωνου στοιχείου προς τους Σέρβους παρτιζάνους.⁸⁵

⁸⁴ Αναλυτικά βλ. Χατζής, *Νικηφόρα*, τόμ. Β, σ.205-224, 279-286.

⁸⁵ Για την πολιτική της εαμικής Αντίστασης περί το ζήτημα των Σλαβομακεδόνων, βλ. Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση», σ.425-444· Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Α, σ.114 κ.ε.· Κωστόπουλος, «Το Μακεδονικό», σ.380-391.

Αν στη Νότια Ελλάδα ο αντιβουλγαρισμός ήταν απλώς ρητορικό όπλο, στη Μακεδονία ήταν «βιωμένη ιδεολογία».⁸⁶ Οι τοπικοί πληθυσμοί είχαν γνωρίσει τρεις πολέμους – και, σε πολλές περιπτώσεις, τρεις προσφυγικές εξόδους – μέσα σε μόλις μία γενιά. Ο φόβος του εθνικού ακρωτηριασμού ήταν απτός, μεγεθυνόταν δε από την κινητοποίηση μειονοτικών πληθυσμών στο πλευρό του Άξονα. Το γεγονός ότι η εαμική διαφώτιση απέφευγε κατά κανόνα το γενικευτικό αντιβουλγαρισμό, κήρυττε την αλληλεγγύη «αδιακρίτως Εθνικότητας»⁸⁷ και προάσπιζε ενεργά τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των μειονοτήτων ενέσπειρε σύγχυση, καθώς ερχόταν σε αντίθεση με το επικρατούν αίσθημα του ελληνόφωνου πληθυσμού στη Μακεδονία. Η στρατολόγηση Σλαβομακεδόνων μαχητών ενέπνεε βαθιές ανησυχίες στους Πόντιους πρόσφυγες, που είχαν αναπτύξει ανταγωνιστική σχέση με τους σλαβόφωνους γείτονές τους από το μεσοπόλεμο και τώρα τους εξομοίωναν με το Βούλγαρο κατακτητή, ενώ η διαβαλκανική ανταρτική συνεργασία και ο διεθνισμός ήταν αναθέματα για αρκετούς μόνιμους αξιωματικούς που ο ΕΛΑΣ ενδιαφερόταν να προσεταιριστεί.⁸⁸ Κάποιες βίαιες ενέργειες που διέπραξαν σλαβόφωνοι αντάρτες του ΕΛΑΣ ενίσχυαν αυτές τις αντιλήψεις. Οι φόνοι Μακεδονομάχων που σχετίζονταν με εθνικιστικές οργανώσεις προσέδωσαν συμβολικό βάθος στις εμφύλιες συγκρούσεις και εξέθεσαν το εαμικό κίνημα.⁸⁹ Στο βαθμό που επεκτεινόταν η κυριαρχία του ΕΑΜ στις γερμανοκρατούμενη ζώνη εδραιωνόταν στους αντιπάλους του η αίσθηση ότι το αντάρτικο της Μακεδονίας είχε ουσιώδεις διαφορές από ότι σε άλλες περιοχές της χώρας. Ένας μόνιμος υπολογαγός που ζούσε στη Φλώρινα ήταν γλαφυρός σε

⁸⁶ M. Billig et alii, *Ideological Dilemmas: A social psychology of everyday thinking*, Λονδίνο: Sage, 1988, σ.27.

⁸⁷ ΔΙΣ, φ. 916/Γ/31, Υπουργείον Εθνικής Αμύνης – Γραφείον Πον (ΓΕΣ), «Εσωτερική κατάσταση. Επαρχία Εορδαίας. Μην Φεβρουάριος 1943» (23.3.1943).

⁸⁸ Κ. Ιορδανίδης, «Η Εθνική Αντίστασις Δυτικής Μακεδονίας κατά των Σλαβοκομμουνιστών» (1.6.1958) σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντιστάσεως*, Αθήνα 1998, τόμ. Ε, σ.297· N. Clive, *A Greek Experience 1943-1948*, Wilton: Michael Russel, 1985, σ.78-79· N. G. L. Hammond, *Περιπέτεια με τους αντάρτες*, Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, χ.χ., σ.53, 80-81· Σ. Θεοδοσιάδης (Θαλασσινός), *Η Πίνδος ομιλεί. Η Εθνική Αντίστασις 1941-1944*, Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 2000, σ.161· Λ. Σαμπάνης, *Αναμνήσεις από την εθνική αντίσταση και τον εμφύλιο*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία, 2007, σ.47.

⁸⁹ ΔΙΣ, φ. 916/Γ/50, Υπουργείον Εθνικής Αμύνης – Γραφείο Πον (ΓΕΣ) – Τμήμα Β', «Εσωτερική κατάσταση» (6.5.1943)· Π. Κ. Γυιόκας, *Καιροί εθνικής δοκιμασίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σ.64-65, 69· Α. Ρόσιος (Υψηλάντης), *Στα φτερά του οράματος*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 1997, σ.99.

επιστολή που έγραψε στις αρχές του 1944. Σημείωνε ότι τα αντάρτικα τμήματα της περιφέρειάς του είχαν προσλάβει «μορφήν καθαρώς διεθνικιστικήν διότι συνεργάζονται και δέχονται εις τας αγκάλας των κάθε ξενικών στοιχείων.» Και πρόσθετε: «Δεν γνωρίζουν οι άθλιοι τι εστί Βούλγαρος.»⁹⁰

Τα εν λόγω «ξενικά στοιχεία» δεν ήταν άλλα από τους γηγενείς Σλαβομακεδόνες. Οι προγενέστεροι διαχωρισμοί μεταξύ «ελληνοφρόνων» και «βουλγαροφρόνων» αντικαταστάθηκαν από διχοτομίες με πρόσθετο πολιτικό περιεχόμενο. Κι ενώ στους κόλπους των Σλαβομακεδόνων αρχικά θεωρείτο ότι δρούσαν τόσο «βουλγαροκομιτατζήδες» όσο και «βουλγαροκομμουνιστές», η σταδιακή αποδυνάμωση των φιλοαξονικών σχημάτων προς κέρδος του ΣΝΟΦ οδήγησε στην επικράτηση του δεύτερου όρου.⁹¹ Οι χαρακτηρισμοί αυτοί αφορούσαν αποκλειστικά τους Σλαβομακεδόνες ελασίτες που, σύμφωνα με την εθνικιστική αφήγηση, εργάζονταν για την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Κατά συνέπεια, οι εμφύλιες συγκρούσεις αποκτούσαν το χαρακτήρα εθνικού πολέμου και η προάσπιση της ελληνικότητας των βορείων επαρχιών προϋπέθετε τον αντικομμουνισμό. Σε περιοχές όπου «Βουλγαρόφρονες» και «Ρουμανόφρονες» συνέρρεαν στο ΕΑΜ και ο πληθυσμός έβλεπε με καχυποψία τις «υπόπτους Βουλγαροεαμικάς συναδελφώσεις», σημείωνε έκθεση που έλαβε ο εξόριστος πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός το φθινόπωρο του 1943, οι «Έλληνες» προσέβλεπαν στους «Εθνικόφρονες».⁹² Η πολιτικοποίηση των εθνοτικών διαφορών προεικόνιζε το μετασχηματισμό των πολιτικών ταυτοτήτων. Η διαμόρφωση της έννοιας του εθνικόφρονος στη Βόρεια Ελλάδα αποτέλεσε το συμμετρικό αντίπαλο δέος του «βουλγαροκομμουνιστή». Αμφότερες συντίθενταν από δύο χρονικότητες, περιέκλειαν δηλαδή σημασιολογικές αδράνειες από το παρελθόν και ανανοηματοδοτήσεις του παρόντος. Ενόσω ο «βουλγαροκομμουνισμός» συμπύκνωνε την εθνική και την πολιτική απειλή, η

⁹⁰ ΔΙΣ, φ. 916/Γ/165 & 166, «Απόσπασμα επιστολής της 20 Φεβρουαρίου 1944 μονίμου Υπολ/γού διαμένοντος εν Φλωρίνη» (8.4.1944).

⁹¹ Χαρακτηριστικά, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/2/4, Γενική Επιθεώρησης Νομαρχιών Περιοχής Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας – Γραφείον Γ.΄, «Εκθεσις περί της ανταρτοκομμουνιστικής δράσεως εις την περιοχήν του Νομού Καστορίας – Μην Απρίλιος 1944» (χ.χ.)· ΔΙΣ, φ. 918/Ε/2στ, «Εκθεσις των διαδραματισθέντων γεγονότων εν τω Νομώ Καστορίας και την περιφέρειαν Βοΐου από της Κατοχής μέχρι σήμερα» (20.5.1944).

⁹² «Ακρίτας ΙΙ», «Εκθεσις επί της εσωτερικής καταστάσεως» (χ.χ.), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ1, σ.452-453.

εθνικόφρονη ταυτότητα εξίσωνε για πρώτη φορά την ελληνοφροσύνη με τον αντικομμουνισμό.⁹³

Για αυτόν τον μορφοποιούμενο εθνικόφρονα χώρο ο αντιβουλγαρισμός ήταν η πεμπτουσία του πατριωτισμού. Μάλιστα, δυνάμεις όπως οι «Εθνικαί Ανταρτικάι Ομάδες» που δρούσαν στην Ανατολική Μακεδονία, αυτοπροσδιορίζονταν ως εθνικιστικές επειδή ακριβώς δεν έκαναν εκπτώσεις στον αντιβουλγαρισμό: κάθε Βούλγαρος ήταν φυλετικός εχθρός· και όποιος δεν συμμεριζόταν αυτή την άποψη, ήταν ύποπτος προδοσίας.⁹⁴ Στην υπόλοιπη Μακεδονία εκφραστές τέτοιων αντιλήψεων ήταν οι «Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος», οργάνωση που έγινε γνωστότερη μετά την μετονομασία της σε Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση. Τα μνημένα μέλη επιλέγονταν από τα «υγιά, Εθνικόφρονα και νομιμόφρονα στοιχεία» της Βόρειας Ελλάδας. Η ΠΑΟ δεν έθιγε πολιτειακά, πολιτικά ή κοινωνικά ζητήματα, προτάσσοντας «σκοπούς καθαρώς εθνικούς»: εκτός από την απελευθέρωση, σε αυτούς συγκαταλέγονταν η «[ε]ξουδετέρωσις πάσης ξενικής προπαγάνδας αποβλεπούσης εις την απόσπασιν βορείων επαρχιών της Ελλάδος» (μία εκ των οποίων ήταν και η κομμουνιστική) και η «[π]ροσπάθεια επεκτάσεως των ορίων της Ελλάδος προς τας ιστορικές της κατευθύνσεις», ήτοι η «δημιουργία Ελλάδος μεγαλειτέρας». Συγχρόνως δεσμευόταν ότι «θα τηρήση την τάξιν και την εθνικήν συνοχήν εξουδετερούσα πάσαν εκδήλωσιν αναρχίας» και κάθε απόπειρα επιβολής δικτατορίας στη χώρα.⁹⁵ Πάντοτε «περισσότερο αντιβουλγαρική παρά

⁹³ Πρβ. τις παρατηρήσεις για τη «συγχρονικότητα του μη-σύγχρονου» (Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen) στην ιστορία των εννοιών σε Koselleck, *Futures Past*, σ.90. Για τη μεσοπολεμική έννοια της εθνοφροσύνης, βλ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό*, σ.146-147.

⁹⁴ Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Β, σ.86-87· Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες*, σ.115. Εύγλωττος είναι ο φανατισμός που διαπνέει τα απομνημονεύματα του αρχηγού του εθνικιστικού αντάρτικου της Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, βλ. Α. Φωστηρίδης, *Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής 1941-1945*, Θεσσαλονίκη 1959.

⁹⁵ ΔΙΣ φ. 909/Β/1β, Π. Γούλας, «Εκθεσις περί της εν Μακεδονία καταστάσεως από απόψεως δράσεως ανταρτικών ομάδων» (Κάιρον 3.12.1943)· φ. 909Γ/Γ/41 «Σκοπός της Π.Α.Ο.» (χ.χ)· 916/Β/2β, Υπηρεσία Πληροφοριών – Γραφείον Πληροφοριών, «Κατάλογος των εν Ελλάδι Εθνικών Οργανώσεων» (Μάιος 1943)· Θ. Μπάρμπας προς Ε. Ι. Τσουδερό (Κάιρον 20.10.1943), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ1, σ.523-524. Για φιλικές προς την ΠΑΟ προσεγγίσεις, βλ. Π. Ι. Παπαθανασίου, *Για τον Ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-44. Εθνική Αντίσταση και Τραγωδία*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988, τόμ. Α-Β· Α. Φροντιστής, *Π.Α.Ο. Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις*,

αντιγερμανική»,⁹⁶ στα κείμενά της σπάνιζαν οι μομφές κατά των Γερμανών, ενώ πληθωριστικές ήταν οι αναφορές στην αντιμετώπιση της βουλγαρικής επιρροής – στην Κεντρική και τη Δυτική Μακεδονία, όχι στην ήδη βουλγαροκρατούμενη ζώνη. Πεποίθησή της ήταν ότι το ενδεχόμενο της εδραίωσης της βουλγαρικής επιρροής πέραν του Στρυμόνα εγκυμονούσε μεγαλύτερους κινδύνους από τη χειροπιαστή καθημερινότητα της ιταλογερμανικής Κατοχής.

Η ψύχρανση με το ΕΑΜ δεν άργησε να εκδηλωθεί. Αιτία δεν ήταν μόνο οι ηγεμονικές φιλοδοξίες των δύο οργανώσεων, αλλά και οι διαφωνίες για θέματα, όπως το ζήτημα των μειονοτήτων και η μελλοντική εδαφική επέκταση της Ελλάδας. Από τα μέσα του 1942, οι επικεφαλής της ΠΑΟ γίνονταν αποδέκτες περισσότερο ανησυχητικών πληροφοριών, σύμφωνα με τις οποίες εαμικά στοιχεία επιχειρούσαν να αμβλύνουν το αντιβουλγαρικό μίσος, υποδαύλιζαν την εξάπλωση των αποσχιστικών ιδεών στη Δυτική Μακεδονία και συνέπρατταν με αυτονομιστές, αλλά και με τις επίσημες βουλγαρικές αρχές.⁹⁷ Η κλιμάκωση της δυσπιστίας οδήγησε σε ανοιχτή εχθρότητα. Ενόσω το ΕΑΜ μεμφόταν συλλήβδην τους παοτζήδες ως προδότες, εκείνοι αντεπιτίθενταν με σωρεία κατηγοριών για τον αντεθνικό χαρακτήρα του ΕΑΜ, οι ιθύνοντες του οποίου δεν ήταν «απλώς Διεθνισταί, αλλά Βουλγαρόπληκτοι και Βουλγαρόδουλοι.»⁹⁸ Το φθινόπωρο του 1943 ο ΕΛΑΣ και οι ανταρτοομάδες που είχε σχηματίσει στο μεταξύ η ΠΑΟ βρέθηκαν αντιμέτωποι στο πεδίο της μάχης. Η ηττημένη ΠΑΟ συρρικνώθηκε σε έναν αδρανή πολιτικό κύκλο της συμπτωτεύουσας, πολλοί όμως από τους παλιούς της συνεργάτες στην επαρχία επέλεξαν να συνεχίσουν τον αντικομμουνιστικό αγώνα δια της εν όπλοις συνεργασίας με τον κατακτητή.⁹⁹ Θα ήταν λάθος να αποδοθεί η προσέγγιση των εθνικιστών οπλαρχηγών με τους ναζί αποκλειστικά στην επιθετικότητα του ΕΛΑΣ. Έπαιξε ρόλο και η αντίληψη, σύμφωνα με την οποία στη Βόρεια Ελλάδα έπρεπε να μπει σε δεύτερη μοίρα ο αντιγερμανικός

Θεσσαλονίκη 1977. Για ιστοριογραφικές αποτιμήσεις βλ. Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Β, σ.112-149· Καλογρηάς, *Αντίπαλο δέος*, σ.178 κ.ε.

⁹⁶ ΑΑΑ, FO 371/37206/R10938, D. S. Laskey, Minute (10.11.1943).

⁹⁷ Παπαθανασίου, *Ελληνικό Βορρά*, τόμ. Α, σ.128-132, 135-136, 144-145, 148, 213, 221-225.

⁹⁸ Φροντιστής, *Π.Α.Ο.*, σ.444. Επίσης βλ. Θ. Μπάρμπας προς Ε. Ι. Τσουδερό (Κάιρον 20.10.1943), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ1, σ.523-528.

⁹⁹ Για τις ποικιλώνυμες ένοπλες αντικομμουνιστικές ομάδες της Β. Ελλάδος, βλ. Ν. Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Αθήνα: Εστία, ²2006.

αγώνα, αφού «εκεί ο εχθρός είναι κυρίως ο Βούλγαρος», εξαιτίας δε της δήθεν σύμπραξης των κομμουνιστών μαζί του υπέφωσκε ο κίνδυνος δημιουργίας επιζήμιων καταστάσεων για την εθνική υπόθεση. Τέτοιοι συλλογισμοί βρίσκονταν στον πυρήνα των αντιαμικών πρωτοβουλιών και συνιστούσαν ένα εθνοπρεπές άλλοθι αρχικά για την αποφυγή οποιασδήποτε αντικατοχικής δράσης, αργότερα για τη συνεργασία με εκείνους που δήθεν αντιπροσώπευαν το μικρότερο κακό: τους Γερμανούς.¹⁰⁰

Επισημώς η προστασία της εθνικής ακεραιότητας και του «κοινωνικού καθεστώτος» στη Βόρεια Ελλάδα είχε ανατεθεί στο Γενικό Επιθεωρητή Νομαρχιών Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας παρά τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, συνταγματάρχη Αθανάσιο Χρυσόχου.¹⁰¹ Ο πρώην επιτελάρχης του Γεωργίου Τσολάκογλου είχε αναλάβει τη δημιουργία ενός δικτύου επιφορτισμένου με τη διεξαγωγή αντιβουλγαρικής προπαγάνδας και την ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος. Η έστω και συγκαλυμμένη αντικατοχική δράση δεν περιλαμβανόταν στις προτεραιότητές του. Απεναντίας, οι Γερμανοί, υπό τη σκέπη των οποίων οι Βούλγαροι είχαν εγκατασταθεί στα ελληνικά εδάφη, θεωρούνταν εν δυνάμει σύμμαχοι στον αντιβουλγαρικό αγώνα.¹⁰² Η τακτική αυτή είχε τις ευλογίες προσωπικοτήτων όλου του πολιτικού φάσματος, οι οποίες έτρεμαν περισσότερο όλων την πιθανότητα να αλλοιωθεί η εθνολογική φυσιογνωμία της Μακεδονίας.¹⁰³ Εξαιρετικός ισορροπιστής μέσα σε ένα περιβάλλον αβεβαιότητας, ο Χρυσόχου κατόρθωσε να διατηρεί συγχρόνως επαφές με αντιστασιακούς φορείς και να συνδιαλέγεται με τους Γερμανούς, να ενεργεί σαν εντεταλμένος της κυβέρνησης των Αθηνών και να διαθέτει διαύλους επικοινωνίας με εκείνη του Καΐρου. Οι εκθέσεις του Γενικού Επιθεωρητή και ορισμένων συνεργατών του¹⁰⁴ κυκλοφόρησαν ευρύτατα

¹⁰⁰ Χαρακτηριστικά βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/21/6, Υπογραφή δυσανάγνωστη προς Ε. Ι. Τσουδερό (Εν Καΐρω 13.12.1943)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 62/4/105, «Σύντομος έκθεσις περί της υφισταμένης εν Βορείω Ελλάδι καταστάσεως κατά τα μέσα Ιουλίου 1944» (χ.χ.)· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 618, Α. Παπαδόπουλος κ.ά. προς Γεώργιο Β' κ.ά. (χ.χ.).

¹⁰¹ Τα στάδια της κατοχικής διαδρομής του Χρυσόχου φωτίζει ο Καλογρηάς, *Αντίπαλο δέος*, σ.157-167, 170-178 κ.ά.

¹⁰² Στο ίδιο, σ.162.

¹⁰³ Για τις σχετικές συνηγορίες του Γεωργίου Παπανδρέου και του Αλέξανδρου Σβώλου, βλ. Χατζής, *Νικηφόρα*, τόμ. Α, σ.240-241.

¹⁰⁴ Όπως του κατοχικού διοικητή Χωροφυλακής Καστοριάς, υπομοίραρχου Κωνσταντίνου Αντωνίου, ο οποίος συγκέντρωνε στοιχεία για την επιβουλή κατά της εθνικής ακεραιότητας εκ μέρους κομμουνιστών και αυτονομιστών, τα οποία ακολούθως διοχέτευε σε κύκλους βασιλοφρόνων της

στην περίοδο της Κατοχής, εντός και εκτός Ελλάδας, διαμορφώνοντας σε μεγάλο βαθμό το πλαίσιο πρόσληψης της κατοχικής πραγματικότητας στη Μακεδονία.¹⁰⁵

Ο Χρυσόχοου από νωρίς είχε κατασταλάξει ότι η απειλή κατά της Μακεδονίας ήταν ταυτόχρονα εξωτερική και εσωτερική και ότι πίσω από το αντιστασιακό κίνημα της Αριστεράς κρυβόταν βουλγαρικός δάκτυλος. Ήταν από τους πρώτους που μίλησαν για συνδρομή Ελλήνων κομμουνιστών στον επιχειρούμενο αφελληνισμό των βουλγαροκρατούμενων περιοχών με αφορμή το κίνημα της Δράμας,¹⁰⁶ ενώ ήδη από τις αρχές του 1942 διακινούσε την εκτίμηση ότι οι Βούλγαροι είχαν υιοθετήσει τον κομμουνισμό για να προάγουν τους ανθελληνικούς σκοπούς τους.¹⁰⁷ Παραπλήσιες απόψεις είχαν γίνει ασπαστές από ευρύτερους στρατιωτικούς κύκλους – πιθανόν χάρις την επιρροή του Χρυσόχοου. Για παράδειγμα, σε έγγραφο του 2ου Γραφείου του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας τον Ιούλιο του 1942, φέρουσα τον τίτλο «Έκθεσις περί του Κομμουνισμού ως μέσου ικανοποιήσεως των Βουλγαρικών διεκδικήσεων έναντι της Ελλάδος», ο επιτελικός αξιωματικός που την συνέταξε υποστήριζε ότι στόχος της Σόφιας ήταν η άμεση προσάρτηση ολόκληρης της Μακεδονίας. Για το σκοπό αυτό είχε βάλει σε εφαρμογή ένα σχέδιο εθνοκάθαρσης στα βουλγαροκρατούμενα εδάφη (βίαιος διωγμός των Ελλήνων κατοίκων και εγκατάσταση Βουλγάρων εποίκων) και είχε κινητοποιήσει – όχι πάντα με τη θέλησή τους – τους «Μακεδόνες» στις γερμανοκρατούμενες περιοχές. Ωστόσο, σημείωνε η έκθεση, η σατανικότερη πλεκτάνη, «ανταξία των Βουλγάρων», ήταν η προσπάθεια να εμπλέξει τους κομμουνιστές στα σχέδιά της

Αθήνας. Βλ. Ε. Θ. Γρηγορίου, «Παντελής Μάρκωφ» *Ασύρματος* 10.8.1945· Χ. Ζαλοκώστας, *Το χρονικό της σκλαβιάς*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ., σ.239. Επίσης βλ. Κ. Σ. Αντωνίου, *Η σλαβική & κομμουνιστική επιβουλή και η αντίστασις των Μακεδόνων*, Θεσσαλονίκη 1950.

¹⁰⁵ Με βάση το πληροφοριακό υλικό που διαχειρίστηκε, ο Χρυσόχοου έγραψε σειρά ιστορικών βιβλίων για την Κατοχή. Βλ. Α. Χρυσόχοου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1949-1952, τόμ. Α-Δ.

¹⁰⁶ Γενική Διοίκησης Μακεδονίας – Γενική Επιθεώρησης Νομαρχιών, «Έκθεσις 4η συμπληρωματικών πληροφοριών, συγκεντρωθεισών μέχρι της 30ης Νοεμβρίου ε.ε. επί των λαβόντων χώραν γεγονότων εν Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη εις βάρος του Ελληνικού στοιχείου» (Εν Θεσσαλονίκη 30.11.1941), σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1998, τόμ. Θ, σ.332-333. Μετά τον πόλεμο ο Χρυσόχοου τυποποίησε την εθνικόφρονα ερμηνεία των γεγονότων με όρους «βουλγαροκομμουνιστικής συνωμοσίας». Βλ. Χρυσόχοου, *Κατοχή*, 1951, τόμ. Δ1, σ.64-77.

¹⁰⁷ ΔΙΑΥΕ, φ. 1942/26/4, Γενική Επιθεώρησης Νομαρχιών Περιοχής Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, «Η Βουλγαρική επιδρομή κατά την υποδούλου Ελλάδος του 1941» (1942).

προκειμένου να προκαταλάβει τυχόν γερμανικές αντιδράσεις στις επεκτατικές της στοχεύσεις. Έτσι, στην περίπτωση της Δράμας, «εσκηνοθετήθη οργάνωσις Κομμουνιστικής επανάστασεως» παρασύροντας ορισμένους κομμουνιστές σε έκτροπα μικρής διάστασης, με αποτέλεσμα να δικαιολογηθεί εκ των υστέρων η βουλγαρική καταστολή που στράφηκε με αγριότητα «κατά του Ελληνισμού και δη ανθρώπων των η κοινωνική τάξις ουδέν το κοινόν μετά του Κομμουνισμού είχε». Παρομοίως, στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, η βουλγαρική προπαγάνδα χρησιμοποιούσε το δίκτυο πρακτόρων της για να στρατολογήσει Έλληνες και σλαβόφωνους κομμουνιστές προκειμένου δήθεν να υποβοηθήσουν εν καιρώ την προέλαση των «Μπολσεβικικών (Ρωσικών) Στρατιών προς την Βαλκανικήν», στην πραγματικότητα όμως δρομολογούσε επανάληψη της σκηνοθεσίας της Δράμας ώστε να την αποδοθεί μόνιμος ρόλος αποκαταστάτη της τάξης από τους Γερμανούς.¹⁰⁸

Συγχρόνως, η Γενική Επιθεώρηση Νομαρχιών κατάρτιζε ονομαστικούς καταλόγους κομμουνιστών, «βουλγαροφρόνων» και συνεργατών των κατακτητών· προσφιλείς στόχοι ήταν όσοι πιστευόταν ότι συνδύαζαν και τις τρεις παραπάνω ιδιότητες. Η αναγόρευση της καταπολέμησης του «κομμουνιστικού κινδύνου» σε κύρια ενασχόληση της υπηρεσίας του το 1943 ήταν η φυσιολογική εξέλιξη των πραγμάτων. Μαζί της εγκαταλείφθηκε το σχήμα της εξαπάτησης ή εργαλειοποίησης των κομμουνιστών από τους Βουλγάρους. Οι δύο «εχθρικές» προπαγάνδες πλέον παρουσιάζονταν να εργάζονται ομοούσιες για τον ίδιο σκοπό. Όπως σημείωνε το Μάρτιο του ίδιου έτους σε εγκύκλιο προς τους νομάρχες και επάρχους της περιοχής, ήταν τόσα τα περιστατικά «κομμουνιστικοβουλγαρικής συνεργασίας» ώστε

«δεν είναι δυνατόν να υπάρξει καμμία αμφιβολία περί της στενής συνεργασίας των δύο τούτων προπαγανδών, βουλγαρικής και κομμουνιστικής, αίτινες δια τους Έλληνες της Βορείου Ελλάδος, μη αντιδιαστέλλόμεναι, αποτελούσι μίαν τοιαύτην, την βουλγαροκομμουνιστικήν. Αμφότεραι βάλλουσι κατά της Ελλάδος ως κράτους και ως έθνους».¹⁰⁹

¹⁰⁸ ΔΙΣ, φ. 916/Γ/13, Υπουργείον Εθνικής Αμύνης – Γραφείον Π (ΓΕΣ), «Εκθεσις περί του Κομμουνισμού ως μέσου ικανοποιήσεως των Βουλγαρικών διεκδικήσεων έναντι της Ελλάδος» (Εν Αθήναις 14.7.1942). Επίσης βλ. Ε. Μαχαίρας, *50 Χρόνια Μετά...*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, ³2001, σ.239.

¹⁰⁹ Χρυσόχοου, *Κατοχή*, 1950, τόμ. Β2, σ.103.

Ο Χρυσόχοου δεν αρκέστηκε να θεμελιώσει την κατηγορία του «βουλγαροκομμουνισμού». Εισήγαγε την καινοφανή έννοια του «σλαυκοκομμουνισμού» προκειμένου να ενσωματώσει στην αφήγησή του τον αυτονομισμό του ΣΝΟΦ και την εμπλοκή των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων, εξελίξεις που πάντως απέδιδε σε βουλγαρικές ραδιουργίες. Από το Δεκέμβριο του 1943 μετέδιδε ότι ολόκληροι νομοί της Δυτικής Μακεδονίας διατελούσαν «υπό το κράτος των σλαυκοκομμουνιστών, εχόντων ως πρόγραμμα την κομμουνιστικήν αυτονόμησιν της Μακεδονίας επί σχεδίου εξυπηρετούντος το πρόγραμμα του βουλγαρομακεδονικού κομιτάτου».¹¹⁰ «Ο κίνδυνος είναι μέγας δια το έθνος», πρόσθετε. «Εάν εξακολουθήση η αυτή τακτική η Μακεδονία θα χαθή δια την Ελλάδα και θα παρασύρη εις τον όλεθρον όλον το έθνος.»¹¹¹

¹¹⁰ ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/2/2, Γενική Επιθεώρησις Νομαρχιών Περιοχής Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας - Γραφείον Γ', «Εκθεσις περί της ανταρτοκομμουνιστικής δράσεως εις την περιοχή του Νομού Φλωρίνης – Μην Δεκέμβριος 1943» (χ.χ.). Για τις αποχρώσεις διαφορές «σλαυκοκομμουνισμού» και «βουλγαροκομμουνισμού», βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 62/4/106, Γενική Επιθεώρησις Νομαρχιών Περιοχής Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας - Γραφείον Γεν. Επιθεωρ. Νομ/χιών, «Σύντομος Έκθεσις περί της υφισταμένης εν Βορείω Ελλάδι καταστάσεως περί τα τέλη Ιουλίου 1944» (χ.χ.).

¹¹¹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΕΤ, φ. Α/3/12, Γενική Επιθεώρησις Νομαρχιών, «Περίληπτική έκθεσις περί της εν Μακεδονία καταστάσεως κατά την έναρξιν του 1944» (Θεσσαλονίκη 3.1.1944).

3.

Τα πρωτόκολλα της προδοσίας:

Κατοχικές θεωρίες συνωμοσίας

Ανάλογες κατηγορίες προβάλλονταν επανειλημμένα στις στήλες του αντιστασιακού τύπου και στις επιστολές και εκθέσεις προς ελληνικούς και συμμαχικούς κύκλους του εξωτερικού. Σε αυτό τον τομέα, καθοριστικός αποδείχτηκε ο ρόλος μιας σειράς πλαστογραφημάτων που επιστρατεύτηκαν προς επίρρωση του κατηγορητηρίου εναντίον του ΕΑΜ και του ΚΚΕ. Όπως συνηθίζεται να λέγεται, η αλήθεια είναι το πρώτο θύμα του πολέμου. Κάθε ένοπλη σύρραξη συνοδεύεται από έναν πόλεμο προπαγάνδας με όπλα τη δυσφήμιση του αντιπάλου, το ψεύδος και τη συκοφαντία. Οι εμφύλιες συγκρούσεις της Κατοχής δεν υπήρξαν εξαίρεση. Η χάλκευση ή παραχάραξη εγγράφων αποτελεί την κύρια μορφή της λεγόμενης «μαύρης προπαγάνδας», η οποία βασίζεται στην κατασκευή τεκμηρίων και την απόδοση της πατρότητας τους στην αντίπαλη πλευρά.¹¹² Στην ελληνική περίπτωση, μολονότι και οι δύο πλευρές κατέφυγαν σε τέτοια τεχνάσματα και διακίνησαν κατασκευασμένα τεκμήρια,¹¹³ η μερίδα του λείοντος ανήκει στο αντιστασιακό στρατόπεδο. Η πρακτική αυτή εγκαινιάστηκε νωρίς και κλιμακώθηκε μετά το δεύτερο μισό του 1943. Τροφοδοτήθηκε από την ενεργοποίηση της λεγόμενης αντιστασιακής τομής, την ενδυνάμωση του ΕΛΑΣ μετά την ιταλική συνθηκολόγηση και το ξέσπασμα των εμφύλιων συγκρούσεων, ενώ με τη σειρά της ενίσχυσε το κλίμα της «εθνικής δυσπιστίας» κατά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Μερικά από τα πιο αναμασημένα εφευρήματα της εποχής ήταν ένας λόγος του Άρη Βελουχιώτη στη Δεσφίνα της Παρνασσίδας, όπου μεταξύ άλλων διακήρυττε ότι «τα φυσικά σύνορα της Ελλάδος

¹¹² D. Welch, «Black Propaganda», σε N. J. Cull, D. Culbert & D. Welch (επιμ.), *Propaganda and Mass Persuasion. A Historical Encyclopedia 1500 to the Present*, Santa Barbara: ABC-CLIO, 2003, σ.41-43.

¹¹³ Υπάρχουν διάφορα παραδείγματα αριστερής προέλευσης. Το γνωστότερο είναι ο περίφημος «όρκος του ταγματасφαλίτη», σύμφωνα με τον οποίο οι άνδρες αυτών των μονάδων δεσμεύονταν να υπακούσουν «εις τας διαταγάς του ανώτατου αρχηγού του Γερμανικού Στρατού Αδόλφου Χίτλερ.» Βλ. Παπαστεριόπουλος, *Μωρηάς*, τόμ. Α, σ.294. Ο όρκος δεν απαντάται πουθενά στις πηγές της εποχής. Σύμφωνα με μία μαρτυρία, ο ΕΛΑΣ διακινούσε το κείμενο το 1944 προκειμένου να αποτρέψει την κατάταξη ανδρών στα Τάγματα Ασφαλείας. Βλ. Α. Μ. Αγγελής, «Για να Λάμψει η Αλήθεια». *Αμάρυνθος-Βάθεια 1943-1944*, Χαλκίδα 2008, σ.63-64.

δεν είναι περ' από τον Όλυμπο»,¹¹⁴ και η προκήρυξη του «Ανωτάτου Πολιτικού Κομισαρίου του Στρατού του ΕΑΜ στην Ελλάδα», ονόματι «Πετρώφ» και εδρεύοντος στην Πελοπόννησο.¹¹⁵

Όμως, οι γνωστότερες πλαστογραφίες είναι τα ψευδεπίγραφα πολιτικοστρατιωτικά σύμφωνα που ενέπλεκαν την εαμική αντίσταση σε δοσοληψίες με τις βουλγαρικές αρχές ή το βουλγαρικό Κομμουνιστικό Κόμμα για την εκποίηση της Μακεδονίας. Η αποκληθείσα και «προδοτικωτέρα συμφωνία που έχει υπογραφή ποτέ από Έλληνας»¹¹⁶ ήταν εκείνη που υποτίθεται ότι υπογράφηκε στις 12 Ιουλίου 1943 στο Πετρίτσι των Σερρών μεταξύ του μέλους του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, Γιάννη Ιωαννίδη, και κάποιου Ντούσαν Δασκάλωφ ως εντεταλμένου του Βούλγαρων κομμουνιστών. Τα κύρια σημεία της προέβλεπαν ότι τα συμβαλλόμενα μέρη θα συντόνιζαν τη δράση τους με τελικό στόχο την εγκαθίδρυση «Ένωσης Σοβιετικών Δημοκρατιών» στη Βαλκανική, που θα περιλάμβανε την Ελλάδα, τη Σερβία και μία ανεξάρτητη Μακεδονία. Στη Βουλγαρία θα δινόταν εδαφική διέξοδος στο Αιγαίο, ενώ η Κωνσταντινούπολη και τα στενά των Δαρδανελίων θα απάρτιζαν μια αυτόνομη Δημοκρατία υπό σοβιετικό έλεγχο.¹¹⁷ Η επιλογή των πλαστογράφων να

¹¹⁴ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΠΤ, *Ο Πατριώτης* 27.9.1943. Αυτό το φύλλο εμφανιζόταν ως όργανο κάποιας «Απελευθερωτικής Επαρχιακής Κινήσεως Ε.Α.Ε.Κ.» αγνώστων λοιπών στοιχείων. Είναι ανεξакρίβωτο ποιος ακριβώς κρύβεται πίσω από την έκδοση. Ας σημειωθεί πάντως ότι το ίδιο κείμενο διακινούνταν επίσης μέσω προκηρύξεων του ΕΔΕΣ, βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΕΤ, φ. Α/3/22, ΕΔΕΣ, «Προς τον Ελληνικό Λαό» (χ.χ.).

¹¹⁵ Πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της περιθωριακής βασιλομεταξικής Εθνικοκοινωνικής Επανάστασεως, η οποία διατηρούσε δεσμούς με τον αντιστασιακό Ελληνικό Στρατό που δρούσε στη νότια Πελοπόννησο, από κύκλους του οποίου πιθανότατα προέρχεται η πλαστογραφία. Πηγή έμπνευσης του απροσδιόριστου εθνικότητας «Πετρώφ» ήταν ένας δάσκαλος από χωριό των Μολάων που είχε αναλάβει υπεύθυνος του ΕΑΜ στην Ανατολική Μάνη με το ψευδώνυμο «Πέτρος». Βλ. «Ανοιξατε τα μάτια σας» *Ε.Ε.* Σεπτέμβριος 1943· *Μαχαίρας*, 50 *Χρόνια*, σ.234. Οι ψίθυροι ότι κορυφαία στελέχη του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του ΚΚΕ της Νότιας Ελλάδας ήταν στην πραγματικότητα Βούλγαροι είχε ξεκινήσει από νωρίς. Μεταξύ άλλων, βλ. την πληροφορία ότι ο Άρης Βελουχιώτης, που «πιθανότατα τυγχάνει και βουλγαρικής καταγωγής», «εργάζεται και δια λογαριασμόν του βουλγαρικού Κομμυτάτου» σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/11/3, Ambassade Royale de Grèce προς Ε. Τσουδερό (Εν Αγκύρα 7.5.1943).

¹¹⁶ Α. Κύρου, *Εθνική Αντίστασις και Εθνική Μειοδοσία. Χρονικόν 1941-1944 (Νύκτα συμφοράς)*, Αθήναι: Ι. Σιδέρης, ²1983, σ.241.

¹¹⁷ «Βαλκανική Ένωση Σοβιετικών Δημοκρατιών. Συμφωνητικών» (Πετρίτσι 12.7.1943) σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντιστάσεως*, τόμ. Ε, σ.166-167.

χρονολογηθεί το έγγραφο τον Ιούλιο του 1943 υπάκουε στη σκοπιμότητα να συνδεθούν δύο άσχετα γεγονότα – η συζήτηση για τη δημιουργία Βαλκανικού Στρατηγείου των ανταρτών με την εξαγγελία επέκτασης της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής – προκειμένου να απονομιμοποιηθεί η ένταξη του ΕΛΑΣ στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής και στο Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών.¹¹⁸

Σε αντίθεση με άλλες λαθροχειρίες της περιόδου, στην περίπτωση του συμφώνου του Πετριτίου μπορούμε με ακρίβεια να ταυτοποιήσουμε τους πλαστογράφους και να εξακριβώσουμε τις άμεσες επιδιώξεις τους. Η πρώτη εμφάνιση του εγγράφου οφείλεται σε ένα κλιμάκιο στελεχών της ΠΑΟ, το οποίο διέφυγε δια πυρός και σιδήρου από τη Χαλκιδική στις αρχές Νοεμβρίου 1943. Οι φυγάδες υπέβαλαν το κείμενο στις ελληνικές και τις βρετανικές αρχές στην Τουρκία και κατόπιν στην Αίγυπτο. Ισχυρίστηκαν ότι υπηρεσία της ΠΑΟ είχε προμηθευτεί αντίγραφο της συμφωνίας λίγο μετά την υπογραφή της.¹¹⁹ Ο στόχος της πλαστογραφίας ήταν πρόδηλος και συνυφαινόταν με τον σκοπό της αποστολής των παοτζήδων: την απέλπιδα προσπάθεια εξασφάλισης βοήθειας για τις ένοπλες ομάδες της οργάνωσης που σφυροκοπούνταν από τον ΕΛΑΣ. Η συμφωνία ξεγύμνωνε τον «προδοτικό» χαρακτήρα της κομμουνιστικής Αντίστασης και διαύγαζε μια εφιαλτική συμπαιγνία σε βάρος της εθνικής ακεραιότητας. Όπως έγραψε ένας από τους εκπροσώπους της ΠΑΟ, ο συνταγματάρχης Παναγιώτης Γούλας, εισάγοντας ένα επιχείρημα που έμελλε να χρησιμοποιηθεί κατά κόρον, το παζάρεμα της Μακεδονίας πιστοποιούσε ότι «οι Βούλγαροι κομμουνιστάι είναι κατά πρώτον λόγον Βούλγαροι και κατά δεύτερον κομμουνιστάι», ενώ «οι Έλληνες κομμουνιστάι είναι μόνον

¹¹⁸ Ενδεχόμενη πηγή έμπνευσης των πλαστογράφων να ήταν η Α΄ Πανθεσσαλική Συνδιάσκεψη των ανταρτών του ΕΛΑΣ που έλαβε χώρα στην Καστανιά στις 7 Ιουλίου του 1943 με τη συμμετοχή εκπροσώπων του γιουγκοσλαβικού και αλβανικού αντάρτικου. Στη διάρκεια της εκδήλωσης επευφημήθηκε η «Βαλκανική Ομοσπονδία». Οι εργασίες της Συνδιάσκεψης διαφημίστηκαν από το ΕΑΜ και προκάλεσαν εντύπωση. Βλ. *Για τη Λευτεριά, την Λαοκρατία*, χ.τ.έ.: έκδ. «Ελευθέρης Ελλάδας», χ.χ.

¹¹⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/10/4, «Agreement between the Communist Parties of Greece and Bulgaria» (Petrits 12.7.1943)· Π. Γούλας, «Εκθεσις περί της εν Μακεδονία καταστάσεως από αποψεως δράσεως ανταρτικών ομάδων» (Κάιρον 3.12.1943), σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμ. Ε, σ.183· Α. Β. Δασκαλάκης, «Η θλιβερά ιστορία ενός μυστικού “ντοκουμέντου”» *Έθνος* 12.2.1945· Ε. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1964, σ.134 υποσ.69.

κομμουνιστάι χωρίς να είναι Έλληνες».¹²⁰ Η ΠΑΟ εμφανιζόταν ως το τελευταίο ανάχωμα στον επιχειρούμενο ακρωτηριασμό της Ελλάδας. Δυστυχώς για τους Βορειοελλαδίτες εθνικιστές ήταν πια αργά για να ενισχυθεί η ΠΑΟ, τα τελευταία τμήματα της οποίας είχαν στο μεταξύ διαλυθεί. Επιπλέον, οι βρετανικές υπηρεσίες αμφισβήτησαν τη γνησιότητα του κειμένου και προσπάθησαν να εμποδίσουν τη δημοσίευσή του· «παραείναι καλό για να είναι αληθινό», παραδέχτηκαν αργότερα.¹²¹

Στο εσωτερικό της Ελλάδας το ψευτοσύμφωνο δημοσιεύτηκε σε έκτακτη έκδοση του δημοσιογραφικού οργάνου της ΠΑΟ στις αρχές Νοεμβρίου του 1943,¹²² όμως το πρώτο (στοχευμένο) κύμα της διάδοσής του οφείλεται στο συνταγματάρχη Χρυσόχου. Δεν πρέπει να αποκλειστεί καθόλου η εμπλοκή του ιδίου στην πλαστογραφία. Μεγαλύτερη σημασία έχει πάντως ο τρόπος που χρησιμοποίησε το έγγραφο. Από τη μια, ο συνταγματάρχης διοχέτευσε το έγγραφο σε διακεκριμένους εθνικόφρονες παραλήπτες, ενώ από την άλλη επέστησε την προσοχή των Γερμανών επί των αναγραφομένων σε αυτό. Στους Έλληνες συνομιλητές του τόνιζε τη σύμπραξη των κομμουνιστών με τον πατρογονικό εκ Βορρά εχθρό που υπό οποιαδήποτε πολιτική προσωπίδα παρέμενε προσηλωμένος στην απόσπαση ελληνικών εδαφών. Απευθυνόμενος στους Γερμανούς, ο Χρυσόχου υπογράμμιζε ότι η Βουλγαρία ενθάρρυνε κρυφίως την κομμουνιστική ατζέντα της αυτονόμησης της Μακεδονίας, αθετώντας έτσι τη συμμαχία της με το Ράιχ.¹²³ Παρουσιάζοντας το ΚΚΕ υποτελές στους Βούλγαρους και τη Βουλγαρία χειραγωγό του κομμουνισμού, ο Γενικός Επιθεωρητής Νομαρχιών έβαζε ταυτόχρονα στο στόχαστρο αμφότερες τις «αντεθνικές προπαγάνδες» που είχε ταχθεί να αναχαιτίσει.

Το σύμφωνο Ιωαννίδη-Δασκάλωφ τελικά έγινε πασίγνωστο όταν δημοσιεύτηκε – σε ελαφρώς τροποποιημένη μορφή – από την εφημερίδα «Η Νέα Ελλάς» της Εθνικής Επιτροπής Αγώνος Ιωαννίνων του ΕΔΕΣ στις 12 Μαΐου 1944.

¹²⁰ Π. Γούλας, «Εκθεσις περί της εν Μακεδονία καταστάσεως από αποψεως δράσεως ανταρτικών ομάδων» (Κάιρον 3.12.1943), σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τόμ. Ε, σ.183.

¹²¹ AAA, FO 371/43675/R698, Foreign Office προς Sir R. Leeper (12.1.1944)· FO 371/72238/R1025, E. H. Peck προς R. D. Coe (2.2.1948).

¹²² Μ. Κανδυλάκης, *Ο Μυστικός Τύπος της Εθνικής Αντιστάσεως στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press/Εκφραση, 2006, σ.29.

¹²³ Σημείωμα Στ. Γονατά (Αθήναι Φεβρουάριος 1944), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ2, σ.1067· Χρυσόχου, *Κατοχή*, τόμ. Β2, σ.253-255· AAA, FO 371/43687/R7867, «Periodical Summary No. 21 up to 6th May 1944» (12.5.1944)· «Για τη λευτεριά & τη λαοκρατία» Δόξα 29.2.1944.

Συνοδευόταν από πρωτοσέλιδο χάρτη μιας κολοβωμένης Ελλάδας και από επισυναπτόμενη επιστολή διαμαρτυρίας του Ναπολέοντα Ζέρβα προς τον πρόεδρο της ΠΕΕΑ, Αλέξανδρο Σβώλο.¹²⁴ Η σκοπιμότητα είναι προφανής: ο δυναμιτισμός του κλίματος μόλις πέντε ημέρες προτού ξεκινήσει το Συνέδριο του Λιβάνου, σε μια συγκυρία ήδη τεταμένη εξαιτίας του φόνου του Δημήτριου Ψαρρού και της διάλυσης του 5/42 Συντάγματος. Το έγγραφο σχολιάστηκε ευρύτατα στον αντιεαμικό χώρο. Η εξόριστη κυβέρνηση απέφυγε να διαψεύσει δημόσια την εγκυρότητά του, αν και της ζητήθηκε.¹²⁵ Άλλες πολιτικές προσωπικότητες δεν είχαν επιφυλάξεις. Ο Πέτρος Μαυρομιχάλης επέκρινε τον Παπανδρέου επειδή προσκάλεσε στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας τους υπεύθυνους τέτοιας προδοσίας, ενώ ο Θεμιστοκλής Σοφούλης φερόταν να εκμυστηρεύεται σε συνομιλητές του ότι το ΚΚΕ ήταν «ένα ψευδο-Βουλγαρικό κόμμα».¹²⁶

Κομβικό ρόλο στη διάδοσή του κειμένου διαδραμάτισε η ναζιστική προπαγάνδα και οι μηχανισμοί του δωσιλογικού κράτους. Η αντικατασκοπεία της Βέρμαχτ εκτίμησε τη «μεγάλη προπαγανδιστική αξία» του εγγράφου¹²⁷ και το γερμανικό Υπουργείο Προπαγάνδας φρόντισε να το μεταδώσει σε ολόκληρο τον κόσμο, συσχετίζοντας την απόπειρα «μπολσεβικοποίησης» των Βαλκανίων και των Στενών με τη Διάσκεψη της Τεχεράνης.¹²⁸ Για τους ντόπιους γερμανόφιλους ήταν μια ευκαιρία να μετακυλίσουν το στίγμα της «εθνικής προδοσίας» στους κομμουνιστές. Για παράδειγμα, ο νομάρχης Τρικάλων, Χρυσόστομος Πιπιλιάγκας, έσπευσε να τυπώσει το «σπουδαιότατον ιστορικόν έγγραφον» σε χιλιάδες αντίτυπα και να έλθει σε επαφή με τις γερμανικές αρχές για την κυκλοφορία του από τον τύπο και το ραδιόφωνο.¹²⁹ Ο ίδιος ο Ράλλης αργότερα το επικαλέστηκε για να δικαιολογήσει τη

¹²⁴ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΠΤ, «Πως θέλουν να καταντήση η Ελλάς» *Η Νέα Ελλάς* 12.5.1944.

¹²⁵ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΕΤ, φ. Ε/25/102, Γ. Ρούσσος προς Γ. Παπανδρέου (Εν Αλεξανδρεία 3.8.1944).

¹²⁶ ΠΠΠ/ΑΓΠ, φ. 14/7/1α, Π. Μαυρομιχάλης προς Γ. Παπανδρέου (Εν Καΐρω 24.5.1944)· Clive, *Greek Experience*, σ.99.

¹²⁷ Π. Ενεπεκίδης, *Η Ελληνική Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1964, σ.81. Για την χρήση των πλαστογραφημάτων του Πετρίτσιου και των Καρυδιών από τη γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα, μεταξύ άλλων βλ. ΑΣΚΙ/ΑΠ, κ. 3 φ. 3, «Λαέ της Ελλάδας!» (χ.χ.).

¹²⁸ Μεταξύ άλλων, βλ. *Η Καθημερινή* 18 & 30.5.1944· ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/46/1, Β. Προξενείου της Ελλάδος εν Χαλεπίω προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον (Εν Χαλεπίω 1.6.1944).

¹²⁹ Χ. Γ. Πιπιλιάγκας, *Η Ελλάς κατά την από του 1942-1967 περίοδον*, Αθήναι 1970, σ.12-14. Το ίδιο πρόσωπο είχε συνεργαστεί στην πρώτη φάση της Κατοχής με Κουτσόβλαχους πολιτοφύλακες

συστηματοποίηση της διώξης των κομμουνιστών.¹³⁰ Η βασική συνεισφορά των δωσιλόγων στην αντιαμική καμπάνια ήταν η επανεπινόηση της απειλής του πανσλαβισμού, με κομμουνιστικό πρόσημο αυτή τη φορά, προκειμένου να εμπλέξουν και τη Σοβιετική Ένωση στην από βορρά επιβουλή.¹³¹ Ενώ οι μη εαμικές αντιστασιακές φωνές απέφευγαν να μέμφονται δημοσίως τους Σοβιετικούς, αν και ένας από τους μύχιους φόβους τους ήταν πράγματι μήπως η Ρωσία εγερθεί ξανά προστάτιδα των Σλάβων των Βαλκανίων, οι συνεργάτες του κατακτητή εγκαίνιασαν τη συστηματική καταγγελία του μοσχοβίτικου πανσλαβισμού και των Ρώσων «ως Σλαύων και ως κομμουνιστών».¹³²

Το δεύτερο χρονολογικά από τα πλαστά πρωτόκολλα της Κατοχής ήταν το σύμφωνο που δήθεν συνομολογήθηκε στις Καρυδιές Έδεσσας στις 22 Ιανουαρίου 1944 μεταξύ του Ανδρέα Τζήμα και του Βούλγαρου υπολοχαγού Άντον Κάλτσεφ, διαπιστευμένου παρά τις γερμανικές αρχές στη Δυτική Μακεδονία. Το σύμφωνο κατακύρωνε τις επαρχίες Κιλκίς, Παιονίας, Αλμωπίας, Γιαννιτσών, Εδέσσης, Αριδαίας, Φλώρινας και Καστοριάς ως χώρο αποκλειστικής δικαιοδοσίας του ΣΝΟΦ (του οποίου ψευδέστατα ο Κάλτσεφ παρουσιαζόταν ως εκπρόσωπος) με ορίζοντα τη δημιουργία «αυτονόμου Μακεδονικού Κράτους Σοβιετικής Οργανώσεως» υπό ρωσική προστασία. Οι πρώτες μνείες στη συμφωνία γίνονται σε έγγραφο της Γερμανικής Ασφάλειας Θεσσαλονίκης στις 8 Φεβρουαρίου 1944 και σε έκθεση του Χρυσόχου στις 21 Φεβρουαρίου 1944, οι οποίες, όμως, προχρονολογούν το έγγραφο και περιέχουν σημαντικές πραγματολογικές διαφοροποιήσεις.¹³³ Η συμφωνία, στη μορφή με την οποία τελικά έμεινε γνωστή, αναμεταδόθηκε για πρώτη φορά στα τέλη Μαρτίου από τον ασύρματο του ΕΔΕΣ,¹³⁴ τα παρακλάδια του οποίου είχαν ήδη

(Λεγεωνάριους) που εξυπηρετούσαν αποσχιστικά ιταλορουμανικά σχέδια. Μεταπολεμικό Ειδικό Δικαστήριο Δωσιλόγων τον απάλλαξε, κυριολεκτικά «λόγω βλακειάς». Βλ. *Ελευθερία* [Λάρισα] 23.1.1946. Λίγο αργότερα εξελέγη βουλευτής Κοζάνης.

¹³⁰ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 496 Φ=30/4/173, Δελτίο Πληροφοριών (16.11.1944).

¹³¹ Εκ των πρώτων που μίλησαν δημοσίως περί αυτού ήταν ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Ράλλη, Έκτωρ Τσιρονίκος. Βλ. «Η νίκη της Γερμανίας σώζει την Ελλάδα» *Η Καθημερινή* 18.4.1944.

¹³² ΕΕΕ, «Ημείς και οι Ρώσσοι» (4ο) *Νεολόγος* 4.7.1944.

¹³³ Ενεπεκίδης, *Ελληνική Αντίσταση*, σ.86· ΑΑΑ, FO 371/43687/R7867, «Periodical Summary No. 21 up to 6th May 1944» (12.5.1944)· Χρυσόχου, *Κατοχή*, 1950, τόμ. Β2, σ.338-339.

¹³⁴ Ο Ζέρβας ανέφερε στο ίδιο σήμα πως τον επισκέπτονταν συνεχώς αντιπροσωπείες από τη Μακεδονία που ζητούσαν να ληφθούν μέτρα για την εκεί κατάσταση. Βλ. ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Ν.

αποδειχθεί ιδιαίτερα εφευρετικά στη χάλκευση και ανακύκλωση πλαστογραφημένων ντοκουμέντων,¹³⁵ ενώ γνωστοποιήθηκε στο αναγνωστικό κοινό, μάλλον από τις στήλες της πεανίτικης «Δόξας», διόλου συμπτωματικά τις παραμονές του Συνεδρίου του Λιβάνου.¹³⁶

Το σύμφωνο των Καρυδιών ήλθε να συμπληρώσει τις προβλέψεις της συμφωνίας του Πετριτίου, παρουσιάζοντας το ΚΚΕ να συνωμοτεί ταυτόχρονα με την κομμουνιστική αντιπολίτευση και το φασιστικό καθεστώς της Βουλγαρίας. Αμφότερα τα χαλκευμένα έγγραφα έρχονταν βολικά την κατάλληλη στιγμή για να τεκμηριώσουν θέσεις που από καιρό αποτελούσαν σταθερές της ανάλυσης του Χρυσόχου: ότι τόσο το ΣΝΟΦ όσο και οι κομιτατζήδες του Κάλτσεφ ήταν εξίσου επικίνδυνες «Βουλγαρικές οργανώσεις»· ο «σλαβοκομμουνιστικός» αυτονομισμός ήταν προϊόν της βουλγαρικής πολιτικής και οι Σλαβομακεδόνες ετεροκίνητα πόνια της· η Σόφια είχε ποντάρει συγχρόνως στον αντικομμουνισμό και τον κομμουνισμό για την επίτευξη του εθνολογικού εκβουλγαρισμού της Μακεδονίας με στόχο να παρακαθήσει στο τραπέζι των νικητών του πολέμου ανεξαρτήτως της έκβασής του· πρωτίστως ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν υπηρέτης του βουλγαρικού σωβινισμού υπό όλες του τις εκδοχές.¹³⁷ Το εκλαϊκευμένο συμπέρασμα ήταν: «Ελληνικός Κομμουνισμός συν Βουλγαρικός Κομμουνισμός συν Βουλγαρικός

Ζέρβα, κ. 1 φ. 1/4, Ν. Ζέρβας προς Στρατηγείο Μέσης Ανατολής & Ελληνική Κυβέρνηση (ΣΔ 30.3.1944).

¹³⁵ Για παράδειγμα, βλ. «Μια διαφωτιστική προκήρυξις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ» *Δημοκρατική Σημαία* 22.1.1944. Η εδεσίτικη προπαγάνδα ήταν υπεύθυνη για τη διαστρέβλωση του περιεχομένου του συμφώνου της Κονισπόλεως (10.8.1943). Οι συζητήσεις αντιπροσώπων του ΕΑΜ και του Αλβανικού Εθνικού Μετώπου για την δημιουργία αντιφασιστικών οργανώσεων στη χριστιανική και μουσουλμανική κοινότητα παρουσιάστηκαν ως προγραφή των Βορειοηπειρωτών και «παζάρεμα» της μεταπολεμικής τύχης της Ηπείρου. Βλ. ΔΙΣ, φ. 924/Α/5, Απόφασις (10.8.1943)· Μ. Ι. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίστασις ΕΛΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944*, Αθήναι 1948, σ.338-344· Ε. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2004, σ.158-162.

¹³⁶ «Χωρίς κριτική...» *Δόξα* 13.5.1944.

¹³⁷ Χαρακτηριστικά βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 62/4/107, «Εκθεσις περί της δράσεως των κομμουνιστικών ανταρτικών σωμάτων εν τη περιφέρειά Φλωρίνης» (Ιούλιος 1944)· Χρυσόχου, *Κατοχή*, τόμ. Β2, σ.411-413. Η ίδια ακριβώς οπτική για τη σύμπλευση αλβανικού εθνικισμού και κομμουνισμού σε ανθελληνικούς σκοπούς αναπαράγόταν και για στην περίπτωση της Βορείου Ηπείρου, βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 63/7/244, «Η δράσις των Αλβανικών ανταρτικών σωμάτων εν Βορείω Ηπείρω» (χ.χ.).

Εθνικισμός από κοινού συμφέροντος κινούμενοι εξοντώνουν τον Ελληνισμό.»¹³⁸ Ή, απλούστερα: «Βούλγαροι και Εαμίτες, είναι το ίδιο πράγμα.»¹³⁹

Τα κείμενα τέτοιων συμφωνιών διέπονταν από ένα ύφος ανοίκειο για κομμουνιστικό κίνημα και ήταν διάτρητα από αντιφάσεις και λογικά κενά, ώστε η απάτη να γίνεται αμέσως αντιληπτή.¹⁴⁰ Επιπλέον, οι διακινητές τους ουδέποτε μπόρεσαν να εξηγήσουν πως ως εκ θαύματος τόσο απόρρητα και ενοχοποιητικά τεκμήρια έπεφταν πάντοτε στα χέρια των ασπονδότερων εχθρών των συντακτών τους. Η εξόφθαλμη πλαστότητά τους, όμως, ουδόλως αποτέλεσε ανασχετικό παράγοντα στη διάδοσή τους. Όπως θα δούμε και παρακάτω, αποτέλεσαν την πρώτη ύλη ενός από τους μακροβιότερους πολιτικούς μύθους στη σύγχρονη ελληνική ιστορία: το μύθο της «σλαβοκομμουνιστικής» συνωμοσίας για την απόσπαση της Μακεδονίας. Η λειτουργικότητα κάθε τέτοιου αφηγήματος αρύεται στην ύπαρξη διαθεσιμοτήτων και υποδοχών στο συλλογικό φαντασιακό, οι οποίες ενεργοποιούνται εντός μίας ατμόσφαιρας φόβου και γενικευμένης κρίσης. Κανένας πολιτικός μύθος δεν προκύπτει *ex nihilo*· οφείλει να συντονίζεται με την ιστορική συγκυρία και να επικαλείται μια δραματική αλληλουχία συμβάντων που να έχει διαμορφώσει την παρούσα κατάσταση. Νοηματοδοτεί τις εμπειρίες των ανθρώπων στους οποίους απευθύνεται και οι οποίοι τον πιστεύουν, ενώ παράλληλα εξυπηρετεί τις πρακτικές επιδιώξεις τους. Το αποτέλεσμα είναι ότι ακόμη κι αν αποδειχτεί ότι ορισμένα στοιχεία είναι παραπλανητικά ή και εξόφθαλμα ψευδή, μία θεωρία συνωμοσίας δεν μπορεί να καταρριφθεί στα μάτια των θιασωτών της, όταν έχει επιτύχει να εγχαραχτεί στις συνειδήσεις τους και να συγκροτήσει ένα «πνευματικό σύμπαν εύκολης αξιοπιστίας», όπου και οι πιο ακραίες υπερβολές γίνονται πιστευτές.¹⁴¹ Όπως έγραψε για την περίπτωση που εξετάζουμε ο Chris Woodhouse, οι φήμες για ανθελληνικές συμφωνίες μεταξύ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και Βουλγάρων είχαν γίνει τόσο επίκαιρες το 1944,

¹³⁸ ΔΙΣ, φ. 920/ΙΑ/3, «Της Μακεδονίας μας τα βάσανα» *Μεγάλη Ελλάδα* Μάης 1944.

¹³⁹ «Τ' αδέρφια μας οι Βούλγαροι!...» *Εθνική Φλόγα* 21.5.1944.

¹⁴⁰ Βλ. Kofos, *Nationalism*, σ.128-131, 135· Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Β, σ.90-91, 139-140· Φ. Ν. Γρηγοριάδης, *Γερμανοί, Κατοχή, αντίστασις 1941-1943*, Αθήνα: Νεόκοσμος, 1974, τόμ. ΣΤ, σ.722-727.

¹⁴¹ R. Girardet, *Mythes et Mythologies Politiques*, Παρίσι: Seuil, 1986, σ.50-53· É. Poulat, «L'esprit du complot», *Politica Hermetica*, 6 (1992), σ.10.

ώστε, «[ε]ίτε αληθινές είτε όχι, το γεγονός και μόνο ότι ο κόσμος τις πίστευε, ήταν αρκετό για να ταυτίσει το ΕΑΜ με τον εχθρό».¹⁴²

Οι σκευωρίες των χαλκείων της ΠΑΟ και της Γενικής Επιθεώρησης Νομαρχιών ίσως να έμεναν αλυσιτελείς, εάν το εαμικό κίνημα δεν ερχόταν οδυνηρά αντιμέτωπο με τις επιπλοκές του Μακεδονικού Ζητήματος στην αυγή της Απελευθέρωσης. Το πρόβλημα στη Δυτική Μακεδονία εξακολουθούσε να είναι η κινητοποίηση των Σλαβομακεδόνων και η αντιμετώπιση του αυτονομισμού. Οι οδηγίες των κεντρικών καθοδηγητικών οργάνων ήταν κρυστάλλινες, όμως τα πράγματα ήταν περισσότερο διφορούμενα σε τοπικό επίπεδο. Από το καλοκαίρι του 1944 είχε ενταθεί ο ρυθμός διαρροής των κομιτατζήδων, αρκετοί εκ των οποίων αυτομολούσαν στον ΕΛΑΣ υπολογίζοντας ότι έτσι θα παρέγραφαν τον πρότερο βίο τους και θα συνέχιζαν αναβαπτισμένοι τη σεπαρατιστική δράση. Διάφορες κομμουνιστικές εκθέσεις δείχνουν ότι πράγματι οι τοπικές οργανώσεις αντιμετώπιζαν με μεγαλύτερη ελαστικότητα τις περιπτώσεις μειονοτικών δωσίλογων από τις ανάλογες των Ελλήνων. Το Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας του ΚΚΕ διαπίστωσε ότι οι κομματικές επιτροπές σε πάμπολλα σλαβομακεδονικά χωριά ήταν απλώς η πιο πρόσφατη μετεμψύχωση της Οχράνα, ενώ άλλες οργανώσεις είχαν επιτρέψει στους κομιτατζήδες να προσχωρήσουν στο Κόμμα, αντί να τους αφοπλίσουν ή να τους εξοντώσουν· κάποιοι δεν είχαν ενδοιασμούς να διεξάγουν σχετικές συνεννοήσεις ακόμη και με τον ίδιο τον Κάλτσεφ.¹⁴³ Το θέαμα των μέχρι χθες καταπιεστών του πληθυσμού να καταλαμβάνουν θέσεις ευθύνης στις κομμουνιστικές οργανώσεις προξενούσε αναστάτωση στο ελληνικό στοιχείο. Σε μερικές επαρχίες εκδηλώθηκαν βίαια κρούσματα εκδικητικότητας και διακοινοτικού μίσους μετά την αποχώρηση των κατακτητών.¹⁴⁴ Οι προσπάθειες διόρθωσης των κακώς κειμένων προσέκρουαν επιπροσθέτως στη διαλυτική σερβομακεδονική επιρροή. Με την ενθάρρυνση των

¹⁴² C. M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα: «Το Βήμα», 2009, σ.140.

¹⁴³ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 408 Φ=23/1/38, ΚΚΕ Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας προς Πολιτικό Γραφείο (Ελεύθερη Ελλάδα 15.8.1944)· Φ=23/1/58, «Θεόφιλος» προς «Αλέκο» (18.9.1944)· κ. 410 Φ=23/2/70, ΚΚΕ – Γραφ. Περιοχ. Μακ/νίας προς την Περιφ. Επιτροπή Εδέσσης (23.9.1944).

¹⁴⁴ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 408 Φ=23/1/41, Επιτροπή Μακεδονίας του ΚΚΕ προς Πολιτικό Γραφείο (17.8.1944)· Φ=23/1/73, ΚΚΕ Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας προς το Πολιτικό Γραφείο (6.10.1944)· κ. 412 Φ=23/5/154, Έκθεση (Γιαννιτσία 20.10.1944)· κ. 415 Φ=23/8/74, ΚΚΕ Περιφερειακή Επιτροπή Καστοριάς προς την οργάνωση Περιοχής Μακεδονίας: «Έκθεση της Δράσης μας και της κατάστασης στην Περιφέρειά μας ιδιαίτερα ύστερα από τα τελευταία γεγονότα» (χ.χ.).

Γιουγκοσλάβων, τα δύο σλαβομακεδονικά Τάγματα είχαν εξελιχθεί σε εστίες αποσχιστικής δράσης. Οι επικεφαλής τους αρνούνταν να πειθαρχήσουν στον ΕΛΑΣ και δήλωναν απροκάλυπτα ότι εργάζονταν για την αυτοδιάθεση των Σλαβομακεδόνων. Η σοβαρότητα του προβλήματος δεν άφηνε περιθώρια αμφιταλαντεύσεων. Όπως επανειλημμένα δήλωσαν Έλληνες κομμουνιστές σε ξένους συντρόφους τους, ήταν αδιανόητο «εξαιτίας 120.000 Μακεδόνων να χάσουμε όλο τον ελληνικό λαό».¹⁴⁵ Τελικά, το 27ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ κινήθηκε εναντίον των ταγμάτων, η δύναμη των οποίων συμπτύχθηκε στη Μακεδονία του Βαρδάρη τον Οκτώβριο του 1944.¹⁴⁶

Η πολιτειακή αλλαγή που σημειώθηκε στη Βουλγαρία στις αρχές Σεπτεμβρίου 1944, μετά την επέμβαση των Σοβιετικών και την κατάληψη της εξουσίας από το Πατριωτικό Μέτωπο, είχε πιο σοβαρές επιπτώσεις. Ενόσω η κομμουνιστική ηγεσία πρόσμενε ότι ο Κόκκινος Στρατός θα διέσχιζε τα σύνορα, το Σοβιετικό Αρχηγείο αποφάσισε πως ο επαναστατημένος βουλγαρικός στρατός θα παρέμενε ανατολικάς του Στρυμόνα σαν «συμμαχικός στρατός» με αποστολή την τήρηση της τάξης και τον κοινό αγώνα κατά των Γερμανών. Μεταξύ 13-15 Σεπτεμβρίου 1944 ο ΕΛΑΣ εισήλθε στις πόλεις και παρέλαβε την εξουσία από τις βουλγαρικές αρχές. Σε συνάντηση που είχαν στη Σόφια περιφερειακοί εκπρόσωποι του ΚΚΕ με τη νέα μεταβατική κυβέρνηση συμφωνήθηκε να αποκαθλωθούν τα σύμβολα της κατοχικής διοίκησης και οι Βούλγαροι να περιοριστούν σε δεύτερο ρόλο.¹⁴⁷ Κανένα ρητορικό σχήμα δεν μπορούσε να συγκαλύψει ότι επρόκειτο για *de facto* συγκυριαρχία. Ο τρόπος που έγινε η μεταβίβαση εξουσίας χαραχτηκε στη μνήμη όσων παρέστησαν μάρτυρες. Σε διάφορες πόλεις οι καπετάνιοι του ΕΛΑΣ μοιράστηκαν το βήμα με εκπροσώπους του Πατριωτικού Μετώπου, Βούλγαρους αξιωματικούς και παρτιζάνους που διαβεβαίωσαν το κοινό πως ο βουλγαρικός στρατός θα παρέτεινε την παραμονή του, αυτή τη φορά «σαν φίλος σας». Διάφορες μαρτυρίες, όχι μόνο αντιαμικές, επιβεβαιώνουν ότι ο κόσμος μούδιασε. Το γεγονός ότι οι πρώην κατακτητές κυκλοφορούσαν πλέον με κόκκινα περιβραχιόνια δεν

¹⁴⁵ Ι. Μπάεφ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, σ.39, 73.

¹⁴⁶ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 415 Φ=23/8/72, Ζ. [Δρόσος] προς την Κεντρική Επιτροπή ΙΧ Μεραρχίας: «Για τη Δημιουργία-Δράση και αποστασία τάγματος Γκότση» (20.10.1944).

¹⁴⁷ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 408 Φ=23/1/90, «Πέτρος» προς «Αλέκο» (15.10.1944)· κ. 495 Φ=30/3/50, ΕΛΑΣ – Ομάς Μεραρχιών Μακεδονίας – Επιτελείο Γραφείο ΙΙα, «Εκθεση από τηλεγραφήματα και γράμματα μέχρι 10-10-44 για την κατάσταση στην Ανατολ. Μακεδονία και Θράκη» (ΣΔ 10.10.1944).

αρκούσε για να σβήσει τις τραυματικές εμπειρίες τριών ετών.¹⁴⁸ Παρότι οι νέες αρχές φυλάκισαν διάφορους εγκληματίες πολέμου, η υπομονή των κατοίκων δοκιμάστηκε περαιτέρω από τις κοινές επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ με Βούλγαρους παρτιζάνους, αλλά και τμήματα του τακτικού στρατού, εναντίον εθνικιστικών ομάδων. «Το εθνικό ζήτημα συγκινεί πάρα πολύ τον ελληνικό λαό», έγραψε ο Λεωνίδας Στρίγγος, «οι καθυστερημένες μάζες δεν μπορούν εύκολα να καταλάβουν γιατί ο ΕΛΑΣ με βουλγάρους παρτιζάνους κτυπά έλληνες έστω εθνοπροδότες.»¹⁴⁹ Οι εξελίξεις προκάλεσαν σάλο στην Ελλάδα. Η αιφνιδιασμένη ηγεσία του ΚΚΕ κατάλαβε πόσο η ανώμαλη κατάσταση στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη υπονόμει την κομματική γραμμή περί εθνικής ενότητας. Το Πολιτικό Γραφείο μήνυσε στα τοπικά όργανα πως κάθε συμφωνία έπρεπε να αναιρεθεί και οι Βούλγαροι όφειλαν να εκκενώσουν τα ελληνικά εδάφη το γρηγορότερο.¹⁵⁰ Έπειτα από συμμαχικές πιέσεις στους Σοβιετικούς, ο βουλγαρικός στρατός αποχώρησε στα μέσα Οκτωβρίου.¹⁵¹

Και στις δύο περιπτώσεις, οι επί της Μακεδονίας βλέψεις των βαλκανικών Κομμουνιστικών Κομμάτων – και οσονούπω καθεστώτων – προκάλεσαν διάσταση μεταξύ κομμουνιστικής ηγεσίας και κατά τόπους οργανώσεων και παρήγαγαν αντιφάσεις μεταξύ του επίσημου προγράμματος και της επιτόπιας εφαρμογής του. Η αξιοπιστία του ΚΚΕ υπέστη βαρύ πλήγμα και έδωσε λαβή για ένα καινούργιο καταιγισμό κατηγοριών περί αφιλοπατρίας.¹⁵² Η ατμόσφαιρα ήταν ευνοϊκή για την εκτόξευση νέων συκοφαντιών, όπως η είδηση ότι εκπρόσωποι του ΕΛΑΣ και της ΠΕΕΑ (Αυγερινός και Στασινόπουλος) και Βούλγαροι πληρεξούσιοι των ενόπλων

¹⁴⁸ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 408 Φ= Φ=23/1/90, «Πέτρος» προς «Αλέκο» (15.10.1944)· κ. 495 Φ=30/3/50, ΕΛΑΣ – Ομάς Μεραρχιών Μακεδονίας – Επιτελείο Γραφείο Πα, «Εκθεση από τηλεγραφήματα και γράμματα μέχρι 10-10-44 για την κατάσταση στην Ανατολ. Μακεδονία και Θράκη» (ΣΔ 10.10.1944). Επίσης βλ. Ν. Β. Χατζηνικολάου (Καπετάν Μαύρος), *Ταραγμένα χρόνια στο Νέστο*, Θάσος: Νιραγός, 2008, σ.128-129· Τ. Τσελεπίδης, *Ματωμένα χρόνια*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2004, σ.11-16, 68-71, 151-152, 154-159· Κ. Κωνσταντάρας, *Αγώνες και διωγμοί*, Αθήναι 1964, σ.234-236.

¹⁴⁹ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 408 Φ=23/1/73, ΚΚΕ Γραφείο Περιοχής Μακεδονίας προς το Πολιτικό Γραφείο (6.10.1944).

¹⁵⁰ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 145 Φ=7/32/219, Ραδιογράφημα Γ. [Ιωαννίδη] (30.9.1944)· Φ=7/32/222, Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος – Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής προς το Μακεδονικό Γραφείο του ΚΚΕ (Ελεύθερη Ελλάδα 5.10.1944).

¹⁵¹ Για το πλαίσιο, βλ. Μπάεφ, *Εμφύλιος*, σ.51-64· Κωφός, «Βαλκανική Διάσταση», σ.444-448.

¹⁵² Ο ΕΔΕΣ διέδιδε ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα έκανε έκκληση για την ένωση της Ελλάδας με τη Βουλγαρία. Βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 369, Γ. Α. Σούρλας προς Ρ. Ρωσσέτη (3.10.1944).

δυνάμεων και του Κομμουνιστικού Κόμματος (Γιούνωφ και Φιλίπποβιτς) υπέγραψαν πολιτικοστρατιωτικό σύμφωνο στις 20 Σεπτεμβρίου 1944 στο Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης. Τα κύρια σημεία της συμφωνίας αφορούσαν την άμεση διάθεση βουλγαρικού πολεμικού υλικού στον ΕΛΑΣ σε αντάλλαγμα για τη στρατιωτική υποστήριξη των ανταρτών στο βουλγαρικό στρατό εναντίον των Βρετανών, αλλά και την ανάληψη της υποχρέωσης από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ να ανεξαρτητοποιήσει τη Μακεδονία και να καταργήσει τα σύνορα. Το σύμφωνο δημοσιεύτηκε στις 28 Σεπτεμβρίου από το πιο βορβορώδες δημοσιογραφικό φερέφωνο των αρχών Κατοχής, τη «Νέα Ευρώπη» της Θεσσαλονίκης. Μάλλον δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι άνθρωποι της ΠΑΟ και ο Χρυσόχοου ήταν ξανά οι πρώτοι που ανήγγειλαν την πληροφορία στην κυβέρνηση Παπανδρέου.¹⁵³ Το σύμφωνο Μελισσοχωρίου εμφανιζόταν να εκπληρώνει τους όρους εκείνων του Πετριτσίου και των Καρυδιών σε μια εκρηκτική συγκυρία εξαιτίας της κυβερνητικής μεταβολής στη Βουλγαρία, προσφέροντας παράλληλα μια διέξοδο στους συνεργάτες του κατακτητή να προσέλθουν αυτόκλητοι στη χορεία των εθνικώς ανησυχούντων πατριωτών. Δεν είναι σύμπτωση ότι δωσιλογικοί φορείς ξαφνικά ανακάλυψαν «Βουλγαροκομμουνιστές» στα πιο απίθανα μέρη.¹⁵⁴ Στις 20 Σεπτεμβρίου ο Ράλλης είχε δώσει εμπιστευτικές εντολές να σχηματιστούν σώματα που, εξοπλισμένα από τους Γερμανούς, θα βάδιζαν ανατολικά, ενώ η «Νέα Ευρώπη» καλούσε τους πρόσφυγες της Ανατολικής Μακεδονίας να πάρουν τα όπλα για να ελευθερώσουν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους από τους ελασίτες και τους Βούλγαρους.¹⁵⁵

¹⁵³ ΔΙΣ, φ. 924/Α/12, Στρατιωτικόν Σύμφωνον (Εν Μελισσοχωρίω 20.9.1944)· Χρυσόχοου, *Κατοχή*, τόμ. Β2, σ.356-357· Χ. Α. Νάλτσας, *Το Μακεδονικόν Ζήτημα και η σοβιετική πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1954, σ.291. Επιχειρήματα για την πλαστότητά του παρέχει ο Φ. Γρηγοριάδης, *Βρετανοί, το αντάρτικο, απελευθέρωσις 1943-1944*, Αθήνα: εκδ. «Νεόκοσμος», 1974, τόμ. Η, σ.800-801.

¹⁵⁴ Χαρακτηριστικά βλ. τις προκηρύξεις του διοικητή των Ταγμάτων Ασφαλείας της Εύβοιας σε Γ. Κ. Δουατζής, *Οι ταγματασφαλίτες*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα χ.χ., σ.200-201, 204-209. Για την εξόρμηση της Ειδικής Ασφάλειας προς άγρα «Βουλγάρων» στην Καισαριανή, βλ. ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, φ. 499 Φ=30/7/195, Πρακτορείο Ελεύθερη Ελλάδα, Δελτίο (12.9.1944). Μεταγενέστερα, κάποιοι έφτασαν να ισχυριστούν ότι η ίδρυση των Ταγμάτων Ασφαλείας ήταν αντιβουλγαρικό μέτρο. Βλ. Β. Σταυρογιαννόπουλος, *Η ζωή της Κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήναι χ.χ., σ.5.

¹⁵⁵ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 495 Φ=30/3/50, ΕΛΑΣ – Ομάς Μεραρχιών Μακεδονίας – Επιτελείο Γραφείο ΙΙα, «Έκθεση από τηλεγραφήματα και γράμματα μέχρι 10-10-44 για την κατάσταση στην Ανατολ.

Εκτός από το να διαψεύδει τις συκοφαντίες, το ΚΚΕ επιχείρησε να αντιγυρίσει τη συνωμοσιολογία,¹⁵⁶ όμως δεν μπορούσε να υπερφαλαγγίσει τους αντιπάλους του που το κατηγορούσαν ότι δεν είχε στόχο απλώς τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας, αλλά «την εξάλειψιν της Φυλής».¹⁵⁷ Όσο αυξανόταν η μεταπελευθερωτική πολιτική ένταση τόσο συντονίζονταν τα πυρά εναντίον του. Στη συγκυρία αυτή, η εφημερίδα «Μεγάλη Ελλάς» αναδείχτηκε σε κύριο εκφραστή της σκληροπυρηνικής Δεξιάς.¹⁵⁸ Ο βασικός αρθρογράφος του κατ' όνομα δημοσιογραφικού οργάνου της νεολαίας του ΕΔΕΣ, ο 72χρονος Ευστράτιος Κουλουμβάκης, βετεράνος βενιζελικός πολιτικός που είχε μεταστραφεί σε διαπρύσιο κήρυκα της επιστροφής του Βασιλιά, σφυροκοπούσε καθημερινά το ΚΚΕ σαν αντεθνική μειονότητα που διευθυνόταν από Βουλγάρους. Για το σκοπό αυτό φρόντισε να ανακυκλώσει τα σύμφωνα του Πετριτίου και των Καρυδιών,¹⁵⁹ ενώ απέδωσε ακόμη και τη σφαγή των ταγματασφαλιτών της Νότιας Πελοποννήσου σε βουλγαρική υποκίνηση.¹⁶⁰ Το όργιο φημών για την κατάσταση στη Βόρεια Ελλάδα συντηρήθηκε το Νοέμβριο του 1944. Η αθηναϊκή «Δόξα» πληροφορούσε ότι στη

Μακεδονία και Θράκη» (ΣΔ 10.10.1944). Ενεπεκίδης, *Ελληνική Αντίστασις*, σ.99-100· Καλογρηάς, *Αντίπαλο δέος*, σ.365-368.

¹⁵⁶ Σαν απάντηση στη φημολογία για αυτονομιστικές συμπάθειες στη Δυτική Μακεδονία και βουλγαροκομμουνιστικές συνδιαλλαγές στην Ανατολική, ο εαμικός τύπος δημοσίευσε το κείμενο υποτιθέμενης συμφωνίας μεταξύ του Βούλγαρου μοναρχικού στρατηγού Ασέν Σιράκωφ και του εθνικιστή καπετάνιου της Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, Αντώνη Φωστερίδη, για την παραμονή των στρατευμάτων Κατοχής στην περιοχή. Οι κατά τόπους οργανώσεις κλήθηκαν να οργανώσουν συγκεντρώσεις κατακραυγής και να εκδώσουν ψηφίσματα αποδοκιμασίας. Η διαμαρτυρία ήταν η σημαντικότερη κινητοποίηση που διοργανώθηκε στην υπό εαμική διοίκηση Βόρεια Ελλάδα τον Οκτώβριο 1944. Βλ. ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 413 Φ=23/6/125, ΚΚΕ Περιφερειακή Επιτροπή Κατερίνης προς το Γραφείο Κομματικής Οργάνωσης Περιοχής Μακεδονίας: «Εκθεση δράσης της Π.Ε. Κατερίνης Οχτώβρης 1944» (25.11.1944) κ.ά. Πλήθος τέτοιων ψηφισμάτων φυλάσσεται σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/10/1. Στην πραγματικότητα έγιναν βολιδοσκοπήσεις με στόχο να παραδοθεί ο έλεγχος της περιοχής στους εθνικιστές και όχι στον ΕΛΑΣ. Η άτυπη συμφωνία δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ. Βλ. Μπάεφ, *Εμφύλιος*, σ.54-60.

¹⁵⁷ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 370, Β. Σαγιάς & Α. Παπαθανάσης προς Γεώργιο Β' (Εν Καΐρω 1.11.1944).

¹⁵⁸ Γι' αυτό το λόγο κέρδισε τον χαρακτηρισμό «ο “Ριζοσπάστης” της Δεξιάς». Βλ. ΑΑΑ, FO 371/48254/R2689, «Weekly Report No. 14 14-20 Jan. 45» (20.1.1945).

¹⁵⁹ *Μεγάλη Ελλάς* 12-13 & 14-15.11.1944.

¹⁶⁰ Ε. Κουλουμβάκης, «Τα εγκλήματα των εαμιτών υπερβαίνουν πάσαν φαντασίαν» *Μεγάλη Ελλάς* 28-29.11.1944.

Θεσσαλονίκη υφίστατο «κομμουνιστικόν κράτος», ενώ στη μακεδονική ύπαιθρο κυριαρχούσαν «ο Βούλγαρος και ο εαμίτης κοιτατζής».¹⁶¹ Η προσοχή της κυβέρνησης και κάθε πατριώτη έπρεπε να στραφεί στο Βορρά:

«Ο προδότης Κομμουνισμός συμμαχεί σκοτεινά με τους Βουλγάρους και τους επιτρέπει να δρουν ανοιχτά για την αυτονόμηση της Μακεδονίας, της εθνικής μας αυτής κοιτίδας και του λαοβιολογικού μας λίκνου. Ο Ελληνισμός κινδυνεύει στη ρίζα του.»¹⁶²

Αν η κατάσταση σε όλη την εαμοκρατούμενη επικράτεια φάνταζε ζοφερή, ο κίνδυνος στις παραμεθόριες επαρχίες απειλούσε την ίδια την ύπαρξη του έθνους.

Η κινδυνολογία άγγιξε τα όρια του παροξυσμού μετά το ξέσπασμα των Δεκεμβριανών συγκρούσεων.¹⁶³ Η εθνικόφρων προπαγάνδα ανακάλυψε εμπλοκή Βουλγάρων στο κίνημα. Η προσκείμενη στην κυβέρνηση εφημερίδα, «Η Ελλάς», από τα πρώτα της κιόλας φύλλα αναπαρήγαγε ανακοινωθέντα περί ύπαρξης Βούλγαρων μαχητών στις τάξεις του ΕΛΑΣ της Αθήνας,¹⁶⁴ γεγονός που αργότερα θέλησε να επιβεβαιώσει ο διοικητής της 3ης Ορεινής Ταξιαρχίας, συνταγματάρχης Θρασύβουλος Τσακαλώτος, όταν πληροφόρησε το πανελλήνιο ότι οι άνδρες του δήθεν βρήκαν επτά Βούλγαρους μεταξύ των νεκρών ανταρτών της μάχης του Αλεποβουνίου.¹⁶⁵ Συγχρόνως, όπως ήταν επόμενο, κυκλοφορούσαν οι πιο ανατριχιαστικές πληροφορίες για την κατάσταση στις βόρειες περιφέρειες. Ως επί το πλείστον, πηγή τους ήταν ο Γεώργιος Μόδης, κατ' επανάληψη Φιλελεύθερος

¹⁶¹ «Όλων τα μάτια προς τον Βορράν» *Δόξα* 23.11.1944. Η «Δημοκρατία» είχε προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα και θεωρούσε τους ελασίτες απανταχού της χώρας «προκεχωρημένα φυλάκια των Κομιτατζήδων μέσα στην καρδιά της Ελλάδος». Βλ. «Κύριε πρωθυπουργέ, τι συμβαίνει εις την Μακεδονίαν;» *Δημοκρατία* 13.11.1944.

¹⁶² «Ναπολέον Ζέρβας» *Δημοκρατία* 24.11.1944.

¹⁶³ Βλ. Δ. Γιαννοπούλου, *Η μάχη της προπαγάνδας. Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον αθηναϊκό Τύπο*, Αθήνα: Ασίνη, 2014, σ.193-194.

¹⁶⁴ Βλ. *Η Ελλάς* 6.12.1944 κ.ά.

¹⁶⁵ Στους τάφους των υποτιθέμενων αλλοδαπών οι στρατιώτες έγραψαν: «Έπεσαν ηρωικώς μαχόμενοι υπέρ της πατρίδος των», ενώ σε εκείνους των Ελλήνων: «Ενθάδε κείνται 13 προδότες, Έλληνες, οίτινες συμμαχήσαντες με τους Βουλγάρους επολέμησαν εναντίον της Ελλάδος δια την καταστροφήν της.» Βλ. «Μεγάλη Ελλάς» *Η Ελλάς* 1.1.1945· Θ. Ι. Τσακαλώτος, *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, Αθήναι: έκδ. «Ακροπόλεως», 1960, τόμ. Α, σ.666-667.

βουλευτής Φλώρινας στο μεσοπόλεμο, ο οποίος στις αρχές Νοεμβρίου 1944 είχε τοποθετηθεί Γενικός Διοικητής Μακεδονίας με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Οι εκθέσεις του Μόδη σκιαγραφούσαν μια οριακή κατάσταση: «Διεξάγομεν αγώνα υπέρξεως.» Έγραφε ότι ελασίτες και «Βουλγαρίζοντες» είχαν εξαπολύσει ανελέητη τρομοκρατία για να διευκολύνουν Γιουγκοσλάβους αυτονομιστές και Βούλγαρους κομμουνιστές να καταλάβουν τη Μακεδονία. Τα γραπτά του αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για μια σειρά εμπιστευτικών σημειωμάτων που ενεχείρισε η κυβέρνηση στους πρέσβεις της Μεγάλης Βρετανίας και των ΗΠΑ προκειμένου να δείξει ότι το δεκεμβριανό κίνημα δεν είχε ιδίους πολιτικούς σκοπούς, παρά μόνο εξυπηρετούσε βουλγαρικά συμφέροντα.¹⁶⁶ Πιθανότατα με βάση τα στοιχεία του Μόδη, η «Ελλάς» δημοσίευσε ειδήσεις για την κατάργηση της ελληνικής γλώσσας και την αντικατάσταση της γαλανόλευκης από την αυτονομιστική ερυθρή σημαία με τον κίτρινο αστέρα στο πλαίσιο ενός «Σλαβομακεδονικού Κράτους» που εγκαθιδρύθηκε δυτικά του Αλιάκμονα.¹⁶⁷

Στο φύλλο της 21ης Δεκεμβρίου, η ίδια εφημερίδα κατήγγειλε ότι η παραπάνω περιφέρεια «έπαυσε να διοικείται από Έλληνες» και είχε περιέλθει στον έλεγχο «βουλγαρίζοντων» κομμουνιστών αυτονομιστών. Ο τίτλος του ρεπορτάζ ήταν: «Τα όργανα των Εαμοβουλγάρων εις την Δυτικήν Μακεδονίαν». Αν και προφανώς η λεκτική ευρεσιτεχνία δεν ανήκει στην εφημερίδα, πιθανώς πρόκειται για την πρώτη γραπτή αναφορά του διαβόητου όρου – και μάλιστα από το επίσημο κυβερνητικό όργανο.¹⁶⁸ Ο χαρακτηρισμός «Εαμοβούλγαροι» συνάρθρωνε δύο από τις κυρίαρχες αφηγήσεις της εθνοφοροσύνης, τον αντικομμουνισμό με τον αντισλαβισμό, υποστασιοποιώντας τον εθνικό (Βούλγαροι), μειονοτικό (Σλαβομακεδόνες) και πολιτικό (κομμουνιστές) εχθρό εις σάρκαν μίαν. Το εύληπτο

¹⁶⁶ Βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 66/3/185, Γ. Μόδης προς Φ. Δραγούμη ([Θεσσαλονίκη] 12.12.1944)· φ. 66/3/186, Γ. Μόδης προς Φ. Δραγούμη (20.12.1944)· ΙΑΜΜ/ΑΝΠ, συλλογή 372 φ. 7, Γ. Μόδης προς Ν. Πλαστήρα (Θεσσαλονίκη 18.12.1944)· ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/20/3, Υπουργείον Εξωτερικών, Άτιτλο υπόμνημα (12.12.1944)· Aide-Memoire (Αθήνα 16.1.1945).

¹⁶⁷ «Η νέα ανομολόγητος προδοσία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ» *Η Ελλάς* 16.12.1944· «Οι συνεργάται του ΕΛΑΣ και ΕΑΜ» *Η Ελλάς* 17.12.1944.

¹⁶⁸ «Τα όργανα των Εαμοβουλγάρων εις την Δυτικήν Μακεδονίαν» *Η Ελλάς* 21.12.1944. Ο Φλάισερ, *Στέμμα*, τόμ. Β, σ.91, αναφέρει ότι ο χαρακτηρισμός καθιερώθηκε στην Κατοχή, χωρίς εντούτοις να παραπέμπει σε κάποια πηγή. Πάντως πράγματι κυκλοφορούσαν παρεμφερή επίθετα, ακόμη και στην Αθήνα, όπως «ΕΑΜοΒουλγαρόφιλου», βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΕΑΗΠ, φ. 121/507, Οι τομεακές Επιτροπές του Β Συνοικιακού Συγκροτήματος του ΕΑΜ, Προκήρυξη (χ.χ.).

σύνθημα ήταν προϊόν τριών ετών συσσωρευμένης διαστρέβλωσης, πλαστογραφίας και στρεψοδικίας, απόσταγμα μιας αφήγησης που δεξιοτέχνες της συνωμοσιολογίας από τον Χρυσόχοου μέχρι τον Μόδη, δηλαδή προσωπικότητες με κύρος και θεσμική υπόσταση και όχι περιθωριακές φιγούρες, φιλοτέχνησαν πάνω στον καμβά ειλικρινών φόβων και εύλογων ανησυχιών που γεννούσαν οι κοσμογονικές ανακατατάξεις που τεκταίνονταν στη Μακεδονία. Η επιτυχία του νεολογισμού ήταν ακαριαία. Κατοχυρώθηκε σε όλες τις παραλλαγές του στο λεξιλόγιο του αντιεαμικού χώρου και νομιμοποιήθηκε από την πολιτική εξουσία. Σε αντίθεση με προϋπάρχοντα κοσμητικά επίθετα, όπως «Βουλγαροκομμουνιστές», οι οποίοι επιφυλάσσονταν αποκλειστικά για τους Σλαβομακεδόνες κομμουνιστές, η δυσφημιστική ετικέτα του «Εαμοβούλγαρου» γρήγορα αγκάλιασε όλους τους εαμίτες – και όχι μόνο τους κομμουνιστές – ανεξαρτήτως καταγωγής και εθνικής προέλευσης. Χαρακτηριστικά, αμέσως μετά το πέρας των πολεμικών συγκρούσεων στην Αθήνα, ο νέος πρωθυπουργός, Νικόλαος Πλαστήρας, διακήρυξε στις 8 Ιανουαρίου 1945 ότι ήταν προσωπικώς διατεθειμένος να επιβλέψει «την τελείαν εξόντωσιν των Βουλγαροελασιτών εκ της Χώρας», αν δεν πειθαρχούσαν.¹⁶⁹

¹⁶⁹ ΕΛΙΑ-MIET/ANZ, κ. 1 φ. 1/2, Διοίκησης Πεζικού, Δελτίον Ειδήσεων Ραδιοφώνου (9.1.1945).

4.

Εθνικοί εχθροί, εξωτερικού και εσωτερικού:

Αντικομμουνισμός, εθνικισμός και αντιμειονοτικός λόγος

Σύμφωνα με όλες τις μεταπολεμικές μαρτυρίες, στη Βόρεια Ελλάδα ξεχείλιζε η οργή κατά των Βουλγάρων. Όπως έγραψε ένας ξένος ανταποκριτής αφού περιηγήθηκε τις βόρειες περιφέρειες της χώρας, «το δεσπόζον αίσθημα» ήταν «το αμείωτον μίσος εναντίον των Βουλγάρων», οι οποίοι θεωρούνταν «ο υπ' αριθμόν 1 εχθρός των Ελλήνων.»¹⁷⁰ Σύμφωνα με μια άλλη πηγή, ο αντιβουλγαρισμός ήταν συγχρόνως το βαθύτερο «εθνικό αίσθημα» και μια «εθνική φιλοδοξία».¹⁷¹ Η βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη περιγραφόταν με μελανότερα χρώματα από την αντίστοιχη γερμανική και ιταλική στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο Βούλγαρος, είπε ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης το καλοκαίρι του 1945, ήταν «ο βαρβαρότερος μεταξύ των βαρβάρων» και «ο περισσότερο ύπουλος, ο περισσότερος αιμοβόρος αλλά και θρασύτερος εισβολεύς».¹⁷² Αμέσως μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, μια πενταμελής επιτροπή πανεπιστημιακών καθηγητών, αρκετοί εκ των οποίων συνδέονταν με τις αλυτρωτικές οργανώσεις, ανέλαβε να διεξάγει επιτόπια έρευνα για τα πεπραγμένα των Βουλγάρων στις κατεχόμενες περιοχές. Η έκθεση που συνέταξαν γνωστοποίησε στο πανελλήνιο την τραγωδία των βουλγαροκρατούμενων επαρχιών.¹⁷³ Ένα από τα βασικά πορίσματα της έκθεσης ήταν η συνυπευθυνότητα του βουλγαρικού λαού και της ηγεσίας του για τις διαπραχθείσες θηριωδίες. Επρόκειτο για θέση που είχε προ πολλού υιοθετηθεί από την ελληνική κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να εξασφαλίσει την σκληρότερη δυνατή τιμωρία της Βουλγαρίας και τη μεγαλύτερη δυνατή αποζημίωση της Ελλάδας από το

¹⁷⁰ Ρ. Φαζάνς, «Το Μακεδονικόν ηφαίστειον έτοιμον να εκραγή» *Εθνικός Κήρυξ* 18.10.1946.

¹⁷¹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΣΗΠ, φ. 1/1/39, «Corrélation des relations extérieures Balkaniques avec la situation politique» (10.3.1945).

¹⁷² *Το Φως* 12.6.1945.

¹⁷³ Βλ. *Η Μαύρη Βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην 1941-1944. Έκθεσις των καθηγητών Πανεπιστημίων Αθηνών Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1945. Επίσης βλ. Office Hellénique des Criminels de Guerre, *Les Atrocités des Quatre Envahisseurs de la Grèce*, Αθήνα 1946, σ.125-171.

Συνέδριο της Ειρήνης.¹⁷⁴ Σε αντίθεση με την κομμουνιστική Αριστερά που πάσχιζε να διαχωρίσει τις ευθύνες του βουλγαρικού πληθυσμού από εκείνες της Μοναρχίας, ο αστικός κόσμος δεν έκανε διακρίσεις μεταξύ καθεστώτων ή ανάμεσα σε μάζες και ηγεσία. «Το δόγμα του ανευθύνου των λαών είναι το ηλιθιώτερον δόγμα που διετυπώθη ποτέ», πίστευε η «Ελευθερία»: «το βουλγαρικό μυαλό μένει πάντα το ίδιο ανεξάρτητα από τα προσχήματα που κάθε φορά χρησιμοποιεί», συμπλήρωνε το «Βήμα».¹⁷⁵ Συνεπαγόταν ότι καμία καθεστωτική αλλαγή δεν μπορούσε να επιλύσει την ελληνοβουλγαρική αντιπαλότητα. Οι αιτίες της ήταν κάτι παραπάνω από πολιτικές.

Για τον πληθυσμό της Βορείου Ελλάδος, οι κατοχικές εμπειρίες συναντούσαν βιώματα του πρόσφατου παρελθόντος και τρέφονταν από ριζωμένα συλλογικά πάθη - ας μη λησμονούμε ότι οι αιματηροί πόλεμοι των αρχών του αιώνα απείχαν μόλις μία γενιά. «Η παρούσα γενιά», φέρεται να είπε κάποιος Καβαλιώτης κοινοτάρχης, «πρέπει να δώσει αμέσως ένα νέον Βασίλειον Βουλγαροκτόνον δια να εξοφληθούν τα όσα η απερίγραπτος θηριωδία των Ούννων της βαλκανικής διέπραξεν εναντίον του ελληνι[κού] πληθυσμού».¹⁷⁶ Μία παραλλαγή αυτού του αποφθέγματος κοσμούσε το εξώφυλλο του ειδικού τόμου που εξέδωσε ο Δήμος Δράμας με στόχο να καταγγείλει τις σφαγές που διέπραξαν οι Βούλγαροι στην Κατοχή. «Ό,τι μας χωρίζει απ' τη φυλή αυτή δεν είναι απλούν τι, δεν είναι μικρόν», σημείωνε ο συγγραφέας, ο δημοσιογράφος Κώστας Σνωκ.

«Εκείνο που μας χωρίζει από τη φυλή αυτή είναι η απειρομεγέθης διάκρισι σε χαρακτήρα, σε ψυχή, σε γένος, σε ανθρώπινη υφή, σε είδος ράτσας. Αυτού του είδους η διάκρισι είναι εκείνη που δεν συγχωρεί κανένα συγχρωτισμό των δύο λαών, είνε εκείνη που δεν επιτρέπει τον ταυτισμό συναισθημάτων, και πνευματικών τάσεων, και ηθικής αλληλουχίας.»¹⁷⁷

¹⁷⁴ «Προς την Α.Ε. τον κ. Λήπερ Πρεσβευτήν της Μ. Βρεταννίας» (Αθήναι 10.11.1944), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ2, σ.1218-1222· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 798, Υφυπουργός Εξωτερικών προς Ελληνικήν Πρεσβείαν Καΐρου (Αθήναι 13.11.1944)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 68/1/17, Υπουργείο Εξωτερικών – Διεθνενσις Μελετών & Πληροφοριών προς άπασας τας Πρεσβείας: «Ηγέται και λαός εις την Βουλγαρίαν» (Εν Αθήναις 22.11.1944).

¹⁷⁵ «Οι “ανεύθυνοι”» *Ελευθερία* 10.2.1945· «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 2.8.1945.

¹⁷⁶ Ε. Θωμόπουλος, «Τετραπλή συνωμοσία κατά της Βορείου Ελλάδος» (1ο) *Ακρόπολις* 6.11.1945.

¹⁷⁷ Κ. Σνωκ, *Η τραγωδία της Δράμας*, Δράμα: έκδ. Δήμου Δράμας, 1945, σ.14.

Ως «Πρώσσοι της Ανατολής» και «τσακάλια της Βαλκανικής», οι Βούλγαροι εμφανίζονται στο δημόσιο λόγο της περιόδου ως ο κατ' εξοχήν εθνικός Άλλος. Η εχθρότητα απέναντί τους είχε χαρακτήρα οντολογικής απαξίωσης, ο ρατσισμός και το μίσος ήταν θεμιτή δεοντολογία. Οι Βούλγαροι ήταν φυσικά τω νόμω «έθνος κατώτερον» του οποίου ο ανθελληνισμός πήγαζε από συμπλέγματα κατωτερότητας, παρατηρούσε ο Λάζαρος Πηνιάτογλου.¹⁷⁸ «Χωρίς το μίσος κατά των Βουλγάρων [...] δεν ειμπορούμεν να ζήσωμεν ως Φυλή», πρόσθετε η «Βραδυνή». Φίλοι κι εχθροί όφειλαν να κατανοήσουν ότι «Έλληνες και Βούλγαροι δεν ειμπορούν να συμβιώσουν εις την Βαλκανικήν εκτός αν οι Έλληνες εξανδραποδισθούν ή οι Βούλγαροι πληρώσουν, εκπαιδευθούν, πολιτισθούν και μετανοήσουν.»¹⁷⁹ Η σύγκρουση μεταξύ των δύο λαών ήταν ιστορική νομοτέλεια.

Πιθανόν το πιο χαρακτηριστικό δείγμα του αντιβουλγαρισμού που συντάραζε την ελληνική κοινωνία ήταν η εκδοτική επιτυχία της πραγματείας του δημοσιογράφου Μανώλη Κανελλή με τίτλο «Οι Βούλγαροι. Ιστορία μιας ορδής». Το γνωστότερο και συνάμα χυδαιότερο δεκάδων τέτοιων φυλλαδίων που κυκλοφόρησαν μετά το πόλεμο, αποθεώθηκε από την κριτική της εποχής και γνώρισε αλλεπάλληλες εκδόσεις.¹⁸⁰ Σε περίπου εκατό σελίδες, γραμμένες σε οργίλο ύφος και στην επιτηδευμένα λαϊκή γλώσσα που συναντάμε στις ιστορικές νουβέλες, ο Κανελλής έδινε συνοπτικά την ιστορική πορεία του γειτονικού λαού από την εποχή της εγκατάστασης των πρώτων νομαδικών πληθυσμών στα Βαλκάνια μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Εξιστορητικός άξονας ήταν η ερμηνεία της βουλγαρικής ιστορίας ως αλληλουχίας φρικτών ανοσιουργημάτων με μόνιμο θύμα τους Έλληνες. Ο Βούλγαρος περιγραφόταν ως συνώνυμο του βαρβάρου και του κακοποιού, καθώς εμφανίζεται διαχρονικά «εξαχρειωμένος», «άτιμος», «σαδιστής», «κάπρος»,

¹⁷⁸ Λ. Πηνιάτογλου, «Η απόφασις θα εκτελεσθή!» *Ελληνικόν Αίμα* 13.3.1945

¹⁷⁹ «Με τα δεκανίκια» *Η Βραδυνή* 9.3.1945.

¹⁸⁰ Για παράδειγμα, κύριο άρθρο της «Ακροπόλεως» το περιέγραψε ως «το ρωμαλεώτερον ελληνικόν βιβλίον, εξ όσων εξεδόθησαν εις τον καιρόν μας», βλ. «Το Γέρμα» *Ακρόπολις* 29.3.1947. Τα Υπουργεία Εσωτερικών και Παιδείας συνέστησαν την προμήθειά του για λόγους εθνικής και κοινωνικής χρησιμότητάς. Βλ. ΓΑΚ Ν. Αιτωλοακαρνανίας/ΑΔΠΙΜ, φ. 223/1, Νομαρχία Αιτωλ/νίας προς τους Δημάρχους Νομού κ.ά. (Μεσολόγγιον 8.7.1948)· ΓΑΚ Ν. Αιτωλοακαρνανίας/Α5ΓΠΕ, φ. 135, Υπουργείον Θρησκευμάτων & Εθνικής Παιδείας προς τους Γεν. Επιθ/τάς των Σχολείων Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως κ.ά. (Εν Αθήναις 5.10.1948).

«σάτυρος», «αισχρός» και «έκφυλος» με «ροπή στην κλεψιά» και «θρησκεία τη θηριωδία».¹⁸¹ Έλληνες και Βούλγαροι, σύμφωνα με αυτό το σχήμα σκέψης, κινούνταν μεν παράλληλα στο διάβα της Ιστορίας, αλλά τοποθετούνταν στους αντίποδες κάθε ηθικής κλίμακας. «Η ιστορία των χρόνων κατά τους οποίους Έλληνες και Βούλγαροι βρέθηκαν αντιμέτωποι», γράφει ο Σνωκ, «μαρτυρεί και σημειώνει αέναα πρόοδον των Ελλήνων εις γράμματα, Τέχνας, κοινωνικήν τάξιν, πολιτισμόν, και τον Βουλγαρισμόν ως αιώνιον εμπόδιον και ως δόλιον κάλυμμα εις την πρόοδον αυτήν.»¹⁸² Το βουλγαρικό έθνος «ουδέν ουδέποτε προσέφερεν εις την ανθρωπότητα»,¹⁸³ αφού αποτελούσε μία ζωντανή άρνηση των οικουμενικών αξιών που είχε κληροδοτήσει ο Ελληνισμός στον παγκόσμιο πολιτισμό. Η ετυμηγορία της «Εστίας» ήταν ότι οι μοναχοί Κύριλλος και Μεθόδιος είχαν δυστυχώς αποτύχει στην εκπολιτιστική τους αποστολή.¹⁸⁴

Το «σιχαμερό παρδαλό φυλετικό κατασκεύασμα που λέγεται αλβανικόν έθνος» ήταν, μετά τη Βουλγαρία, «ο δεύτερος ειδικός εχθρός της Ελλάδος.»¹⁸⁵ Στην προκειμένη περίπτωση, η αντιπάθεια για τα «μικρά αυτά θηρία της Βαλκανικής»¹⁸⁶ ήταν ανάμικτη με λοιδορία εξαιτίας της φτώχειας και της αδυναμίας της γείτονος. Ο «δικτατορίσκος» Εμβέρ Χότζα υπήρξε αναμφίβολα ο ξένος ηγέτης που γελοιοποιήθηκε από τον ελληνικό τύπο περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Η Αλβανία, διαβάζουμε σε άρθρο του «Έθνους», ήταν ένα «καρκίνωμα [...] στερούμενον εθνικής συνειδήσεως, στερούμενον ενότητος, δεν ανταποκρίνεται ούτε καν προς την στοιχειώδη έννοιαν του Έθνους.»¹⁸⁷ Οι αυτόκλητοι βαλκανολόγοι της εποχής βεβαίωναν ότι οι Αλβανοί δεν διέθεταν «τ' απαραίτητα ζώπυρα προς δημιουργίαν ελευθέρου πολιτικού και ιστορικού βίου» και «μισούν την εργασίαν και την πρόοδον και ήσαν πάντοτε μεταπράται ξένων κρατών», άρα, μόνο αν η Ελλάδα, ή τουλάχιστον «μία ισχυρά και ανιδιοτελής Μεγάλη

¹⁸¹ Μ. Κανελλής, *Οι Βούλγαροι. Ιστορία μιας ορδής*, Αθήνα 1945, σ.17, 19, 81, 87.

¹⁸² Σνωκ, *Τραγωδία*, σ.15.

¹⁸³ ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/22/1, Γενική Διοίκησης Θράκης – Δ/σις Εσωτερικών προς το Υπουργείον των Εξωτερικών (Εν Κομοτηνή 11.6.1945).

¹⁸⁴ «Ο κόσμος» (στήλη) *Εστία* 21.5.1945.

¹⁸⁵ Ε. Θωμόπουλος, «Ο Εμβέρ Χότζα και η Ήπειρος» *Ακρόπολις* 7.9.1945.

¹⁸⁶ «Λακωνικά» (στήλη) *Ακρόπολις* 9.6.1945.

¹⁸⁷ «Το καρκίνωμα» *Έθνος* 12.8.1946. Για την επίσημη υιοθέτηση τέτοιων αντιλήψεων, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/150/1, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις Μελετών και Πληροφοριών προς απάσας τας Πρεσβείας: «Σύνοψις πολιτικής ιστορίας Αλβανίας μέχρι του 1939» (Εν Αθήναις 30.7.1945)

Δύναμις, ως η Αγγλία ή η Αμερική», αναλάμβανε τις τύχες τους, θα τους παρέχονταν τα εχέγγυα για να εισέλθουν στην οικογένεια των πολιτισμένων εθνών.¹⁸⁸ Επιπλέον, οι ελληνικές αρχές διεξήγαγαν διεθνή πληροφοριακή καμπάνια εναντίον της εισδοχής της Αλβανίας στον ΟΗΕ, κατηγορώντας την ότι υπήρξε αξονικό κράτος και απέβη ο «τέταρτος εισβολέας» της Ελλάδας.¹⁸⁹ Αδιόρθωτοι πλιατσικολόγοι και επαγγελματίες μισθοφόροι, συνεργάτες του Άξονα και δυνάστες του βορειοηπειρωτικού ελληνισμού, οι Αλβανοί παρουσιάζονταν ως «εχθροί ανέκαθεν των ελευθέρων ανθρώπων», όπως έλεγε ο στρατηγός Δημήτριος Μπότσαρης.¹⁹⁰

Αν η κακοβουλία Αλβανών και Βουλγάρων φαινόταν αναμενόμενη, η στάση της Γιουγκοσλαβίας προκαλούσε θλίψη, επειδή η Γιουγκοσλαβία ήταν παραδοσιακή σύμμαχος της Ελλάδας.¹⁹¹ Η κομμουνιστική ηγεσία της όμορης χώρας διακρίθηκε μεταπολεμικά για τις λεκτικές της επιθέσεις εναντίον της κυβέρνησης της Αθήνας, αλλά και για την υπεράσπιση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης των «αλύτρωτων Μακεδόνων» της «Αιγαιατικής Μακεδονίας». Η μεταστροφή της επίσημης γιουγκοσλαβικής πολιτικής αρχικά αιφνιδίασε τους διαμορφωτές της ελληνικής κοινής γνώμης. Η «έκπληξις» ήταν η λέξη που επαναλαμβανόταν από τις στήλες του ελληνικού τύπου, ο οποίος – ενδεικτικό της σύγχυσης – είδε βουλγαρική δάκτυλο ακόμη και στην ίδρυση Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας.¹⁹² Από τα μέσα φθινοπώρου του 1945 οι αυταπάτες παραμερίστηκαν και παγιώθηκαν σχέσεις αμοιβαίας ψυχρότητας. Η ευθύνη για τις προβληματικές διμερείς σχέσεις επιρρίφθηκε αποκλειστικά στον στρατάρχη Τίτο, ο οποίος κρατούσε «τον ατυχή φίλον μας γιουγκοσλαβικόν λαόν [...] δέσμιον κάτω από τα νύχια της ολιγαρχικής κλίκας του.»¹⁹³ Πάντως, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που μας απασχολεί, ακόμη και τις στιγμές της χειρότερης όξυνσης των διμερών σχέσεων, καλλιεργείτο η πεποίθηση ότι ο γιουγκοσλαβικός πληθυσμός, ο οποίος στα ελληνικά μάτια ταυτιζόταν με τον

¹⁸⁸ Α. Δ. Λιβαδεύς, *Το Αλβανικόν ζήτημα και η έναντι τούτου θέσις του Ελληνισμού*, Αθήναι 1946, σ.22-23· «Βορειοηπειρώτης», «Βόρειος Ήπειρος και Αλβανία» *Εστία* 10.9.1945· «Από χθες έως σήμερα» (στήλη) *Εθνικός Κήρυξ* 5.9.1946.

¹⁸⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/97/2, Ambassade Royale de Grèce en France προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον – Δ/σιν Πολιτικών Υποθέσεων (Εν Παρισίοις 11.3.1946)· Office Hellénique des Criminels de Guerre, *Les Atrocités*, σ.173-201.

¹⁹⁰ *Η Καθημερινή* 15.11.1945.

¹⁹¹ «Η συνωμοσία» *Ασύρματος* 9.7.1945· «Η αγχόνη του Ιούδα» *Το Φως* 13.7.1945.

¹⁹² *Ανεξαρτησία* 28.3.1945· *Ακρόπολις* 16.9.1945.

¹⁹³ «Η σλαβική συνωμοσία» *Ακρόπολις* 21.10.1945.

σερβικό, δεν είχε απολέσει τη φιλελληνική του θέρμη και «μίαν ημέραν απαλασσύμενος των τυράννων του, θα επανέλθῃ εἰς τὰς παλαιὰς του φιλίας καὶ συμμαχίας».¹⁹⁴

Οι ιστορικές εμπειρίες του πρώτου μισού της δεκαετίας του '40 ανατροφοδότησαν τις ριζωμένες συλλογικές προκαταλήψεις για τους όμορους λαούς της Ελλάδας.¹⁹⁵ Όμως, οι εθνικές αναπαραστάσεις, μολονότι τείνουν να διατηρούν την αυτονομία τους στο χρόνο, είναι ιστορικές κατασκευές με πολιτικές προεκτάσεις. Η υποβάθμιση της αντιπαλότητας Ελλάδας και Τουρκίας στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου, ένεκα της ένταξης αμφοτέρων στο στρατόπεδο του «ελεύθερου κόσμου», μας διδάσκει ότι ακόμη και οι παλαιοί εχθροί μπορούν να χαρούν ένα μήνα του μέλιτος.¹⁹⁶ Η εχθρότητα προς τους Βούλγαρους, η περιφρόνηση για τους Αλβανούς και η σχετική αμφιθυμία έναντι των Γιουγκοσλάβων, αντλούσαν βεβαίως από πλούσια κοιτάσματα του εθνικού φαντασιακού, αλλά και ευθυγραμμίζονταν με τις πολιτικές ευαισθησίες και τους διπλωματικούς σχεδιασμούς του παρόντος: την αντιπαράθεση με τα κομμουνιστικά καθεστώτα που είχαν εγκατασταθεί στα γειτονικά

¹⁹⁴ Το Φως 19.7.1945. Μια διαπραγμάτευση των μεταβολών στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις σε επίπεδο διπλωματίας και σε επίπεδο αντιλήψεων και στερεοτύπων, προσφέρει ο Ι. Δ. Μιχαηλίδης, *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις τις παραμονές του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2003, τόμ. Α.

¹⁹⁵ Για την αναπαράσταση των γειτονικών λαών στη «μακρά διάρκεια», βλ. Β. Κ. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007.

¹⁹⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πρωταθλητές του (προς Βορρά) επεκτατισμού επικροτούσαν την ιδέα δημιουργίας «Ελληνο-τουρκικής Ομοσπονδίας», ώστε να αντιμετωπιστεί η απειλή εκ του «Σλαβικού όγκου». Βλ. Εθνική Ένωσις των Β. Ελλήνων, «Ελληνοτουρκική ομοσπονδία» *Εμπρός* 26.6.1947. Για μια παρόμοια πρόταση «ενώσεως» των δύο κρατών, όχι μόνο για αμυντικούς λόγους, αλλά και «προς δημιουργίαν κοινής ευτυχίας», βλ. Α. Γ. Θεοδωρίδης, *Αλήθειες*, Θεσσαλονίκη [1954], σ.94-105. Εξαιρέσεις στη φιλοτουρκική ατμόσφαιρα ήταν το ΚΚΕ και το ΕΑΜ. Απέναντι στο δεξιό αντισλαβισμό, αντέταξαν έναν εξίσου σωβινιστικό και πολιτικά υστερόβουλο αντιτουρκισμό, ο οποίος επιπλέον υπονόμει το αριστερό κήρυγμα της βαλκανικής συνεννόησης. Για παράδειγμα, ο Ζαχαριάδης έγραψε ότι η «Τουρκία στάθηκε για μας ο πατροπαράδοτος κακός δαίμονας από τότε, που υπάρχει Νεοελληνικό Έθνος.» Για το σύνολο των Βαλκανίων, οι Τούρκοι υπήρξαν «παράγοντες καταστροφής, λαϊκής εξόντωσης και εθνικής υποδούλωσης», «ένα εξωευρωπαϊκός και αντιευρωπαϊκός, ένας εξωβαλκανικός και αντιβαλκανικός παράγοντας.» Το συμφέρον των λαών επέτασσε: «Να φύγει η Τουρκία απ' την Ευρώπη.» Βλ. Ν. Ζαχαριάδης, «Η κατάσταση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και η θέση της Ελλάδας» *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1.5.1946.

κράτη και την αναγόρευση του «από Βορρά κινδύνου» σε αξίωμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, όλο και περισσότεροι ιστορικοί έχουν αναδείξει τον παραγνωρισμένο ρόλο των εννοιών της φυλής και της εθνότητας στην πολιτισμική κατασκευή του Ψυχρού Πολέμου.¹⁹⁷ Για παράδειγμα, την περίοδο της αποαποικιοποίησης, οι δυτικές φυλετικές προκαταλήψεις και η αυτοεπιβεβαιωτική μυθολογία της «αποικιακής ειρήνης» ανήγαγαν την εξέγερση ιθαγενών κινημάτων στην πρακτόρευση σοβιετικών συμφερόντων.¹⁹⁸ Ομοίως, τέτοιες διεργασίες συντελούνταν και στην εσωτερική πολιτική. Αρνητικά προσεσημασμένες εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες είχαν διαχρονικά στοχοποιηθεί ως πολιτικές απειλές. Παρουσιάζοντας υποτελείς και περιθωριακές ομάδες ως επικίνδυνες για την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων και αποπροσωποποιώντας τις ως ενσαρκώσεις μιας εξωτερικής δύναμης που γύρευε να καταστρέψει εκ των ένδον μία δοσμένη κοινωνία, οι φορείς της εξουσίας και οι κυρίαρχες ομάδες δικαιολογούσαν με όρους αυτοπροστασίας την πολιτική καταπίεση.¹⁹⁹ Ο αντικομμουνισμός οικειοποιήθηκε με επιτυχία αυτή την πολιτική παράδοση. Στο κατ' εξοχήν έθνος μεταναστών, τις Ηνωμένες Πολιτείες, ο αγγλοσαξονικός νατιβισμός αποτέλεσε το υπόστρωμα του πρώτου «Κόκκινου Φόβου» (Red Scare) τη διετία 1919-1920. Η μετάβαση από τον οστρακισμό «ξένων» ανθρώπων στον οστρακισμό «ξένων» ιδεολογιών ξεκίνησε από την πεποίθηση ότι ο σοσιαλισμός και ο κομμουνισμός ήταν «μη Αμερικανικές ιδέες που προπαγάνδιζαν μη Αμερικανοί» και μετουσιώθηκε στη δίωξη και απέλαση

¹⁹⁷ Εισαγωγικά βλ. B. G. Plummer, «Race and the Cold War», σε R. H. Immerman & P. Goedde (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Cold War*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013, σ.503-521· M. L. Krenn, «Token Diplomacy: The United States, Race, and the Cold War», σε P. E. Muehlbeck (επιμ.), *Race, Ethnicity, and the Cold War: A Global Perspective*, Νάσβιλ: Vanderbilt University Press, 2012, σ.3-32.

¹⁹⁸ Βλ. A. Berchadsky & L. Escande, «Peur du rouge et peurs coloniales: le cas de l'Algérie sous domination française» σε P. Delwit & J. Gotovich (επιμ.), *La Peur du Rouge*, Βρυξέλλες: Editions de l'Université de Bruxelles, 1996, σ.174-182· S. L. Carruthers, «A Red Under Every Bed? Anti-Communist Propaganda and Britain's Response to Colonial Insurgency», *Contemporary Record*, 9.2 (1995), σ.294-318.

¹⁹⁹ Βλ. τις παρατηρήσεις για την αμερικανική «αντι-ανατρεπτική παράδοση» (countersubversive tradition) της Schrecker, *Many*, σ.46-48.

ριζοσπαστών μεταναστών.²⁰⁰ Στα μεταπολεμικά χρόνια, η συνάρμωση ρατσισμού και αντικομμουνισμού στόχευε στην τροχοπέδηση της χειραφέτησης των Αφροαμερικάνων. Η πεποίθηση ότι το «μια μαύρη και κόκκινη συνωμοσία» απειλούσε τον παραδοσιακό τρόπο ζωής αποτέλεσε κοινότοπο γνώρισμα του αντιμεταρρυθμιστικού λόγου στον αμερικανικό Νότο.²⁰¹

Στη μεταπολεμική Ευρώπη, η εχθρότητα, ή τουλάχιστον η φιλοποψία, έναντι εθνοτικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών διακριτών μειοψηφιών αποτελούσε σε σημαντικό βαθμό κληρονομιά του αυταρχικού μεσοπολεμικού εθνικισμού. Η συνεργασία ευρέων μειονοτικών μαζών με τον Άξονα θέριασε την εις βάρος τους προκατάληψη. Η απελευθέρωση σηματοδότησε την ώρα της ανταπόδοσης. Η διετία 1945-1946 γνώρισε το μεγαλύτερο πείραμα πληθυσμιακής μηχανικής στη σύγχρονη ιστορία. Ο χάρτης της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης επανασχεδιάστηκε στη βάση της προσφυγοποίησης που προκάλεσαν τα πολεμικά γεγονότα, αλλά και βίαιων διωγμών, μαζικών απελάσεων, αφαιρέσεων ιθαγένειας και εκούσιων ανταλλαγών πληθυσμών. Δεκάδες εκατομμύρια άνθρωποι μετακινήθηκαν από τις εστίες τους και επανεγκαταστάθηκαν σε νέες πατρίδες.²⁰² Στην Ελλάδα πολλοί ενστερνίζονταν το ίδιο εθνοκαθαρτήριο ήθος. Μειονοτικές κοινότητες είχαν εκτεθεί από τη συνεργασία τους με τον κατακτητή. Ο φόβος ότι η συμπαγής παρουσία τους στις μεθοριακές περιοχές ήταν δυνατόν να λειτουργήσει ως προφυλακή εξωτερικών επιβουλών τροφοδοτούσε τη μισαλλοδοξία. Από πολύ νωρίς, είχαν κατατεθεί προτάσεις για τη σύλληψη όλων των εθνοτικών ομάδων που έφεραν το στίγμα της συνεργασίας με τον κατακτητή.²⁰³ Η ελληνική διαφορά είναι πως τέτοια αιτήματα δεν εδράζονταν μόνο

²⁰⁰ Ιδιαίτερα, βλ. N. Fischer, *Spider Web: The Birth of American Anticommunism*, Urbana & Springfield: University of Illinois Press, 2016, σ.95-127· W. Preston Jr., *Aliens and Dissenters: Federal Suppression of Radicals, 1903-1933*, Urbana: University of Illinois Press, ²1994· D. H. Bennet, *The Party of Fear: From Nativist Movements to the New Right in American History*, Chapel Hill & Λονδίνο: The University of North Carolina Press, 1988, σ.183-198.

²⁰¹ Βλ. J. Woods, *Black Struggle, Red Scare. Segregation and Anti-Communism in the South 1948-1968*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2004. Για μια περιπτωσιολογική μελέτη, βλ. M. J. Heale, *McCarthy's Americans: Red Scare Politics in State and Nation, 1935-1965*, Λονδίνο: Macmillan, 1998, σ.222 κ.ε.

²⁰² Κυρίως βλ. K. Lowe, *Όλεθρος. Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: Ψυχογιός, 2014, σ.281-325. Επίσης βλ. T. Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012, σ.22-32.

²⁰³ Χαρακτηριστικά, βλ. ΔΙΣ, φ. 4-4B/A/220, Ανωτέρα Στρατ. Δ/σις Κ. Μακεδονίας – Δ/σις Πληροφοριών προς το Υπουργείον Στρατιωτικών – Γενικών Επιτελείων Στρατού: «Περί τρομοκρατιών

σε ένα λίγο-πολύ υποκριτικό αντιφασισμό, αλλά πολύ περισσότερο στον αντικομμουνισμό. Η πραγματική ή θρυλούμενη συμπόρευση των μειονοτήτων με τον κομμουνιστικό εχθρό έμοιαζε επακόλουθο της υποτιθέμενης μόνιμης αντίθεσής τους στο έθνος-κράτος. Ο τελευταίος ισχυρισμός αποτέλεσε ένα πρόσθετο όπλο για την δυσφήμιση της Αριστεράς ως πρόθυμης να στηρίζει τα μνησικά αιτήματα κάθε αλλογενούς στοιχείου σε βάρος του ελληνικού έθνους. Η κατανόηση που επεδείκνυε το ΚΚΕ προς τα ζητήματα των μειονοτήτων και η συστηματική προβολή του αιτήματος της ισότητας δικαιωμάτων, το κατέστησαν κατ' εξοχήν «κόμμα των ξένων» στα μάτια των εθνικοφρόνων. Στο βαθμό που οι φορείς της γλωσσοπολιτισμικής ετερότητας θεωρούνταν εθνικοπολιτικές απειλές, η διασφάλιση της εθνικής ομοιογένειας εγγυόταν την πολιτική συνοχή και την κρατική ασφάλεια. Ο αντιμειονοτικός λόγος ήταν ένα από τα συγκροτητικά στοιχεία της ελληνικής εθνικοφροσύνης. Σχεδόν όλες οι μειονοτικές ομάδες βρέθηκαν στο στόχαστρο.

Όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, ο αντισημιτισμός υπήρξε ο ιδεώδης εταίρος του αντικομμουνισμού στο μεσοπόλεμο. Στη διάρκεια της Κατοχής, το μοτίβο του «εβραιομπολσεβικισμού» υπήρξε έλασσον στοιχείο της χιτλερικής προπαγάνδας, ενώ οι σχετικές αναφορές που εντοπίζουμε στον τύπο οφείλονταν κατά κανόνα σε ξένες αναδημοσιεύσεις και στα παραληρήματα των πιο φανατικών οπαδών της ναζιστικής «Νέας Τάξης».²⁰⁴ Αμέσως μετά τον πόλεμο, που είχε σαν συνέπεια την εξόντωση του 90% των Ελλήνων Εβραίων, η δημόσια έκφραση αντισημιτικού λόγου περιορίστηκε αισθητά. Δεν συνεπαγόταν ότι τα αντι-ιουδαϊκά αισθήματα εξέλειψαν από την κοινωνία ή από τους φορείς άσκησης εξουσίας. Για παράδειγμα, το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως συνέχιζε να ενημερώνει τα δελτία «Αντεθνικής Προπαγάνδας» με την πρόσφατη ισραηλιτική δραστηριότητα.²⁰⁵ Παρότι υπήρχαν

εις την ύπαιθρον» (Θεσ/κη 17.3.1945). Για συνηγορίες υπέρ της συλλήβδην απέλασής τους, ενδεικτικά βλ. Π. Τσιμπιδάρος, «Να φύγουν» *Εμπρός* 8.3.1945.

²⁰⁴ Βλ. Α. Πατρικίου, «“Να φύγουν”: Οι Εβραίοι ως εχθροί της *Νέας Ευρώπης* στον κατοχικό τύπο της Θεσσαλονίκης, 1941-1943», στο Δ. Ι. Παπαδημητρίου & Σ. Ι. Σεφεριάδης (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα: Ασίνη, 2012, σ.245-258. Επίσης βλ. Ψαρράς, *Μπεστ σέλερ*, σ.179-181. Για δείγματα γερμανικής προπαγάνδας, βλ. ΑΣΚΙ/ΑΠ, κ. 2 φ. 2, «Οι παλαιοί απατεώνες αποκαλύπτονται στην νέα δράση τους» (Μάιος 1943)· ΙΑΜΜ/ΑΠΕΑΝ, φ. 24, «Ο Αντίχριστος» (χ.χ.).

²⁰⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/63/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β' - Γραφ. Ι, Δελτίον Πληροφοριών Μηνός Σ/βρίου 1948 (Εν Αθήναις 20.10.1948).

αντικρουόμενες εκτιμήσεις για τα φρονήματα των επιζώντων Εβραίων,²⁰⁶ η ολιγαριθμία της πολύπαθης ισραηλιτικής κοινότητας δεν προσφερόταν για στοχοποίηση. Οι άλλοτε κοινότοπες ρητορικές συνδέσεις των Εβραίων με τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» περιορίστηκαν σε αρτηριοσκληρωτικούς θυλάκους της κρυπτοφασιστικής ή θρησκοόληπτης Δεξιάς.²⁰⁷ Ο Ανδρόνικος, ο οποίος είχε ασμένως προσφέρει τις υπηρεσίες του στη κατοχική προπαγάνδα,²⁰⁸ επανεξέδωσε το «προφητικό» βιβλίο του 1925, προβαίνοντας σε μερικές υφολογικές αλλαγές, συμβατές με τα ήθη των καιρών. Παρότι ο «μπολσεβικισμός» μετατράπηκε σε ό,τι χαρακτήρισε ως «Πέμπτη Φάλαγξ» και προστέθηκαν αναφορές στα κακουργήματα των «ερυθρών φασιστών» και τις αγριότητες του ΚΚΕ που – όπως εκείνος ειδικά είχε το θράσος να γράψει – «ενθυμίζουν Μπούχενβαλντ», ο πρότανης του προπολεμικού αντισημιτισμού διαπίστωσε ότι είχε παρέλθει η εποχή της δόξας. Το παλίμψηστο *magnum opus* του πέρασε απαρατήρητο τούτη τη φορά.²⁰⁹ Άλλοι ακροδεξιοί,

²⁰⁶ ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/59/1/6, Γενικόν Κέντρον Αλλοδαπών – Γραφείον Πον προς την Διεύθυνσιν Υπηρ. Αλλοδαπών – Τμήμα Β' - Γραφ. Πον: «Ισραηλιτική Κίνησης» (Εν Θεσσαλονίκη 23.1.1947)· ΙΑΜΜ/ΑΣΒ, φ. 15/220, Γ' Σ.Σ. (Α2/ΙΥ) προς Στρατιάν Α2, ΓΕΣ Α2 – Γραφείον Αρχηγού: «Φρονήματα και Ηθικόν Κατοίκων» (ΒΣΤ 903 2.8.1947).

²⁰⁷ Μητσοπούλου, *Ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.130-131. Αντίθετα, ο Δημήτρης Ψαρράς αποδίδει – υπερβολικό κατά τη γνώμη του γράφοντος – βάρος στο αντισημιτισμό στο πλαίσιο της εμφυλιοπολεμικής προπαγάνδας, βλ. Ψαρράς, *Μπεστ σέλερ*, σ.185-195. Για το ίδιο φαινόμενο αλλού στο δυτικό κόσμο, πρβ. A. Beim & G. A. Fine, «The Cultural Frameworks of Prejudice: Reputational Images and the Postwar Disjuncture of Jews and Communism», *The Sociological Quarterly* 48 (2007), σ.373-397· P. Major, *The Death of the KPD. Communism and Anti-Communism in West Germany, 1945-1956*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1997, σ.262. Ωστόσο, στην Ανατολική Ευρώπη, όπου η νοηματική ταύτιση Εβραίων και σοσιαλισμού είχε βαθιές ρίζες και κοινωνική εμβέλεια, το «εβραιο-μπολσεβικό» ιδεολόγημα επέζησε του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μεταξύ τμημάτων του πληθυσμού που εχθρεύονταν την κομμουνιστική εξουσία, τη στιγμή μάλιστα που οι νέοι κυβερνώντες εξαπέλυαν αντιεβραϊκές διώξεις εναντίον των Εβραίων με την πρόφαση ότι επρόκειτο για «κοσμοπολιτικά» στοιχεία, χαρακτηριστικά βλ. J. B. Michlic, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*, Λίνκολν: University of Nebraska Press, 2006.

²⁰⁸ Για παράδειγμα, βλ. «Η πάλη του φωτός προς το σκότος και την βαρβαρότητα» *Ελεύθερον Βήμα* 22.6.1943. Συγχρόνως διετέλεσε πρόεδρος της Εθνικής Σοσιαλιστικής Πατριωτικής Οργάνωσης. Το φθινόπωρο του 1944 εγκατέλειψε την Ελλάδα μαζί με τους πιο εκτεθειμένους συνεργάτες των κατακτητών. Βλ. Ψαρράς, *Μπεστ σέλερ*, σ.174-176, 181.

²⁰⁹ Α. Ι. Ανδρόνικος, *Κίνδυνος εν όψει και η Πέμπτη Φάλαγξ ανά την Υφήλιον*, Αθήναι 1949. Μολαταύτα, στο πλαίσιο της αντικομμουνιστικής εκστρατείας, ακόμη και η αντισημιτική βίβλος του Ανδρόνικου θεωρούνταν εθνοφελής. Ο Νομάρχης Αττικής ευχόταν «να γίνη εγκόλπιον και οδηγός

θέλοντας να συντονιστούν με το πνεύμα των καιρών, ανασυσκέυασαν το μίσος τους στις φόρμουλες του «Εβραιοσλαυοκομμουνισμού» και του «Σλαυοσιωνισμού».²¹⁰ Και όμως υπήρχαν κοινωνοί τέτοιων ιδεοληψιών στις πιο υπεύθυνες σχέσεις. Όταν το φθινόπωρο του 1947 το Συμβούλιο Πολιτικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών συγκλήθηκε για να συζητήσει το πρόβλημα της Παλαιστίνης, ο εκπρόσωπος του ΓΕΣ, συνταγματάρχης Χρήστος Καρατζένης, συνέδεσε το ζήτημα με την άμυνα της Ελλάδας. Εκφράστηκε αρνητικά στην προοπτική ανεξαρτητοποίησης του Ισραήλ με το εξής επιχείρημα: «Σκοπός της σημερινής κινήσεως της Παλαιστίνης είναι, όχι ποτέ να ιδρυθή πραγματικόν Εβραϊκόν Κράτος [...] αλλά να δημιουργηθή ένα προκεχωρισμένον [sic] Σλαυϊκόν φυλάκιον εις την Ανατολικήν λεκάνην της Μεσογείου.»²¹¹ Στη γνωστή ταύτιση Εβραίων-κομμουνισμού είχε προστεθεί ένας ακόμη συζευκτικός κρίκος: ο σλαβισμός.

Η αντικομμουνιστική υποψία δεν βάραινε μόνο «αλλογενείς» και «ξενοσυνειδητές» κοινότητες, αλλά και κοινότητες που μέχρι τότε θεωρούνταν αφομοιωμένες, ακόμη και ακραιφνώς ελληνικούς προσφυγικούς πληθυσμούς. Ας μην ξεχνάμε ότι στο μεσοπόλεμο, η προσήλωση των Μικρασιατών προσφύγων στο βενιζελισμό είχε καταγγελλεί από στοιχεία της αντιβενιζελικής παράταξης. Οι πιο ακραίες φωνές ζητούσαν την αποστέρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων· κάποιοι δε αμφισβητούσαν και τον εθνισμό τους.²¹² Δεδομένης της επιρροής που άσκησε το ΕΑΜ στους προσφυγικούς συννοικισμούς των μεγαλουπόλεων, το πολιτισμικό

παντός όστις αγαπά την Πατρίδα του και την ευημερίαν της ανθρωπότητας.» ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Νομαρχία Αττικής – Τμήμα Γ/γ προς τους Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού: «Περί προμηθείας βιβλίου» (Εν Αθήναις 9.3.1949).

²¹⁰ Λ. Π. Δούβος, *Οι Δημιουργοί του Σλαυοκομμουνιστικού Μηδενισμού*, Αθήναι 1949, σ.66 κ.ε.· Π. Κίντζιος, «Ο Αντίχριστος και τα όργανά του» *Αντικομμουνιστικός Αγών* Απρίλιος 1949.

²¹¹ Όλοι οι παριστάμενοι στη σύσκεψη εξέφρασαν αντισημιτικές απόψεις, μη εξαιρουμένου του μόνιμου Υφυπουργού Εξωτερικών, Παναγιώτη Πιπινέλη. Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/134/4/1, Υπουργείου Εξωτερικών – Συμβούλιον Πολιτικών Υποθέσεων, 29η Συνεδρίασις (21.9.1947). Για τη στάση της Ελλάδας έναντι του Ισραήλ στη δεκαετία του '40, βλ. Μ. Koumas, «Cold War Dilemmas, Superpower Influence, and Regional Interests: Greece and the Palestinian Question, 1947-1949», *Journal of Cold War Studies* 19.1 (2017), σ.99-124.

²¹² Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σ.194-198, 202-205, 213-214· Β. Αγτζίδης, «Μνήμη, ταυτότητα και ιδεολογία στο ποντιακό ελληνισμό», σε Γ. Κόκκινος, Ε. Λεμονίδου & Βλ. Αγτζίδης (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα: Ταξιδευτής, 2010, σ.223-224, 226-233, 240-245.

υπόστρωμα αυτής της προκατάληψης τροφοδότησε τις εμφύλιες διαμάχες στην Αθήνα, οι οποίες προσέλαβαν σε κάποιο βαθμό τη διάσταση της σύγκρουσης προσφύγων και παλαιοελλαδιτών.²¹³ Ψήγματα της ίδιας νοοτροπίας θα επανέλθουν στην επιφάνεια στα μεταπολεμικά χρόνια,²¹⁴ ώσπου ο αρχηγός του Ελληνικού Συναγερμού και ενοποιητής της Δεξιάς, στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, να κηρύξει επανειλημμένα ενόψει των εκλογών του 1952 την ανάγκη τερματισμού του διχασμού αυτοχθόνων και προσφύγων στους κόλπους μιας συσσωματικής εθνικόφρονος παράταξης.²¹⁵ Όσον αφορά τη Βόρεια Ελλάδα, υπηρεσιακές εκθέσεις των πρώτων μεταπολεμικών ετών βεβαίωναν ότι οι Καυκάσιοι πρόσφυγες ήταν φιλοκομμουνιστές,²¹⁶ ενώ οι υπόλοιποι Πόντιοι – και δη οι τουρκόφωνοι – ήταν συντριπτικά εθνικόφρονες.²¹⁷ Το 1945 ο Δήμαρχος Έδεσσας, Κωνσταντίνος Σιβένας, ζήτησε μάλιστα την προς Νότο μετεγκατάσταση των Καυκάσιων προσφύγων, ομού με τους Σλαβομακεδόνες, καθώς οι πρώτοι είχαν εκδηλωθεί «εις την ολότητα σχεδόν

²¹³ Βλ. Μ. Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012, σ.316-319.

²¹⁴ Βλ. «“Τουρκόσποροι” “Εαμοβούλγαροι”» *Ελεύθερη Ελλάδα* 3.9.1946· «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 17.4.1951.

²¹⁵ Μεταξύ άλλων, βλ. «Το τέλος του διχασμού» *Το Βήμα* 13.11.1952. Επίσης βλ. Ε. Πασχαλούδη, *Ένας πολέμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, σ.78.

²¹⁶ Στρατιωτικό πληροφοριακό δελτίο μιλούσε περί «Καυκασιακού ΚΚΕ» στη Φλώρινα, βλ. ΔΙΣ φ. 8-9/Α/438, «Πράκτωρ Τζώνης», Δελτίον Πληροφοριών (2.2.1945). Η υποψία των μηχανισμών ασφαλείας ότι οι Πόντιοι εκ Ρωσίας «μπολσεβικίζουν» χρονολογείται από το μεσοπόλεμο, βλ. Αγτζίδης, «Μνήμη», σ.241, 272, 307, και γενικεύτηκε μεταπολεμικά σε σημείο ώστε να θεωρείται δέουσα η αποκατάστασή τους εκτός Ελλάδας, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/123/5, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις Ευρωπαϊκής Συνεργασίας, Σημείωμα (Εν Αθήναις 1.6.1951).

²¹⁷ ΔΙΣ, φ. 1005/Β/13, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Διεύθυνσις Πληροφοριών, «Εκθεσις Επιτελούς Δ/σεως Πληροφοριών Ταγ/χου Πυρ/κού Βρεττού Επαμεινώνδα συνοδεύσαντος τον Αρχηγόν του ΓΕΣ εν τη επιθεωρήσει των φρουρών των Β. Επαρχιών από 30-11-45 με 17-12-45» (Αθήναι 20.12.1945)· φ. 1372/Γ/4, Ανωτέρα Στρατ. Διοικ. Κεντρ. Μακεδονίας – Διεύθυνσις Πληροφοριών Τμ. Γ.΄, «Δελτίον πληροφοριών εσωτερικής καταστάσεως μηνός Αυγούστου» (Θεσ/κη 15.9.1945)· ΙΑΜΜ/ΑΣΒ, φ. 15/220, Γ΄ Σ.Σ. (Α2/ΙΥ) προς Στρατιάν Α2, ΓΕΣ Α2 – Γραφείον Αρχηγού: «Φρονήματα και Ηθικόν Κατοίκων» (ΒΣΤ 903 2.8.1947). Αναλυτικά για τη διαδρομή των τουρκόφωνων Ποντίων από το βενιζελισμό προς τη Δεξιά με εισιτήριο τον κατοχικό αντικομμουνισμό, βλ. Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

ως κομμουνισταί, εν αντιθέσει με τους άλλους πρόσφυγας η πλειονότης των οποίων παρέμεινεν Εθνικόφρων.»²¹⁸

Σποραδικές αναφορές έγιναν και για την περίπτωση των Κουτσοβλάχων. Η κατοχική δωσιλογική παρεκτροπή μικρής μερίδας τους και οι ονειροφαντασίες περί ίδρυσης ενός «Πριγκιπάτου της Πίνδου» είχαν αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά από ένα ευρύ αντιαυτονομιστικό μέτωπο πατριωτικών στοιχείων.²¹⁹ Η μεταπολεμική συντηρητική τοποθέτηση της κοινότητας δεν επιδεχόταν αμφισβήτηση. Γι' αυτό, ακόμη και όσοι είχαν εμπλακεί σε αποσχιστικές κινήσεις έπεσαν στα μαλακά.²²⁰ Αν και υπήρξαν πρόσωπα που κατηγορούσαν τους βλάχικους πληθυσμούς της Πίνδου ως στηρίγματα του κομμουνιστικού αντάρτικου,²²¹ ουσιαστικό ζήτημα ανέκυψε το 1947, όταν η κυβέρνηση της Ρουμανίας ξεκίνησε απελάσεις Ελλήνων ομογενών. Ο πανεπιστημιακός Απόστολος Δασκαλάκης διακρίθηκε σαν ο σκληρότερος επικριτής των «ρουμανιζόντων». Επί χρόνια διεξήγαγε μια μοναχική εκστρατεία υπέρ της εκδίωξής τους. «Κατά την διάρκεια της κατοχής οι ρουμανίζοντες και κρυπτορουμανίζοντες Κουτσόβλαχοι επέδειξαν επαίσχυντον διαγωγή, ταχθέντες παρά το πλευρόν των κατακτητών», αρθρογραφούσε το 1948. Τώρα είχε πληροφορίες ότι αρκετοί είχαν καταστεί «όργανα του ερυθρού πανσλαυϊσμού» και οι περισσότεροι μετείχαν «εις τας συμμορίας του Μάρκου». Έπρεπε «να εκδιωχθούν συν γυναίξί και τέκνοις.»²²² Η καμπάνια δεν στέφθηκε με επιτυχία. Οι Βλάχοι είχαν ισχυρούς πάτρωνες που ήταν βέβαιοι ότι το βλαχικό στοιχείο «υπήρξεν απρόσβλητον

²¹⁸ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/4/89, Κ. Ι. Σιβένας, «Η Σλαβομακεδονική μειονότης» (Θεσσαλονίκη 20.7.1945). Την ίδια ακριβώς πρόταση επανέλαβε το 1948 ο Δραγούμης, βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/6/160, Φ. Δραγούμης, «Υπόμνημα προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών» (Αθήναι 12.11.1948).

²¹⁹ Καλογρηάς, *Αντίπαλο δέος*, σ.100-108· Λ. Α. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, Αθήνα: Θεσσαλικός Χώρος, ²1977, τόμ. Α, σ.53-74.

²²⁰ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 68/1/11, Κ. Σαμαράς, «Περί της στάσεως των σλαυοφώνων και βλαχοφώνων της Βορ. Ελλάδος κατά την περίοδον της κατοχής» (Εν Αθήναις 27.2.1945)· ΔΙΣ, φ. 1005/Β/13, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Διεύθυνσις Πληροφοριών, «Εκθεσις Επιτελούς Δ/σεως Πληροφοριών Ταγ/χου Πυρ/κού Βρεττού Επαμεινώνδα συνοδεύσαντος τον Αρχηγόν του ΓΕΣ εν τη επιθεωρήσει των φρουρών των Β. Επαρχιών από 30-11-45 με 17-12-45» (Αθήναι 20.12.1945)· Κολιόπουλος, *Ληλασία*, τόμ. Β, σ.6, 89.

²²¹ Βλ. και το επόμενο κεφάλαιο.

²²² Α. Β. Δασκαλάκης, «Και οι εδώ ρουμανίζοντες;» *Εμπρός* 8.2.1948· Α. Β. Δασκαλάκης, «Να εκδιωχθούν οι ρουμανίζοντες Κουτσόβλαχοι» *Έθνος* 2.7.1948. Για μνείες στην ύπαρξη «ρουμανιζόντων» και «βλαχοκομμουνιστών» ανταρτών, βλ. *Έθνος* 11.1.1947· *Ακρόπολις* 17.7.1947.

από τον κομμουνισμό».²²³ Παράλληλα, όμως, δόθηκαν μυστικές εντολές στις αρχές ασφαλείας να παρακολουθούν τα «ρουμανίζοντα» στοιχεία και να εκμαιεύσουν δηλώσεις αποκήρυξης του κομμουνισμού.²²⁴ Τον Ιούνιο 1948 περίπου 140 άτομα της άλλοτε ρουμανικής κοινότητας της Βέροιας υπέγραψαν δημόσια δήλωση, ανακοινώνοντας ότι «ήχθημεν εις το ξύπνημα της Ελληνικής μας συνειδήσεως» και αποφάσισαν να παραιτηθούν από τα μειονοτικά ευεργετήματα που προέβλεπε η σύμβαση του Βουκουρεστίου του 1913. Το «ξύπνημα» οφειλόταν σε πίεση του Γραφείου Α2 του Γ' Σώματος Στρατού σε συνεργασία με το Υπουργείο Εξωτερικών. Το επίσημο Κράτος, παρότι παραδεχόταν ότι επρόκειτο για στοιχεία ρευστής συνείδησης, ικανοποιούνταν γιατί δεν υποστήριζαν τον «συμμοριτισμό» και είχαν συμμορφωθεί στις υποδείξεις των ελληνικών αρχών.²²⁵ Η ίδια γραμμή επικράτησε στην εν γένει διαχείριση του ζητήματος. Οι εθνικόφρονες «Ρουμανίζοντες» τύγχαναν προστασίας και οι κρατικές αρχές επικεντρώθηκαν στην εξουδετέρωση των λίγων στοιχείων που παρέμεναν πολιτικώς αμετανόητα.²²⁶

Ως τη δεκαετία του '40 οι Αρμένιοι δεν είχαν δώσει λαβή για γενικευμένη αντιπάθεια, αν και από νωρίς είχε επισημανθεί η κλίση τους προς τον κομμουνισμό.²²⁷ Ήταν η στάση τους στην Κατοχή που τους αναγόρευσε στα μάτια των εθνικοφρόνων σε προσωποποίηση της αχαριστίας έναντι της θετής τους πατρίδας. Στη Βόρεια Ελλάδα ήταν γενικευμένη η μομφή ότι αποτέλεσαν τους κυριότερους συνεργάτες της βουλγαρικής Κατοχής και εκδηλώθηκαν «ως οι

²²³ Γ. Μόδης, «Οι Κουτσόβλαχοι» *Εθνος* 1.7.1952.

²²⁴ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/128/3, Γενική Διοίκησης Βορ. Ελλάδος προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων – Τμήμα Βαλκανικής (Θεσσαλονίκη 21.1.1948).

²²⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/56/1, Διακήρυξις (Εν Βερροία 6.6.1948)· Β. Βασιλείου, «Εκθεσις 1. Δια τους Ρουμανίζοντας της Μακεδονίας 2. Δια την κίνησιν κρυπτοκομμουνιστικών στοιχείων εις Θεσσαλονίκην εν όψει δημοτικών εκλογών 3. Δια την ρουμανικήν υποστήριξιν προς τους συμμορίτας 4. Δια την αμερικανικήν υποστήριξιν εις κίνησιν αναπτυσσομένην εντός της Αλβανίας προς ανατροπήν του καθεστώτος του Εμβέρ Χότζα» (χ.χ.).

²²⁶ Βλ. ΓΑΚ Ν. Εύβοιας/ΑΑΔΒ, φ. Φ.51ε/1, Υπουργείον Εσωτερικών – Γενική Διεύθυνσις Αλλοδαπών προς το Γενικόν Κέντρον Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης κ.ά. (Εν Αθήναις 29.2.1952)· φ. 51ε/4, Το Υπουργείον Εσωτερικών προς τας Διοικήσεις Αξιωματικών Χωροφυλακής: «Εκθεσις περί του εν Βορ. Ελλάδι Ρουμανίζοντος κουτσοβλαχικού στοιχείου» (Εν Αθήναις 4.6.1952). Επίσης βλ. Χ. Σ. Κοριζής, *Μακεδονία γη Ελληνική*, Αθήνα 1950, σ.94-96.

²²⁷ Mavrogordatos, *Stillborn Republic*, σ.262-264.

χειρότεροι εχθροί της Ελλάδος»,²²⁸ πριν συρρεύσουν αργότερα στις τάξεις του ΕΑΜ.²²⁹ Οι Αρμένιοι της υπόλοιπης Ελλάδας παρουσιάζονταν σαν λούμπεν στοιχεία με ροπή στην αλητεία,²³⁰ στη δε Αθήνα είχαν αποκτήσει ειδική φήμη ως «επαγγελματίες φονιάδες» της ΟΠΛΑ.²³¹ Την επαύριο των Δεκεμβριανών, σύμβουλος του Βασιλιά ήταν απόλυτος: «Επί 100 δε Αρμενίων και οι 100 είναι φανατικοί κομμουνισταί, πληγή δια τον τόπον μας και παράδειγμα αγνωμοσύνης.»²³² Η Διεύθυνση Αλλοδαπών του Υπουργείου Εξωτερικών επιλήφθηκε του θέματος με προειλημμένη απόφαση να επιτύχει την απομάκρυνσή τους. Το καλοκαίρι του 1945, έπειτα από πίεση της ελληνικής πλευράς, που προειδοποίησε ότι «λόγω της επιδειχθείσης διαγωγής των [...] η ζωή των θα καθίστατο οικονομικώς δύσκολος», η αρμενική κοινότητα ήλθε σε συμφωνία με τη Σοβιετική κυβέρνηση για τον επαναπατρισμό των Αρμενίων της Ελλάδας. Με νομοθετικό διάταγμα που ψηφίστηκε τον Οκτώβριο του 1947, όσοι Αρμένιοι διώκονταν για αξιόποινες πράξεις ή κρατούνταν στις φυλακές μπορούσαν να απαλλαγούν των κατηγοριών αν δεσμεύονταν να εγκαταλείψουν τη χώρα εντός δύο μηνών.²³³ Περισσότεροι από 18.000 Αρμένιοι, τα τρία τέταρτα της κοινότητας, αναχώρησαν για τη Σοβιετική Αρμενία σε οκτώ αποστολές από τον Ιούνιο 1946 και μετά. Η Ελλάδα έτσι κατόρθωσε να απαλλαγεί «ενός σημαντικού αριθμού Αρμενίων, αριστερών

²²⁸ ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΑΚ, φ. 46/2ε, «Βουλγαρικά κακουργία εις Ανατολ. Μακεδονία και Δυτ. Θράκη. Η μαρτυρία της Εκκλησίας» (χ.χ.). Επίσης βλ. Χρυσόχοδου, *Κατοχή*, τόμ. Δ1, σ.11-12, 149 κ.ε.

²²⁹ ΔΙΣ, 7/Α/4, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Κεντρ. Μακεδ. – Διεύθυνσις Πληροφοριών – Τμήμα Γ., «Δελτίον Πληροφοριών Εσωτερικής Καταστάσεως Μηνός Νοεμβρίου» (Εν Θεσσαλονίκη 13.12.1945)· φ. 1372/Γ/1, Ανωτέρα Στρατ. Δ/σις Κ. Μακεδονίας – Δ/σις Πληροφοριών (β), «Δελτίον πληροφοριών μηνός Ιουνίου» (Εν Θεσ/νίκη 15.7.1945)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/4/89, Κ. Ι. Σιβένας, «Η Σλαβομακεδονική μειονότης» (Θεσσαλονίκη 20.7.1945).

²³⁰ Οι σχετικές φορές συνοδεύονταν μερικές φορές με ανάλογη μνεία της στάσης των Αθιγγάνων ως στοιχείων εξίσου χαμηλής κοινωνικής υποστάθμης, π.χ. βλ. *Εθνική Φλόγα* 1.10.1945· Ν. Α. Αντωνακάς, *Φως εις το σκότος της Κατοχής. Εθνική Αντίστασις 1941-1944*, Αθήνα 1947, σ.389. Για μια σπάνια τέτοια αναφορά σε επίσημο τεκμήριο, βλ. ΔΙΣ, φ. 1410/Α/26, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Θεσσαλίας-Δυτικής Μακεδονίας, «Δελτίον πληροφοριών μηνός Αυγούστου 1945» (χ.χ.).

²³¹ Θ. Δ. Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, Αθήνα: «Νέα Τέχνη», 1954, σ.169. Για το μίσος της αστυνομίας κατά των Αρμενίων εαμιτών στην Κατοχή, βλ. Ι. Χανδρινός, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2012, σ.93 υποσ.69.

²³² ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 439, Χ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β' (Αθήναι 20.3.1945).

²³³ ΦΕΚ 252/Α'31.10.1947.

φρονημάτων, εγκληματιών και ανθελλήνων και να συντελέσει ούτω επωφελώς εις την προάσπισιν της Εθνικής ημών Ασφαλείας.»²³⁴

Η πλειονότητα της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης κράτησε παθητική στάση και έμεινε στο περιθώριο των συγκρούσεων που συντάραξαν την Ελλάδα της δεκαετίας του '40.²³⁵ Προσμετρήθηκε στο ενεργητικό της ότι στη διάρκεια της βουλγαροκρατίας υπέστη διώξεις και στερήσεις. Οι προσπάθειες του δεύτερου αντάρτικου να κινητοποιήσει τη μειονότητα απέδωσε πενιχρά αποτελέσματα. Η αναγκαστική στρατολογία μερικών χιλιάδων μειονοτικών μαχητών αποδείχτηκε περισσότερο βάρος παρά κέρδος για το Δημοκρατικό Στρατό, επιβεβαιώνοντας εκείνους που υποστήριζαν ότι «επιστράτευση πομάκων ίσον ομαδικές λιποταξίες και εφοδιασμός του εχθρού μας με πληροφοριοδότες των γραμμών».²³⁶ Το φθινόπωρο του 1945 οι Πομάκοι προεστοί της Ροδόπης κατέθεσαν το πρώτο από μία σειρά υπομνημάτων αξιώνοντας την προσάρτηση των βουλγαρικών εδαφών που κατοικούνταν από ομόφυλούς τους. Αυτόμολοι Πομάκοι που διέφυγαν στη χώρα μας βεβαίωναν ότι 700.000 «Έλληνες της Βουλγαρίας» ζητούσαν να απαλλαγούν από το ζυγό του καθεστώτος Γκεωργκίεφ και να ενωθούν με την Ελλάδα. Δύο Πομάκοι απεσταλμένοι μετέβησαν στο Παρίσι και τη Νέα Υόρκη για ενώσουν τη φωνή τους στη συγχορδία των ελληνικών διεκδικήσεων.²³⁷ Φυσικά, η ανακίνηση του ζητήματος είχε ενορχηστρωθεί από την ελληνική κυβέρνηση, που φρόντιζε να παίρνει τις κατάλληλες προφυλάξεις ώστε η κίνηση να εμφανίζεται «ως

²³⁴ ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/44/5, Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών, «Παλινόστησις Αρμενίων» (χ.χ.)· Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄ - Γραφ. II, «Παλινόστησις Αρμενίων» (Εν Αθήναις 30.11.1947)· Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄ - Γραφ. I προς το Υπουργείον Εξωτερικών - Δ/σιν Πολ. Υποθέσεων: «Επαναπατρισμός Αρμενίων» (Εν Αθήναις 2.2.1948).

²³⁵ Για διεξοδική διαπραγμάτευση, βλ. Κ. Featherstone, Δ. Παπαδημητρίου, Α. Μαμαρέλης & Γ. Νιάρχος, *Οι τελευταίοι Οθωμανοί. Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, 1940-1949*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.

²³⁶ AAA, FO 371/72209/R2766, E. Vedova προς W.L.C. Knight (21.2.1948)· Β. Κασάπης (Κρίτων), *Ο εμφύλιος στον Έβρο (1946-1949)*, Αλεξανδρούπολη 1999, σ.209. Αναλυτικά βλ. Featherstone κ.ά., *Τελευταίοι Οθωμανοί*, σ.343-362.

²³⁷ *Μακεδονία* 20.9.1945· *Εθνική Φλόγα* 13.5 & 16.9.1946· ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/111/1/6, «Υπόμνημα των εκ Βουλγαρίας καταφυγόντων εις Ξάνθην Πομάκων προς την εντιμωτάτην Επιτροπήν του ΟΗΕ» (Ξάνθη 2.1.1947).

τελείως αυθόρμητη και όχι υποκινούμενη υφ' ημών». ²³⁸ Η δε επιλογή ως εικονικού ηγέτη του πομακικού αλυτρωτισμού ενός προσώπου που είχε διακριθεί για τη ξεδιάντροπη συνεργασία του με τους Βούλγαρους κατακτητές, ²³⁹ αποδεικνύει την υποκρισία του εγχειρήματος. Τα όρια της επίσημης μειονοτικής πολιτικής άρχισαν να φαίνονται προς τα τέλη της δεκαετίας του '40, όταν οι αρχές επέβαλλαν δραστικούς περιορισμούς στο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ελλάδα, από φόβο μήπως αυξηθεί ο αριθμός του «αλλογενούς στοιχείου» στη Θράκη. ²⁴⁰ Εκείνο που είχε διαλάβει της προσοχής των όψιμων αναδόχων του πομακισμού ήταν πως στην προσπάθεια να αποσταθεροποιηθεί η Βουλγαρία, είχαν αφήσει ελεύθερο χώρο στην Τουρκία να αναδειχθεί σε ανεπίσημο ευεργέτη της μουσουλμανικής μειονότητας. ²⁴¹

Το θέμα των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Ηπείρου (ή «Τουρκαλβανών» σύμφωνα με την ορολογία της εποχής) αναδείχθηκε σε πεδίο πολυεπίπεδης ανάπτυξης του αντικομμουνιστικού λόγου. Παραβλέποντας την πολιτική διακρίσεων του μεσοπολεμικού ελληνικού Κράτους απέναντί τους, ιδίως στα χρόνια του Μεταξά, και γενικεύοντας τη στράτευση Τσάμηδων πολιτοφυλάκων στο πλευρό των Ιταλογερμανών, η επίσημη ελληνική θέση θεωρούσε ότι συλλήβδην οι Τσάμηδες στην Κατοχή επέδειξαν «αχαρακτήριστον αντιπατριωτικήν και καθαρώς προδοτικήν διαγωγήν» ²⁴² και υπέπεσαν σε ανθελληνικές κακουργίες. Η διολίσθηση στο επίπεδο της συλλογικής ευθύνης και ο στιγματισμός ολόκληρης της τσαμικής κοινότητας σαν «εκ φύσεως και εκ φυλετικής παραδόσεως» εγκληματικής που κατέστη «αναξία να ζήση εντός των ορίων της μεταπολεμικής Ελλάδος», ²⁴³ διευκόλυνε την παρασιώπηση

²³⁸ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 298/2, Τηλεγράφημα Κ. Τσαλδάρη (Αθήναι 23.9.1946). Για την ανακίνηση του πομακικού ζητήματος προς όφελος των ελληνικών διεκδικήσεων, βλ. Α. Mamarelis, «An Early Attempt to Rip the Iron Curtain. The Pomak Question, 1945-1947», σε Ρ. Ε. Muehlenbeck (επιμ.), *Religion and the Cold War: A Global Perspective*, Νάσβιλ: Vanderbilt University Press, 2012, σ.1-17· Featherstone κ.ά., *Τελευταίοι Οθωμανοί*, σ.297-306.

²³⁹ Ήταν ο πρώην βουλευτής του ελληνικού Κοινοβουλίου, Χαμδή Χουσεΐν Φεχμί. Βλ. ΑΑΑ, FO 371/58751/R13902, Θεσσαλονίκη προς Αθήνα (7.9.1946)· «Πομάκου» *Ελεύθερη Ελλάδα* 1.2.1947.

²⁴⁰ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/67/9, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις Α Πολιτική – Τμήμα Βαλκανικής, Σημείωμα (Εν Αθήναις 9.9.1950).

²⁴¹ Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΔΣ, φ. 1/6, «Πομάκου» (χ.χ.), έκθεση που εξεικονίζει τη μετάβαση από τον αντιβουλγαρισμό στον αντιτουρκισμό στη διαχείριση του ζητήματος.

²⁴² Ν. Β. Αθανασίου, «Αι ψευδολογίαι του Εμβέρ Χότζα δια την Τσαμουργιάν» *Ακρόπολις* 28.6.1946.

²⁴³ Για την επίσημη άποψη, ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 298/1, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις Μελετών και Πληροφοριών, Εγκύκλιος προς απάσας τας Πρεσβείας: «Περί των Μουσουλμάνων της

της εθνοτικής εκκαθάρισης που έφερε σε πέρας ο ΕΔΕΣ μεταξύ Σεπτεμβρίου 1944 και Μαρτίου 1945 στη Θεσπρωτία, καθώς και την υπεράσπιση των ποικίλων συμφερόντων που συμφύονταν με την οικειοποίηση των περιουσιών των εκδιωχθέντων πληθυσμών. Από τους περίπου 20.000 Τσάμηδες που προπολεμικά κατοικούσαν στην Ελλάδα, στα τέλη του 1945 είχαν απομείνει λίγες δεκάδες.²⁴⁴ Η απόφαση να μην τους επιτραπεί να επιστρέψουν στις εστίες τους ήταν αμετάκλητη. «Η Ελληνική Θεσπρωτία θα μείνη κτήμα των Ελλήνων», δηλαδή, όπως πρόσθετε με νόημα το προσωπικό δημοσιογραφικό όργανο του Ζέρβα, «των αγωνιστών που την ελευθέρωσαν.»²⁴⁵ Την οριστική απαλλαγή του ελληνικού Κράτους από τους Τσάμηδες επισφράγισε η ex ipso facto αφαίρεση της ιθαγένειας των φυγάδων με απόφαση του Υπουργείου Στρατιωτικών.²⁴⁶ Οι Τσάμηδες υπήρξαν μάλλον η πιο δαιμονοποιημένη μειονότητα στη δεκαετία του '40 και η μοναδική που στερήθηκε άξιους λόγου συμμάχους ή έστω συνήγορους στην Ελλάδα. Παρά τα όσα του καταμαρτυρούσαν οι εδεσίτες, το ΕΑΜ της Ηπείρου δεν είχε πετύχει να στρατολογήσει σημαντικό αριθμό Τσάμηδων. Ένα μικρό ρεύμα ένταξης καταγράφηκε ύστερα από το διωγμό του φθινοπώρου του 1944· ήταν δηλαδή η δεξιά

Θεσπρωτίας» (Εν Αθήναις 6.6.1945). Για την εθνικόφρονα ανάγνωση, βλ. Θ. Γ. Παπαμανώλης, *Κατακαυμένη Ήπειρος*, Αθήναι: Ίκαρος, 1945· Χ. Κ. Λάμπρος, *Οι Τσάμηδες και η Τσαμουριά*, Αθήναι 1949.

²⁴⁴ Ο Μ. Mazower έχει περιγράψει την εκκαθάριση των Τσάμηδων ως απόρροια μιας λογικής «συλλογικής εθνοτικής δικαιοσύνης», μίας από τις μορφές μεταβατικής (transitional) δικαιοσύνης που εφαρμόστηκαν στη μεταπελευθερωτική Ελλάδα. Βλ. Mazower, Mark, «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης: Ελλάδα, 1944-45», σε Mazower, Mark (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μετάφραση Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, ²2004, σ.34-36. Αναλυτικά, βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι*, σ.25 κ.ε.· G. Kretsi, «The Secret Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights», *Ethnologia Balcanica* 6 (2002), σ.171-195· Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι*, σ.133-215.

²⁴⁵ «Οι Τσάμηδες δε θα ξανάρθουν!..» *Εθνική Φλόγα* 18.3.1946. Η ελληνική κυβέρνηση, μάλιστα, διεξήγαγε διεθνή εκστρατεία ενημέρωσης, ισχυριζόμενη ότι οι Τσάμηδες εγκατέλειψαν οικειοθελώς το ελληνικό έδαφος υπό το βάρος των εγκλημάτων που είχαν διαπράξει. Βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι*, σ.206-207.

²⁴⁶ ΓΑΚ Ν. Εύβοιας/ΑΑΔΒ, φ. Φ.53δ/9, Υπουργείον Εσωτερικών – Γενική Διεύθυνσις Αλλοδαπών, «Εκθεσις περί των – εν Ελλάδι – βιούντων Τσάμηδων» (Αύγουστος 1952). Επίσης βλ. Δ. Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2012, σ.87-88.

βία που είχε σπρώξει μέρος μιας απρόθυμης μειονότητας στην αγκαλιά του ΕΑΜ και όχι το κήρυγμα φιλίας που είχε προηγηθεί.²⁴⁷ Αν και η συνεργασία δεν κράτησε, οι ψίθυροι για σύμπραξη της κομμουνιστικής Αριστεράς και της εκβληθείσας μειονότητας συνεχίστηκαν.

²⁴⁷ Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι*, σ.158, 189-190, 200-204. Για την απροθυμία των Τσάμηδων να ενταχθούν στο ΕΑΜ, επίσης βλ. Φ. Ι. Μήτσης, *Ορόσημα μιας πορείας*, Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου, 2006, σ.77-78.

Οι «Σουδήτες» της Μακεδονίας:
Το ζήτημα των σλαβόφωνων πληθυσμών

Όπως και στην περίπτωση άλλων μεθοριακών ζωνών της Ευρώπης, οι προϋπάρχουσες εθνοτικές διαμάχες στη Δυτική Μακεδονία περιπλέχθηκαν με τους νέους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς του Ψυχρού Πολέμου.²⁴⁸ Ως εκ τούτου, καμία άλλη εθνοτική ομάδα δεν συνέδεσε την τύχη της με την εσωτερική ελληνική διαμάχη και τους βαλκανικούς ανταγωνισμούς όσο οι Σλαβομακεδόνες. Από το πρώτο άκουσμα της είδησης τον Οκτώβριο 1944 ότι στα Σκόπια ιδρύθηκε αυτόνομη Δημοκρατία στο πλαίσιο της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, η επίσημη ελληνική πλευρά αντέδρασε σπασμωδικά: η «μακεδονική εθνότητα είναι απολύτως ανύπαρκτος», ήταν ένα πλάσμα του «πανσλαβιστικού ιμπεριαλισμού», ο πληθυσμός της ελληνικής Μακεδονίας είναι απολύτως ελληνικός.²⁴⁹ Η θέση αυτή έμεινε अपαράλλαχτη τα επόμενα χρόνια και αναπαράγόταν σχεδόν verbatim στις επίσημες ανακοινώσεις. Περιέργως, ποτέ δεν πρέπει ειπώθηκαν τόσα πολλά και να χύθηκε τόσο μελάνι για ένα τέτοιο «ανύπαρκτο» ζήτημα.

Η άποψη ότι η Ελλάδα έπρεπε να απαλλαγεί οριστικά από τη σλαβομακεδονική μειονότητα κυοφορούνταν στο μεσοπόλεμο²⁵⁰ και ωρίμασε στη διάρκεια της Κατοχής. «Εις όλην την Μακεδονίαν η γενική εκκαθάρισις έχει καταστή γενική πεποίθησις και ανάγκη», έγραφε ο Δημήτρης Λαμπράκης στον Τσουδερό στις αρχές του 1944. Σε όλα τα μικτά χωριά, συνέχιζε, λεγόταν «ή εσείς θα φύγετε από δω ή εμείς. Μαζύ πια δεν μπορούμε να ζήσουμε.»²⁵¹ Μετά τα Δεκεμβριανά, η πεποίθηση ότι η Δυτική Μακεδονία έπρεπε να εκκαθαριστεί από κάθε ύποπτο μειονοτικό στοιχείο έγινε κοινότοπη. «Ξένον στοιχείον, μη αναγνωρίζον την υποχρέωσιν [...] της νομιμοφροσύνης, δεν επιτρέπεται πλέον να υπάρχει εις την Ελλάδα», ανέφερε κύριο άρθρο της «Εστίας».²⁵² Η σλαβομακεδονική κοινότητα, ξενιστής της

²⁴⁸ Πρβ. R. Knight, «Ethnicity and identity in the Cold War: The Carinthian Border Dispute, 1945-1949», *The International History Review*, 22.2 (2000), σ.274-303· G. Sluga, «Trieste: Ethnicity and the Cold War, 1945-54», *Journal of Contemporary History* 29.2 (1994), σ.285-303.

²⁴⁹ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 63/5/123, Φ. Δραγούμης προς Ελληνικήν Πρεσβείαν Λονδίνον κ.ά. (Cava 4.10.1944).

²⁵⁰ Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη γλώσσα*, σ.176-177.

²⁵¹ Δ. Λαμπράκης προς Ε. Τσουδερό (χ.χ.), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ2, σ.982.

²⁵² «Η Ελληνική Μακεδονία» *Εστία* 18.4.1945.

αυτονομιστικής απειλής και αγκάθι στα πλευρά του εθνικού σώματος, ήταν ο κύριος στόχος. «Ήτανε Έλληνες υπήκοοι τα βδελύγματα αυτά» που «μας προδώσαν την Ελλάδα και σκοτώσανε Έλληνες», έγραψε ο γνωστός (εδεσίτης) δημοσιογράφος Κώστας Τριανταφυλλίδης έπειτα από δωδεκαήμερη επίσκεψη στις ακριτικές επαρχίες. «Δε διστάζουμε να πούμε πως δίκαιο και ηθικό θα ήταν, όταν με τη βοήθεια του Θεού, τα πράγματα αλλάξαν, να πέση λεπίδι ανελέητο.» Δυστυχώς, συμπέρανε με λύπη, «στην Ελλάδα δεν επιτρέπεται να επιβληθή η ελληνική δικαιοσύνη.»²⁵³

Η επικρατούσα συναίνεση ήταν πως δεν αρκούσε η εθνική κατήχηση για να γίνουν «καλοί» Έλληνες οι Σλαβομακεδόνες. Οι εμβολωματικές λύσεις και τα συνήθη αστυνομικά μέτρα δεν απέδιδαν: «Ουδέποτε και εις ουδεμίαν περίπτωσιν ο Βουλγαρικός αυτός πληθυσμός όστις έδρασε με ζέσιν και φανατισμόν κατά του Ελληνισμού θα εργασθή δια το Ελληνικόν συμφέρον και την Ελληνικήν ιδέαν.»²⁵⁴ Διάφοροι διατρίβοντες στα «εθνικά θέματα» εισηγούνταν τη λήψη ριζικών μέτρων εθνικής μηχανικής για την οριστική εξάλειψη του προβλήματος. Συνήθως περιελάμβαναν ένα συνδυασμό μέτρων βίαιης αφομοίωσης και μαζικών απελάσεων.²⁵⁵ Πρέπει να πείσουμε τους γηγενείς, έγραψε ο επιτελής της Διεύθυνσης Πληροφοριών του ΓΕΣ, ταγματάρχης Επαμεινώνδας Βρεττός, ότι δεν είναι Σλάβοι, αλλά απλώς σλαβόφωνοι Έλληνες. «Τους ανθρώπους αυτούς ή πρέπει να τους κάμωμεν πάλιν Έλληνας, δια νέας αφομοιώσεως ή να τους εξοντώσωμεν εν καιρώ είτε δια οικονομικών πιέσεων ώστε να αναγκασθούν να φύγουν εξ Ελλάδος, είτε δι' οιοδήποτε βιαίου μέσου.»²⁵⁶ Στο ίδιο πνεύμα, ο παλιός εμπειρογνώμονας Χριστόφορος Χρηστίδης και ο τμηματάρχης του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων Θεσσαλονίκης, Κώστας Σαμαράς, ζήτησαν την άμεση απέλαση 50-60.000 ατόμων πέραν των συνόρων, ενώ ο Κ. Σιβένας πρότεινε την εκδίωξη των πιο επικίνδυνων

²⁵³ Κ. Τριανταφυλλίδης, «Προς τας βορείας επάλξεις» (4ο) *Ασύρματος* 22.9.1945.

²⁵⁴ ΔΙΣ φ. 1410/Α/14, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Θεσσαλίας-Δυτικής Μακεδονίας – Κλάδος Επιτελείου – Διεύθυνσις Πληροφοριών, «Δελτίον πληροφοριών εσωτερικού μηνός Νοεμβρίου 1945» (Λάρισα 14.12.1945).

²⁵⁵ Βλ. Κωστόπουλος, «Μακεδονικό», σ.394-396.

²⁵⁶ ΔΙΣ, φ. 1005/Β/13, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Διεύθυνσις Πληροφοριών, «Εκθεσις Επιτελούς Δ/σεως Πληροφοριών Ταγ/χου Πυρ/κού Βρεττού Επαμεινώνδα συνοδεύσαντος τον Αρχηγόν του Γ.Ε.Σ. εν τη επιθεωρήσει των φρουρών των Β. Επαρχιών από 30-11-45 με 17-12-45» (Αθήναι 20.12.1945).

«Βουλγαριζόντων» και τη διασπορά των υπολοίπων στα ενδότερα της χώρας.²⁵⁷ Δεν ήταν μόνο παράμετροι εθνικής ασφάλειας που συνηγορούσαν σε τέτοιες προτάσεις. Σε κοινωνικό επίπεδο, τέτοια αιτήματα διαμεσολαβούνταν από ιδιοτελή συμφέροντα. Για παράδειγμα, η Εθνική Οργάνωσις Μακεδονομάχων «Παύλος Μελάς», ειδήμων περί του αντεθνικού ποιού των Σλαβομακεδόνων, θεωρούσε ότι ήταν επιβεβλημένο να διαμοιραστεί «άνευ διαδικασίας» η περιουσία τους στους άκληρους βετεράνους του Μακεδονικού Αγώνα. «[Η] εδώ κατάστασις πρέπει να περιέλθῃ πλέον εις τας χείρας των Ελλήνων και πάσα τυχόν αίτησις των Ελλήνων της Μακεδονίας πρέπει να γίνει ευπρόσδεκτη», σημείωνε ένας Φλωρινιώτης που αξίωνε ρουσφετολογικά να πάρει τη διεύθυνση του τοπικού πρατηρίου της καπνοβιομηχανίας Παπαστράτου από τα χέρια του σλαβόφωνου ιδιοκτήτη της.²⁵⁸

Η μέριμνα καταγραφής των φρονημάτων των μειονοτικών πληθυσμών χρονολογείται από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Οι στατιστικές καταγραφές των κατοίκων της Μακεδονίας με βάση τη γλώσσα και το θρήσκευμα έδιναν την ευκαιρία στους Έλληνες συγγραφείς να εξάγουν συμπεράσματα για τα φρονήματα των σλαβόφωνων. Η επικρατούσα συλλογιστική θεωρούσε «ελληνόφρονες» τους παλιούς πατριαρχικούς και αντιστοιχούσε τους πρώην εξαρχικούς με «βουλγαρόφρονες». Αργότερα προστέθηκε μία ενδιάμεση κατηγορία, οι «μη έχοντες εθνικήν συνείδησιν», εν πολλοίς όσοι θεωρούνταν ότι καιροσκοπούσαν ή απέφευγαν να πάρουν ξεκάθαρη θέση.²⁵⁹ Η πρακτική αυτή επικαιροποιήθηκε μετά τον πόλεμο. Το 1945, με εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών, οι Μόδης, Δραγούμης και Δημήτριος Ανδρεάδης διεξήγαγαν επιτόπια έρευνα στους νομούς Καστοριάς, Φλώρινας και Πέλλας, όπου, με τη βοήθεια τοπικών διοικητικών, δικαστικών, στρατιωτικών και εκκλησιαστικών αρχών, κατάρτισαν πλήρεις στατιστικούς πίνακες ανά κοινότητα. Οι κάτοικοι είχαν ταξινομηθεί σε τρεις κατηγορίες. Πρώτα, με γνώμονα τη γλώσσα, διακρίνονταν σε ελληνόφωνους και σλαβόφωνους. Κατόπιν, οι δεύτεροι

²⁵⁷ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 68/1/11, Κ. Σαμαράς, «Περί της στάσεως των σλαβοφώνων και βλαχοφώνων της Βορ. Ελλάδος κατά την περίοδον της κατοχής» (Εν Αθήναις 27.2.1945)· φ. 104/4/89, Κ. Ι. Σιβένας, «Η Σλαβομακεδονική μειονότης» (Θεσσαλονίκη 20.7.1945)· ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 12/1/59, Χ. Χρηστίδης, «Σημείωμα περί της εν Δυτική Μακεδονία καταστάσεως (Απρίλιος 1946)» (20.4.1946).

²⁵⁸ ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/122/4/1, Εθνική Οργάνωσις Μακεδονομάχων «Παύλος Μελάς» προς Πρόεδρον της Κυβερνήσεως κ.ά. (Εν Θεσ/νίκη 12.7.1946)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 69/4/230, Υπογραφή δυσανάγνωστη προς Φ. Δραγούμη (Φλώρινα 9.2.1946). Επίσης βλ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Β, σ.42.

²⁵⁹ Κωστόπουλος, «Μακεδονικό», σ.364-365· Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων*, τόμ. Α, σ.11-16.

επαναταξινομήθηκαν με γνώμονα την εθνική συνείδηση σε τρεις κατηγορίες: ελληνική, βουλγαρική και «ρευστή». Στη συνέχεια, οι ελληνικές αρχές συγκρότησαν ένα κατάλογο επικίνδυνων σλαβόφωνων στοιχείων, καταδικασμένων για κακουργήματα και φυγόδικων, «είτε ελληνοφρόνων είτε ρευστής συνειδήσεως είτε δεδηλωμένων ανθελληνικών φρονημάτων».²⁶⁰ Ένα χρόνο αργότερα, ως κατάληξη μιας άλλης αντίστοιχης πρωτοβουλίας, οι επιτροπές που είχαν συσταθεί με κοινή απόφαση των Υπουργών Δικαιοσύνης, Εσωτερικών και Στρατιωτικών, ολοκλήρωσαν τον Ιούλιο του 1946 την απογραφή φρονημάτων στη Θεσσαλία, Μακεδονία και Θράκη, επί τη βάσει «ειδικών κριτηρίων δηλωτικών Βουλγαρικής ή Ρουμανίζουσας συνειδήσεως». Είχαν καταγράψει 113.379 «Βουλγαρόφρονες» (αριθμός που η εποπτεύουσα αρχή παραδεχόταν ότι ήταν κατά τι υπερβολικός) και 2.640 «Ρουμανόφρονες». Η πρόταση του υπουργού Δημοσίας Τάξεως, Σπύρου Θεοτόκη, ήταν να ζητηθεί από το Συνέδριο της Ειρήνης η απέλασή τους για λόγους ασφαλείας και ιστορικής δικαιοσύνης. Με την εκρίζωση των ανεπιθύμητων στοιχείων θα επιτυχανόταν η ομογενοποίηση του πληθυσμού και θα ξεκινούσε ο εποικισμός των καλύτερων γαιών της Βορείου Ελλάδας από Έλληνες ακτήμονες.²⁶¹

Οι μεταπολεμικές ταξινομήσεις του φρονήματος των αλλόγλωσσων πληθυσμών ακολούθησαν την πεπατημένη από την άποψη ότι καταχωρούσαν στοιχεία με γνώμονα εκτιμήσεις για την εθνική του συνείδηση. Η ουσιώδης διαφορά, όμως, συνίστατο στο γεγονός ότι κριτήριο εθνικού φρονήματος ήταν πλέον το πολιτικό φρόνημα, όπως εκείνο τεκμαιρόταν από την κατοχική και μετακατοχική συμπεριφορά των εν λόγω υποκειμένων. Με λίγα λόγια, οι εθνικόφρονες θεωρούνταν αυτομάτως «ελληνόφρονες». Εννοείται ότι το καινούργιο σύστημα δεν ήταν λιγότερο αυθαίρετο από το παλαιό. Παρεπόμενο αυτών των ενεργειών του 1945-1946 ήταν ότι οι κρατικές υπηρεσίες διέθεταν μία επικαιροποιημένη βάση δεδομένων των φρονημάτων των αλλόγλωσσων πολιτών, η οποία τροποποιούνταν και συμπληρωνόταν τακτικά με καινούργια στοιχεία. Διάσπαρτα στοιχεία δείχνουν ότι οι

²⁶⁰ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 69/6/446, «Κατάστασις Κοινοτήτων Νομού Φλωρίνης» (χ.χ.)· φ. 69/6/447, «Πίναξ Κοινοτήτων και Συνοικισμών Νομαρχίας Καστοριάς» (χ.χ.)· φ. 69/6/448, Άτιτλο έγγραφο (χ.χ.)· φ. 104/6/160 Φ. Δραγούμης, «Υπόμνημα προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών» (Αθήναι 12.11.1948).

²⁶¹ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/5/134, Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Διεύθυνση Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄ Γραφ. ΙΙ προς το Υπουργείον των Εξωτερικών – Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων (Εν Αθήναις 24.7.1946).

σταθμοί Χωροφυλακής, που έδρευαν σε χωριά της Δυτικής Μακεδονίας με αλλόγλωσσο πληθυσμό, διέθεταν ονομαστικές καταστάσεις των κατοίκων, ταξινομημένων σε τρεις κατηγορίες: την Α΄ για τους εθνικώς και πολιτικώς άμεμπτους, τη Β΄ για όσους κρίνονταν «ρευστής συνείδησης» και τη Γ΄ για τους «επικίνδυνους».²⁶² Οι κατηγοριοποιήσεις αυτές αποδείχτηκαν βασικό εργαλείο άσκησης πολιτικής στις μεταπολεμικές συνθήκες.

Δεν υπήρχαν φωνές αντιλογίας όσον αφορά τη λήψη δραστικών μέτρων. Όμως, πολιτικοί με κύρος (και εκλογική πελατεία) στη Δυτική Μακεδονία εφιστούσαν την προσοχή εναντίον της συλλήβδην απαξίωσης της ξеноφονίας. Η γλώσσα δεν ήταν δείκτης εθνικού φρονήματος. Η ιδέα ότι οι σλαβόφωνοι αποτελούν ξεχωριστή εθνότητα ήταν εφεύρεση. «Σλαβομακεδονική εθνικότης είναι κατασκευάσμα καθαρώς κομμουνιστικόν. Ούτε υπήρξεν ούτε υπάρχει.»²⁶³ Ο Φίλιππος Δραγούμης δεν κουραζόταν να επαναλαμβάνει πως επρόκειτο για γηγενή ελληνικό πληθυσμό που είχε υποστεί σλαβικές επιμιξίες και είχε υιοθετήσει για λόγους ευκολίας μια «βουλγαρική» διάλεκτο. Αυτό ήταν δευτερεύον: «Ό,τι ενδιέφερε πάντοτε και ενδιαφέρει και τώρα είναι η ανέκαθεν και σημερινή βούλησις και η συνείδησις των ανθρώπων αυτών και αυτά είναι αναμφισβητήτως καθαρώς ελληνικάί.»²⁶⁴ Επί του πρακτέου, οι νηφάλιες νουθεσίες έπεφταν στο κενό. Οι επιχώριες αρχές ασφαλείας και οι «αγανακτισμένοι» εθνικόφρονες δεν διακρίνονταν για το τακτ τους. Μια μαρτυρία από τα Γιαννιτσά, ανέφερε ότι ο διωγμός στρεφόταν αδιάκριτα εναντίον όλων των «Βουλγαρόφωνων», ακόμη και εναντίον παλιών Μακεδονομάχων. «Επικρατεί δυστυχώς μια τακτική “Πας μη Έλλην βάρβαρος” δηλαδή [“πας βουλγαρόφωνος εστί Βούλγαρος”].»²⁶⁵ Ο νεοδιορισμένος Νομάρχης Φλώρινας περιέγραψε τον Αύγουστο του 1945 πως η άστοχη σύγχυση μεταξύ σλαβοφώνων και «σλαβοφρόνων» και η ισοπεδωτική χρήση της προσβλητικής προσφώνησης «Βούλγαροι» γίνονταν πρόξενοι εθνικών συμφορών. Οι αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές, σημείωσε,

²⁶² Για παράδειγμα, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/176/1/1, Κέντρον Αλλοδαπών Καστοριάς – Γραφείον Πον προς το Υπουργείον Εσωτερικών – Γενικήν Δ/σιν Αλλοδαπών – Τμήμα Α΄ - Γραφείον ΙΥ: «Σλαυόφωνος Μ. Γεώργιος του Δημητρίου και της Δημόνας» (Εν Καστορία 9.11.1951).

²⁶³ Α. Δ. Νταλίπης, «Ιστορική αλήθεια επί της Μακεδονίας» *Εμπρός* 12.3.1947.

²⁶⁴ Φ. Δραγούμης, *Προσοχή στη Βόρειαν Ελλάδα 1945-1948*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1949, σ.16.

²⁶⁵ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/4/98, Ι. Ζωγράφος προς Φ. Δραγούμη (Εν Γιαννιτσοίς 26.5.1945).

«προφέρουν την λέξιν “Παληοβούλγαρε” ως αν να επρόκειτο εκείνος αν μεν ήτο Βούλγαρος να μεταβάλη συνείδησιν, αν δε δεν ήτο με την ύβριν ταύτην επίσης να μεταβληθή αυτομάτως και να αποκτήση συνείδησιν Ελληνικήν. Το τοιούτον βεβαίως είναι προφανές ότι θα επέφερε αντίθετα των ων έδει αποτελέσματα και ο Σλανόφων αυτός [...] διαρκώς χλευαζόμενος και αν δεν ήτο σλανόφων θα εγίνετο.»²⁶⁶

Η κρατική αβελτηρία, προειδοποιούσαν πολλοί, δημιουργούσε εκ του μη όντος μειονοτικό πρόβλημα και έδινε λαβή για ξένες επεμβάσεις στα εσωτερικά μας, αλλά και εξωθούσε πολλούς σλαβόφωνους στην παρανομία.²⁶⁷

Μετά την άφιξη της Εθνοφυλακής στη Δυτική Μακεδονία την άνοιξη του 1945, οι Σλαβομακεδόνες βρέθηκαν στο μάτι του κυκλώνα. Εθνικιστικά στοιχεία που μέχρι τότε κρατούσαν μέσα τους τη μνησικακία που είχε συσσωρευτεί, εκδηλώθηκαν ανοιχτά και υποκίνησαν τις αντεκδικήσεις κατά δικαίων και αδίκων. Οι ξυλοδαρμοί και οι αυθαίρετες φυλακίσεις ήταν συχνά φαινόμενα. Ολόκληρες κοινότητες δικάστηκαν με την κατηγορία της συνεργασίας με τον εχθρό. Οι καταδίκες για συνεργασία με τους Βούλγαρους ήταν συχνότερες και οι ποινές ήταν αυστηρότερες σε σχέση με τις υποθέσεις που αφορούσαν ελληνόφωνους συνεργάτες των Γερμανοϊταλών. Αρειμάνια όργανα της τάξης έφτασαν να απαγορεύσουν το σλαβομακεδονικό ιδίωμα. Το κύμα φυγής χιλιάδων ανθρώπων προς τις γειτονικές χώρες που είχε ξεκινήσει το προηγούμενο έτος, εντάθηκε μετά τη Βάρκιζα· 25.000 σλαβόφωνοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους.²⁶⁸ Με βάση το ήδη διαμορφωθέν σχήμα που ενοποιούσε βουλγαρικό σωβινισμό, σλαβομακεδονικό αυτονομισμό και εαμισμό σαν γραμμική εξέλιξη του ίδιου φαινομένου υπονόμευσης του εθνικού κράτους,²⁶⁹ οι

²⁶⁶ ΑΚΔΒΚ, φ. 121/3, Νομαρχία Φλωρίνης προς το Υπουργείον Εσωτερικών (Εν Φλωρίνη 21.8.1945). Πρβ. ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 10/3/11, Π. Ιακώβου, «Σημείωμα ερμηνευτικόν του Νόμου 120 του 1913-1914. Δια τον Κον Νομάρχην Σερρών» (χ.χ.)· φ. 10/3/36, Α. Δαρβέρης, «Έκθεσις επί της καταστάσεως εις την Βόρειον Ελλάδα» (Θεσ/νίκη 8.9.1945).

²⁶⁷ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/4/89, Κ. Ι. Σιβένας, «Η Σλαβομακεδονική μειονότης» (Θεσσαλονίκη 20.7.1945).

²⁶⁸ Κωστόπουλος, «Μακεδονικό», σ.390-392· Kofos, *Nationalism*, σ.148· Μπάεφ, *Εμφύλιος*, σ.103-104.

²⁶⁹ Για παράδειγμα, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/25/5, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Δ/σις Πληροφοριών – Τμήμα IV, Δελτίον Πληροφοριών (Εν Αθήναις 14.4.1946).

διώξεις κατά των σλαβόφωνων γίνονταν συγχρόνως με γνώμονα την τιμωρία του δωσιλογισμού και του κομμουνισμού. Οι όροι «οχρανίτης», «κομιτατζής» και «βουλγαροκομμουνιστής» ήταν ανταλλάξιμοι και αλληλοσυμπληρούμενοι. «Ήταν σύνηθες στους τοπικούς δεξιούς κύκλους να αποκαλούν όλους τους Σλάβους κομμουνιστές», θυμάται ένα Βρετανός πράκτορας που εργάστηκε στην περιοχή.²⁷⁰ Οι επίσημες διώξεις δεν περιορίζονταν σε όσους κατηγορούνταν για εγκλήματα ή έστω είχαν αναμιχθεί σε πολιτικές ή ένοπλες οργανώσεις. Εκπαιδευτικοί, που είχαν δουλέψει στα σλαβόφωνα σχολεία που είχε ιδρύσει για μερικούς μήνες το ΕΑΜ, σύρθηκαν στα δικαστήρια με την κατηγορία ότι «συνώμοσαν εις βάρος της ανεξαρτησίας της χώρας» και «απέβλεψαν εις την απόσπασιν της Ελληνικής Μακεδονίας».²⁷¹

Η συναίσθηση των πολιτικών προεκτάσεων του μειονοτικού ζητήματος οδηγούσαν σε σχεδιασμούς που υπερακόντιζαν τη «νόμιμη» καταστολή, την αυτοδικία και τον υπερβάλλοντα ζήλο των αστυνομικών οργάνων. Αθροίζοντας τη δύναμη των «ΚομμουνιστοΣλαυοφρόνων» στη Δυτική Μακεδονία, ο ταγματάρχης Βρεττός εκτιμούσε ότι σε περίπτωση που οι προσεχείς εκλογές γίνονταν με το πλειοψηφικό σύστημα και το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο κατέβαζε χωριστούς συνδυασμούς, ο Νομός Πέλλας και πιθανώτατα οι Νομοί Φλώρινας και Καστοριάς θα έπρεπε να θεωρούνται χαμένοι. Εκτός από τη σύμπραξη των εθνικοφρόνων κομμάτων, έκρινε απαραίτητη την εφαρμογή ενός σχεδίου εκλογικής νοθείας που θα περιλάμβανε την άσκηση ψυχολογικού εκφοβισμού, την εξαγορά ψήφων και τη στέρηση εκλογικών δικαιωμάτων του πληθυσμού σε ευρεία κλίμακα με δικαιολογία τη συνεργασία με τον κατακτητή. «Αντί οιασδήποτε θυσίας να μη εκλογή ουδείς μη εθνικοφρόνων αισθημάτων βουλευτής εις τους νομούς αυτούς.»²⁷² Όταν συνέτασσε το σχετικό υπόμνημα, το σχέδιο παρακρατικής βίας είχε ήδη τεθεί σε ισχύ. Μια

²⁷⁰ McNeill, *Greek Dilemma*, σ.219. Επίσης βλ. Π. Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014, σ.116, 120.

²⁷¹ ΔΙΣ, φ. 10/Α/126, Κέντρον Αλλοδαπών Θεσ/νίκης – Γραφείον ΙΙ προς Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Δ/σιν Πληροφοριών – Τμήμα Α/1: «Περί της εκδικασθείσης δίκης των εκπαιδευτικών» (Θεσ/νίκη 10.1.1946).

²⁷² ΔΙΣ, φ. 1005/Β/13, Γενικόν Επιτελείον Στρατού - Διεύθυνσις Πληροφοριών, «Εκθεσις Επιτελούς Δ/σεως Πληροφοριών Ταγ/χου Πυρ/κού Βρεττού Επαμεινώνδα συνοδευσάντος τον Αρχηγόν του Γ.Ε.Σ. εν τη επιθεωρήσει των φρουρών των Β. Επαρχιών από 30-11-45 με 17-12-45» (Αθήναι 20.12.1945).

μυστική οργάνωση από «φανατικούς Έλληνες», που τελούσε σε συνεννόηση με ηγετικά βασιλόφρονα κλιμάκια, είχε ξεκινήσει να δολοφονεί «Βουλγάρους πράκτορες» και «κακούς έλληνες κομμουνιστές» στην Πτολεμαΐδα και τη Φλώρινα. Μετά τους φόνους, έγραφε περιχαρής ο Ζαλοκώστας στο Γεώργιο Β΄, οι σλαβόφωνοι «μας εφοβήθησαν» και τώρα μοναρχικά στελέχη «προσπαθούν δια της πειθούς να τους φέρουν οριστικώς προς ημάς.»²⁷³

Το ΚΚΕ είχε αποκηρύξει τις προπολεμικές του εξαγγελίες και την επαύριο της υπογραφής της συμφωνίας της Βάρκιζας είχε διακηρύξει ότι θα αγωνιστεί να παραμείνει ελληνική η Μακεδονία, αλλά όταν η τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία κατήγγειλε την τρομοκρατία που είχε εξαπολυθεί κατά των σλαβόφωνων της Μακεδονίας και ορθώθηκε σαν προστάτης τους, ο «Ριζοσπάστης» έσπευσε να αναπαράγει τις καταγγελίες και να τις τεκμηριώσει με επιτόπιες έρευνες. Ο υπουργός Τύπου, Διονύσιος Ζακυθινός, διέψευσε την ύπαρξη σλαβικών πληθυσμών σε ελληνικό έδαφος, πόσο μάλλον την καταπίεσή τους. «Οι κομμουνισταί», πρόσθεσε, «κατέχονται από την εθνοκτόνον μανίαν της συκοφαντίας της Πατρίδος, υπερβάλλοντες και αυτούς ακόμη τους Βουλγάρους και Σέρβους.»²⁷⁴ Το μεγαλύτερο πρόβλημα, όμως, δεν ήταν ότι το ΚΚΕ «κατασκεύαζε» σλαβομακεδονική εθνότητα,²⁷⁵ αλλά η ύπαρξη μιας αυτονομιστικής οργάνωσης, με την οποία οι Έλληνες κομμουνιστές κατηγορούνταν ότι είχαν σχέσεις.

Το ΝΟΦ είχε ιδρυθεί τον Απρίλιο του 1945 στα Σκόπια από ακτιβιστές που είχαν θητεύσει στο ΣΝΟΦ και είχαν εμπλακεί στην ίδρυση των Σλαβομακεδονικών Ταγμάτων. Το πρόγραμμά του πρόβλεπε την διεκδίκηση εθνικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των «Μακεδόνων του Αιγαίου», ανάπτυξη της σλαβομακεδονικής εθνικής συνείδησης, κατάφαση της ενότητας του «μακεδονικού λαού» και αντίσταση στην καταπίεση που ασκούσε το ελληνικό Κράτος. Όπως και στην περίπτωση του ΣΝΟΦ, μακροπρόθεσμο όραμα ήταν η συνένωση των Σλαβομακεδόνων περίξ της Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Η οργάνωση σχημάτισε υποεπιτροπές σε επαρχίες της Δυτικής Μακεδονίας και ανέπτυξε εν όπλοις αλυστρωτική δραστηριότητα

²⁷³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 439, Χ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β΄ (χ.χ.): «Εντυπώσεις Χ. Ζαλοκώστα εκ περιοδείας εις την Β. Ελλάδα» (31.10.1945).

²⁷⁴ Η εφημερίδα «Ελληνικόν Αίμα», καλύπτοντας τις δηλώσεις του υπουργού, πρόσθεσε τον εντελώς παραπλανητικό υπότιτλο: «Το ΚΚΕ αρνείται την ύπαρξιν Ελλήνων εις Μακεδονίαν». Βλ. *Ελληνικόν Αίμα* 4 & 10.7.1945.

²⁷⁵ Γ. Χ. Μόδης, «ΚΚΕ και “Μακεδόνες”» *Ελλάς* 10.6.1946.

μεταξύ των σλαβόφωνων πληθυσμών. Αρχικά το ΝΟΦ δεν είχε οργανική σύνδεση με το ΚΚΕ και αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία, ενίοτε και με εχθρότητα. Σύμφωνα με τον Ζαχαριάδη, οι αυτονομιστές ήταν πράκτορες «αντιβαλκανικών συμφερόντων» και «εχθροί τόσο του ελληνικού λαού όσο και των Σλαβομακεδόνων».²⁷⁶ Εντούτοις, δεν διέφευγε από την κομμουνιστική ηγεσία ότι η σλαβομακεδονική οργάνωση αποτελούσε μεσάζοντα στις επαφές με την Γιουγκοσλαβία σε μία περίοδο που οι πιθανότητες επιτυχίας της ένοπλης πάλης στα ελληνικά βουνά εξαρτιόνταν από την ενεργή ενίσχυσή του από το βαλκανικό περίγυρο. Γι' αυτό, επιχείρησε να θέσει το ΝΟΦ υπό τον έλεγχό της, αλλά και να παρασιωπήσει τις αλυτρωτικές του προθέσεις. Με την μεσολάβηση του Βελιγραδίου, το Νοέμβριο του 1946 εγκρίθηκε συμφωνία για την οργανωτική, πολιτική και στρατιωτική ενότητα δράσης μεταξύ ΚΚΕ και ΝΟΦ. Δεν υπήρξε σαφής πρόβλεψη για τον απώτερο στόχο αυτής της συνεργασίας, γεγονός που προκάλεσε φαινόμενα διγλωσσίας. Ενώ οι Έλληνες κομμουνιστές διαβεβαίωναν ότι υπήρχε σύμπτωση επιδιώξεων με τους εταίρους τους, οι οποίοι πάλευαν για ισονομία εντός μιας δημοκρατικής Ελλάδας και σέβονταν την εδαφική ακεραιότητα της χώρας,²⁷⁷ οι νοφίτες συνέχισαν να καλλιεργούν τον αλυτρωτικό «μακεδονισμό». Οι μεταξύ τους σχέσεις χαρακτηρίζονταν από αμοιβαία καχυποψία. Το ΚΚΕ είχε συνάψει μία συμμαχία, της οποίας τα άμεσα υλικά ωφέληματα υποθηκεύονταν από το μεσοπρόθεσμο πολιτικό κόστος.²⁷⁸ Για τους αντιπάλους του, η επισημοποίηση των σχέσεων με μια τέτοια οργάνωση αποδείκνυε «ότι κομμουνισμός και σλαβισμός ταυτίζονται εις το ιδιόν μας τουλάχιστον γεωγραφικόν πλάτος και ότι ο εν Ελλάδι δρων κομμουνισμός δεν είναι τίποτα άλλο παρά η πέμπτη φάλαγξ η παρασκευάζουσα την κάθοδον των Σλάβων εις το Αιγαίον.»²⁷⁹

Τον κυρίαρχο αντιμειονοτικό λόγο και το κλίμα ανησυχίας για τον κίνδυνο απώλειας της Μακεδονίας αποτύπωσε το δημοσιογραφικό οδοιπορικό του Δώρου Πεφάνη στις συνοριακές περιοχές, το οποίο κυκλοφόρησε σε μορφή βιβλίου με τον

²⁷⁶ Ριζοσπάστης 1.1.1946.

²⁷⁷ Ριζοσπάστης 12.12.1946.

²⁷⁸ Τις ταραγμένες σχέσεις ΚΚΕ-ΝΟΦ φωτίζουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες οι Σφέτας, Όψεις, σ.160-203· Α. Rossos, «Incompatible Allies: Greek Communism and Macedonian Nationalism in the Civil War in Greece, 1943-1949», *The Journal of Modern History*, 69.1 (1997), σ.42-76. Επίσης βλ. Κωστόπουλος, «Μακεδονικό», 394-405· Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Β, σ.163-170.

²⁷⁹ «Συμπτώματα βαρείας νόσου» *Η Βραδυνή* 12.12.1946.

τίτλο «Ν.Ο.Φ. η σλαβική αράχνη».²⁸⁰ Ως απεσταλμένος του «Ελεύθερου Αίματος», περιηγήθηκε τη Δυτική Μακεδονία το Μάιο και τον Ιούνιο του 1946. Ευθύς μόλις διέσχισε τα σύνορα του νομού Πέλλας, είχε την αίσθηση «ότι κάτι το αόρατο, σαν φάντασμα, τον τριγυρίζει, κάτι σαν εφιάλτης τρομακτικός, σαν βρυκόλαξ που πλανάται και σκορπά τον όλεθρο και το θάνατο σ' ολόκληρη την περιφέρεια...» Δεν άργησε να αντιληφθεί ότι «ο αόρατος αυτός εφιάλτης που κρατά σε κατάστασι τρομοκρατίας και πανικού ολόκληρη την περιοχή ονομάζεται ΝΟΦ», του οποίου «είνε η απόσπασις της Ελληνικής Μακεδονίας και η προσάρτησίς της εις την Γιουγκοσλαυίαν.»²⁸¹ Στα ρεπορτάζ του παρουσίασε τις βορειοδυτικές επαρχίες ως *de facto* αυτονομημένες. Επικαλέστηκε μαρτυρίες που έκαναν λόγο για ύπαρξη νοφικής κυβέρνησης και μίλησε για την απερίγραπτη «τρομοκρατία» που ασκούσαν οι «Σλαβομακεδόνες» σε συνεργασία με τους κομμουνιστές. Επισήμαινε ότι η κυριαρχία του ΝΟΦ οφειλόταν στην ανυπαρξία του ελληνικού κράτους και προοικονομούσε εθνικές καταστροφές αν η παρούσα κατάσταση διαιωνιζόταν.²⁸² Κανένα μέτρο κατά των κομμουνιστικών «συμμοριών» δεν επρόκειτο να αποδώσει, εφόσον δεν έφευγαν οι πληθυσμοί που υπέθαλπαν την «ανταρσία»: οι Σλαβομακεδόνες, αλλά και οι Κουτσόβλαχοι.²⁸³

«Αυτή είναι η βάση που θα ξεριζώση το κακό της της σλαβικής επιδρομής από τη Μακεδονία. Το ολοκληρωτικό ξερίζωμα Κουτσοβλάχων και Σλαβομακεδόνων από τα Μακεδονικά χώματα, ζωντανών και πεθαμένων, γιατί πρέπει όχι μόνον οι ζωντανοί να διωχθούν από εκεί πάνω, αλλ' αν είναι δυνατόν και [να] ξεσκαφτούν και τα κόκκαλα των πεθαμένων τους και να φύγουν κι' αυτά.»²⁸⁴

²⁸⁰ Βλ. Δ. Πεφάνης, *Ν.Ο.Φ. η σλαβική αράχνη*, Αθήναι 1947. Κατά το μεγαλύτερο μέρος του, το βιβλίο αποτελεί ανατύπωση άρθρων που δημοσιεύτηκαν στο «Ελληνικόν Αίμα» μεταξύ 4-23.7.1946. Στο ίδιο πνεύμα, βλ. Β. Τσιμπιδάρος, «Δυτική Μακεδονία» *Εμπρός* 20-25.7.1946.

²⁸¹ Πεφάνης, *Ν.Ο.Φ.*, σ.7, 26.

²⁸² Στο ίδιο, σ.31-44, 59-65, 74 κ.ε.

²⁸³ Σύμφωνα με τον Πεφάνη, οι Κουτσόβλαχοι μισούσαν την Ελλάδα από την πρώτη στιγμή που πάτησαν πόδι στη Βαλκανική, ενώ τώρα επεδείκνυν «προδοσίαν έναντι του κράτους» συμμαχώντας με το ΝΟΦ. Βλ. Στο ίδιο, σ.42-43, 77-83.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ.95-96.

Η έρευνα του Πεφάνη είχε τη συμπαράσταση των τοπικών στρατιωτικών και αστυνομικών υπηρεσιών, όπως τεκμαίρεται από την παράθεση άρθρων από το επίσημο δελτίο του ΝΟΦ, κατασχεμένων εγγράφων και μαρτυριών συλληφθέντων μελών της. Η «τελική λύση» που πρότεινε, όπως παραδεχόταν και ο ίδιος, ήταν κοινός τόπος μεταξύ των κρατικών αρχών της περιοχής.

Από το φθινόπωρο του 1946, η όξυνση των συγκρούσεων στη Βόρεια Ελλάδα αποδόθηκε σε μεγάλο βαθμό σε σχεδιασμένη εξόρμηση των Σλαβομακεδόνων νοφικών. Η πεποίθηση ότι στις εσχατιές της χώρας διεξαγόταν ένας «εθνικός και φυλετικός» αγώνας «απαλλαγής μας από τους Βουλγάρους», όπως βεβαίωναν βουλευτές,²⁸⁵ σε συνδυασμό με την εμφανή εμπλοκή των βορείων κρατών, επανάφερε στο προσκήνιο τη συζήτηση περί εκκαθάρισης του μειονοτικού ζητήματος. Οι εκπομπές του ραδιοφώνου και η αρθρογραφία του τύπου καυτηρίαζαν τη στάση των Σλαβομακεδόνων σαν «προγεφύρωμα εχθρικό μέσα στα σύνορά μας» και υποστήριζαν την ανάγκη «της αποκολλήσεως από τα πλευρά της Ελλάδος ενός καρκινώματος που απειλεί σήμερα να δηλητηριάσει ολόκληρον τον εθνικόν κορμόν.»²⁸⁶ Ο πιο θορυβώδης εκφραστής τέτοιων αντιλήψεων ήταν ο βουλευτής Καστοριάς, Περικλής Ηλιάδης. Από θιασώτης του εξαναγκαστικού εξελληνισμού των σλαβόφωνων συντοπιτών του στο μεσοπόλεμο, ο Ηλιάδης εξελίχθηκε μεταπολεμικά σε ηθικό αυτουργό του αντιμειονοτικού πογκρόμ.²⁸⁷ Η τοπική εφημερίδα που εξέδιδε, η μεγαλύτερη σε κυκλοφορία στην Καστοριά, πρωτοστατούσε στη διασπορά εθνοτικού και αντικομμουνιστικού μίσους.²⁸⁸ Από τις

²⁸⁵ *Επίσημα Πρακτικά*, 1947, τόμ. Γ, σ.779 (Συνεδρίαση της 25.11.1946)· Κ. Μητσοτάκης, «Η αλήθεια για τη Μακεδονία» (3ο) *Κήρυξ* 13.12.1946.

²⁸⁶ ΕΛΙΑ-MIET/ΑΧΧ, αταξινόμητο, Χ. Χρηστίδης, «Σειρά Δεύτερη – Ομιλία Ενδέκατη» (Αθήναι 12.1.1947)· Κ. Ζαφειρόπουλος, «Ο Μακεδονικός Λαός αξιού: Να φύγουν οι Σλαύοι» (1ο) *Η Καθημερινή* 2.3.1947.

²⁸⁷ Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη*, σ.137, 147, 150· Αλβανός, «Μεσοπολεμικές», σ.89-92. Στο ενδιαμέσο, φαίνεται ότι είχε συνεργαστεί με τους κατακτητές, βλ. Π. Ροδάκης & Μπ. Γραμμένος (επιμ.), *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος*, Αθήνα: Γλάρος, 1987, σ.76.

²⁸⁸ Ρ. Αλβανός, «Ο Εμφύλιος από την Οπτική της Εφημερίδας Φωνή της Καστοριάς», σε Κ. Κουτσούκης & Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000, σ.327-341. Από τα τέλη του 1946 η έκδοσή της επιχορηγούνταν με κρατικά κονδύλια, βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Υπουργείον Εξωτερικών & Υφυπουργείον Τύπου & Πληροφοριών προς την Επιτροπήν του άρθρου 41 του Κωδικοποιημένου Νόμου 4952/1931 (Εν Αθήναις 27.11.1946). Ο

αρχές του 1947 αρθρογραφούσε σε αθηναϊκές εφημερίδες εναντίον των «εχιδνών» που ζούσαν στον κόρφο της πατρίδας. «Μεταξύ ημών των Ελλήνων και των μη Ελλήνων εκείνων, μέγα και αγεφύρωτον ηνοιχθή πλέον χάσμα!», έγραψε σε ένα χαρακτηριστικό άρθρο. «Η Ελληνική Μακεδονία δεν χωρεί πλέον και Έλληνας και Σλαυοφώνους!»²⁸⁹ Η στιγμή του θριάμβου του ήλθε στις 30 Απριλίου 1947, όταν εξαπέλυσε τη δριμύτερη επίθεση που είχε ακουστεί μέχρι τότε εναντίον των σλαβόγλωσσων από το βήμα της Βουλής. Κάνοντας αναδρομή στη στάση τους από το 1912 μέχρι τότε, υποστήριξε ότι πάντοτε ασχημονούσαν εναντίον της χώρας. Μόλις το ένα πέμπτο από αυτούς ήταν πιστοί στην Ελλάδα. Το παμμέγιστο ποσοστό υπήρξε η χειρότερη μάστιγα που γνώρισαν οι βορειοδυτικές επαρχίες. Πλέον, επιζητούσαν ξανά να τις αποκόψουν από τον εθνικό κορμό σε συνεργασία με τους κομμουνιστές. Αν δεν υπήρχαν οι Σλαβομακεδόνες, δεν θα υπήρχε κομμουνιστική ανταρσία: «Αυτοί είναι οι οδηγοί, αυτά είναι τα στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αυτός ο κρίκος ο άτιμος που συνδέει το Κομμουνιστικόν κόμμα με τους Σλαύους.» Η ανταλλαγή πληθυσμών είναι διεθνώς αναγνωρισμένη αρχή, υποστήριξε, αλλά στην Ελλάδα επιπλέον είναι επιβεβλημένο καθήκον. Η κυβέρνηση, τόνισε εν μέσω παρατεταμένων χειροκροτημάτων, όφειλε να απαλλάξει τους ακριτικούς ελληνικούς πληθυσμούς από αυτό το «άγος».²⁹⁰ Η ομιλία προξένησε τεράστια εντύπωση. Όμως, ο Ηλιάδης δεν είχε πει κάτι καινούργιο· νομιμοποίησε στην κοινή γνώμη πράγματα που ήδη λέγονταν και σχεδιάζονταν.

Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών είχε μελετήσει τις μεταπολεμικές μετακινήσεις πληθυσμών στην Ευρώπη. Το παράδειγμα των Σουδητών της Τσεχοσλοβακίας είχε χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα στο δημόσιο λόγο και την υπηρεσιακή αλληλογραφία ως αναλογία της κατάστασης στη Δυτική Μακεδονία.²⁹¹

Ηλιάδης είχε και προσωπικούς λόγους να εχθρεύεται τους κομμουνιστές. Η κόρη του είχε δολοφονηθεί από τους αντάρτες. Βλ. ΑΑΑ, FO 371/67062/R2550, Αθήνα προς Foreign Office (24.2.1947).

²⁸⁹ Π. Ηλιάδης, «Η Ελλάς και οι Σλαβομακεδόνες» *Έθνος* 22.1.1947.

²⁹⁰ *Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1947, τόμ. Δ, σ.1156-1158.

²⁹¹ Μεταξύ άλλων βλ. ΔΙΣ, φ. 10/Α/120, Υποδ/σις Χωρ/κής Παιονίας προς το Κέντρον Αλλοδαπών Θεσ/νίκης: «Αυτονομιστική Κίνησις» (χ.χ.): ΑΑΑ, FO 371/58750/R6957, Θεσσαλονίκη προς Αθήνα (27.4.1946)· Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Β, σ.121-122, 124, 233, 247-248. Για τη συνοριακή ζώνη της Φλώρινας ως «Βαλκανικόν Ντάντσιγκ», βλ. D. Patmor, «Ο σλαυικός κίνδυνος ήνωσεν όλους τους εθνικόφρονες Έλληνας πολίτας» *Η Βραδυνή* 30.8.1945· Ε. Θωμόπουλος, «Τετραπλή συνωμοσία κατά της Βορείου Ελλάδος» *Ακρόπολις* 18.11.1945.

Όπως η προστασία του γερμανόφωνου πληθυσμού είχε χρησιμεύσει σαν πρόφαση για την εισβολή του Χίτλερ στην κεντροευρωπαϊκή χώρα, έτσι οι Σλαβομακεδόνες ήταν μαγνήτης για τη βουλγαρική και γιουγκοσλαβική επιθετικότητα· όπως το μεταπολεμικό καθεστώς της Πράγας είχε ξεφορτωθεί την ταραχοποιό μειονότητα, ομοίως η Ελλάδα είχε δικαίωμα τώρα να απελάσει τους δικούς της «Σουδήτες». Από το Μάρτιο του 1947 ο Έλληνας αντιπρόσωπος στην Ερευνητική Επιτροπή του ΟΗΕ είχε ζητήσει να επιτραπεί η μετακίνηση της πλειοψηφίας του «βουλγαρικού» πληθυσμού της Ελλάδας πέραν των συνόρων.²⁹² Το αίτημα δεν έγινε δεκτό. Η προσπάθεια να απαλλαχθεί η χώρα με θεσμικό και νομότυπο τρόπο από την παρουσία των 77.000 σλαβόφωνων²⁹³ απέτυχε.

²⁹² ΑΑΑ, FO 371/67063/R3246, Θεσσαλονίκη προς Foreign Office (10.3.1947). Νάλτσας, *Μακεδονικών Ζήτημα*, σ.435. Επίσης πρβ. *Η Καθημερινή* 21.5.1947.

²⁹³ Σε αυτό τον αριθμό κατέληξε στατιστική έρευνα της Επιτροπής του ΟΗΕ το 1947. Βλ. ΓΑΚ Ν. Εύβοιας/ΑΑΔΒ, φ. 52ε/9, Υπουργείον Εσωτερικών – Γεν. Δ/νσις Αλλ/πών, «Εκθεσις περί των εν Ελλάδι βιούντων Σλαβοφώνων» (Αθήναι 1.5.1952). Εντούτοις, σε υπόμνημα του 1948, ο Δραγούμης αναφέρει πως οι σλαβόφωνοι ήταν στην πραγματικότητα 120.000 άτομα, βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/6/160 Φ. Δραγούμης, «Υπόμνημα προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών» (Αθήναι 12.11.1948).

Στη δίνη των «εθνικών διεκδικήσεων»:

Ο μεταπολεμικός αλτρωτισμός

«Μακεδονικόν ζήτημα δια την Ελλάδα δεν υπάρχει», σημείωνε η «Ελευθερία» την άνοιξη του 1945. «Υπάρχει ζήτημα εθνικών διεκδικήσεων, πέραν των σημερινών συνόρων της.»²⁹⁴ Η δυναμική εμφάνιση των «εθνικών διεκδικήσεων» συντέλεσε στη μετατόπιση του πολιτικού ανταγωνισμού και της δημόσιας συζήτησης από το κοινωνικό στο εθνικό επίπεδο, όπου η Αριστερά ήταν περισσότερο ευάλωτος αντίπαλος. Η «Μεγάλη Ελλάδα», αντίβαρο στην εαμική «Λαοκρατία», ήταν το κεντρικό σύνθημα όλων των μαζικών εκδηλώσεων των εθνικών οργανώσεων με αποκορύφωμα το επεισοδιακό συλλαλητήριο της 15ης Οκτωβρίου 1944, το οποίο, για πολλούς παρατηρητές, πιστοποίησε πόσο επικίνδυνα διαιρεμένος έβγαινε ο ελληνικός λαός από την Κατοχή.²⁹⁵ Στον περίφημο λόγο της Απελευθέρωσης στις 18 Οκτωβρίου, μπροστά σε ένα διχασμένο ακροατήριο που είχε κατακλύσει το Σύνταγμα, ο Γεώργιος Παπανδρέου επιχείρησε να συμφιλιώσει τα δύο αιτήματα για το καλό της εθνικής ενότητας των Ελλήνων. Η «πλήρης ικανοποίησης των εθνικών μας δικαίων» - που από όγδοος όρος του Εθνικού Συμβολαίου του Λιβάνου, αναβαθμίστηκε εντέχνως σε κύρια προτεραιότητα της κυβέρνησης – ήταν απολύτως συμβατή με την «Λαοκρατία».²⁹⁶ Τα λόγια του πρωθυπουργού πνίγηκαν από τις ιαχές του πλήθους, αλλά, στην πραγματικότητα, ελάχιστοι ήταν διατεθειμένοι να τα πάρουν τοις μετρητοίς. Στα μάτια των περισσοτέρων, οι δύο έννοιες ήταν ανειρήνευτα αντιθετικές. Για το αντιαμικό στρατόπεδο, η «Λαοκρατία» ήταν η εξωραϊσμένη βιτρίνα της κομμουνιστικής τυραννίας. Ενώπιον μιας τέτοιας προοπτικής, που θα ενταφίαζε τη «Μεγάλη Ελλάδα», παραδεχόταν με λύπη η «Δόξα», οι περισσότεροι

²⁹⁴ «Η Μακεδονία» *Ελευθερία* 22.4.1945.

²⁹⁵ Βλ. Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ., σ.512-514· Ζαλοκώστας, *Χρονικό*, σ.393-396· R. Capell, *Simiomata. A Greek Notebook*, London: Macdonald & Co, χ.χ., σ.105-107· Αντωνοπούλου, *Ημερολόγιο*, σ.410.

²⁹⁶ ΦΕΚ 1/Α/18.10.1944· Woodhouse, *Μήλο*, σ.309· Γ. Παπανδρέου, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, [Αθήναι:] «Άλφα», ²1945, σ.65. Ο Παπανδρέου επανήλθε στο θέμα σε ομιλία του σε συγκέντρωση Λεσβίων στο Εθνικό Θέατρο ένα μήνα αργότερα. Βλ. «Και Μεγάλη Ελλάδα και Λαοκρατία» *Δόξα* 14.11.1944.

Έλληνες θα προτιμούσαν μια δεξιά δικτατορία που θα εκπλήρωνε τα εθνικά πεπρωμένα.²⁹⁷

Οι ενθουσιώδεις ιαχές «Στη Σόφια!», που ακούγονταν ήδη πριν από την Απελευθέρωση και έγιναν επωδός των μεταπελευθερωτικών εθνικιστικών διαδηλώσεων,²⁹⁸ είχαν αδιαμφισβήτητη αντικομμουνιστική χροιά. Το δημοφιλές τραγούδι «Σόφια-Σόφια είναι τ' όνειρό μας», που ακριβώς εκείνη την εποχή λάνσαραν οι χίτες, περιείχε και την υπόσχεση «πως η Ελλάδα μας θα μεγαλώσει/ και το Κάπα-Κάπα θα διαλυθεί.»²⁹⁹ Μετά τα Δεκεμβριανά, σκληροπυρηνικοί αντικομμουνιστές πρόσθεσαν και τη Μόσχα πλάι στη Σόφια («Σόφια-Μόσχα!»), αρχής γενομένης από τη διαδήλωση των εθνικοφρόνων της Θεσσαλονίκης στα τέλη Ιανουαρίου 1945.³⁰⁰ Το μοντέλο έμπρακτης ώσμωσης εθνικισμού και αντικομμουνισμού στο πλαίσιο μιας μαζικής κινητοποίησης τελειοποιήθηκε στην ίδια πόλη στις 18 Φεβρουαρίου. Το μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων Ελλήνων και Συμμάχων στρατιωτών μετατράπηκε με παραίνεση των κυρίων ομιλητών, του υπουργού Προνοίας, Πέτρου Λεβαντή, και του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, Γεώργιου Μόδη, σε πάνδημη εκδήλωση υπέρ των «εθνικών διεκδικήσεων» με κυρίαρχες αναφορές τον αντιβουλγαρισμό και τον αντιεαμισμό.³⁰¹ Στο συλλαλητήριο δέσποζε το σύνθημα «Στη Σόφια!» που εξελίχτηκε σε κοινότοπη κραυγή συσπείρωσης των εθνικοφρόνων και έμελλε να ακουστεί ξανά και ξανά με διάφορες αφορμές, π.χ. την άφιξη της Εθνοφυλακής σε επαρχιακές πόλεις, επισκέψεις ξένων

²⁹⁷ «Ανάγκη σαφών προσανατολισμών» *Δόξα* 19.11.1944.

²⁹⁸ *Ελληνικόν Αίμα* 16.10.1944· *Δόξα* 17.10.1944. Για μια από τις πρώτες χρήσεις του συνθήματος, βλ. «Με τους Αγγλοαμερικανούς, για τη Σόφια!» *Ελληνικόν Αίμα* 15.3.1944.

²⁹⁹ *Τραγούδια*, σ.91· Φ. Τσέκερης, *Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της Κατοχής*, Καισαριανή: Εντός, 2007, σ.127, 172.

³⁰⁰ ΑΑΑ, FO 371/48256/R3397, «Weekly Report No. 16 28 Jan. – 3 Feb. 45» (7.2.1945). Εαμική αντιδιαδήλωση απάντησε στο «Σόφια-Μόσχα» με το σύνθημα «Κρήτη-Βερολίνο», αντιπαραθέτοντας στον αντικομμουνισμό τη συνέχιση του συμμαχικού αγώνα. Βλ. ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 410 Φ=23/2/255, Δελτίο (22.1.1945). Υπενθυμίζεται ότι οι γερμανικές δυνάμεις της Κρήτης είχαν συμπτυχθεί στα Χανιά και τελικά παραδόθηκαν μετά τη συνθηκολόγηση του Ράιχ.

³⁰¹ *Το Φως* 20.2.1945· ΑΑΑ, FO 371/48261/R5028, «Weekly Report No. 20 25th February – 3 March 45» (7.3.1945)· Β. Κ. Γούναρης, *Εγνωσμένων*, σ.59.

προσωπικοτήτων, εθνικές εορτές, πολιτικές συγκεντρώσεις και μνημόσυνα θυμάτων της βουλγαρικής Κατοχής.³⁰²

Σε αντίθεση με τον παλαιότερο αλυτρωτισμό, η «Μεγάλη Ιδέα» της δεκαετίας του '40 υπήρξε βραχύβια και ουδέποτε απέκτησε το συμβολικό βάρος των εθνικών στόχων που κατέρρευσαν το 1922. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η απήχηση αυτών των αιτημάτων. Οι «εθνικές διεκδικήσεις» μετατράπηκαν σε δόγμα της ελληνικής διπλωματίας. Ο σκληρός πυρήνας των επίσημων αιτημάτων, όπως εκφράστηκε από τον υπουργό Εξωτερικών στην ιδρυτική διάσκεψη του ΟΗΕ, περιλάμβανε τα Δωδεκάνησα, τη Βόρεια Ήπειρο και τη στρατηγική διαρρύθμιση των συνόρων με τη Βουλγαρία.³⁰³ Σε σχέση με τα προσχέδια των κυβερνήσεων Τσουδερού και Παπανδρέου, εγκαταλείφθηκε γρήγορα η αποικιακή αιθεροβαμοσύνη και η έγερση αξιώσεων επί της Γιουγκοσλαβίας. Η διεκδίκηση της Κύπρου φυσικά δεν μπορούσε να απεμποληθεί, η ευόδωση της «Ένωσης», όμως, επαφιόταν στην αγαθή προαίρεση των Βρετανών σε ευθετότερο χρόνο. Οι Έλληνες αξιωματούχοι έθεταν το ζήτημα των διεκδικήσεων πρώτο στην ημερήσια διάταξη κάθε συνάντησης με τους Βρετανούς συναδέλφους τους, πάνω και από προβλήματα περισσότερο επείγουσας σημασίας. Κορυφαίος διπλωμάτης αποσβόλωσε τον Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών λέγοντας ότι «ο Ελληνικός Λαός ανέκαθεν απέβλεπε πρωτίστως εις ολοκλήρωσιν εθνικών ονείρων του εις δευτέραν μοίραν θέτων ζητήματα υλικής ευημερίας και επαρκείας επισιτισμού».³⁰⁴ Ο Βρετανός πρεσβευτής Leeper δεν είχε άδικο όταν παρατηρούσε σχετικά ότι η αυτοσυγκράτηση δεν συγκαταλεγόταν στις ελληνικές αρετές.³⁰⁵

³⁰² Μεταξύ άλλων, βλ. *Το Φως* 17.3.1945 & 15.5.1946· *Μακεδονία* 29.3.1945· *Ακρόπολις* 30.9.1945· G. Chandler, *The Divided Land. An Anglo-Greek Tragedy*, Wilby: Michael Russell, ²1994, σ.79. Μαρτυράται μέχρι και η χρήση του σαν ευχή σε γλέντια, βλ. Π. Γ. Δελαπόρτας, *Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου*, Αθήνα: Θεμέλιο, ²1978, σ.127. Για μια υπεράσπιση του συνθήματος από το αλυτρωτικό λόμπυ, βλ. *La question Gréco-Bulgare devant la Conférence de la Paix*, χ.τ.έ.: Ed. de la Ligue «La Paix par la Justice», 1946, σ.7-8.

³⁰³ *Τα Νέα* 24.5.1945.

³⁰⁴ ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/36/2, Α. Αγνίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών (Λονδίνον 9.3.1945).

³⁰⁵ ΑΑΑ, FO 371/48343/R9540, Αθήνα προς Foreign Office (3.6.1945). Για μια εξαιρετική διαπραγμάτευση της πολιτικής κουλτούρας του μεταπολεμικού αλυτρωτισμού, βλ. Ι. Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους. Πατριωτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010, σ.101 κ.ε.

Συγχρόνως, οι «εθνικές διεκδικήσεις» αναδείχθηκαν σε πεδίο πολιτικών πειραματισμών από ιδιωτικούς φορείς, την Εκκλησία, πνευματικά ιδρύματα και σωματεία κάθε είδους. Εφόσον επρόκειτο περί «εθνικών ζητημάτων», ο καθένας νομιμοποιείτο να μιλήσει γι' αυτά: ακόμα και η Ένωση Κρεοπωλών Κεντρικής Αγοράς Αθηνών φρονούσε επιβεβλημένο να εκφράσει άποψη αναφορικά με τις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.³⁰⁶ Τον πρώτο λόγο, όμως, είχαν οργανώσεις, όπως η Κεντρική Επιτροπή Εθνικών Δικαίων, η Εθνική Ένωση Βορείων Ελλήνων, η Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος και η Επιτροπή Αλυτρώτων Βορείου Ελλάδος, που είχαν ιδρυθεί για τη διαφώτιση της κοινής γνώμης «επί του ιερού και απαραγράπτου δικαιώματος της Εθνικής μας ολοκληρώσεως.»³⁰⁷ Για όλες αυτές, ο αλυτρωτισμός δεν ήταν πάρεργο, αλλά λόγος ύπαρξης.³⁰⁸ Στο δυναμικό τους συναντάμε επίλεκτα μέλη της κοινωνίας, μητροπολίτες σαν τους Αργυροκάστρου Παντελεήμονα και Θεσσαλονίκης Γεννάδιο και πανεπιστημιακούς όπως ο Αντώνιος Κεραμόπουλος και ο Περικλής Βιζουκίδης. Η μεγάλη συμμετοχή προσφύγων, κυρίως Βορειοηπειρωτών και Βορειομακεδόνων, στις οργανώσεις αυτές ήταν αναμενόμενη. Πολλά από τα ίδια πρόσωπα είχαν αναμιχθεί σε ανάλογες πρωτοβουλίες του παρελθόντος. Η διαφορά με παλαιότερα εγχειρήματα είναι ότι ο μεταπολεμικός ιρρεδεντισμός δεν τρεφόταν μόνο από το όνειρο της ανάκτησης των «χαμένων πατρίδων», αλλά και συμπορευόταν με τις επιδιώξεις του διαμορφούμενου αντικομμουνιστικού μπλοκ. Παρά τις διαβεβαιώσεις τους ότι εργάζονταν «μακράν πάσης πολιτικής»,³⁰⁹ οι αλυτρωτικές ομάδες της δεκαετίας του '40, τοποθετούνταν κατά κανόνα στο διαμορφούμενο χώρο της Δεξιάς. Άλλωστε, ορισμένες από αυτές είχαν ιδρυθεί στην Κατοχή από προσωπικότητες που είχαν εμπλακεί σε αντιστασιακές

³⁰⁶ *Ελληνικόν Αίμα* 9.8.1945.

³⁰⁷ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/17/3, *Ανατολή* [Αλεξάνδρεια] 30.7.1946 σε *Légation Royale de Grèce en Egypte – Bureau de Presse* προς το Β. Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών (Alexandrie 30.7.1946).

³⁰⁸ Για τις προγραμματικές τους θέσεις, βλ. ΙΑΜΜ/ΑΠΕΑΝ, φ. 24, Κεντρική Επιτροπή Ελληνικών Δικαίων, «Προκήρυξις προς τον Ελληνικόν Λαόν» (χ.χ.)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 68/1/12, «Εδαφικά διεκδικήσεις των Βορείων Αλυτρώτων Ελλήνων» (Εν Θεσσαλονίκη Απρίλιος 1945)· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 298/2, Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος προς Γεώργιο Β' (Εν Αθήναις 13.4.1945)· ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/22/7, Κεντρική Επιτροπή Ελληνικών Δικαίων, «Διακήρυξις περί των Ελληνικών Εθνικών Δικαίων» (Εν Αθήναις 12.9.1945)· *Πρόγραμμα και σκοποί της Εθνικής Ενώσεως των Βορείων Ελλήνων*, Αθήναι 1946.

³⁰⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/22/7, Κεντρική Επιτροπή Ελληνικών Δικαίων, «Σημείωμα δια την Α.Ε. τον Υπουργόν των Εξωτερικών κ. Ι. Πολίτην» (Εν Αθήναις 26.8.1945).

κινήσεις.³¹⁰ Όπως και στις αρχές του αιώνα, η μεταπολεμική ανάδυση των «εθνικών θεμάτων» υπήρξε μόνο δευτερευόντως ζήτημα διπλωματίας· αντικατόπτριζε πρωτίστως αντιφάσεις της εσωτερικής πολιτικής σκηνής.³¹¹

Οι παραπάνω οργανώσεις επικεντρώθηκαν στη διαφώτιση της κοινής γνώμης της ημεδαπής και στην ευαισθητοποίηση εκείνης της αλλοδαπής, δι' αρθρογραφίας στον τύπο και εκτενέστατης βιβλιοπαραγωγής. Μολονότι λειτουργούσαν πρωταρχικά ως ομάδες πίεσης, συγχρόνως επέδειξαν καταπληκτική ικανότητα κινητοποίησης των μαζών και πρωτοστάτησαν στην σύγκληση συλλαλητηρίων και διαδηλώσεων. Ασφαλώς η γοητεία του εθνικισμού, όπως και η εχθρότητα προς τους γειτονικούς λαούς του Βορρά, αποτέλεσαν παραμέτρους που συνέτειναν ώστε μερικές ομάδες πίεσης να πλαισιωθούν από ένα άμορφο μεν, αλλά μαζικό κίνημα υπέρ των γεωγραφικών διεκδικήσεων. Εντούτοις, παράλληλα με τους πολιτισμικούς και συναισθηματικούς παράγοντες που συντέλεσαν στην ανάπτυξη του, πρέπει να έχουμε υπ' όψη τις προσβάσεις που διέθεταν οι αλυτρωτικές οργανώσεις σε κέντρα εξουσίας, τους διαύλους επικοινωνίας με άλλες κοινωνικές οργανώσεις και πνευματικά ιδρύματα, τις διευκολύνσεις που τους παρασχέθηκαν από το κράτος και το σχεδόν θεσμικό ρόλο που τους ανατέθηκε ως καθ' ύλην αρμόδιων συνομιλητών των αρχών σε θέματα βαλκανικής – και όχι μόνο – πολιτικής.³¹²

³¹⁰ Βλ. Η. Σκουλίδας, «Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος (ΚΕΒΑ): Ιδεολογία και πολιτική κατά τις πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου», σε Ν. Μαραντζίδης & Η. Σκουλίδας (επιμ.), *Ελλάδα και Αλβανία στον Ψυχρό Πόλεμο: πολιτικές, ιδεολογίες, νοοτροπίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021, σ.143-163· Στεφανίδης, *Εν ονόματι*, σ.112-117· Λ. Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», σε Β. Κ. Γούναρης & Ι. Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα & Πατάκης, 2004, σ.213-252. Για ανάλογες κινήσεις μεταξύ της ελληνικής ομογένειας των ΗΠΑ, βλ. P. A. Zervakis, «The Greek Lobby and the Reemergence of Anti-Communism in the United States after World War II», σε R. Fiebig-Von Hase & U. Lehmkuhl (επιμ.), *Enemy Images in American History*, Providence & Οξφόρδη: Berghahn, 1997, σ.301-336.

³¹¹ Βλ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι*, σ.43-44. Για ομοιότητες με την εποχή της «Μεγάλης Ιδέας», πρβ. Γ. Ν. Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*» *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999.

³¹² Για τυπολογικές παρατηρήσεις σχετικά με τα χαρακτηριστικά τέτοιων κινήματων, βλ. R. Garner, *Contemporary Movements and Ideologies*, Νέα Υόρκη: McGraw-Hill, 1996, σ.49-50.

Οι θιασώτες των «εθνικών διεκδικήσεων» επιζητούσαν την «διόρθωσιν των συνόρων μας πανταχού»³¹³ και οι πιο φαντασιόπληκτοι από αυτούς ονειρεύονταν την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά, όπως άλλωστε φανέρωναν οι διάφοροι χάρτες που διακινούνταν εκείνη την περίοδο,³¹⁴ η αιχμή των αιτημάτων αφορούσε όμορα βόρεια εδάφη. Η πρώτη σοβαρή επεξεργασία των «εθνικών διεκδικήσεων» πραγματοποιήθηκε κατά το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Εθνικών Δικαίων που διοργανώθηκε μεταξύ 25 Οκτωβρίου-2 Νοεμβρίου 1945 στην Θεσσαλονίκη. Παρουσία πλήθους επισήμων και λαού, εν μέσω εορταστικής ατμόσφαιρας, επαΐοντες του αλυτρωτισμού προσκόμισαν «από του εθνικού άμβωνος της συμπρωτεύουσας»³¹⁵ δεδομένα που συνηγορούσαν στην εδαφική επέκταση της χώρας. Το ψήφισμα του Συνεδρίου, το οποίο υπογράφηκε από εκπροσώπους 143 οργανώσεων όλης της χώρας, ζητούσε την προσάρτηση της Β. Ηπείρου και της Δωδεκανήσου, την επαναχάραξη των προς Βορρά συνόρων της χώρας εις βάρος της Βουλγαρίας, αλλά και της Γιουγκοσλαβίας, την καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων και την εκχώρηση του δικαιώματος εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών των ηττημένων γειτονικών κρατών.³¹⁶

Όλοι οι κήρυκες των «εθνικών διεκδικήσεων» απέρριπταν την κατηγορία του ιμπεριαλισμού: οι ελληνικές διεκδικήσεις δομούνταν με άξονα εθνολογικά (και όπου δεν υφίσταντο τέτοια, με ανάλογα ιστορικά) επιχειρήματα, την αναγκαιότητα επιβράβευσης της πατρίδας για τις πολεμικές της θυσίες και κολασμού των ηττημένων εχθρών της, στρατηγικούς σχεδιασμούς θωράκισης της εθνικής ασφαλείας και οικονομικές παραμέτρους. Σύμφωνα με τον αρχηγό της Νεοπολιτικής Ενώσεως, μίας πολιτικής ομάδας που συνδύαζε τον αλυτρωτισμό και τον αντικομμουνισμό, οι εδαφικές αξιώσεις του ελληνισμού βασίζονταν «στην ιστορική αλήθεια, στην γεωγραφική πραγματικότητα, στην οικονομική ανάγκη, στην εθνική ανάγκη, και στα δικαιώματα που του δίνει η συμβολή του στην κοινή νίκη».³¹⁷ Η ενσωμάτωση των

³¹³ [Α. Κεραμόπουλος,] *Εξομολόγησις απροκάλυπτος*, Αθήναι: έκδ. Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών Δικαίων, 1945, σ.21.

³¹⁴ Για παράδειγμα βλ. τους πρωτοσέλιδους χάρτες σε *Ανεξαρτησία* 1.3.1945 και *Μακεδονία* 28.3.1945.

³¹⁵ *Το Φως* 26.10.1945.

³¹⁶ Βλ. ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 67/4. Επίσης, βλ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι*, σ.118-119. Τον Ιούνιο του 1946 διεξήχθη, πάλι στη Θεσσαλονίκη, το Β΄ Συνέδριο Εθνικών Δικαίων.

³¹⁷ Ε. Γ. Σαββόπουλος, *Μακεδονία*, Αθήναι: έκδ. Α. Παπαζήσης, 1945, σ.92. Για την επίσημη ανάπτυξη αυτών των επιχειρημάτων, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/17/8, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις

παραπάνω εδαφών δεν παρουσιαζόταν απλώς ως ζήτημα απαράγραφτων τίτλων, αποκατάστασης δικαιοσύνης και επανόρθωσης παλαιότερων αδικιών (εξ ου και ο όρος «εθνικά δίκαια»), αλλά ως αποκατάσταση της εθνικής κληρονομιάς και κατηγορηματική επιταγή της Ιστορίας. «Την Μεγάλην Ελλάδα ζητούν οι νεκροί από τους ζώντας», ανέφεραν οι προγραμματικές αρχές της Εθνικής Ενώσεως Βορείων Ελλήνων.³¹⁸ Από την ικανοποίηση των διεκδικήσεων δεν θα άνοιγε απλώς ο δρόμος για την αναστήλωση της χώρας, αλλά, όπως βεβαίωναν τα πλέον αρμόδια χείλη, «εξαρτάται σήμερα αυτή η ύπαρξις [της] Ελλάδος.»³¹⁹ Η μεγαλύτερη πρωτοτυπία του μεταπολεμικού ρεύματος των εθνικών διεκδικήσεων ήταν η συστηματική επιστράτευση πορισμάτων της γεωοικονομίας και η χρησιμοποίηση μιας ρητορείας που θύμιζε υπερβολικά τη θεωρία του «ζωτικού χώρου».³²⁰ Πλειάδα επιστημόνων έδωσαν ακαδημαϊκό επίχρυσμα στην άποψη ότι ο αναδασμός των βαλκανικών γαιών προς όφελος των Ελλήνων θα έλυνε τα χρόνια προβλήματα της επισιτιστικής αυτάρκειας που προκαλούσε ο υπερπληθυσμός,³²¹ της ενδημικής πενίας της ελλαδικής γης και της έλλειψης ικανών κλήρων. Λογικό επόμενο αυτής της ακολουθίας σκέψης ήταν ότι ματαιοπονούσαν όσοι περίμεναν ότι κάποιο σχέδιο εκβιομηχάνισης ή μεταρρυθμίσεις αναδιανομής του εισοδήματος, όπως αυτά που

Μελετών και Πληροφοριών, Εγκύκλιος προς απάσας τας Πρεσβείας: «Θεμελιώδεις βάσεις εθνικών διεκδικήσεων» (Εν Αθήναις 23.5.1945).

³¹⁸ *Πρόγραμμα και σκοποί*, σ.15. Άξιο επισήμανσης είναι πως η ίδια σχεδόν φράση χρησιμοποιείται από τον Αλέξανδρο Σβώλο – βλ. Σβώλος, *Για τη Μακεδονία*, σ.57 – και από τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Βούλγαρη, βλ. ΑΑΑ, FO 371/48343/R10200, Sir R. Leeper προς A. Eden (Αθήνα 2.6.1945).

³¹⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/36/2, Ι. Σοφιανόπουλος προς Πρεσβείαν Λονδίνου (Αθήναι 2.4.1945).

³²⁰ Όλοι οι συγγραφείς είχαν επίγνωση της συγγένειας της επιχειρηματολογίας τους με την απονομιμοποιημένη από τους ναζί θεωρία και επιχειρούσαν να τηρήσουν αποστάσεις, συνήθως χωρίς επιτυχία, π.χ. βλ. Σ. Π. Κυριακίδης, *Ο ελληνικός ζωτικός χώρος από της αρχαιότητος μέχρι σήμερα*, εν Θεσσαλονίκη: εκδ. οίκος Μιχ. Τριανταφύλλου, 1945· Β. Θ. Βογιατζής, *Λαός χωρίς χώρο*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1946.

³²¹ Ως προς τη σχετικότητα τέτοιων λόγων, ας σημειώσουμε την ευκολία με την οποία μέσα σε λίγα χρόνια αντιστράφηκε το επιχείρημα: το δημογραφικό πρόβλημα που θα θεράπευαν οι «εθνικές διεκδικήσεις» δεν ήταν πια ο υπερπληθυσμός, αλλά η υπογεννητικότητα. Βλ. Σ. Λοϊζίδης, «Το δημογραφικόν πρόβλημα της χώρας» *Η Καθημερινή* 15.4.1949.

υποστήριζε η Αριστερά, μπορούσαν να εγγυηθούν τη βιωσιμότητα της οικονομίας, γιατί το πρόβλημα δεν ήταν η κοινωνική ανισότητα, αλλά η «στενότητα χώρου».³²²

Δεν ήταν μόνο ο γεωγραφικός ντετερμινισμός τέτοιων επιστημονικοφανών αναλύσεων που πρόσθετε όπλα στη αντιμαρξιστική φαρέτρα, αλλά και οι ευθείες επιθέσεις των θεωρητικών του μεγαλοελλαδισμού στην Αριστερά. Θεωρούσαν ότι τα Δεκεμβριανά είχαν αδυνατίσει τη διαπραγματευτική θέση της Ελλάδας. Οι «στασιασταί», έγραψε ο πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών Δικαίων, καθηγητής Κεραμόπουλος, δεν ήθελαν «να είναι η Ελλάς μεγάλη και πλούσια και ευημερούσα ή τουλάχιστον αυτάρκης», αλλά προτιμούσαν να παραμένει «μικρά και πτωχή και καταφρονουμένη, επαίτις πειναλέα και κουρελλού [...] “ψωροκώσταινα”!»³²³ Τον αρτιότερο αντίλογο στις εαμικές θέσεις έκανε ο «θεμελιωτής του ελληνικού ιμπεριαλισμού» του μεταπολέμου,³²⁴ ο καθηγητής της Γεωπονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κωνσταντίνος Χριστόπουλος, σε ειδικό κεφάλαιο στο βιβλίο του με τίτλο «Το ελληνικόν πρόβλημα».³²⁵ Γι' αυτόν, η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν ο ιδεολογικός μανδύας ταξικών καταναγκασμών, όπως δίδασκαν οι μαρξιστές, αλλά πηγή ζωής και επίκαιρο παλλαϊκό ιδανικό του ελληνισμού. Αντίθετα, εντόπιζε πανσλαβιστικές επιρροές στη θεωρητικές επεξεργασίες που γέννησαν τον ιστορικό υλισμό και διέκρινε το φάντασμα του Φαλμεράγερ πίσω από την ευκολία με την οποία το ΚΚΕ αμφισβητούσε την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους και παραχωρούσε δικαιώματα σε μειονότητες.³²⁶ Ενώ ο ελληνικός εθνικισμός ανάβλυζε από τα πηγαία νάματα των γηγενών παραδόσεων και απαντούσε στις κοινωνικές ανάγκες του λαού,

³²² Για μια διεξοδική ανατομία του ελληνικού «γεωργικού εθνικισμού» και των καταβολών του, βλ. Σ. Γ. Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Αθήνα: Πατάκης, 2011, σ.317-412.

³²³ [Κεραμόπουλος], *Εξομολόγησις*, σ.31.

³²⁴ Πλουμίδης, «Γεωργικός εθνικισμός», σ.105.

³²⁵ Κ. Π. Χριστόπουλος, *Το ελληνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1945. Ο συγγραφέας συνδεόταν με την Επιτροπή Αλυτρώτων Βορείου Ελλάδος. Το βιβλίο του, το οποίο γνώρισε τρεις εκδόσεις, βασιζόταν σε πολυγραφημένα κείμενα του που είχαν κυκλοφορήσει στα χρόνια της Κατοχής. Για την αναγνώρισή του ως ειδικού επί της οικονομικής διάστασης των «εθνικών διεκδικήσεων», βλ. Πλουμίδης, «Γεωργικός εθνικισμός», σ.398-399. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, το έργο του Χριστόπουλου ήταν «ίσως η πιο εμπεριστατωμένη έρευνα, έξω από κάθε υπερβολή, για τον ελληνικό κομμουνισμό.» Βλ. Κ. Δ. Τσάτσος, «Εθνικό εγκόλπιον» (2ο) *Η Καθημερινή* 21.11.1948.

³²⁶ Χριστόπουλος, *Ελληνικό πρόβλημα*, σ.73-74, 76, 78-79, 87-88.

οι κομμουνιστές ενστερνίζονταν θεωρίες ανεφάρμοστες, άσχετες με την εγχώρια πραγματικότητα και υπαγορευμένες από ξένα συμφέροντα. «Έχει λοιπόν τόσο λίγη δύναμι και αλήθεια μέσα του ο μαρξισμός», ήταν το δηλητηριώδες ερώτημα του Χριστόπουλου, «ώστε στην Ελλάδα να μη μπορέ να συγκινήσει τον Ελληνικό λαό και να χρειάζεται το μίσος των Βουλγάρων και των Εβραίων για να επιβληθεί η θεωρία αυτή επί του Ελληνικού λαού;» Δεν μπορούσε να τεθεί καν ζήτημα: δίκιο είχε το ένστικτο των απλών Ελλήνων που εξαγριωνόταν με όσους «σφετερίζονταν» πάτρια εδάφη, όχι οι αρχηγοί του ΚΚΕ που έβλεπαν την πραγματικότητα «δια μέσου της ομίχλης των θεωριών του Μαρξ.»³²⁷ Δεν έλειπαν και οι υπόνοιες ότι οι κομμουνιστικές θέσεις έκρυβαν κάτι πολύ χειρότερο από δογματικές αγκυλώσεις:

«Δεν είναι δυνατό παρά να προσέξη ιδιαιτέρως ο ελληνικός λαός ότι το κήρυγμα του Κ.Κ.Ε. σήμερα δύο κυρίως θεμελιώδη σημεία έχει: την επίθεση κατά της Μεγάλης Ιδέας και την αγάπη προς τους Βουλγάρους, τους οποίους επιμόνως κηρύσσει αθώους της πολιτικής των κυβερνήσεων των.»³²⁸

Ο Χριστόπουλος κατέληγε ότι δεν υπήρχε λόγος οι Έλληνες να γυρίσουν την πλάτη στην Ιστορία τους, ούτε να εφαρμόσουν συνταγές που δεν έστεργαν την ευημερία του λαού. Θα ήταν προτιμότερο να προσαρμόσουν οι Έλληνες κομμουνιστές τις αντιλήψεις τους στα ελληνικά δεδομένα, εάν πράγματι ήθελαν να προσφέρουν υπηρεσίες «όχι μόνον στους “προλεταρίους όλου του κόσμου” και στην Ε.Σ.Σ.Δ. της Ρωσίας αλλά και στο φτωχό Ελληνικό λαό» που πρόσμενε ένα καλύτερο μέλλον από την προς βορρά προώθηση των συνόρων της χώρας.³²⁹

³²⁷ Στο ίδιο, σ.68, 89, 92-95.

³²⁸ Στο ίδιο, σ.95-96.

³²⁹ Στο ίδιο, σ.95-100. Ένας άλλος πολυγραφότατος δημοσιολόγος της εποχής έγραψε ότι το ΚΚΕ «ουδέποτε ενδιαφέρθη [...] πραγματικά δια την εφαρμογήν του Σοσιαλισμού εις την Ελλάδα», τον οποίο, εν προκειμένω, δεν ταύτιζε με τις διεθνιστικές αντιλήψεις («που δεν υπάρχουν σήμερον πλέον ούτε εις την Ρωσίαν!»), αλλά με «την σοσιαλιστικήν ανακατανομήν των παραγωγικών εδαφών της Νοτίου Βαλκανικής» προς όφελος της χώρας μας. Βλ. Ι. Δ. Πασσάς, *Πως θα γίνη ο Τρίτος Γύρος*, Αθήναι 1945, σ.24. Σύμφωνα με κάποιον άλλο συγγραφέα, για μια «υπερήφανη προλεταριακή χώρα» όπως η Ελλάδα, το αίτημα εξασφάλισης όρων διαβίωσης και ανάπτυξης ανάλογων των γειτόνων της, ήταν συγχρόνως σύμφωνο «με την περί καταργήσεως της ενδείας αρχήν του Ρούζβελτ» και «προς τας αρχάς μιας παγκοσμίου διεθνιστικής οικονομικής δικαιοσύνης, ώστε προς εκπλήρωσίν του θα έπρεπεν η Ελλάς να επικαλεσθή προ παντός την παρέμβασιν της Μόσχας, μητροπόλεως των ιδεών αυτών.» Βλ.

Η διγλωσσία της αριστερής παράταξης, που άλλοτε καταδίκαιζε το μεγαλοϊδεατισμό και άλλοτε φλέρταρε μαζί του, επέτεινε την καχυποψία μεταξύ της ορθόδοξα διεθνιστικής κομμουνιστικής ηγεσίας και της μπολιασμένης με εθνικοπατριωτικές πεποιθήσεις εαμικής βάσης. Ο γραμματέας του ΚΚΕ, Γιώργης Σιάντος, μιλούσε δημόσια υπέρ της αναθεώρησης των συνόρων ως αναγκαίου μέτρου για την ασφάλεια της χώρας και αποθάρρυνε ως ασύμφορη κάθε κριτική του μεγαλοϊδεατισμού³³⁰, όμως ο αφανής ηγέτης του Κόμματος, ο Γιάννης Ιωαννίδης, καθησύχαζε τους Βούλγαρους κομμουνιστές ότι είχε δοθεί εντολή να αλλάξει η θέση περί συνοριακής τροποποίησης μετά την πολιτειακή αλλαγή στη γείτονα.³³¹ Ένα προμήνυμα του πόσο επιζήμιες μπορούσαν να γίνουν οι μομφές που εξαπέλυαν οι αντίπαλοί του δόθηκε με την αποχώρηση από τον εαμικό συνασπισμό των Θεσσαλονικιών εκπροσώπων της Ενώσεως Λαϊκής Δημοκρατίας-Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος. Διαφωνούσαν δημοσίως με την επίσημη στάση έναντι των «εθνικών διεκδικήσεων», κατ' ιδίαν δε δήλωναν βέβαιοι ότι υπήρχε «σλαβοκομμουνιστικό» σχέδιο για την αποκοπή της Μακεδονίας και της Θράκης από την Ελλάδα.³³² ΕΑΜ και ΚΚΕ επέμειναν στο αντιφατικό μίγμα άρνησης της ιδεολογίας του μεγαλοϊδεατισμού και αποδοχής των πρακτικών επιδιώξεών της. Η 11η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος, η οποία συνήλθε στις αρχές Απριλίου 1945, έθεσε ως βάσεις της εξωτερικής πολιτικής του Κόμματος την εξασφάλιση της εθνικής ανεξαρτησίας και ακεραιότητας, την ειρηνική επίλυση των διαφορών με τα γειτονικά κράτη, αλλά και την «ολοκλήρωση της εθνικής μας αποκατάστασης με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών».³³³ Η απόρριψη της

Δ. Ν. Φιλάρετος, *Χωρίς κατεύθυνσιν ούτε φωνήν η Ελλάς εμπαίζεται*, Αθήναι: Αργ. Παπαζήσης, [1945], σ.9-10. Τέτοιες παράδοξες εφαρμογές του «σοσιαλισμού» στις διακρατικές σχέσεις θυμίζουν τη θέση του ιταλικού εθνικισμού περί «προλεταριακών» εθνών, μήτρας της μουσολινικής θεωρίας του «mare nostrum». Βλ. Α. Α. Kallis, *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2000, σ.48-50.

³³⁰ AAA, FO 371/43737/R20765, Sir R. Leeper προς Α. Eden (Αθήνα 30.11.1944)· ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 145 Φ=7/32/255, «Γέρος» [=Γ. Σιάντος] προς Α. [Στρίγκο] (16.12.1944).

³³¹ Φαράκος, *Άρης Βελουχιώτης*, σ.437.

³³² AAA F0 371/48247/R956, Αθήνα προς Foreign Office (12.1.1945)· Γυιόκας, *Καιροί*, σ.124-134, 160, 163.

³³³ «Απόφαση. Η δράση του κόμματος στο χρόνο που πέρασε από τη 10η Ολομέλεια και τα καινούργια καθήκοντα του ΚΚΕ», σε Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, *Επίσημα Κείμενα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981, τ. Ε, σ.262.

«Μεγάλης Ιδέας» δεν μαρτυρούσε ότι οι κομμουνιστές αγηφούσαν το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης, σημείωνε το θεωρητικό όργανο του ΚΚΕ· σήμαινε ότι προέκριναν την ανάγκη της ανεξαρτησίας και του εκδημοκρατισμού, επειδή μόνο ένας ελεύθερος λαός θα μπορούσε «να διεκδικήσει ότι του ανήκει», δηλαδή την «απελευθέρωση και ενσωμάτωση όλων των υποδούλων ομοεθνών του.»³³⁴

Παρότι η Αριστερά δεχόταν ήδη πίεση από φωνασκούντες μεγαλοϊδεάτες, η κύρια αφορμή για την ενορχήστρωση αντικομμουνιστικών εκδηλώσεων εθνικής αγανάκτησης δόθηκε στις 25 Μαΐου 1945, ύστερα από τη συνέντευξη του πρόσφατα απελευθερωμένου από το Νταχάου, Νίκου Ζαχαριάδη, στον ανταποκριτή της εφημερίδας «Εμπρός» στο Παρίσι. Ερωτώμενος για τα «εθνικά θέματα», ο γενικός γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος δήλωσε ότι για την περίπτωση των Δωδεκανήσων και της Κύπρου, όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ήταν ελληνική, ήταν προσφορότερο να διεξαχθεί ένα δημοψήφισμα στη βάση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης· όμως, όσον αφορά τη Β. Ήπειρο και την Ανατολική Ρωμυλία, προειδοποίησε ότι η έγερση αξιώσεων «θ' αποτελέσει παράγοντα κινδύνου δια την ειρήνην και την σύμπραξιν των Βαλκανικών Χωρών.»³³⁵ Οι δηλώσεις δεν μπορούσαν να γίνουν σε δυσμενέστερη συγκυρία. Οι στήλες του τύπου γέμιζαν από πληροφορίες για τα δεινά των ομογενών της Αλβανίας που διοχετεύονταν από βορειοηπειρωτικά σωματεία. Ήταν μέρος εκστρατείας που είχε ξεκινήσει η Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης για τις συνθήκες διαβίωσης των Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι, σύμφωνα με την οργάνωση, υπέφεραν τα πάνδεινα κάτω από ένα καθεστώς που είχε σκοπό την εξολόθρευση των Ελλήνων.³³⁶

Η δημοσίευση της συνέντευξης προκάλεσε σάλο. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης βυθομέτρησε το χάσμα που χώριζε το έθνος από τη διεθνιστική οπτική του

³³⁴ Α. Λούλης, «Εξωτερική πολιτική και εθνικές διεκδικήσεις» (2ο) *Ελεύθερη Ελλάδα* 8.4.1945· Π., «Χιτλερική “γεωπολιτική” και εθνικές διεκδικήσεις» *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* Απρίλιος-Μάιος 1945.

³³⁵ *Εμπρός* 26.5.1945.

³³⁶ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 298/1, Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος προς Ρ. Ρωσσέτη (Εν Αθήναις 11.4.1945)· Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος προς Γεώργιο Β' (Εν Αθήναις 13.4.1945). Οι Βρετανοί που διερεύνησαν τις καταγγελίες, έκριναν ότι διώκονταν μόνο οι Βορειοηπειρώτες αντιφρονούντες, δηλαδή η καταστολή γινόταν με πολιτικά και όχι εθνικά κριτήρια. Βλ. AAA, FO 371/48352/R1822, Α. Russell προς D. S. Laskey (22.10.1945).

Ζαχαριάδη, ενώ η διοικούσα επιτροπή του Λαϊκού Κόμματος σχολίασε ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα, «μακράν πάσης ελληνικής πραγματικότητας και ξένον προς την ελληνικήν ψυχήν, αρνείται στοιχειώδη και αναμφισβήτητα δικαιώματα του Ελληνικού Έθνους και τείνει να μεταθέσει την Ελλάδα εις την θέσιν των ηττημένων χωρών.»³³⁷ Μπροστά στον ορυμαγδό των αντιδράσεων, ο Ζαχαριάδης ανασκεύασε λέγοντας ότι είχε εκφράσει αντιρρήσεις μόνο για το ενδεχόμενο πολεμικής κατάληψης της Βορείου Ηπείρου,³³⁸ όμως άμεσα ακολούθησε νέα υπαναχώρηση, καθώς ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου διευκρίνισε ότι το ΚΚΕ, παρά τις επιφυλάξεις και την αντίθεσή του σε κάθε βίαιο τυχοδιωκτισμό, ήταν διατεθειμένο να αναγνωρίσει ακόμη και στρατιωτική επιχείρηση, αν αυτό αποτελούσε απόφαση της πλειοψηφίας των Βορειοηπειρωτών.³³⁹ Ο γενικός γραμματέας του ΕΑΜ, Μήτσος Παρτσαλίδης, υιοθέτησε – με διαβαθμίσεις – όλα τα αλυτρωτικά και επεκτατικά αιτήματα, απόφαση που επικυρώθηκε από την Κεντρική Επιτροπή. Στην δέσμη αιτημάτων είχαν προστεθεί η Κύπρος και η Ανατολική Θράκη.³⁴⁰ Η διολίσθηση σε εθνικιστικές θέσεις κάθε άλλο παρά χαλάρωσε την πίεση. Η ελληνική Αριστερά δέχτηκε πυρά από τα κομμουνιστικά κόμματα των όμορων Κρατών ως

³³⁷ ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 11/1/28, Σημείωμα (26.5.1945)· *Ελευθερία* 27.5.1945· ΑΑΑ, FO 371/48272/R10435, «Weekly Report No. 33 27 May – 2 Jun. 45» (7.6.1945). Σύμφωνα με κάποιες πηγές, ακόμη και τοπικά στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος στην Ήπειρο εμφανίζονταν ενοχλημένα. Βλ. P. J. Stavrakis, *Moscow and Greek Communism, 1944-1949*, Ithaca & Λονδίνο: Cornell University Press, 1989, σ.67 υποσ.47, 102.

³³⁸ *Ελεύθερη Ελλάδα* 30.5.1945.

³³⁹ «Αποφάσεις του Πολιτικού Γραφείου της ΚΕ του ΚΚΕ», σε ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. ΣΤ, σ.17.

³⁴⁰ *Ελεύθερη Ελλάδα* 3 & 5.6.1945. Η εντυπωσιακή έγερση αξιώσεων επί της Ανατολικής Θράκης ήταν πρόταση του Μιχάλη Κύρκου εκ μέρους του Δημοκρατικού Ριζοσπαστικού Κόμματος. Ο Κύρκος καταγόταν από την περιοχή και αφιέρωσε μία σειρά μαχητικών δημοσιευμάτων για το θέμα, φτάνοντας στο σημείο να αμφισβητήσει την εθνική ωφελιμότητα της ελληνοτουρκικής φιλίας που είχε δρομολογήσει ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Μεταξύ άλλων, βλ. Μ. Κ. Κύρκος, «Η ελληνοτουρκική φιλία και η Ανατολική Θράκη» *Ελεύθερη Ελλάδα* 13-17.6.1945.

σωβινιστική,³⁴¹ ενώ τα ελληνικά αστικά κόμματα την οστράκισαν ως «αντεθνική» από τις εργασίες της διακομματικής Συμβουλευτικής Επιτροπής των Εξωτερικών.³⁴²

Οι αρχικές δηλώσεις Ζαχαριάδη υπήρξαν η θρυαλλίδα για τη συγκρότηση δεκάδων συλλαλητηρίων στιγματισμού της κομμουνιστικής «προδοσίας» και υποστήριξης των «εθνικών δικαίων», που διάρκεσαν ολόκληρο το καλοκαίρι.³⁴³ Πρωταγωνιστικό ρόλο στη σύγκληση και οργάνωσή τους είχαν ιδιωτικοί φορείς, κατά κανόνα καθαρά εθνικόφρονες οργανώσεις. Τέτοιες συγκεντρώσεις αλυτρωτικής θεματολογίας και αντικομμουνιστικής απόχρωσης υπήρξαν οι κατ' εξοχήν μαζικές εκδηλώσεις των εθνικοφρόνων κατά τη διετία 1945-1946. Την αρχή έκανε η Εθνική Πατριωτική Ένωση της Θεσσαλονίκης στις 3 Ιουνίου 1945. Η αίθουσα του Βασιλικού Θεάτρου αποδείχτηκε μικρή για να στεγάσει τις πολυάριθμες αντιπροσωπείες οργανώσεων που προσήλθαν με τα λάβαρα τους. Ο πρόεδρος της Ενώσεως, ο δικηγόρος Θεόδωρος Οικονόμου, υπήρξε λάβρος: «Δεν είναι ελληνικόν το ΚΚΕ», οι δε ιθύνοντές του «δεν είναι Έλληνες, αλλά ελληνόφωνοι, οι οποίοι έχουν εστραμμένη την καρδιά των εκτός της Ελλάδος.» Οι «εθνικές διεκδικήσεις» ήταν αδιαπραγμάτευτες, επειδή είχαν καθαγιαστεί με ελληνικό αίμα. Εντούτοις, «[ε]νώ [...] όλα τα κομμουνιστικά κόμματα των ευρωπαϊκών χωρών, είναι πρώτον κόμματα εθνικά», πρόσθεσε, «το αυτό δεν συμβαίνει με το ΚΚΕ».³⁴⁴ Το ψήφισμα του συλλαλητηρίου καλούσε τις Μεγάλες Δυνάμεις να αναγνωρίσουν τα ελληνικά αιτήματα, ενώ εξέφραζε οργή «δια την εγκατάστασιν εν τη χώρα μας μιας ξένης και οπλισμένης κομματικής οργανώσεως», η οποία, αφού διέστρεψε την αντίσταση του λαού, «επιχειρεί ήδη αναφανδόν να ματαιώσει και την ικανοποίησιν των εθνικών

³⁴¹ Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ*, τόμ. Β, σ.381-382. Μετά τον εμφύλιο πόλεμο, η διεκδίκηση της Βορείου Ηπείρου έγινε αντικείμενο αυτοκριτικής σαν «τερατώδικο λάθος» από την ηγεσία του ΚΚΕ. Βλ. Ν. Ζαχαριάδης, «Δέκα χρόνια πάλης» (1ο) *Νέος Κόσμος* Αύγουστος 1950.

³⁴² Για τις δηλώσεις Ζαχαριάδη και την «προδοσία» της Βορείου Ηπείρου, αναλυτικά βλ. Α. Ι. Παυλόπουλος [=Θ. Λυκογιάννης], *Εθνοπροδοσία και ψευδολογία του Κ.Κ.Ε.*, Αθήναι: «Ελληνική Σκέψις», 1963, σ.17-27, 89-116.

³⁴³ Βλ. τους υποφακέλους του ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/22.

³⁴⁴ Η παραφωνία των Ελλήνων κομμουνιστών σε σχέση με άλλα κομμουνιστικά κόμματα, τα οποία γίνονταν παραίτιοι πατριωτικής πλειοδοσίας (π.χ. οι Γιουγκοσλάβοι ζητούσαν την Ιστρία και την Τερτζέστη), συνιστούσε μία συνηθισμένη αντικομμουνιστική μομφή της μεταπολεμικής περιόδου. Στην πραγματικότητα, η ίδια κατηγορία εκτοξευόταν και για άλλα ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, πρβ. Judt, *Ευρώπη*, σ.134-135· P. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society & Politics 1943-1988*, Λονδίνο: Penguin, 1990, σ.103-104.

δικαίων του Ελληνικού Λαού επ' ωφελεία των εχθρών του συμμαχικού αγώνος Βουλγάρων και Αλβανών.»³⁴⁵

Περαιτέρω ώθηση στις πανελλαδικές κινητοποιήσεις έδωσαν οι δηλώσεις του στρατάρχη Τίτο επί της Μακεδονίας, αναιδής πρόκληση για την οποία θεωρήθηκαν υπόλογοι οι Έλληνες κομμουνιστές. Η Πατριωτική Ένωση κάλεσε ξανά τις μάζες σε «εθνικόν συναγεμόν» καταδίκης «των υπούλων εχθρών, εξωτερικών και εσωτερικών» και σχηματισμού «εθνικού συνασπισμού» των πατριωτικών δυνάμεων. Στο κάλεσμα ανταποκρίθηκαν οι περισσότερες αστικές οργανώσεις, αλλά ιδιαίτερο τόνο έδωσαν σωματεία σαν την Βασιλική Εθνική Νεολαία, το Εθνικό Μέτωπο Εργαζομένων και τους τοπικούς Συνδέσμους Εθνικοφρόνων. Το απόγευμα της 18ης Ιουλίου η πλατεία Αριστοτέλους – ή «πλατεία Τσώρτσιλ», όπως είχε ανεπίσημα μετονομαστεί – της σημαιοστολισμένης Θεσσαλονίκης υποδέχτηκε μια ανθρωποθάλασσα. Τα πανό και οι πινακίδες που κουβαλούσε το πλήθος δεν άφηναν περιθώρια παρανοήσεων για τις προθέσεις του: «Κάτω τα χέρια από την Μακεδονίαν», «Η Ελληνική λόγχη απάντησις στις προκλήσεις των Σλαύων» κ.ά. Αφού οι συγκεντρωμένοι ανανέωσαν την πίστη τους στην ελληνικότητα της Μακεδονίας, άκουσαν τον Οικονόμου να καταφέρεται εναντίον των «βαρβάρων» Αλβανοβουλγάρων και τον εκπρόσωπο των αναπηρικών οργανώσεων να αποκρούει τον επιχειρούμενο «ακρωτηριασμόν» της πατρίδας, επικρότησαν δια βοής το ψήφισμα του συλλαλητηρίου που αξίωνε την προσάρτηση των βορείων τμημάτων της Ηπείρου, Μακεδονίας και Θράκης και αποδοκίμαζε «την αυτόχρημα προδοτικήν στάσιν του Κ.Κ.Ε.» που επιδείκνυε «πρωτάκουστον αντίδρασιν προς τας δικαίας εθνικάς διεκδικήσεις μας και βλακώδη εύνοιαν των εις βάρος της χώρας μας ορέξεων των γειτονικών εχθρικών κρατών μας.» Όπως μαθαίνουμε από τον τύπο, η έκκληση στην κυβέρνηση να καταδιώξει το ΚΚΕ «επί εσχάτη προδοσία» και στο λαό «να επαγρυπνή επί της συμπεριφοράς των καταχθονίων τούτων εσωτερικών εχθρών», προκάλεσε «θύελλαν επευφημιών αι οποίαι επί μακρόν εδόνησε την ατμόσφαιραν.»³⁴⁶ Ο πρώτος κύκλος κινητοποιήσεων έκλεισε το Νοέμβριο, όταν,

³⁴⁵ Το Φως 5.6.1945· ΔΙΑΥΕ, φ.1945/22/1, Πατριωτική Ένωσις προς το Πολιτικόν Γραφείον του Προέδρου της Κυβερνήσεως (Εν Θεσσαλονίκη 13.6.1945).

³⁴⁶ Το Φως 18 & 19.7.1945· ΕΦΠΚ/ΑΠΚ, φ. 1/15/10, Πατριωτική Ένωσις, Ψήφισμα (Εν Θεσσαλονίκη 18.7.1945). Τις ίδιες σχεδόν διατυπώσεις επανέλαβαν πολλές άλλες συγκεντρώσεις, οι οποίες, ορισμένες φορές, διανθίζονταν με ρητές πολιτικές προτάσεις, όπως την ένωση των εθνικοφρόνων

αντίθετα με τις καλλιεργούμενες προσδοκίες, οι Σύμμαχοι αναγνώρισαν την κυβέρνηση του Εμβέρ Χότζα. Η ελληνική κυβέρνηση και όλα τα αστικά κόμματα όχι μόνο αρνήθηκαν να αποδεχτούν οποιοδήποτε τετελεσμένο, αλλά και ανακήρυξαν την Βόρεια Ήπειρο σε «κορωνίδα των εθνικών διεκδικήσεων».³⁴⁷ Η κυριότερη κινητοποίηση έλαβε χώρα στην Αθήνα στις 19 Νοεμβρίου. Το σύνθημα του μητροπολίτη Αργυροκάστρου «Ένωσις ή θάνατος» έφερε σε εκστατική διέγερση ένα πλήθος περισσότερων από 50.000 ανθρώπων που είχαν συγκεντρωθεί κάτω από το χιονόνερο για να διατρανώσουν την πίστη τους στην ελληνικότητα της Βορείου Ηπείρου.³⁴⁸

Την εποχή των αλυτρωτικών συλλαλητηρίων του καλοκαιριού του 1945, το «Ελληνικόν Αίμα» κυκλοφόρησε με την βαρύγδουπη πρωτοσέλιδη πληροφορία ότι ο Νίκος Ζαχαριάδης «υπέγραψεν εις Αθήνας νέον προδοτικόν σύμφωνον με τας Βαλκανικάς κομμουνιστικάς κυβερνήσεις». Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ συναντήθηκε με κάποιον «ταγματάρχη Γαβρίλοβιτς», στρατιωτικό σύμβουλο του Τίτο και πληρεξούσιο των κυβερνήσεων Αλβανίας, Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας. Συνομολόγησαν σύμφωνο, δυνάμει του οποίου το ΚΚΕ υποχρεωνόταν να αντιταχθεί δια παντός μέσου «κατά πάσης αποπείρας προς μεταβολήν των συνόρων της Ελλάδος εις βάρος των τριών γειτόνων της» και να καταβάλλει κάθε προσπάθεια για την ανατροπή της παρούσης ελληνικής κυβέρνησης με τη διακριτική συμβολή των τριών ξένων κυβερνήσεων.³⁴⁹ Το έγγραφο είχε διοχετευτεί από τον κύκλο βασιλοφρόνων που ίθυνε ο νομικός σύμβουλος του Γεωργίου, Σπύρος Μαρκεζίνης.³⁵⁰ Ο Ζαχαριάδης κατέθεσε μήνυση για συκοφαντική

κομμάτων και την επαναφορά του Γεωργίου, π.χ. βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/22/8, Ψήφισμα (Εν Αρδέα 22.7.1945). Επίσης βλ. Μιχαηλίδης, *Πρόσωπα*, τόμ. Α, σ.127-129.

³⁴⁷ ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/22/7, Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σις Πολιτικών Υποθέσεων – Τμήμα Βαλκανικής, «Σημείωμα περί των τελευταίων ενεργειών του Υπουργείου επί των εθνικών διεκδικήσεων» (Εν Αθήναις 7.12.1945).

³⁴⁸ *Η Βραδυνή* 19.11.1945· *Ελληνικόν Αίμα* 20.11.1945· AAA, FO 371/48286/R20169, Sir R. Leeper προς A. Bevin (29.11.1945). Την πίστη ότι η Βόρειος Ήπειρος «είνε ένα κομμάτι της σαρκός μας» και «θα γίνη Ελληνική» είχαν εκφράσει λίγες μέρες νωρίτερα οι αλυτρωτικές οργανώσεις της Θεσσαλονίκης. Βλ. *Μακεδονία* 15 & 16.11.1945· *Το Φως* 16.11.1945.

³⁴⁹ *Ελληνικόν Αίμα* 24.7.1945. Ο Στυλιανός Γονατάς μίλησε για «καταστάλλαγμα φυσικών όλων των προγενεστέρων μερικών συμφωνιών» που είχε συνάψει το Κομμουνιστικό Κόμμα με τους Βαλκάνιους συμμάχους του. Βλ. *Εμπρός* 25.7.1945.

³⁵⁰ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 439, Σ. Β. Μαρκεζίνης προς Γεώργιο Β' (Αθήναι 19.8.1945).

δυσφήμιση. Η δίκη διεξήχθη μετά από τρεις μήνες. Στο εδώλιο βρέθηκαν οι εκδότες του «Ελληνικού Αίματος», Λάζαρος Πηνιάτογλου και Κωνσταντίνος Βοβολίνης, όμως για την εφημερίδα τους η πραγματικότητα ήταν διαφορετική: «το Κομμουνιστικόν Κόμμα εκάθησε κυριολεκτικώς εις το σκαμνί υπόλογον έναντι του Έθνους, υπό το αδυσώπητον κατηγορητήριο του “Ελληνικού Αίματος”, αλλά και υπό το αδιάσειστο “κατηγορώ” των αδιάψευστων γεγονότων.»³⁵¹ Όπως αποδείχτηκε, η εκτίμηση αυτή δεν απείχε της πραγματικότητας – τουλάχιστον ως προς το πρώτο σκέλος της. Από κατηγορούμενο, το «Ελληνικόν Αίμα» εμφανίστηκε τιμητής. Ο Βοβολίνης εμφάνισε κατοχικά έγγραφα και φωτογραφίες που θεωρούσε ότι αποδείκνυαν «την συνεργασίαν κομμουνιστών και Βουλγάρων», ενώ προκάλεσε εις μάτην τους μηνυτές να ζητωκραυγάζουν υπέρ των εθνικών διεκδικήσεων. Μάρτυρες υπεράσπισης του αναστήματος των Κ. Τσαλδάρη, Ν. Ζέρβα, Π. Αλεξανδρή και Στ. Γονατά κατέθεσαν στοιχεία παρόμοιας φύσης. Ενώπιον του δικαστηρίου προσκομίστηκαν έγγραφα του Υπουργείου Εσωτερικών που έθιγαν συμφωνίες αποσχιστικού χαρακτήρα στις οποίες είχε εμπλακεί το ΚΚΕ. Η ακροαματική διαδικασία αναλώθηκε ως επί το πλείστον στην αναψηλάφηση της «αντεθνικής» δράσης του Κομμουνιστικού Κόμματος, της οποίας τελευταίο σύμπτωμα ήταν η απεμπόληση των «εθνικών δικαίων». Από την άλλη μεριά, ωστόσο, οι εκδότες του «Ελληνικού Αίματος» όχι μόνο αρνήθηκαν να αποκαλύψουν τις πηγές τους, αλλά και απέτυχαν να προσκομίσουν οποιοδήποτε στοιχείο που να τεκμηριώνει τη γνησιότητα της συμφωνίας Ζαχαριάδη-«Γαβρίλοβιτς». Αποφεύγοντας να εκφράσει δικανική πεποίθηση ως προς την αυθεντικότητα των δημοσιευμένων εγγράφων, το δικαστήριο θεώρησε ότι οι κατηγορούμενοι δικαιολογημένα πίστεψαν σε αυτή εξαιτίας της στάσης του ΚΚΕ έναντι των διεκδικήσεων και της συνέντευξης Ζαχαριάδη στο «Εμπρός»: οι Πηνιάτογλου και Βοβολίνης δεν ενήργησαν με δόλο, ούτε ήταν ένοχοι εξύβρισης, αφού όσα δημοσίευσαν «ανταποκρίνονταν» στο πρόγραμμα των Ελλήνων κομμουνιστών. Σύμφωνα με το παράδοξο σκεπτικό, το κλίμα εθνικιστικής ψύχωσης δικαιολογούσε την δημοσίευση αδιασταύρωτων πληροφοριών.³⁵²

³⁵¹ *Ελληνικόν Αίμα* 24.10.1945.

³⁵² ΑΣΚΙ/ΑΕΔΑ, κ. 161 φ. 1, Πρακτικά του Δικαστηρίου των εν Αθήναις Πλημμελειοδικών. Συνεδρίασις της 23ης Οκτωβρίου 1945 (Εν Αθήναις 25.10.1945). *Ελληνικόν Αίμα* 25 & 26.10.1945. Κάποιοι εθνικόφρονες συγγραφείς αργότερα θα αποδώσουν στην ψεύτικη συμφωνία πρωτεύουσα σημασία για το ξέσπασμα του πολέμου, βλ. Π. Β. Παπαθεοδώρου, *Η Ερυθρά Συνωμοσία (Διατί πολεμά η Ελλάς.....)*, χ.τ.έ. 1948, σ.97.

Η καθυστερημένη προσχώρηση του ΕΑΜ στην ομήγυρη των «εθνικών διεκδικήσεων» και η φανερά απρόθυμη αποδοχή των πιο προβληματικών παραμέτρων τους από το ΚΚΕ, όπως της επαναχάραξης της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου,³⁵³ σε συνδυασμό με τη συστηματική αποδόμηση των θεωρητικών βάσεων του μεγαλοϊδεατισμού και τη διεθνιστική αλληλεγγύη προς τα βαλκανικά κομμουνιστικά καθεστώτα, έμοιαζαν προσπάθεια τετραγωνισμού του κύκλου. Συγχρόνως, η αξιοπιστία του κηρύγματος της ειρηνικής συμβίωσης και της βαλκανικής συνεργασίας υπονομευόταν από τα επιθετικά διαβήματα των γειτονικών κρατών, όπως της Βουλγαρίας που στα τέλη Απριλίου 1946 έθεσε επισήμως ζήτημα εξόδου στο Αιγαίο, απειλές για τις οποίες το ΚΚΕ άλλοτε τηρούσε αιδήμονα σιωπή και άλλοτε έφτανε να τις δικαιολογεί, μιλώντας για «φυσική απάντηση στις αντιβαλκανικές σκευωρίες της αγγλικής πολιτικής και στα εγκληματικά Σόφια-Μόσχα των μοναρχοφασιστών μας.»³⁵⁴ Η φαινομενική παραδοξότητα μεγεθύνεται αν αναλογιστούμε ότι το ΕΑΜ κατέθεσε το πιο προωθημένο πρόγραμμα «εθνικών διεκδικήσεων» τις παραμονές της Διάσκεψης της Ειρήνης στο Παρίσι (29.7-15.10.1946): Δωδεκάνησα, Κύπρος, Βόρειος Ήπειρος, Ανατολική Θράκη, «κατοχύρωσις» των συνόρων με τη Βουλγαρία.³⁵⁵ Αν μεγάλο μέρος αυτού του προγράμματος ήταν αμυντική αντίδραση στις μομφές για ελλιπή πατριωτισμό, η ιεράρχηση της Κύπρου ως «πιο δίκαια και απaráγραπτη εθνική διεκδίκηση»³⁵⁶ είχε στόχο να εκθέσει το αστικό μπλοκ και τις διεθνείς εξαρτήσεις του.³⁵⁷

Ωστόσο, όσο οι κομμουνιστές προσπαθούσαν να ομιλήσουν τη γλώσσα των εδαφικών διεκδικήσεων, να πλειοδοτήσουν στο αδιέξοδο παιχνίδι της χάραξης οροθετικών γραμμών επί χάρτου, να δείξουν ότι «είναι καλύτεροι Έλληνες από την

³⁵³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 292/3, Ελληνική Βασ. Χωρ/κή – Διεύθυνσις Ασφαλείας Θεσσαλονίκης – Γραφείον Ειδικής Ασφαλείας προς το Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Διεύθυνσις Ασφαλείας: «Ομιλία Αρχηγού ΚΚΕ Νικολάου Ζαχαριάδη» (Θεσσαλονίκη 14.4.1946).

³⁵⁴ Λ. Αποστόλου, «Πατριωτισμός και “πατριωτισμός”» *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1.6.1946.

³⁵⁵ ΑΑΑ, FO 371/58888/R11944, ΕΑΜ – Κεντρική Επιτροπή προς Προεδρείον Διασκέψεως Παρισίων (Αθήνα 30.7.1946).

³⁵⁶ «Εσωτερική πολιτική επισκόπηση» (στήλη) *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1.8.1946.

³⁵⁷ Αποτελεί ειρωνεία ότι την άνοιξη του 1947 η ελληνική κυβέρνηση θα επικαλεστεί την εαμική πλαισίωση των εδαφικών διεκδικήσεων για να αποκρούσει τις κατηγορίες των γειτονικών χωρών περί ελληνικού ιμπεριαλισμού. Βλ. ΑΑΑ, FO 371/67068/R6726, Commission of Investigation Concerning Greek Frontier Incidents (6.5.1947).

Ελληνική Κυβέρνηση και τους Εθνικιστές»,³⁵⁸ όχι μόνο παγιδευόταν σε αντιφάσεις, αλλά και δεν κατόρθωναν να γίνουν αποδεκτοί συνομιλητές, ενέτειναν τη σύγχυση στη βάση τους, δέχονταν να τεθεί υπό κρίση ο εθνισμός τους, εκχωρούσαν την πολιτική πρωτοβουλία στην άλλη πλευρά και νομιμοποιούσαν το πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης που εκείνη είχε ορίσει. Από εκεί και πέρα, ό,τι κι αν έλεγαν και έκαναν οι κομμουνιστές κατέληγαν να φαίνονται εθνικώς αφερέγγυοι. Οι εργολάβοι του αλυτρωτισμού φρόντιζαν για την ηθική τους απομόνωση. Διδακτικά είναι δύο στιγμιότυπα από τη δεύτερη φάση των μαζικών συγκεντρώσεων για τις «εθνικές διεκδικήσεις» το καλοκαίρι του 1946.³⁵⁹ Το μεγαλύτερο συλλαλητήριο της περιόδου έγινε στις 21 Ιουνίου του 1946 στη Θεσσαλονίκη υπό την αιγίδα του Συνασπισμού Εθνικής Δράσεως.³⁶⁰ Η εκδήλωση ήταν έντονα πολιτικά χρωματισμένη. Σύμφωνα με τον τύπο, στόχος της ήταν να ζητηθεί από τους Συμμάχους «η δικαίωση των απαραγράπτων εθνικών μας διεκδικήσεων» και από την κυβέρνηση «η πάταξις των εχθρών της Πατρίδος μας αναρχικών». Τα αιτήματα που σκιαγραφήθηκαν στη συγκέντρωση ήταν τουλάχιστον εξίσου ανεδαφικά με εκείνα του ΕΑΜ, όμως αυτό δεν εμπόδιζε τους διοργανωτές να συμπεριλάβουν στο ψήφισμα την αποδοκιμασία προς «την προδοτικήν στάσιν των αρνησιπατρίδων αναρχικών οι οποίοι στερούμενοι εθνικής συνειδήσεως και εξυπηρετούντες ξένα συμφέροντα, αντιδρούν εις τας ιεράς εθνικάς διεκδικήσεις.»³⁶¹ Όταν στη διάρκεια της επίσημης τελετής που διοργανώθηκε δύο εβδομάδες αργότερα στο Παναθηναϊκό Στάδιο, με αφορμή την απόφαση να κατακυρωθεί η Δωδεκάνησος στην Ελλάδα, κάποιοι από τους συγκεντρωμένους διαμαρτυρήθηκαν επειδή οι ομιλητές εξαίρεσαν την ενσωμάτωση της Κύπρου από τα υπόλοιπα «εθνικά δίκαια», ομάδες εθνικιστών και ένστολων προκάλεσαν συμπλοκές στις κερκίδες και επιδόθηκαν σε «ξυλοκόπημα των ταραξιών». Τουλάχιστον δεκατρία άτομα συνελήφθησαν και παραπέμφθηκαν στην εισαγγελία· όλα μεταξύ των

³⁵⁸ ΑΑΑ, FO 371/58888/R11944, D. W. Lascalles προς E. Bevin (3.8.1946).

³⁵⁹ Σχετικά με τον δεύτερο κύκλο αλυτρωτικών συλλαλητηρίων, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/8 και 1946/24/6.

³⁶⁰ Ήταν επιτροπή συντονισμού περισσότερων από 200 εθνικοφρόνων σωματείων της Βόρειας Ελλάδας που είχε συσταθεί τον Ιανουάριο του 1946 και τελούσε υπό την προεδρία του καθηγητή Βιζουκίδη. Βλ. *Εθνική Φλόγα* 27.5.1946· ΑΣΚΙ/ΑΓΔΚΔΜ, κ. 4 φ. 9, Συνασπισμός Εθνικής Δράσεως Βορείου Ελλάδος προς την Εθνικήν Οργάνωσιν «Σύλλογος Στρωμνιτισιωτών» (Εν Θεσσαλονίκη 12.6.1946).

³⁶¹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/8/6, Συνασπισμός Εθνικής Δράσεως προς τον Πρόεδρον Βουλής των Ελλήνων (Εν Θεσσαλονίκη 21.6.1946)· *Το Φως* 22.6.1946.

θυμάτων της επίθεσης. Σύμφωνα με ανακοινωθέν του υφυπουργείου Τύπου, εκείνοι που διατάραξαν την τάξη ήταν άτομα που φώναζαν «συνθήματα αντιτιθέμενα προς την εξωτερικήν πολιτικήν του Κράτους» - δηλαδή υπέρ της «Ένωσης» της Κύπρου.³⁶²

Από την εποχή της ανάδυσής τους στα χρόνια της Κατοχής, οι «εθνικές διεκδικήσεις» παρουσιάστηκαν από τους θιασώτες τους ως ύψιστο κρηπίδωμα των εθνικών επιδιώξεων, πεδίο αυτονόητης ομοφωνίας όλων των πραγματικών πατριωτών,³⁶³ ή, όπως είπε αργότερα ο Ναπολέων Ζέρβας, «σημείον, εφ' ου συμφωνούν πάντες οι γνήσιοι Έλληνες.»³⁶⁴ Ουσιαστικά, όμως, το πρόγραμμα εδαφικής εξάπλωσης της χώρας ποτέ δεν σχεδιάστηκε ως παράγοντας εθνικής ενοποίησης. Η αναβίβαση του αλτρωτικού εθνικισμού σε ομοίωμα του πατριωτισμού, ήταν βασικό στοιχείο για τον επαπροσδιορισμό του αντιθετικού διπόλου «εθνικό»-«αντεθνικό», με γνώμονα την επίκληση υπερβατικών αξιών για τον προορισμό της Φυλής και την ανάγκη εκπλήρωσής του μέσω ενός προγράμματος εδαφικής εξάπλωσης της χώρας στα «φυσικά» της σύνορα.³⁶⁵ Η προαγωγή των «εθνικών διεκδικήσεων» λειτούργησε αφενός ως μοχλός πολιτικού αποκλεισμού της Αριστεράς, αφετέρου ως εφελτήριο για την υπέρβαση των διαφορών των αντιπάλων της και την αναδιάταξη των αστικών συμμαχιών κάτω από το λάβαρο της εθνικοφροσύνης. Πράγματι, υπήρξαν ελάχιστα τα επιμέρους ζητήματα, στα οποία επιτεύχθηκε τόσο εκτεταμένη υπερκομματική συναίνεση, όσο για τις «εθνικές διεκδικήσεις». Το ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων και του εξωτερικού προσανατολισμού της Ελλάδας ήταν το βασικό ζήτημα διαφωνίας με τον «επαναστατικό» κομμουνισμό, όπως πίστευε ο Γεώργιος Παπανδρέου, και συγχρόνως αποτελούσαν την «βάσιν των επιδιώξεων του εθνικόφρονος κόσμου».³⁶⁶ Ωστόσο, η προπαγανδιστική εργαλειοποίηση της «Μεγάλης Ελλάδας» ως προϊόντος για εσωτερική κατανάλωση, δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην υποτίμηση της γνήσιας

³⁶² *Ακρόπολις* 9.7.1946· *Ελευθερία* 9.7.1946· *Εμπρός* 9.7.1946· *Ριζοσπάστης* 9.7.1946.

³⁶³ Κεντρική Επιτροπή Ελληνικών Δικαίων, «Προς τον ελληνικόν λαόν» *Δημοκρατία* 28.11.1944.

³⁶⁴ *Επίσημα Πρακτικά*, 1946, τόμ. Α, σ.31 (Συνεδρίαση της 18.5.1946).

³⁶⁵ Πρβ. Ν. Μπάλτα, «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936-1949 – Η έννοια της εθνικής ενότητας», σε Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2003, σ.130-137.

³⁶⁶ Γ. Παπανδρέου, «Το κρίσιμον έτος» *Ελλάς* 31.12.1945· *Το Φως* 26.3.1946.

λαϊκής της απήχησης, του συμβολικού της βάρους και της συναισθηματικής φόρτισης που προκαλούσε. Οι εθνικόφρονες δυνάμεις πέτυχαν μέσω του αλυτρωτισμού να συνδεθούν, αν όχι με την «εθνική ψυχή», τουλάχιστον με ευρείες μερίδες του πληθυσμού, από τα πολυπληθή μικροαστικά στρώματα μέχρι τις προσφυγικές κοινότητες. Συνεπαγωγικά, η αλυτρωτική εκστρατεία λειτούργησε ως συγκοινωνούν δοχείο με την αντικομμουνιστική ζύμωση και η αντιμαχία γύρω από τις «εθνικές διεκδικήσεις» υπήρξε όντως μια από τις σημαντικότερες ιδεολογικές αφετηρίες του εμφυλίου πολέμου.³⁶⁷

³⁶⁷ Μ. Π. Λυμπεράτος, «Εθνικές διεκδικήσεις και πολιτικοί αποκλεισμοί: η διαμόρφωση του ιδεολογικού υποστρώματος του Εμφυλίου Πολέμου», *Τα Ιστορικά* 34 (2001), σ.197-220. Επίσης βλ. Γιαννουλόπουλος, «“Ιστορία”», σ.168-185.

«Ακήρυκτος πόλεμος»:

Προσλήψεις της εμφύλιας αντιπαράθεσης, 1945-1946

Η ανάκληση – και χειραγωγήση – των κατοχικών βιωμάτων, τα αιτήματα εδαφικής εξάπλωσης και το πλέγμα αρνητικών στερεοτύπων προς τους μειονοτικούς πληθυσμούς και τους βόρειους γείτονες της Ελλάδας αποτέλεσαν το κύριο υπόστρωμα του ελληνικού αντικομμουνισμού της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Το ΚΚΕ παρουσιαζόταν εθνικώς αφερέγγυο, επειδή συνεχώς βρισκόταν στην απέναντι όχθη από την πλειονότητα του ελληνικού λαού που μοιραζόταν το πάθος για τα «εθνικά δίκαια» και τον αποτροπιασμό για την κτητική βουλιμία των βορείων γειτόνων της χώρας. «Παντού τα ΚΚ είναι εθνικόφρονα. Μόνον εις την Ελλάδα το ΚΚ είναι εναντίον πάσης εθνικής ιδέας», ομολόγησε το όργανο του Εθνικού Κόμματος. Στη χώρα μας, «[ο] κομμουνισμός είναι η πεμπτουσία του εαμοβουλγαρισμού.»³⁶⁸ Ενώ ο Βούλγαρος κομμουνιστής «είναι ο πλέον φανατικός εθνικόφρων», έγραψε ο Γεώργιος Βλάχος, ο Έλληνας σύντροφός του «απεργάζεται το τέλος του Έθνους και της Φυλής μας.»³⁶⁹ Πρόσθετο επιβαρυντικό στοιχείο ήταν ότι λειτουργούσε σαν αντηχείο των αιτιάσεων των όμορων κομμουνιστικών καθεστώτων, ασκώντας «πολιτικήν Βουλγαρικήν και Αλβανικήν πρωτίστως και δευτερευόντως μόνον Ελληνικήν.»³⁷⁰

Αμέσως μετά τη Βάρκιζα, το Κομμουνιστικό Κόμμα δέχτηκε καταϊγισμό πυρών για την υποτιθέμενη ανίερη συμμαχία του με τους Βούλγαρους στη Μακεδονία. Τα στοιχεία που είχαν συλλέξει ο Χρυσόχορδης και οι συνεργάτες του κοινολογήθηκαν ευρύτατα και χρησιμοποιήθηκαν ως πρωτογενές υλικό για πολλά εκλαϊκευτικά δημοσιεύματα καταγγελίας.³⁷¹ Παράλληλα, μια πλημμυρίδα πειστηρίων

³⁶⁸ «Ποιοι είναι οι θανάσιμοι εχθροί της δημοκρατίας» *Εθνική Φλόγα* 21.1.1946.

³⁶⁹ Γ.Α.Β., «Σκέψεις μετά το Στάδιον» *Η Καθημερινή* 30.9.1945.

³⁷⁰ Γ.Ν.Δ., «Η Μεγάλη Ελλάς» *Ελληνικόν Αίμα* 19.9.1945.

³⁷¹ Μεταξύ άλλων, βλ. «Φωτιά και σίδηρο στη Μακεδονία» *Το Φως* 20-29.4.1945· «Η βορειοανατολική Ελλάς στα νύχια της βουλγαρικής ύαινας» *Το Φως* 27.4-31.5.1947· Ε. Θωμόπουλος, «Τετραπλή συνωμοσία κατά της Βορείου Ελλάδος» *Ακρόπολις* 6.11-2.12.1945· Ε. Θ. Γρηγορίου, *Το Βουλγαρικόν όργιον αίματος εις την Δυτικήν Μακεδονίαν*, Αθήναι: Πυρσός, 1947.

«εθνικής μειοδοσίας»³⁷² κατέκλυσε την επικαιρότητα την εποχή, συνεχίζοντας τον προπαγανδιστικό πόλεμο που είχε ξεκινήσει στην Κατοχή. Ο δεξιός τύπος, οι εθνικόφρονες οργανώσεις και ο κρατικός μηχανισμός ασφαλείας διακίνησαν τεκμήρια κάθε είδους (διαταγές, εγκυκλίους και προκηρύξεις) που, έχοντας ως γεωγραφικό επίκεντρο την κατοχική Βόρεια Ελλάδα, παρουσίαζαν την εαμική αντίσταση ομοτράπεζο των βουλγαρικών αρχών. Κάποια ήταν εν μέρει ή καθ' ολοκληρία χαλκευμένα, ενώ άλλα ήταν αυθεντικά, όμως ερμηνεύονταν έξω από το ιστορικό τους πλαίσιο. Για παράδειγμα, έγινε ιδιαίτερη χρήση φωτογραφικού υλικού και άλλων εφημέρων από την εποχή της «εαμοβουλγαρικής» συνδιοίκησης στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Όμως, αντί για αποτυπώσεις της παράδοσης της εξουσίας στον ΕΛΑΣ, με τρόπο ηθικά επιλήψιμο βεβαίως, παρουσιάζονταν κατά τελεία αντιστροφή της πραγματικότητας ως αποδείξεις της εκχώρησης ελληνικών εδαφών στους Βουλγάρους.³⁷³

Ο τρόπος που έγινε η απελευθέρωση από το βουλγαρικό ζυγό στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη είχε βιωθεί από μερίδα του πληθυσμού ως συνέχεια της βουλγαρικής Κατοχής, ενώ η ισχύς του ΣΝΟΦ στις δυτικομακεδονικές επαρχίες είχε σωρεύσει δυσaréσκεια. Η παρατεταμένη περίοδος της «εαμοκρατίας» είχε διχάσει περαιτέρω τις τοπικές κοινωνίες. Η εξίσωση κομμουνιστών και Βουλγάρων απέκτησε περιωπή στη Βόρεια Ελλάδα. Αν και η προαναφερθείσα έκθεση των πανεπιστημιακών καθηγητών για τα βουλγαρικά εγκλήματα στη Μακεδονία και Θράκη δεν περιείχε αιχμές εναντίον των κομμουνιστών, τουλάχιστον δύο μέλη της υπέβαλαν χωριστά εμπιστευτικά υπομνήματα σε τελείως διαφορετικό πνεύμα. Ο Δημήτριος Χόνδρος επισήμανε τη συνεργασία του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με Βούλγαρους παρτιζάνους και στρατιωτικούς, σημειώνοντας ότι «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και Βούλγαροι εις την συνείδησιν της μεγίστης πλειονότητος των κατοίκων απολύτως ταυτίζονται.» Ο Νικόλαος Βλάχος πλειοδότησε, αναφέροντας ότι πολλοί εθνικόφρονες κάτοικοι ένιωθαν ότι η «εαμοκρατία» υπήρξε χειρότερη της βουλγαροκρατίας, με αποτέλεσμα να «θεωρούν τους οπαδούς του ΕΑΜ και εχθρούς της βασιλείας ως Βουλγάρους και

³⁷² Όπως για παράδειγμα την προκήρυξη του υποτιθέμενου «Τμήματος Σλαυοφώνων» του ΕΑΜ Θεσσαλονίκης που έφερε στη δημοσιότητα η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης, βλ. *Η Βραδυνή* 29.1.1945. Το σχετικό πλαστογράφημα βρίσκεται σε ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/3/54.

³⁷³ Βλ. Κωνσταντάρης, *Αγώνες*, σ.236-237, 349-350, 355, 385-388· Κ. Ψυλλίδης, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου 1941-1944*, Αλεξανδρούπολη: «Γραφίς», 1999, σ.108-109· Γρηγοριάδης, *Βρετανοί*, τόμ. Η, σ.682-683.

[να] αποστρέφονται αυτούς περισσότερον των Βουλγάρων.»³⁷⁴ Βασιλόφρονες παρατηρητές προχωρούσαν ένα βήμα παραπάνω, υποστηρίζοντας ότι οι Βούλγαροι ταυτίζονταν στη συνείδηση των Βορειοελλαδιτών όχι μονάχα με τους εαμίτες, αλλά με κάθε δημοκρατικό στοιχείο. «Η Βόρειος Ελλάς τον κάθε δημοκράτη μη βασιλόφρονα τον χαρακτηρίζει εχθρόν της Πατρίδος», έγραψε ο Βοβολίνης που συνόδευσε το νεοφώτιστο του βασιλισμού Γονατά σε περιοδεία του. «Τον ταυτίζουν με τον Κομμουνιστήν. Ή βασιλόφρων είσαι ή Βούλγαρος.»³⁷⁵ Μόνο η προσήλωση στο Στέμμα, εξυπακούοταν, ήταν ασφαλές εχέγγυο πατριωτισμού.

Ο λόγος αυτός παρείχε ιδεολογική νομιμοποίηση στον αντιεαμικό διωγμό. «Εάν εν τη λοιπή Ελλάδι εις οπαδός του ΕΑΜ είναι ένας κακός και επιζήμιος Έλλην, εδώ εις τοιούτος είναι ένας Λαμπρός και Φωτεινός Υπερβούλγαρος», ανέφερε χαρακτηριστικά έκθεση Ταξιαρχίας της Εθνοφυλακής λίγο μετά την εγκατάστασή της στη Βέροια.³⁷⁶ Θεωρητική βάση της «Λευκής Τρομοκρατίας», ανέφερε έκθεση της Νομαρχιακής Επιτροπής Πέλλας του ΕΑΜ, ήταν ο αντισλαβισμός: «Καθένας που τολμά να πη πως είναι εαμίτης, ελασίτης ή απλώς δημοκρατικός, υβρίζεται ως εαμοβούλγαρος και εγκληματίας.»³⁷⁷ Πρόθυμοι εθνικόφρονες της υπαίθρου Μακεδονίας τροφοδοτούσαν τις αρχές με λίστες «Εαμοβουλγάρων» συγχωριανών τους, στους οποίους συγκατέλεγαν ελληνόφωνους και σλαβόφωνους, παλιούς εγγραφέντες στα μητρώα της Βουλγαρικής Λέσχης και μέλη του ΕΑΜ και της Εθνικής Αλληλεγγύης. Ακόμη και πρόσωπα που είχαν να επιδείξουν διαπιστευτήρια εθνικής δράσης και είχαν έμπρακτα αντιταχθεί στον αυτονομισμό, δεν γλίτωσαν το χαρακτηρισμό του «Οχρανίτη».³⁷⁸ Η «σλαβοκομμουνιστική» απειλή έφτασε να

³⁷⁴ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 373, Δ. Χόνδρος προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως: «Περί της εν Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη καταστάσεως» (Αθήναι 31.5.1945)· Ν Βλάχος προς Γεώργιο Β' (χ.χ.). Πρβ. Χατζηβασιλείου, *Βιώματα*, σ.300-303.

³⁷⁵ Σ. Βοβολίνης, «Εντυπώσεις και σκίτσα από το ταξίδιον του αρχηγού των Εθνικών Φιλελευθέρων εις την Θεσσαλονίκην» *Ελληνικόν Αίμα* 30.9.1945. Ομοίως βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 439, Χ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β' (31.3.1945).

³⁷⁶ ΔΙΣ, φ. 7/Α/57α, 7η Ταξιαρχία – Επιτελείον Γραφείον Πληροφοριών, «Έκθεσις επί της Γενικής Καταστάσεως της Δυτικής Μακεδονίας» (Εν Βερροία 4.4. 1945).

³⁷⁷ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 498 Φ=30/6/176α, Νομαρχιακή Επιτροπή ΕΑΜ Νομού Πέλλας, Ατιτλο υπόμνημα (χ.χ.)

³⁷⁸ ΔΙΣ, φ. 5Β-6/Α/45, Ανθ/γός Ι. Γιαννουλόπουλος προς την Ανωτ. Στρατ. Διοίκηση Κεντ. Μακεδονίας (Γραφείον Π^{ον}): «Υποβολή εκθέσεως» (Εν Θεσσαλονίκη 23.3.1945)· φ. 5Β-6/Α/133, 148 Τάγμα Εθνοφυλακής, Δελτίον Πληροφοριών 4ης Ιουνίου 1945 (Εν Πολυγύρω 5.6.1945)·

διογκωθεί σε τέτοιο υπερθετικό βαθμό, ώστε δεξιές εφημερίδες δεν είχαν ενδοιασμούς να διακινούν χονδροειδείς υπερβολές, όπως ότι «Βουλγαρόφωνοι καθοδηγηταί» υποκινούσαν απεργίες στην Κρήτη ή ότι μέλη «του αυτονομιστικού κινήματος Μακεδονίας» είχαν συλληφθεί από λιμενοφύλακες της Σύρου.³⁷⁹

Ο εθνικόφρων τύπος, αναπαράγοντας στοιχεία του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως και εντεταλμένων πληροφοριοδοτών, αναμετέδιδε καθημερινά ότι «Συμμορίες Βουλγάρων οχρανιτών και κομμουνιστών τρομοκρατούν», «Οχρανίται και εαμοβούλγαροι εν στενή συνεργασία οργιάζουν», «Ενοπλοι Σέρβοι, Βούλγαροι και Ελασίται ετοιμάζονται να εισβάλουν εις την Ελλάδα» κ.ά.³⁸⁰ Στόχος όλων των από κοινού δρώντων στις βόρειες επαρχίες, σύμφωνα με κρατικές υπηρεσίες, ήταν «η αυτονόμησις της Μακεδονίας και η εξόντωσις του Εθνικιστικού στοιχείου»³⁸¹ Η δυσκολία - ή και άρνηση - του εθνικόφρονος κόσμου να κατανοήσει τη ρευστότητα των εθνοτικών ταυτοτήτων και των πολιτικών στρατηγικών στη Μακεδονία, δημιούργησε ένα πλέγμα αντικομμουνιστικών αναφορών, όπου οι βλέψεις των σλαβικών κρατών, η αυτονομιστική δράση μερίδας Σλαβομακεδόνων και η ισοτιμία των μειονοτήτων που υποστήριζε το ΕΑΜ παρουσιάζονταν σαν μια ενιαία πλατφόρμα υπονόμευσης του εθνικής ανεξαρτησίας. Από την άλλη πλευρά, η ιδεολογική συγγένεια του ΚΚΕ με τα νεοπαγή κομμουνιστικά καθεστώτα της Βαλκανικής, σε συνδυασμό με τη «θρασεία» γλώσσα που μεταχειρίζονταν οι Γιουγκοσλάβοι, Βούλγαροι και Αλβανοί ηγήτορες για να καυτηριάσουν τη «μοναρχοφασιστική τρομοκρατία» στην Ελλάδα και να εγείρουν αξιώσεις σε βάρος της, αρκούσαν να πείσουν - όσους ήταν πρόθυμοι να πειστούν - ότι συνιστούσαν «μία και ενιαία απειλή κατά της Ελλάδος. Και η απειλή αυτή είναι η σλαυϊκή συνωμοσία.»³⁸² Πολιτογραφώντας τον εντός των τειχών εχθρό ως θεμελιωδώς

ΙΑΜ/ΑΓΔΒΕ, φ. Β/23/1/2, Διοικήσεις Χωρ/κής Σερρών – Γραφείον Εθνικής Ασφαλείας προς την Γεν. Δ/σιν Βορείου Ελλάδος: «Περί του ποιού του Κων/νου Γ. κατοίκου Καλών Δένδρων» (Σέρραι 4.9.1945)· Ν. Μούστος, *Αναμνήσεις από τα χρόνια της Κατοχής, της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη 1996, σ.153-157.

³⁷⁹ *Η Βραδυνή* 19.6.1945 & 12.3.1946.

³⁸⁰ Τα ενδεικτικά παραθέματα σε *Το Φως* 18.5, 26.6 & 14.7.1945.

³⁸¹ ΔΙΣ, φ. 5Β-6/Α/11, Νομαρχία Φλωρίνης προς το Υπουργείον Εσωτερικών (Εν Φλωρίνη 1.9.1945).

³⁸² «Η σλαυϊκή συνωμοσία» *Ακρόπολις* 21.10.1945. Σε πολυδιαφημισμένη σειρά ρεπορτάζ που δημοσιεύτηκε στην ίδια εφημερίδα, υποστηρίχθηκε ότι η πολυπλόκαμη συνωμοσία είχε τεθεί σε εφαρμογή από το Σεπτέμβριο του 1941. Βλ. Ε. Θωμόπουλος, «Τετραπλή συνωμοσία κατά της Βορείου Ελλάδος» (4ο) *Ακρόπολις* 9.11.1945.

αλλότρια απειλή, ο Δραγούμης έγραψε τον Ιανουάριο του 1946 ότι στη Μακεδονία δρούσαν τρεις εχθρικές προπαγάνδες: η βουλγαρική, η γιουγκοσλαβική και η κομμουνιστική.³⁸³ Τον είχαν προλάβει οι στρατιωτικές αρχές που, ακολουθώντας τη διοικητική πρακτική των μεσοπολεμικών υπηρεσιών ασφαλείας, ήδη συναριθμούσαν τον κομμουνισμό μεταξύ των «ξένων προπαγανδών», πλάι στις κατασκοπευτικές δραστηριότητες γειτονικών χωρών και τις ξενόφρονες μειονότητες.³⁸⁴

Η εαμική Αριστερά συστηματικά δεχόταν συνεχείς βολές ως αρωγός της ανθελληνικής εκστρατείας του διεθνούς κομμουνισμού, ιδιαίτερα μετά τη σοβιετική καταγγελία της βρετανικής παρουσίας στην Ελλάδα τον Ιανουάριο του 1946. Η διατύπωση της στρατηγικής της «μαζικής λαϊκής αυτοάμυνας» και η απόφασή της να απέχει από τις βουλευτικές εκλογές την αναγόρευσαν σε εντολοδόχο των εχθρών της χώρας. Η εθνικόφρων παράταξη παρουσίασε τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946 με όρους υπαρξιακούς, σαν ένα τρομακτικής σημασίας ξεκαθάρισμα λογαριασμών με το σλαβισμό και τον κομμουνισμό. Αμφιταλαντεύσεις δεν χωρούσαν όταν το διακύβευμα δεν ήταν η εξουσία, ούτε καν το «κοινωνικό καθεστώς», αλλά η εθνική αυθυπαρξία. Ενώ η αποχή ήταν «το κήρυγμα των εχθρών της Ελλάδος και του Ελληνικού λαού», συμμετοχή στις εκλογές ισοδυναμούσε με ψήφο υπέρ της Ελλάδας: «Όσοι ψηφίσουν θα είναι Ελλάς. Όσοι δεν ψηφίσουν θα είναι Βουλγαρία.»³⁸⁵ «Οι Έλληνες θα κληθούν να εκλέξουν μεταξύ της Ελλάδος και της μη-Ελλάδος», έγραψε το «Ελληνικόν Αίμα», διότι «πρέπει [...] να μετρηθώμεν οι Έλληνες και οι εγχώριοι Βούλγαροι δια να γνωρίζομεν αν θα μείνωμεν Ελλάς ή αν θα γίνωμεν Βουλγαρική επαρχία.»³⁸⁶ Πιο συγκεκριμένα, η καθαρή εντολή προς την

³⁸³ Φ. Δραγούμης, *Προσοχή στη Βόρειαν Ελλάδα 1945-1948*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1949, σ.21-26.

³⁸⁴ ΔΙΣ, φ. 1410/A/37, Α.Δ.Χ. Δυτ. Μακεδονίας – Γραφείον Εθν. Ασφαλείας προς το Υπουργείον Εσωτερικών – Γεν. Δ/σιν Χωρ/κής, «Δελτίον Πληροφοριών μηνός Μαΐου 1945» (Εν Κοζάνη 5.6.1945)· φ. 1005/B/13, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Διεύθυνσις Πληροφοριών, «Εκθεσις Επιτελούς Δ/σεως Πληροφοριών Ταγ/χου Πυρ/κού Βρεττού Επαμεινώνδα συνοδεύσαντος τον Αρχηγόν του Γ.Ε.Σ. εν τη επιθεωρήσει των φρουρών των Β. Επαρχιών από 30-11-45 με 17-12-45» (Αθήναι 20.12.1945).

³⁸⁵ «Εκλογάς! Εκλογάς! Εκλογάς!» *Η Βραδυνή* 8.2.1946· «Αποχή, είναι το κήρυγμα των εχθρών της Ελλάδος και του Ελληνικού λαού» *Η Βραδυνή* 27.3.1946. Ομοίως βλ. «Ένας είνε ο εχθρός» *Ακρόπολις* 26.3.1946· *Νεολόγος* 31.3.1946.

³⁸⁶ Κ. Βοβολίνης, «Υπέρ όλων ο αγών» *Ελληνικόν Αίμα* 13.2.1946· «Κρίσεις και απόψεις» (στήλη) *Ελληνικόν Αίμα* 28.3.1946.

Ηνωμένη Παράταξη Εθνικοφρόνων, προειδοποιούσαν τους αναγνώστες τους οι συντηρητικές εφημερίδες, δινόταν για να αποφύγουμε «την περίπτωσιν Βουλγαρικών ορδών εισερχομένων δια τέταρτην φοράν εις το έδαφός μας», «[ν]α μη λέγωμεν χλιεπτο ψωμί», «να μη γίνωμεν Ουζμπεκιστάν», «[ν]α μη υποδουλωθούμεν στους Σλαύους.»³⁸⁷ Οι πολιτικοί ηγέτες της Δεξιάς και της Κεντροδεξιάς χρησιμοποίησαν παρόμοιο διλημματικό λόγο με τις εφημερίδες. Ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης έγραψε – μετά λόγου γνώσεως, όπως αποδείχτηκε – σε φιλική του εφημερίδα ότι η ψήφος έπρεπε «να ξεχωρίση άπαξ δια παντός τους Έλληνας από τους μη Έλληνας.»³⁸⁸ Για το Ναπολέοντα Ζέρβα ήταν μία «μάχη [...] μεταξύ του έθνους και των κακή τη μοίρα γεννηθέντων εις ελληνικήν γην [...] οι οποίοι έγιναν αργυρώνυτα και ασυνείδητα όργανα των ολετήρων του έθνους μας και της φυλής μας.»³⁸⁹ Η εκλογική διαδικασία ήταν στην πραγματικότητα «αγών κατά των εχθρών της Πατρίδος», είπε στον Πειραιά ο Πέτρος Μαυρομιχάλης, ο σκληρότερος αντικομμουνιστής εκ των μελών της διοικούσας επιτροπής των Λαϊκών· στη Θεσσαλονίκη είχε γίνει περισσότερο γλαφυρός: «Ο εκλογικός αγών [...] δεν είναι αγών προγραμμάτων, αλλά αγών υπάρξεως ή μη της φυλής μας.»³⁹⁰ Πράγματι, το νόημα της εκλογής στερούνταν θετικού περιεχομένου, δεν αφορούσε την ύπαρξη ενός πειστικού και επεξεργασμένου προγράμματος διακυβέρνησης. Ήταν μια ψήφος αρνητική, μια ψήφος αντιαμικής αποδοκιμασίας. Η άνετη νίκη που κατήγαγε το Λαϊκό Κόμμα και οι σύμμαχοί του δεν αντικατόπτριζε την πραγματική δύναμη των συντηρητικών και των βασιλοφρόνων, γεγονός που δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στον κατακερματισμό και το θολό στίγμα του Κέντρου, ούτε στο συστηματικό εκφοβισμό της υπαίθρου από μοναρχικούς μπράβους. Για πολλούς αστούς και μικροαστούς εκλογείς, οι οποίοι δεν είχαν αναφορές στον παλαιό αντιβενιζελισμό, η ψήφος στη Δεξιά φαίνεται ότι ήταν μια επιλογή «αποστροφής στον Κομμουνισμό, όχι μόνο ως αριστερή κίνηση, αλλά ως μια αντιπατριωτική οργάνωση που παίρνει διαταγές από τους Σλάβους.»³⁹¹

³⁸⁷ «Η Ναουρού» *Ακρόπολις* 16.3.1946· Β., «Το φράγμα» *Εμπρός* 29.3.1946.

³⁸⁸ Κ. Τσαλδάρης, «Εθνικόν προσκλητήριο» *Ανεξαρτησία* 25.3.1946. Προκηρύξεις εθνικόφρονος προέλευσης εκείνης της εποχής προειδοποιούσαν τους εργαζόμενους ότι το εκλογικό βιβλιάριο ήταν η ελληνική τους ταυτότητα, βλ. ΠΠΠ/ΑΓΠ, φ. 11/3/1, «Εργάται! μη γίνεσθε δειλοί!» (χ.χ.).

³⁸⁹ *Μακεδονία* 26.3.1946.

³⁹⁰ *Το Φως* 5.3.1946· *Ακρόπολις* 22.3.1946.

³⁹¹ AAA, FO 371/58688/R6516, C. Norton προς Sir A. Sargent (15.4.1946). Έχει επισημανθεί ότι η μεταστροφή πληθυσμών της υπαίθρου της Βόρειας Ελλάδας προς τα κόμματα της Δεξιάς, η

Παρά τις υποσχέσεις της νέας «λαοπρόβλητης» κυβέρνησης, οι συνθήκες ασφαλείας στη Βόρεια Ελλάδα κάθε άλλο παρά εξομαλύνθηκαν. Οι ανταρτικές ομάδες της υπαίθρου πύκνωσαν και προοδευτικά κλιμάκωσαν τη δράση τους. Ειδικά η Δυτική Μακεδονία ήταν μια πρώιμη εστία εμφυλίου πολέμου. Οι ιδιάζουσες τοπικές συνθήκες, όπως ο εθνοτικός παράγοντας και η γειτνίαση με κράτη υπό κομμουνιστικό καθεστώς, διαφοροποίησαν και μεσοπρόθεσμα αυτονόμησαν τις εξελίξεις από τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη χώρα. Η παρουσία νοφικών ομάδων ήταν πραγματικότητα από το καλοκαίρι του 1945. Στην ίδια περιοχή δρούσαν και πρώην ελασίτες, από εκείνους που είχαν διαφύγει στις γειτονικές χώρες μετά τη Βάρκιζα και επανέρχονταν υπακούοντας οδηγίες του ΚΚΕ για τη συγκρότηση «μαζικής λαϊκής αυτοάμυνας». Παράλληλα, σημειώνονταν μεθοριακά επεισόδια με τμήματα του γιουγκοσλαβικού και βουλγαρικού στρατού.³⁹² Τελικά, ήταν μια σειρά εκθέσεων της Διοίκησης Χωροφυλακής Θεσσαλίας που έθεσε σε κίνηση τον κρατικό μηχανισμό. Σύμφωνα με τα στοιχεία που είχε συγκεντρώσει, το ΚΚΕ ήταν έτοιμο να εγκαινιάσει μια περίοδο ανωμαλίας και πολιτικής τρομοκρατίας, αφού είχε δώσει εντολή να ανασυγκροτηθεί ο ΕΛΑΣ και να σχηματιστούν ένοπλες δυνάμεις στη ζώνη βορείως του Ολύμπου. Συγχρόνως, γινόταν μια παρεμπίπτουσα μνεία στην πληροφορία ότι προπαρασκευαζόταν «χωριστικόν κίνημα» στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία.³⁹³ Ενώ όμως η Διοίκηση Χωροφυλακής ζητούσε κυρίως την ενίσχυση των σωμάτων ασφαλείας, ο αποδέκτης των πληροφοριών, ο υπουργός Δημοσίας

σημαντικότερη μετατόπιση μερίδας του εκλογικού σώματος που σημειώθηκε στα μεταπολεμικά χρόνια, οφειλόταν στις διαιρετικές τομές που προκάλεσαν οι τοπικές εμφύλιες συγκρούσεις και η ανακίνηση του Μακεδονικού, βλ. Σ. Ν. Καλύβας, «Ανορθόδοξος πόλεμος και εκλογική συμπεριφορά: Ο εμφύλιος ως διαιρετική τομή», σε Β. Κ. Γούναρης, Σ. Ν. Καλύβας & Ι. Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, εμφύλιος, Κύπρος*, Αθήνα: Πατάκης, 2010, σ.130-136.

³⁹² Για τις πρόωρες συνθήκες εμφυλίου πολέμου στη Δυτική Μακεδονία, βλ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Β, σ.90-119· Βόγλης, *Αδύνατη*, σ.116-119.

³⁹³ ΓΑΚ-ΚΥ, ΑτΒΑ, φ. 292/3, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή – Δ/σις Χωρ/κής Θεσσαλίας – Γραφείον Εθνικής Ασφαλείας προς Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Γεν. Δ/σιν Χωρ/κής – Δ/σιν Ασφαλείας: «Πληροφορίαι επί της τακτικής των Κομμουνιστών» (Λάρισα 20.5.1946)· Ελληνική Βασιλική Χωρ/κή – Ανωτέρα Δ. Χ. Θεσσαλίας – Γραφ. Εθν. Ασφαλείας προς το Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Γεν. Δ/σιν Χωρ/κής – Δ/σιν Ασφαλείας: «Περί ενεργειών του Κ.Κ.Ε. προς τρομοκράτησιν των Εθνικιστών» (Λάρισα 20.5.1946)· Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή – Διοίκησης Θεσσαλίας – Γραφείον Εθνικής Ασφαλείας προς το Αρχηγείον Β. Χωροφυλακής – Τμήμα Ασφαλείας: «Περί του παρασκευαζομένου Κομμουνιστικού κινήματος» (Εν Λαρίση 22.5.1946).

Τάξεως, Κωνσταντίνος Ρέντης, πρόσθεσε μία ακόμη παράμετρο σε άκρως απόρρητο έγγραφο που απηύθυνε στον πρωθυπουργό στις 28 Μαΐου 1946. Παρότι εμφανιζόταν αισιόδοξος για την πρόοδο που σημειωνόταν στο μέτωπο της δημόσιας ασφάλειας, οι κατασταλτικές δυνάμεις του Κράτους αδυνατούσαν προσωράς να καταστείλουν εντελώς την έκνομη δραστηριότητα. Παραδεχόταν ότι οι άτακτες αντικομμουνιστικές ομάδες συνιστούσαν πρόβλημα, ήταν όμως η άκρα αριστερά που διέπραττε ενέργειες άφταστης εγκληματικότητας, «ίνα επί τη βάσει προδιαγεγραμμένου στοιχείου επιτευχθή η καταβαράθρωσις της εννοίας του Ελληνικού Κράτους και η βιαία κατάργησις των εθνικών παραδόσεων και ιδεωδών του Έθνους.» Οι βρετανικοί ενδοιασμοί στις παρακλήσεις να αναβαθμιστεί η δύναμη και ο εξοπλισμός των σωμάτων ασφαλείας, αλλά και οι συνταγματικές εγγυήσεις των οποίων απολάμβανε η Αριστερά, δεν επέτρεπαν να εδραιωθεί το αίσθημα ασφάλειας «εις την μέγιστην πλειοψηφίαν των εθνικώς σκεπτομένων γνησίων Ελλήνων». Γι' αυτό, σημείωνε ο υπουργός, η κυβέρνηση όφειλε να μελετήσει τη λήψη προληπτικών μέτρων. Ένας από τους λόγους που επικαλούνταν ο Ρέντης ήταν η πιθανότητα δημιουργίας επικίνδυνων καταστάσεων στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, που, αν και τις θεωρούσε συνάρτηση «εξωτερικών ζυμώσεων», εκτιμούσε ότι στη χειρότερη περίπτωση μπορούσαν να φτάσουν «μέχρι της εφαρμογής απαθλιωτικής ενεργείας κατά του Λαού δια των τοπικών εμπρησμών της επικειμένης σιτεσοδείας».³⁹⁴

Η δυσανάλογη απάντηση της κυβέρνησης ήταν το Γ' Ψήφισμα «περί εκτάκτων μέτρων κατά των επιβουλευομένων την Δημοσίαν τάξιν και την ακεραιότητα της χώρας», το οποίο εγκρίθηκε στις 18 Ιουνίου 1946. Ήταν πρώτο βαρύνον μεταπολεμικό νομοθέτημα για τον περιορισμό της δράσης της Αριστεράς. Παρότι ο Ρέντης πουθενά δεν είχε κάνει λόγο περί αποσχιστικού κινδύνου, η εισηγητική έκθεση του Ψηφίσματος συμπέρανε ότι «[α]ι εντός της Επικρατείας αιματηραί αναρχικαί εκδηλώσεις [...] στρέφονται πολλάκις κατ' αυτής ταύτης της ακεραιότητος της πατρίδος.»³⁹⁵ Ίσως επηρεασμένη από την περιρρέουσα

³⁹⁴ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 292/3, Υπουργός Δημοσίας Τάξεως προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Κ. Τσαλδάρην (Εν Αθήναις 28.5.1946).

³⁹⁵ *Η Καθημερινή* 7.6.1946. Μόνο μετά την κατάθεση του νομοσχεδίου έφτασαν στα χέρια της κυβέρνησης στρατιωτικές εκθέσεις που παρουσίαζαν την ανταρτική δράση να έχει απώτερο στόχο τη δημιουργία «ζητήματος Μακεδονίας», βλ. ΔΙΣ, φ. 10/Α/129, Β.΄ Σώμα Στρατού – Διοικητής, «Συνοπτική έκθεσις περί της καταστάσεως της Δημοσίας Τάξεως εν Δυτική Μακεδονία και Θεσσαλία» (Εν ΒΣΤ 904 10.6.1946)· Γ' Σώμα Στρατού προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Δ/σιν

ατμόσφαιρα, ίσως για λόγους ευκολίας, η κυβέρνηση προτίμησε να επαναφέρει σε ισχύ τη λογική του «ιδιωνύμου» του 1929.³⁹⁶ Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του νέου νομοθετήματος:

«Ὅστις θέλων να αποσπάσῃ εν μέρος εκ του όλου της Επικρατείας, ή να ευκολύνῃ τα προς τούτο το τέλος τείνοντα σχέδια, συνώμοσεν ή διήγειρε στάσιν ή συνεννοήθη με ξένους, ή κατήρτισεν ενόπλους ομάδας, ή έλαβε μετοχήν εις τοιαύτας προδοτικές ενώσεις τιμωρείται με θάνατον.»

Παράλληλα, προβλέπονταν βαριές ποινές φυλάκισης, που μπορούσαν να φθάσουν μέχρι την ισόβια κάθειρξη, για κάθε εκ προθέσεως προπαρασκευαστικές προς τούτο ενέργειες, στις οποίες περιλαμβανόταν ρητώς και οποιαδήποτε «αμέσως ή εμμέσως γενομένη προσπάθεια προς διάδοσιν, ανάπτυξιν και εφαρμογήν ιδεών τεινουσών εις απόσπασιν ή αυτονόμησιν μέρους της Επικρατείας, ή η ενέργεια προσηλυτισμού εις τας ιδέας ταύτας.»³⁹⁷ Η εξομοίωση πράξεων και ιδεών και ο κολασμός αμφοτέρων υπηρετούσε προφανείς σκοπιμότητες. Η κατηγορία του «αντεθνικού» εγκλήματος, εξ αντικειμένου αόριστου, μπορούσε να διασταλεί κατά το δοκούν ώστε να συμπεριλάβει οποιεσδήποτε συμπεριφορές απέκλιναν από την πολιτική ορθοδοξία. Η διάχυση της έννοιας του «αντεθνικού» εγκλήματος βασίστηκε στην κοινοβουλευτική συναίνεση, παρά τις επιμέρους διαφωνίες, ότι η «ανατρεπτική» δραστηριότητα στις βόρειες επαρχίες εξυπηρετούσε τους Βόρειους γείτονες. Η ανάγκη να αντιμετωπιστούν με μεγαλύτερη αυστηρότητα τα προσδιοριζόμενα από το Γ΄ Ψήφισμα αδικήματα, τα οποία διαπράττονταν στις «Νέες Χώρες», αντικατοπτρίζεται στη σύσταση ένδεκα Εκτάκτων Τοπικών Στρατοδικείων με ζώνες δικαιοδοσίας τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη.³⁹⁸

Πληροφοριών): «Περί της υπαρχούσης καταστάσεως και των ληπτέων μέτρων» (Θεσσαλονίκη 12.6.1946), σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, Αθήνα 1998, τόμ. Β, σ.266-273.

³⁹⁶ Τέσσερις μήνες νωρίτερα η κυβέρνηση Σοφούλη είχε καταργήσει τη μεταξική μετεξέλιξη του «ιδιωνύμου», το Ν. 1075/1938, βλ. ΦΕΚ 30/Α/5.2.1946.

³⁹⁷ ΦΕΚ 197/Α/18.6.1946.

³⁹⁸ Βλ. ΦΕΚ 198/Α/20.6.1946. Μέσα στα επόμενα τρία χρόνια ιδρύθηκαν άλλα δεκατρία στρατοδικεία στην υπόλοιπη επικράτεια. Γενικά, για το Γ΄ Ψήφισμα βλ. Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί Θεσμοί*, σ.502-504. Για τα μεταπολεμικά στρατοδικεία, βλ. Ν. Σ. Μιχιώτης, *Τα έκτακτα στρατοδικεία της περιόδου, 1946-1960*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2007.

Αντίθετα με ό,τι πιστεύεται, το Γ΄ Ψήφισμα δεν ήταν απάντηση στην εμφάνιση αυτονομιστικού κινήματος. Μπορούμε πλέον να υποστηρίξουμε ότι ήταν ένας εύσημος τρόπος για την κυβέρνηση να παρακάμψει τις συνταγματικές δικλίδες και να καταστείλει τη δράση της εαμικής Αριστεράς με νομιμοφανή τρόπο. Θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι δημιούργησε την αυτονομιστική απειλή που υποτίθεται ότι κλήθηκε να πατάξει. Είναι όμως αληθές ότι διαμόρφωσε ένα πλαίσιο ερμηνείας της πραγματικότητας, σύμφωνα με το οποίο το αντάρτικο, αλλά και κάθε μορφής ριζοσπαστική κοινωνικοπολιτική αμφισβήτηση, ισοδυναμούσαν με απόπειρα εθνικού ακρωτηριασμού. Η αντίληψη αυτή, της οποίας το Γ΄ Ψήφισμα στάθηκε ακρογωνιαίος λίθος, λειτούργησε ως μία «αυτοεκπληρούμενη προφητεία», καθώς επηρέασε εν πολλοίς τις εξελίξεις που προοικονομούσε και εκ των υστέρων κλήθηκε να διερμηνεύσει. Έχοντας υπ' όψη το θεώρημα ότι «αν οι άνθρωποι ορίζουν καταστάσεις σαν πραγματικές, είναι πραγματικές στις συνέπειές τους», είναι εμπειρικά αποδείξιμο ότι άτομα και κοινωνικές ομάδες, είτε εξαιτίας προκαταλήψεων είτε λόγω παρερμηνειών, καθορίζουν τη συμπεριφορά τους απέναντι σε διάφορες καταστάσεις με βάση τον τρόπο που τις προσλαμβάνουν και το χαρακτήρα που τις αποδίδουν, με συνέπεια να παράγονται αποτελέσματα που σε κάποιο βαθμό να επιβεβαιώνουν τις αρχικές υποκειμενικές εκτιμήσεις.³⁹⁹

Πριν προλάβει να στεγνώσει η μελάνη της υπογραφής των δρακόντειων νομοθετημάτων, ο Γενικός Διοικητής Δυτικής Μακεδονίας, Αναστάσιος Νταλίπης, βασιζόμενος σε καταθέσεις συλληφθέντων ανταρτών, κατήγγειλε δημόσια ότι «διεξάγεται στην Μακεδονία ένας πραγματικά ακήρυκτος πόλεμος μεταξύ Ελλάδος και της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο, του οποίου εκτελεστικά όργανα είναι η ΝΟΦ και το ΚΚΕ».⁴⁰⁰ Το Βελιγράδι διαμαρτυρήθηκε έντονα, η κυβέρνηση αποδοκίμασε επίσημα τα γραφόμενα του Γενικού Διοικητή και ο Νταλίπης εξαναγκάστηκε σε προσωρινή παραίτηση. Παρασκηνιακά, οι απόψεις του είχαν τη σαφή έγκριση των πολιτικών και στρατιωτικών αρχών.⁴⁰¹ Το σχήμα του «ακήρυκτου πολέμου», το

³⁹⁹ Για την έννοια της «αυτοεκπληρούμενης προφητείας», βλ. R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Νέα Υόρκη: Free Press, ³1968, σ.475-477.

⁴⁰⁰ Α. Νταλίπης, «Η Γιουγκοσλαβία του Τίτο ωργάνωσε και διεξάγει ένα ακήρυκτον πόλεμον εναντίον της Ελλάδος» *Ελληνικόν Αίμα* 22.6.1946.

⁴⁰¹ Βλ. ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 12/3/48, Α. Νταλίπης προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως (Εν Αθήναις 21.6.1946)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 79/3/110, Κ. Τσαλδάρης προς Πρεσβείαν Παρισίων (Αθήναι 22.6.1946)· ΑΑΑ, FO 371/58869/R9878, E. Peck προς D. P. Reilly (25.6.1946). Ο πρώτος που είχε μιλήσει για

οποίο υιοθετήθηκε αυτοστιγμεί από τις εθνικόφρονες εφημερίδες, δεν περιέγραφε απλώς διαπιστωμένα δεδομένα, όπως την κατά βούληση διάσχιση των συνόρων από τους αντάρτες ή την υπόθαλψή τους από τη Γιουγκοσλαβία. Περιέκλειε μια αντίληψη που παρέβλεπε την ύπαρξη εσωτερικών αιτίων για την αναταραχή της υπαίθρου και αναζητούσε ξένο δάκτυλο σε κάθε πολεμικό επεισόδιο,⁴⁰² βάσει της πεποίθησης ότι η Ελλάδα βρισκόταν προ των πυλών ενός εθνικού πολέμου: «Ο Πόλεμος που ζούμε δεν είναι εμφύλιος αλλά ακήρυκτος πόλεμος του Διεθνούς Σλαβοκομμο[υ]νισμού κατά της Ελλάδος.»⁴⁰³ Παρομοιάζοντας την κατάσταση του 1946 με εκείνη του 1903 και βλέποντας τους αντάρτες ως νέους «κομιτατζήδες», ο Νταλίπης προσάρμοσε τη συγκαιρινή πραγματικότητα σε μια ιστορική αναλογία με ισχυρούς συμβολισμούς. Συνεπαγόταν ότι διακύβευμα του νέου Μακεδονικού Αγώνα δεν ήταν μήπως καταλάβουν οι κομμουνιστές την πολιτική εξουσία, αλλά, όπως έγραψε η «Ακρόπολις», ότι «αρχίζει σιγά-σιγά να δημιουργήται πραγματικός κίνδυνος να χάσωμεν την Μακεδονίαν.»⁴⁰⁴ Συγχρόνως, εντοπίζοντας ως ανώτατο καθοδηγητικό κέντρο της ανταρτικής δράσης τον «πανσλαβισμό», με μόνη διαφορά ότι ήταν τώρα η Γιουγκοσλαβία που έπαιζε το ρόλο της Βουλγαρίας των αρχών του αιώνα, ο Νταλίπης προσέδωσε με την επίσημη ιδιότητά του κύρος στην ήδη διαδεδομένη πεποίθηση ότι ο κομμουνισμός των γειτονικών κρατών ήταν απλώς μετωνυμία του σλαβικού επεκτατισμού.

Στη συγκυρία του καλοκαιριού του 1946, η ανησυχία για τη διασάλευση της δημόσιας τάξης στις μεθοριακές περιοχές συνδυαζόταν με τον εκνευρισμό για τις δυσκολίες που συναντούσε η κυβέρνηση Τσαλδάρη στην προώθηση των «εθνικών δικαίων» στη Διάσκεψη του Παρισιού και τις καταγγελίες του ανατολικού συνασπισμού ότι η Ελλάδα αποτελούσε απειλή για την περιφερειακή ειρήνη. «Τα

«ακήρυκτο πόλεμο» Ελλάδας-Γιουγκοσλαβίας ήταν ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Κ. Βεντήρης. Βλ. Γ' Σώμα Στρατού προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Δ/σιν Πληροφοριών): «Περί της υπαρχούσης καταστάσεως και των ληπτέων μέτρων», σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. Β, σ.270. Για την υπόθεση Νταλίπη, βλ. Μιχαηλίδης, *Πρόσωπα*, τόμ. Α, σ.87-89.

⁴⁰² Η αρχή έγινε με την προσβολή λόχου του Εθνικού Στρατού στην Ποντοκερασιά Κιλκίς (5.7.1946), η οποία αποδόθηκε στη συμμετοχή Βουλγάρων και Σέρβων πρακτόρων, βλ. *Μακεδονία* 9 & 11.7.1946· *Το Φως* 11.7.1946. Στην πραγματικότητα, οφειλόταν στην ανταρσία αριστερών στρατιωτών σε συνεργασία με ντόπιους εαμίτες. Βλ. Βόγλης, *Αδύνατη επανάσταση*, σ.169.

⁴⁰³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 656, Συνδ. Εθνικοφρόνων Βορ. Ελλάδος, Άτιτλο τρικ (χ.χ.).

⁴⁰⁴ «Το παρθενικόν κράτος» *Ακρόπολις* 4.7.1946.

σλαυϊκά κράτη εκήρυξαν τον πόλεμον κατά της Ελλάδος», σχολίασε ο δεξιός τύπος. Ο «σλαυοελληνικός πόλεμος» που είχαν εξαπολύσει εκθύμως η «βουλγαροσερβική οργάνωσις ΝΟΦ» και το «σλαυοελληνικό ΚΚΕ της Μακεδονίας» είχαν παράλληλους στόχους να αιματοκυλίσουν τη χώρα και να ματαιώσουν τις «εθνικές διεκδικήσεις».⁴⁰⁵ Όλοι οι κίνδυνοι συναιρούνταν στην πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος:

«Για πρώτη φορά, ύστερα από τόσους αιώνες, ένα τμήμα του ελληνικού λαού αποσπάται από τη συνολική συνείδησι, που είναι και μένει καθαρά εθνική, με τρόπο αναμφισβήτητο και απόλυτο για να εδραιώσει την ιδεολογία του, όχι πια στο εθνικό, αλλά στο ταξικό βάθος. Η έννοια της Μεγάλης Ελλάδος, έρχεται σε αντίθεσι με τις επιδιώξεις του. Αυτοί θέλουν μια Ελλάδα, μικρή, αδύνατη, διαμελισμένη, μια Ελλάδα που να φθάνη ίσαμε τον Αλιάκμονα, ενσωματωμένη στη Σλαυϊκή αυτοκρατορία του Τίτο.»⁴⁰⁶

Η αναρρίπιση του αντισλαβισμού είχε και πρακτικά οφέλη για τους βασιλόφρονες. «Οι Σλαύοι έκαμαν την καλιτέραν προπαγάνδαν υπέρ του Βασιλέως», ένα στέλεχος των Λαϊκών πληροφόρησε τον Τσαλδάρη. «Ο Κόσμος θα τον ψηφίση, διότι νομίζει ότι μόνον δι' αυτού θα εξασφαλισθή από τον κίνδυνο του Σλαυϊσμού.»⁴⁰⁷ Οι κατά τόπους επιτροπές υπέρ της Βασιλευομένης Δημοκρατίας έδωσαν εθνικό χαρακτήρα στην προσφυγή στις κάλπες μέσω της αντιστοίχησης της Μοναρχίας με την πραγμάτωση των εθνικών πεπρωμένων και της Αβασίλευτης Δημοκρατίας με τις επιθυμίες του «Βουλγαροσλαυϊκού» κομμουνισμού.⁴⁰⁸ Χαρακτηριστικά δημοσιεύματα του τύπου της αδιάλλακτης βασιλοφροσύνης έκρουαν τον κώδωνα του κινδύνου ότι η Δημοκρατία ισοδυναμούσε «με ό,τι κλείνει η λέξις Βουλγαρία» και ότι τυχόν νίκη της «θα φέρει σε λίγους μήνες την Ελλάδα μέχρι του Ολύμπου», ενώ η

⁴⁰⁵ «Το Κ.Κ.Ε. ουδέποτε επεζήτησεν ειλικρινώς την συμφιλίωσιν του λαού» *Το Φως* 6.8.1946· «Ο στόχος των Σλαύων» *Εθνικός Κήρυξ* 13.8.1946· «Οι άγριοι» *Ακρόπολις* 24.8.1946· «Το δημοψήφισμα και οι αντίπαλοι της Ελλάδος» *Εστία* 28.8.1946.

⁴⁰⁶ Χ., «Η ένωσις της Δωδεκανήσου ως σταθμός εις την Ιστορίαν» *Το Φως* 7.7.1946.

⁴⁰⁷ ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 12/4/49, Ν. Ροδόπουλος προς Κ. Τσαλδάρη (Εν Αθήναις 29.8.1946).

⁴⁰⁸ ΙΑΜΜ/ΑΝΠ, Συλλογή 372 φ. 21, Επιτροπή Συντονισμού Εθνικού Αγώνος, Προκήρυξις (Ιούλιος 1946)· ΑΚΔΒΚ, φ. 149/7, Επιτροπή Δημοψηφίσματος υπέρ Βασιλευομένης Δημοκρατίας Ν. Κοζάνης, «Προκήρυξις προς τους Έλληνας ψηφοφόρους Επαρχίας Κοζάνης» (Κοζάνη 30.8.1946).

επάνοδος του Γεωργίου «θα φέρει την Μεγάλη Ελλάδα, την Ελλάδα του 1940-1941».⁴⁰⁹ Ή, όπως είπε σε ομιλία του στην Κοζάνη ο Ζέρβας, στο δημοψήφισμα «ο λαός θα εκλέξει αν θα παραμείνη Έλληνας ή Βούλγαρος», «αν θα ζήσει ή θα σβύσει από τον χάρτην και την ιστορίαν.»⁴¹⁰ Η θριαμβευτική επικράτηση του βασιλικού ψηφοδελτίου στερέωσε το βάθος του πολιτεύματος και έκλεισε επισήμως το κεφάλαιο του πολιτειακού διχασμού. Όλο και περισσότερο η υπέρβαση της διαιρετικής τομής βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού θα επιτευχθεί μέσω της αντικατάστασής της με μια καινούργια ηγεμονεύουσα διαχωριστική γραμμή που οροθετούσε το εθνικό στρατόπεδο από τα «αντεθνικά» στοιχεία.

Όμως, πριν κοπάσουν οι μετεκλογικοί πανηγυρισμοί, οι εξελίξεις σε όλα τα μέτωπα πήραν δυσμενή τροπή. Η δράση των ανταρτών εντάθηκε στη Βόρεια Ελλάδα. Στα τέλη Σεπτεμβρίου, το Συνέδριο της Ειρήνης αποδέχτηκε την ακεραιότητα των αλβανικών συνόρων και την 1η Οκτωβρίου απέρριψαν τη διευθέτηση της ελληνοβουλγαρικής μεθοριακής γραμμής. Οι Γιουγκοσλάβοι αξίωναν την ομοσπονδιακή ενοποίηση όλων των μακεδονικών εδαφών και οι Βούλγαροι είχαν καταθέσει διάβημα ζητώντας την παραχώρηση της Δυτικής Θράκης. Οι φραστικές και δημοσιογραφικές αντεγκλήσεις συμπληρώθηκαν από περιστασιακές στρατιωτικές αψιμαχίες στα ελληνοσερβικά σύνορα· τα μεθοριακά επεισόδια με την Αλβανία είχαν ξεκινήσει από τον Ιούλιο. Η Χωροφυλακή αδυνατούσε να καταστείλει την ανταρτική επιθετικότητα. Στην Αθήνα, ο αρχικός αιφνιδιασμός έδωσε τη θέση του στην οδύνη και την οργή για την ηθική ασυνειδησία της διεθνούς κοινότητας που παρείδε τα «ελληνικά δίκαια» και επιβράβευσε τους «ημιβαρβάρους» γείτονες της Ελλάδας.⁴¹¹ Η απόρριψη των «εθνικών διεκδικήσεων» και η όξυνση της εμφύλιας σύγκρουσης σηματοδότησε μία θεμελιώδη αλλαγή προσανατολισμού, καθώς η ιδεολογική αντιπαράταξη εθνικοφρόνων και κομμουνιστών, με πλαίσιο αναφοράς την έννοια του έθνους και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του, μεταφέρθηκε από την εξωτερική στην

⁴⁰⁹ Κ. Βοβολίνης, «Από την Βόρειον Ελλάδα» *Ελληνικόν Αίμα* 25.8.1946· Ζ. Π. Βάλβης, «Για την Ελλάδα» *Εφημερίς των Χιτών* 26.8.1946.

⁴¹⁰ *Εστία* 31.8.1946.

⁴¹¹ Βλ. *Η Καθημερινή* 8.10.1946, όπου δημοσιεύεται τηλεγράφημα της Κεντρικής Επιτροπής Εθνικών Δικαίων. Για το ζήτημα των διεκδικήσεων στο Συνέδριο της Ειρήνης, βλ. Τ. Dragostinova, «On “Strategic Frontiers”: Debating the Borders of the Post-Second World War Balkans», *Contemporary European History* 27.3 (2018), σ.387-411· Β. Kondis, «Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946» *Balkan Studies* 32.2 (1991) σ.309-324.

εσωτερική πολιτική. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος, συνόψισε τις νέες πιεστικές προτεραιότητες από το βήμα του Κοινοβουλίου:

«Εθνικόν ζήτημα [...] δεν είναι μόνον αι εθνικαί μας διεκδικήσεις, [...] εθνικόν θέμα [...], πράγμα που κανείς δεν εφαντάζετο κατά την διάρκειαν των μεγάλων αγώνων και της μεγάλης του λαού μας αγωνίας, πρόβλημα είναι δυστυχώς, τιθέμενον διεθνώς αυτή αύτη η υπόστασις της Ελλάδος, αυτή αύτη η γη και η ύπαρξις της Ελλάδος.»⁴¹²

Η προοπτική της γεωγραφικής επέκτασης αντικαταστάθηκε από το φάσμα της εδαφικής συρρίκνωσης, η αισιοδοξία της εθνικής ολοκλήρωσης από την ανασφάλεια για την εθνική ακεραιότητα.

Παρανομαστείς των εξωτερικών και εσωτερικών κινδύνων ήταν η κομμουνιστική επιβουλή. Η χώρα, είχε καταγγείλει ο Τσαλδάρης σε βαρυσήμαντη ομιλία του στη Θεσσαλονίκη, βρισκόταν στη δίνη «μιας ημιεμπολέμου καταστάσεως.» Έλληνες «αποβάλλοντες την εθνικήν των υπόστασιν», «συμπράττοντες μετά των εχθρών» και «υποσκάπτοντες την πατρίδα», «μεταφέρουν τον πόλεμον εκ του εξωτερικού εις το ελληνικόν έδαφος προς όφελος εκείνων οι οποίοι αποβλέπουν να επωφεληθούν εκ της αναταραχής δια να επιτύχουν την έξοδον εις το Αιγαίον.»⁴¹³ Ο πολλαπλασιασμός των μεθοριακών επιθέσεων και οι πρώτες ενδείξεις ότι μορφοποιούνταν μια ανταρτική «ελεύθερη ζώνη» οδηγούσαν σε εκτιμήσεις ότι η δράση των «αναρχικών» εξαρτιόταν απόλυτα από εξωτερικές εντολές και απέβλεπε στην αποκοπή της Βόρειας Ελλάδας. Λίγους μόλις μήνες μετά από την κυβερνητική αποδοκιμασία του Νταλίπη, ο όρος «ακήρυκτος πόλεμος» κανοναρχούσε τη σχηματική περιγραφή της κατάστασης.⁴¹⁴ Οι καταγγελίες βρήκαν αντίκρισμα όταν στις 13 Νοεμβρίου 1946 περίπου χίλιοι αντάρτες επιτέθηκαν στη

⁴¹² *Επίσημα Πρακτικά*, 1947, τόμ. Γ, σ.661 (Συνεδρίαση της 6.11.1946).

⁴¹³ *Το Βήμα* 26.9.1946. Η εκτίμηση του Τσαλδάρη βρισκόταν σε αντιστοιχία με τις κρατούσες αντιλήψεις της στρατιωτικής ηγεσίας. Βλ. ΓΕΣ προς Αρχηγόν ΓΕΣ (16.9.1946), σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. Β, σ.396-400.

⁴¹⁴ ΑΑΑ, FO 371/58851/R14830, Αθήνα προς Foreign Office (3.10.1946)· ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 12/7/5, Υπουργείον Στρατιωτικών – ΓΕΣ προς τον Πρόεδρον Κυβερνήσεως: «Περί εσωτερικής και εξωτερικής καταστάσεως» (ΒΣΤ 902 4.11.1946).

στρατιωτική φρουρά του χωριού Σκρα. Τις επόμενες μέρες εκδηλώθηκαν κι άλλες επιθέσεις στην Κεντρική Μακεδονία. Τα γεγονότα συγκλόνισαν την κοινή γνώμη. Ήταν το επεισόδιο που περισσότερο από κάθε άλλο πιστοποίησε τους φόβους ότι στη Βόρεια Ελλάδα διεξαγόταν ένας πραγματικός πόλεμος με διεθνείς προεκτάσεις.⁴¹⁵ Τα έντυπα της Δεξιάς θεώρησαν ότι η επίθεση ήταν «ο επίλογος της επί μακρόν προπαρασκευασθείσης εισβολής των ατάκτων εκ βορρά» και «[η] αγριωτέρα και η πλέον πολυαίμακτος μέχρι τούδε απόδειξις της στενής συνεργασίας Σλαύων και εαμοκομμουνιστών».⁴¹⁶ Η έμφαση επικεντρώθηκε στη βιαιότητα της επίθεσης και στην προέλευση των ανταρτών, τόσο με την έννοια της εξόρμησης από το γιουγκοσλαβικό έδαφος, όσο και με εκείνη της υποτιθέμενης παρουσίας αλλοεθνών μαχητών στις τάξεις των ανταρτών. «Ο ακήρυκτος πόλεμος εξαπελύθη εναντίον της Ελλάδος» και διέθετε όλα τα γνωρίσματα ενέργειας «των γνωστών εχθρών της Ελλάδος», σημείωσε η «Εστία», η οποία παρέπεμπε σε αρμόδιες πηγές που τόνιζαν «ότι ο αιματηρός αγών, τον οποίον υποχρεούται να δώσει ο Εθνικός Στρατός δεν μπορεί επ' ουδενί λόγω να χαρακτηρισθή ως εμφύλιος πόλεμος, [...] αλλ' ότι επρόκειτο περί σαφούς εξωτερικής επιθέσεως εναντίον της Ελλάδος».⁴¹⁷ Στην αίθουσα του Κοινοβουλίου, οι περισσότεροι βουλευτές συμφώνησαν ότι η κατάσταση είχε πάψει να συνιστά ένα πρόβλημα εσωτερικής τάξης. Η «συμμοριακή δράσις» έδωσε τη θέση της στη «συμμοριακή εισβολή», είπε ο Παπανδρέου. Πρωτεύων σκοπός του κομμουνισμού πλέον «δεν είναι το κοινωνικόν καθεστώς, είναι το Έθνος».⁴¹⁸ Μεσούσης της κρίσης, τα πλαστά σύμφωνα της Κατοχής ξαναβγήκαν από τα συρτάρια. Ένας συνήθης ύποπτος, ο βουλευτής Κοζάνης

⁴¹⁵ Για την εθνικόφρονα ιστοριοδιφία, οι επιθέσεις του Νοεμβρίου του 1946 (και όχι εκείνη στο Λιτόχωρο επτάμισι μήνες πριν) θεωρήθηκαν η αφετηρία του πραγματικού πολέμου. Ο υποστράτηγος Ζαφειρόπουλος γράφει ότι, ενώ μέχρι του δημοψηφίσματος, επικρατούσε η εντύπωση ότι «ο συμμοριτισμός ήτο ζήτημα εσωτερικόν», η μάχη του Σκρα υπήρξε «το σάλπισμα της κατανοήσεως του αγώνος», δηλαδή «εγένετο αντιληπτόν ότι το ζήτημα λαμβάνει νέαν μορφήν και καθίσταται πλέον Σλαυϊκόν.» Βλ. Δ. Γ. Ζαφειρόπουλος, *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, Αθήναι 1956, σ.181. Επίσης βλ. Παππαθεοδώρου, *Ερυθρά Συνωμοσία*, σ.96· Α. Σ. Σκανδάμης, *Κόκκινοι Λύκοι. Το χρονικόν της αντεθνικής ανταρσίας*, Αθήναι 1947, σ.51-52. Για τα γεγονότα και τον αντίκτυπό τους, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, ⁵2005, τόμ. Α, σ.249-250· Μιχαηλίδης, *Πρόσωπα*, τόμ. Α, σ.104-105, 141-142.

⁴¹⁶ *Ακρόπολις* 15 & 22.11.1946.

⁴¹⁷ «Ο ακήρυκτος πόλεμος» *Εστία* 15.11.1946· «Το Κ.Κ.Ε. και οι άλλοι» *Εστία* 20.11.1946.

⁴¹⁸ *Επίσημα Πρακτικά*, τόμ. Γ, 1947, σ.737 (Συνεδρίαση της 19.11.1946).

Πιπιλιάγκας, έσπευσε να αναγνώσει στο Κοινοβούλιο το κείμενο του συμφώνου του Πετριτσίου,⁴¹⁹ ενώ οι κρατικές υπηρεσίες διοχέτευσαν στη δημοσιότητα το αντίστοιχο των Καρυδιών με τον προφανή στόχο να παρουσιάσουν την επιθετικότητα των ανταρτών ως εφαρμογή των συμφωνιών που είχε συνομολογήσει το ΚΚΕ με τους Σλάβους.⁴²⁰

Ενώ ο αριστερός τύπος μιλούσε περί «ελληνοελληνικού πολέμου»,⁴²¹ πλήθος – λιγότερο ή περισσότερο – αυθόρμητων συλλαλητηρίων αποδοκίμαζαν με τους υψηλότερους τόνους το «εθνικόν έγκλημα» που εκτυλισσόταν στη Βόρεια Ελλάδα.⁴²² Αυτό ακριβώς ήταν το πνεύμα της συγκέντρωσης διαμαρτυρίας που έγινε στις 22 Νοεμβρίου στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Ήταν το αποκορύφωμα μιας σειράς εκδηλώσεων, από στάσεις εργασίας μέχρι την τέλεση τρισάγιου στη Μητρόπολη, που συντόνισαν εθνικόφρονες οργανώσεις και ιδρύματα της πρωτεύουσας υπό την προεδρεία του πρότανη του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Θεόδωρου Βαρούνη. Κύριος ομιλητής ήταν ο Θρασύβουλος Βλησίδης, καθηγητής Γενικής Βιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και επικριτής της μαρξιστικής κοινωνιολογικής θεωρίας από δεκαπενταετίας. Ήταν εξακριβωμένο, είπε, ότι τα «ανοσιουργήματα» στην Κεντρική Μακεδονία διαπράχθηκαν «από πολυάριθμα ξένα στοιχεία» και πλαισιώνονταν «από αρνησιπάτριδας τινάς Έλληνας.» Αξίωσε να γίνει «έμβλημα όλων των Κυβερνητικών ενεργειών» το σύνθημα «όλα υπέρ της Βορείου Ελλάδος», καθώς οι εχθροί ενεργούσαν βάσει «πλήρως οργανωμένου σχεδίου του παγκοσμίου κομμουνισμού» με αποστολή «την δια παντός μέσου εξαφάνισιν της Ελληνικής φυλής.» Το ψήφισμα της συγκέντρωσης μεθερμήνευσε την πανελλήνια αγανάκτηση «δια την δημιουργηθείσαν κατάστασιν ακηρύκτου κατά της Ελλάδος πολέμου» που είχαν εξαπολύσει τα γειτονικά Κράτη και εγκάλεσε τον πολιτικό κόσμο για την ανοχή που επεδείκνυε απέναντι στους «ηθικούς υπευθύνους της σλαβοεαμοκομμουνιστικής επιθέσεως».⁴²³ Οι μαζικές

⁴¹⁹ Στο ίδιο, σ.719 (Συνεδρίαση της 15.11.1946).

⁴²⁰ Η Καθημερινή 16.11.1946.

⁴²¹ Κ. Καραγιώργης, «“Που πάμε;”» Ριζοσπάστης 22.9.1946· «Να, που κατήντησαν την Ελλάδα!...» Ελεύθερη Ελλάδα 25.9.1946.

⁴²² Πολλά σχετικά τηλεγραφήματα σε ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 81/7.

⁴²³ Θ. Βλησίδης, *Ο Κομμουνισμός και τα Μέσα Επικρατήσεως του*, Αθήναι 1947, σ.25-32· ΙΑΜΜ/ΑΣΒ, φ. 9/288, Εκτελεστική Επιτροπή Πνευματικών, Επιστημονικών κ.ά. Οργανώσεων, Ψήφισμα (22.11.1946).

εκδηλώσεις του Νοεμβρίου 1946 σηματοδότησαν το πέρασμα από τις αλυτρωτικές κινητοποιήσεις της προηγούμενης περιόδου στις καθαρά αντικομμουνιστικές.⁴²⁴ Η ρητορεία περί «εθνικών δικαίων» είχε προλειαίνει το έδαφος για την αντικομμουνιστική εκστρατεία, χάρη στην έμφαση στη συμπαιγνία εγχώριων «μειοδοτών» και εξωτερικών εχθρών, τον έμμονο αντισλαβισμό και το όραμα συγκρότησης «εθνικού μετώπου» απέναντι σε όσους εχθρεύονταν τα συμφέροντα της πατρίδας.

⁴²⁴ Γούναρης, *Εγνωσμένων*, σ.92.

Το έθνος εναντίον των εχθρών του:

Η διεθνοποίηση του εμφυλίου πολέμου

Η ελληνική κυβέρνηση αντεπιτέθηκε διπλωματικά στα τέλη του έτους. Επέλεξε να διεθνοποιήσει το πρόβλημα της χώρας, αλλά με τους δικούς της όρους. Κύριο ζητούμενο ήταν να αποδειχθεί – τόσο στα διεθνή fora, όσο και στο εσωτερικό – ότι οι αιτίες της έκρυθμης κατάστασης στον ελληνικό Βορρά δεν έπρεπε να αναζητηθούν σε ενδοελληνικές παθογένειες. Στα τέλη Νοεμβρίου, ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης μετέβη στην έδρα των Ηνωμένων Εθνών στη Νέα Υόρκη, προκειμένου να εξαντλήσει τις τελευταίες πιθανότητες για την διεθνή αποδοχή των «εθνικών διεκδικήσεων» και, κυρίως, για να προσφύγει κατά της Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας και Αλβανίας με την κατηγορία ότι ενίσχυναν τον ένοπλο αγώνα εναντίον «της εν Ελλάδι εννόμου τάξεως και της ακεραιότητας της χώρας.»⁴²⁵ Στις 3 Δεκεμβρίου 1946 οι υπουργοί Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων απέρριψαν τελεσίδικα τα ελληνικά αιτήματα και αποδέχτηκαν την ακεραιότητα των αλβανικών και βουλγαρικών συνόρων. Στις 12 Δεκεμβρίου ο Τσαλδάρης ανέπτυξε την ελληνική προσφυγή ενώπιον του Συμβουλίου Ασφαλείας. Ενώ, όπως είπε, η Ελλάδα ήλπιζε δια των εθνικών διεκδικήσεων στην κατοχύρωση της ασφάλειάς της, έπειτα από τις θυσίες που πρόσφερε σπονδή στο συμμαχικό αγώνα, «υπέστη αδικίαν και αντί της ειρήνης την οποίαν ανέμενεν, αντιμετωπίζει ακήρυκτον πόλεμον», ο οποίος, εσχάτως, είχε εισέλθει στην οζύτερή του φάση. Ο φάκελος που επισυνάφθηκε κατέγραφε μία σειρά περιστατικών, η οποία αποσκοπούσε

«πρώτον εις την απόσπασιν καθαρώς ελληνικής περιοχόν την οποίαν αποκαλούν “Μακεδονίαν του Αιγαίου” και δεύτερον εις την επιβολήν της θελήσεως μιας επαναστατικής μειονότητας εναντίον της θελήσεως της μεγάλης πλειοψηφίας του Ελληνικού Λαού [...]. [...] Αι κατά της Ελλάδος επιθετικά ενέργειαι διεξάγονται επί τη βάσει συστηματικού σχεδίου το οποίο έχουν ξεπεργασθή μέχρι και των ελαχίστων λεπτομερειών. Η επίθεσις έχει δύο απόψεις τακτικής: α) Εντατικήν προπαγάνδαν [...] υπέρ της

⁴²⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/80/6, Διεύθυνσις Πολιτικών Υποθέσεων – Τμήμα Βαλκανικής προς Ελληνικήν Αντιπροσωπείαν Νέαν Υόρκην (Εν Αθήναις 25.11.1946).

προσαρτήσεως της ελληνικής Μακεδονίας εις το Γιουγκοσλαβικόν Κράτος της Μακεδονίας και β) ενεργόν βοήθειαν προς τας συμμορίας των ανταρών αι οποίαι χρησιμοποιούν τα εδάφη Γιουγκοσλαβίας, Αλβανίας και Βουλγαρίας ως βάσεις επιχειρήσεων δι' εξορμήσεις εναντίον του Ελληνικού εδάφους».⁴²⁶

Στις 19 Δεκεμβρίου το Συμβούλιο Ασφαλείας αποδέχτηκε ομόφωνα πρόταση των Ηνωμένων Πολιτειών για αποστολή ενδεκαμελούς Ερευνητικής Επιτροπής που θα διερευνούσε επιτόπου τις καταγγελίες.

Ήταν ανακριβές να γίνεται λόγος για ανταρσία του Κομμουνιστικού Κόμματος, είπε σε ομιλία του στο Κοινοβούλιο ο Φώτης Μακρής, συνδικαλιστής μεταξικών καταβολών και βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος. Στην πραγματικότητα, δεν επρόκειτο «παρά περί επιθέσεως των Σλαύων αποσκοπούντων, όπως καθυποτάξουν την Ελλάδα και την υπαγάγουν εις το Σλαβικόν μπλοκ.»⁴²⁷ Οι σκέψεις αυτές, ενδεικτικές των ιδεών που κυριαρχούσαν εντός της κυβερνητικής παράταξης, συμβάδιζαν με την εκτίμηση της ηγεσίας του Εθνικού Στρατού ότι η χώρα αντιμετώπιζε αλληπάλληλες εισβολές και διεισδύσεις ανταρτικών ομάδων με την κάλυψη ξένων ενόπλων δυνάμεων. Με αυτή τη λογική εκπονήθηκε το σχέδιο «Terminus» που τέθηκε σε εφαρμογή την άνοιξη του 1947 και σηματοδότησε την κλιμάκωση των συγκρούσεων. Προέβλεπε την προοδευτική εκτόπιση του εχθρού από την Κεντρική Ελλάδα προς βορρά με στόχο την ολοκληρωτική απώθησή του πέραν των ελληνικών συνόρων. Ήταν, δηλαδή, ένα σχέδιο αντιμετώπισης μιας προελαύνουσας εισβάλουσας δύναμης.⁴²⁸ Η αντίληψη αυτή είχε προ πολλού διαχυθεί στο πεδίο του δημόσιου λόγου. Είχε ήδη καταστεί κανόνας ο συντηρητικός τύπος να παρουσιάζει τους αντάρτες ως μισθοφόρους «αλλοφύλλων και ξενοφύλων»⁴²⁹ και κάθε επιχείρηση του Δημοκρατικού Στρατού στα βόρεια εδάφη ως εξωτερική

⁴²⁶ *Το Βήμα* 13.12.1946. Επίσης βλ. Α. Αγγελόπουλος, «Το κατηγορώ της Ελλάδος κατά των βορείων γειτόνων» *Ακρόπολις* 26-31.1.1947. Οι θέσεις, ακόμη και οι φραστικές διατυπώσεις, που χρησιμοποίησε ο Τσαλδάρης αναπαρήγαγαν τα βασικά σημεία εμπιστευτικού υπομνήματος για τη «σλαβική απειλή» που είχε ετοιμάσει τον Οκτώβριο ο διευθυντής της Ελληνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών στο Λονδίνο, Αλέξανδρος Πάλλης. Βλ. ΔΙΑΥΕ, 1946/80/7, «Memorandum on Slav Menace to Greek Macedonia» (20.10.1946).

⁴²⁷ *Επίσημα Πρακτικά*, 1947, τόμ. Γ, σ.959 (Συνεδρίαση της 29.1.1947).

⁴²⁸ Μαργαρίτης, *Ιστορία*, τόμ. Α, σ.275.

⁴²⁹ Κ. Κοτζιάς, «Αυτοάμυνά μας...» *Η Βραδυνή* 12.3.1947.

επίθεση. Όπως μάλιστα έγραψε κάποιος, η ελληνική υπόθεση είχε αναφανδόν προσλάβει «τον χαρακτήρα διαβαλκανικής εκστρατείας εναντίον της Ελλάδος.»⁴³⁰ Ένας από τους λόγους που δικαιολόγησαν το σχηματισμό της επτακομματικής κυβέρνησης υπό το Δημήτριο Μάξιμο τον Ιανουάριο του 1947 ήταν το επιτακτικό της δημιουργίας ενός αρραγούς εθνικόφρονος μετώπου εναντίον των εξωτερικών κινδύνων.

Δεν συμμερίζονταν οι πάντες αυτές τις απόψεις. Το Δημοκρατικό Κέντρο κρατούσε ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με δυνάμεις στις παρυφές του ΕΑΜ, ασκούσε δριμεία κριτική στην αδιαλλαξία της Δεξιάς και συνήθως της επέρριπτε την βασική ευθύνη για το γεγονός ότι η χώρα βρισκόταν «εις κατάστασιν ενδογενούς εμφυλίου πολέμου».⁴³¹ «Εμφύλιος σπαραγμός, αδελφοκτόνος πόλεμος είναι ακριβώς η κατάσταση την οποίαν παρουσιάζει σήμερα η Ελλάς», είχε δηλώσει ευθαρσώς ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, αρχηγός του Κόμματος Φιλελευθέρων που είχε αρνηθεί να συνεργαστεί με την κυβέρνηση Μάξιμου. Ομοίως, καθ' όλη την άνοιξη του 1947 επαναλάμβανε το αίτημα προς το ΚΚΕ και, κυρίως, την κυβέρνηση να τερματίσουν τον «εμφύλιον πόλεμον». Στο μήνυμά του για την 25η Μαρτίου, μάλιστα, είπε ότι «οιαδήποτε και αν είναι υπέρ του ενός ή του άλλου των αντιμαχομένων η έκβασις» του πολέμου, απειλούταν η ακεραιότητα και «αυτή αύτη η υπόστασίς μας ως φυλής.»⁴³² Μονάχα οι δημοκρατικές δυνάμεις, πίστευε με τη σειρά του ο Εμμανουήλ Τσουδερός, μπορούσαν να προάγουν την αμνησικακία και να επιβάλουν την «την αδελφοποίησιν εις τας Ακραίας παρατάξεις, που αμφότεραι κατήντησαν αντεθνικά.» Το εθνικό συμφέρον απαιτούσε την ανάληψη της εξουσίας από μία κυβέρνηση του Κέντρου, η οποία, με «λευκάς τας χείρας από το αδελφικόν αίμα», θα μπορούσε να ασκήσει πολιτική κατευνασμού και «να αποκαταστήση την εσωτερικήν ενότητα του Ελληνικού Έθνους».⁴³³ Η κεντρώα πολιτική ταυτότητα αποτελούσε πρόσκομμα για τη συγκρότηση «εθνικού μετώπου» και ο πολιτικός λόγος των Φιλελευθέρων υπονόμει την ίδια την έννοια της εθνικοφροσύνης, η οποία προϋπέθετε τη συμφωνία γύρω από τον εξωτερικό χαρακτήρα του διεξαγόμενου πολέμου.

Η Ερευνητική Επιτροπή του ΟΗΕ αφίχθη στην Ελλάδα στις 29 Ιανουαρίου 1947. Για τους επόμενους τέσσερις μήνες συνεδρίασε 92 φορές σε Αθήνα,

⁴³⁰ Β., «Βαθμολογία» *Εμπρός* 12.3.1947.

⁴³¹ «Η αλήθεια» *Ελευθερία* 7.2.1947.

⁴³² *Επίσημα Πρακτικά*, 1947, τόμ. Γ, σ.932 (Συνεδρίαση της 23.1.1947). *Το Βήμα* 25.3 & 25.4.1947.

⁴³³ Ε. Ι. Τσουδερός, «Με λευκάς τας χείρας από το αδελφικόν αίμα» (3ο) *Το Βήμα* 24.4.1947.

Θεσσαλονίκη, Σόφια, Βελιγράδι και Γενεύη, διεξήγαγε επιτόπιες έρευνες και από τις δύο πλευρές των συνόρων, άκουσε εκατοντάδες μαρτυρίες, έγινε αποδέκτης χιλιάδων τηλεγραφημάτων και συγκέντρωσε περίπου 20.000 σελίδες αποδείξεων και πειστηρίων.⁴³⁴ Ενώ οι αντιπροσωπείες του συνασπισμού κομμάτων του ΕΑΜ και των άλλων αριστερών δυνάμεων επέμεναν ότι «τα αίτια της ελληνικής κρίσεως ευρίσκονται αληθώς εντός της χώρας ταύτης»,⁴³⁵ η επίσημη ελληνική πλευρά κατήγγειλε πως για την πρόκληση και συντήρηση του πολέμου ευθύνονταν οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδας που φιλοξενούσαν στο έδαφός τους φυγόδικους ελασίτες και τους εκπαίδευαν στρατιωτικά στα στρατόπεδα του Ρούμπικ και του Μπούλκες, ενώ κατεύθυναν το ΝΟΦ και υποστήριζαν υλικά τις «συμμορίες». Επικαλέστηκε συγκεκριμένες αποδείξεις και προσεκτικά επιλεγμένες μαρτυρίες για την κλιμακούμενη ανάμιξη των βαλκανικών κρατών, ώστε να τεκμηριώσει ότι κύριος στόχος της πολεμικής δράσης ήταν η απόσπαση της ελληνικής Μακεδονίας και η ενσωμάτωσή της στην Ομόσπονδη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία.⁴³⁶

Στο ίδιο μήκος κύματος βρέθηκαν και οι φιλοκυβερνητικοί μάρτυρες. Ο ένας μετά τον άλλο υποστήριζαν ότι το ΚΚΕ «ηναγκαλίσθη όλους τους ανατροπείς του ελληνικού κράτους» και μαχόταν «δια να περιέλθη η Μακεδονία μέχρι του Ολύμπου εις την Σερβίαν!»⁴³⁷ Ο κυριότερος εξ αυτών, ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, Σπυρίδων Δοντάς, που προσήλθε ως εκπρόσωπος 82 ανώτατων ιδρυμάτων και οργανώσεων, ανέφερε ότι «[μ]ία ολόκληρος συνωμοσία» εξυφάνθηκε σε βάρος της

⁴³⁴ Για τις ακροάσεις και έρευνες της Επιτροπής, βλ. Μιχαηλίδης, *Πρόσωπα*, 2007, τόμ. Β, σ.55-95. Για την επίσημη εξιστόρηση των φάσεων του «Ελληνικού Ζητήματος» στον ΟΗΕ, βλ. Α. Α. Κύρου, *Η νέα επίθεση κατά της Ελλάδος*, Αθήναι: Αετός, 1949.

⁴³⁵ *Ελεύθερη Ελλάδα* 18.2.1947.

⁴³⁶ Είχε δοθεί εντολή σε ολόκληρο τον κρατικό μηχανισμό να συγκεντρώσει κάθε είδους επιβαρυντικά στοιχεία που θα πιστοποιούσαν την ξένη ανάμιξη και τη στοχοπροσήλωση των ανταρτών στην αυτονομία της Μακεδονίας. Ειδικά για τη χρησιμοποίηση καταθέσεων συλληφθέντων ανταρτών και αλλοδαπών αυτομόλων, οι οποίες στοιχειοθέτησαν μεγάλο μέρος του ελληνικού κατηγορητηρίου, οι οδηγίες ανέφεραν ότι έπρεπε να επιλεγούν μόνο οι πρόθυμοι να στηρίξουν τις ελληνικές καταγγελίες: «Οι αποκλείοντες την αυτονομίαν και συνεργασίαν δεν θα επιδειχθώσι.» Βλ. ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 12/7/120, Πολιτικών Γραφ. Προέδρου Κυβερνήσεως προς τους Υπουργούς Εξωτερικών, Εσωτερικών κ.ά.: «Περί προγράμματος προπαρασκευαστικής εργασίας δια Επιτροπήν έρευνης συμβουλίου ασφαλείας Ο.Η.Ε.» (Εν Αθήναις 28.12.1946). Για τα στοιχεία που παρουσίασε η ελληνική πλευρά, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/109 κ.ά.

⁴³⁷ *Το Φως* 8.3.1947· *Ακρόπολις* 8.3.1947.

Ελλάδας «δια να της αφαιρέση αν όχι την πλήρη εθνικήν της ανεξαρτησίαν, τουλάχιστον μερικά εκ των πλουσιωτέρων εδαφών της.» Αφού δεν ήταν εφικτή η κατά μέτωπον επίθεση, επιλέχθηκε «η πλέον ύπουλος τακτική προσπαθείας εσωτερικής διαβρώσεως δια της οργανώσεως και ενισχύσεως στασιαστικών συμμοριών, αποτελουμένων από ανήσυχα, αναρχικά και ανατρεπτικά στοιχεία.»⁴³⁸ Μία μπροσούρα του Γεώργιου Μόδη, που κυκλοφόρησε σκόπιμα εκείνη την περίοδο, έθιγε το ίδιο θέμα. Ο κορμός του βιβλίου αποτελούνταν από μεταφράσεις χαρακτηριστικών δημοσιευμάτων του γιουγκοσλαβικού τύπου. Ο Μόδης ήθελε να δείξει, χρησιμοποιώντας αδιάψευστα ντοκουμέντα των ίδιων των επικριτών της Ελλάδας, ότι μοναδική αιτία του πολέμου ήταν η εκ μέρους του Βελιγραδίου ανακίνηση του Μακεδονικού ζητήματος και η τεχνητή κατασκευή μειονοτικών προβλημάτων από κύκλους που έδρευαν στα Σκόπια. Η πολιτική ρητορεία που μεταχειρίζονταν ήταν φύλλο συκής των παμπάλαιων επεκτατικών τους διαθέσεων: «Ο κομμουνισμός των είναι ο δυναμικότερος πανσλαβιστικός ιμπεριαλισμός.»⁴³⁹ Υπεύθυνη της έκδοσης εμφανιζόταν η Επιτροπή Αλυτρώτων Βορείου Ελλάδος, γεγονός ενδεικτικό της μετατόπισης των εθνικιστικών συλλόγων από την προβολή των εδαφικών διεκδικήσεων στην «πατριωτική ιδέα» της «εθνικής διαφωτίσεως». Εγκαταλείποντας την μαξιμαλιστική δημαγωγία που συχνά εξέθετε το διπλωματικό σώμα, σταδιακά αποδέχτηκαν την θέση του παραστάτη της κυβέρνησης στην ιδεολογική αντιπαράθεση με τον εσωτερικό εχθρό. Αν και το αντικείμενο των ενδιαφερόντων τους είχε φαινομενικά διαφοροποιηθεί, το ερμηνευτικό σχήμα παρέμενε ο αντισλαβισμός και η προαγωγή των «εθνικών θεμάτων».⁴⁴⁰

⁴³⁸ ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/111/1/4, «Υπόμνημα υποβληθέν υπό του Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Σπυρίδωνος Α. Δοντά προς την Επιτροπήν Ερεύνης του Ο.Η.Ε.» (χ.χ.).

⁴³⁹ Βλ. Γ. Χ. Μόδης, *Σχέδια και ορέξεις γειτόνων*, Εν Θεσσαλονίκη: έκδ. Επιτροπής Αλυτρώτων Βορείου Ελλάδος, 1947 (το παράθεμα στη σ.3). Για τη συγκέντρωση του υλικού ο Μόδης είχε την αμέριστη βοήθεια του Γ' Σώματος Στρατού, βλ. Μόδης, *Αναμνήσεις*, σ.447-449, 459.

⁴⁴⁰ Για την περιγραφή των καινούργιων καθηκόντων των αλυτρωτικών οργανώσεων, βλ. Ν. Χατζ., «Η δράσις των εθνικών μας οργανώσεων» *Στρατιωτική και Ναυτική Ηχώ* Μάρτιος 1948· Μητροπολίτης Αργυροκάστρου Παντελεήμων, «Οι μελλοντικοί μας προσανατολισμοί» *Ελληνικά Δίκαια* 15.5.1948· ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/125/1/4, «The Justice for Greece Committee» προς 22nd Annual Convention of the Order of AHEPA: «Report by George E. Phillies» (χ.χ.). Επίσης βλ. το προπαγανδιστικό εγχειρίδιο που εκδόθηκε από το Γενικό Επιτελείο Στρατού και περιλάμβανε συνθήματα προς χρήση του στρατιωτικού τύπου, διαλέξεων, ραδιοφωνικών εκπομπών κ.τ.λ., στα οποία πλάι στον πεζό αντικομμουνισμό συνυπάρχει η πλέον σωβινιστική και μεγαλοϊδεατική συνθηματολογία. Μερικά παραδείγματα: «Το να

Το τελικό πόρισμα της πλειοψηφίας των μελών της Ερευνητικής Επιτροπής υπογράφηκε στη Γενεύη στις 23 Μαΐου 1947. Διαπίστωνε ότι η Γιουγκοσλαβία, και σε μικρότερο βαθμό η Βουλγαρία και η Αλβανία, υποστήριζαν τον ανταρτοπόλεμο στην Ελλάδα και υπέθαλπαν το αυτονομιστικό κίνημα.⁴⁴¹ Για την κυβέρνηση, το πόρισμα αποτέλεσε απλώς δικαίωση των ελληνικών αιτιάσεων, αλλά και περαιτέρω έναυσμα για την εκδίπλωση ενός καταγγελτικού λόγου που θεωρούσε ότι βρισκόταν εν εξελίξει μια «συνωμοσία εναντίον παντός ελληνικού».⁴⁴² Αυτή την περίοδο επέλεξε το Υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών για να εκδώσει τον Ιούνιο του 1947 ένα τόμο με τίτλο «Η Εναντίον της Ελλάδος Επιβουλή». Περιείχε μια μεγάλη συλλογή κειμένων (άρθρων ξένου και ελληνικού τύπου, επισήμων εγγράφων, καταθέσεων και δηλώσεων), τα οποία κατά κύριο λόγο ανακύκλωναν τις ελληνικές καταγγελίες στα Ηνωμένα Έθνη, τα δημοσιεύματα που είχε ανθολογήσει ο Μόδης και τα ευρήματα της Διεθνούς Επιτροπής.⁴⁴³ Ο κατοχικός σλαβικός επεκτατισμός, σημείωνε ο πρόλογος του βιβλίου, δεν μεταβλήθηκε μετά την ήττα του Άξονα, αλλά ουσιαστικά ενσαρκωνόταν πλέον από τις «συμμορίες», «συνεχισθείσης ούτω της εναντίον μας επιβουλής δια νέων προσώπων, υπό νέα συνθήματα και με την συμπαθή παρακολούθησιν και συνδρομήν του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος.»⁴⁴⁴ Ωστόσο, η έκδοση προχωρούσε μερικά βήματα παραπέρα. Εκτός από ξεχωριστά κεφάλαια για τις βουλγαρικές, γιουγκοσλαβικές και αλβανικές βλέψεις σε βάρος της Ελλάδας, καθώς και μία άκρως μεροληπτική ανάπτυξη του καθ' ημάς μειονοτικού

γεννηθή κανείς Έλλην είναι ευτύχημα. Το να κατανοή όμως τούτο είναι θεϊόν δώρον», «Η Ελλάς δεν θέλει ξένα εδάφη· Ζητεί όμως να της επιστραφούν τα δικά της», «Εις την ελευθέραν Ελληνικήν Μακεδονίαν δεν υπάρχουν Σλαύοι υπάρχουν όμως Έλληνες Κρυπτοέλληνες και εκσλαυϊσμένοι Έλληνες εις την υπόδουλον Μακεδονίαν από του Σκάρδου και της Ροδόπης μέχρι των προς Βορράν προσωρινών συνόρων μας» κ.ά. Την επιμέλεια είχε ο συνταγματάρχης ε.α. Γεώργιος Βασιλειάδης, διοικητικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών Δικαίων και της Εθνικής Ενώσεως Βορείων Ελλήνων. Βλ. [Γ. Χ. Βασιλειάδης,] *Εδώ ο Ελληνικός Στρατός*, χ.τ.έ: Γενικόν Επιτελείον Στρατού - Διεύθυνσις Ψυχαγωγίας και Εθνικής Αγωγής – Τμήμα Εθνικής Αγωγής και Διαφωτίσεως, χ.χ. Από το καλοκαίρι του 1947 αυτά τα συνθήματα άρχισαν να εμφανίζονται στις σελίδες του «Ακρίτα», του κυριότερου στρατιωτικού περιοδικού. Τα συναντάμε επίσης στα έντυπα της Μακρονήσου, άλλοτε ως παραθέματα και άλλοτε ως θέματα για σύντομη ανάπτυξη από «ανανήψαντες» οπλίτες.

⁴⁴¹ *Η Καθημερινή* 24.5.1947.

⁴⁴² ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 21/3/24, F. Gigon, «Entretien avec M. Tsaldaris, Ministre des Affaires Etrangères» (15.5.1947).

⁴⁴³ Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών, *Η Εναντίον της Ελλάδος Επιβουλή*, [Αθήναι] 1947.

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ.5.

ζητήματος, ολόκληρο το πρώτο μέρος του έργου αφιερωνόταν στο ΚΚΕ. Από το σύνθημα της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας και Θράκης στη δεκαετία του '20 μέχρι την ενεστώσα εξέγερση, με ενδιάμεσους σταθμούς όπως η «Εαμβουλαρική συμμαχία» της Κατοχής και τα Δεκεμβριανά, ολόκληρη η διαδρομή των Ελλήνων κομμουνιστών παρουσιαζόταν ως κομβολόγιο προδοσιών που εξυπηρετούσαν ανθελληνικά συμφέροντα και απειλούσαν την ύπαρξη της Ελλάδας.⁴⁴⁵ Συνδετικό στοιχείο των δύο εποχών ήταν τα ψευδεπίγραφα σύμφωνα της Κατοχής, που από όπλα της αντι-εαμικής Δεξιάς το 1944 είχαν καταστεί οργανικά τμήματα του επίσημου κατηγορητηρίου της ελληνικής κυβέρνησης τρία χρόνια αργότερα.⁴⁴⁶

Αν οι συμφωνίες Πετριτίου, Καρυδιών και Μελισσοχωρίου υπήρξαν τα ιδρυτικά κείμενα του «σλαβοκομμουνιστικού» μύθου, η χρήση τους ως συζευκτικό στοιχείο για να επαναξιολογηθεί αναδρομικά η μεσοπολεμική κομμουνιστική πολιτική στο Μακεδονικό, η σημασία της οποίας σπανίως μνημονευόταν στον αντικομμουνιστικό λόγο, συγκρότησε μια αφήγηση που εξηγούσε με όρους σκευωρίας την πρόσφατη ιστορία της χώρας. Η μεταπολεμική αταξία δεν οφειλόταν σε εσωτερικά αίτια, ούτε στους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς του Ψυχρού Πολέμου, ούτε καν στους τωρινούς σχεδιασμούς των άλλων βαλκανικών καθεστώτων. Ήταν η κατάληξη μιας διεργασίας που είχε αρχίσει πριν από δεκαετίες, αφού, σχεδόν από την ίδρυσή του, το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα παρουσιαζόταν να λειτουργεί ως εκτελεστικός βραχίονας του ανθελληνικού ιμπεριαλισμού των βορείων γειτόνων της χώρας. Η έκδοση του τόμου αποτελεί τομή, καθώς ουσιαστικά συγκρότησε τη θεματική του «σλαβοκομμουνισμού» ως θεωρία συνωμοσίας.⁴⁴⁷ Η διάχυτη σχετική φιλολογία του δεξιού τύπου περιβλήθηκε με την αυθεντία της επίσημης θέσης. Παραθέτοντας πληθώρα κειμένων – η έγνοια να προσαχθούν «αποδείξεις» που προέρχονται από τον εχθρό είναι χαρακτηριστικό κάθε τέτοιας αφήγησης –, απομονώνοντας μόνο ψήγματα της πραγματικότητας που εξυπηρετούν τη μυθοποιητική δραματουργία, αποδίδοντάς τους διαστάσεις που αρχικά κανείς δεν υποψιαζόταν ότι είχαν και αναμινγνόντάς τα με πλαστογραφίες, εξορίζοντας την ενδεχομενικότητα και υποτάσσοντας τις εξελίξεις σε δεσμευτικές αιτιότητες που

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, σ.7-28.

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ.11, 13-16.

⁴⁴⁷ Είναι ενδεικτικό ότι στον τίτλο της αγγλόγλωσσης έκδοσης του τόμου η «επιβουλή» είχε αντικατασταθεί με τη «συνωμοσία». Βλ. Greek Under-Secretariat for Press and Informations [sic], *The Conspiracy Against Greece*, [Αθήνα] 1947.

ανάγονταν στη βούληση του Κομμουνιστικού Κόμματος και των ξένων πατρώνων του, δημιουργήθηκε μία αλυσίδα συμβάντων όπου τίποτε δεν έμοιαζε αθώο και τίποτε δεν είχε συμβεί συμπτωματικά, δεν υφίσταντο ασυνέχειες και μεταπτώσεις, αλλά μόνο γραμμική κλιμάκωση, καθώς τα πάντα συνέτειναν βάσει σχεδίου προς μια εφιαλτική κορύφωση.⁴⁴⁸ Η επίτομη έκδοση του Υφυπουργείου, η οποία διακινήθηκε ευρύτατα μεταξύ των κρατικών υπηρεσιών και των διαμορφωτών της κοινής γνώμης, διασαφήνισε την επίσημη αντίληψη για το διεξαγόμενο πόλεμο: ήταν εξωτερικός πόλεμος, προϊόν μιας αδίστακτης συνωμοσίας που είχε εξυφανθεί παλαιόθεν με εκτελεστή το ΚΚΕ.

Η περίφημη ομιλία του μέλους του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Μιλτιάδη Πορφυρογένη, στο συνέδριο του γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος στο Στρασβούργο στις 27 Ιουνίου, προσέδωσε νέα δυναμική στη σύγκρουση, στρατιωτική και ιδεολογική. Ο απεσταλμένος του ΚΚΕ προδίκασε δημοσίως ότι η ανάπτυξη του ΔΣΕ και η αδιαλλαξία του αντίπαλου στρατοπέδου «αναγκαστικά τείνει να αποκρυσταλλωθεί και αποκρυσταλλώνεται κιάλας προς τη δημιουργία μιας λεύτερης δημοκρατικής Ελλάδας με δική της κυβέρνηση και δική της κρατική υπόσταση.»⁴⁴⁹ Δεν ήταν μία αόριστη απειλή. Η διακήρυξη οριστικοποιούσε το νέο προσανατολισμό του Κομμουνιστικού Κόμματος στην κατεύθυνση της πλαισίωσης του αγώνα των ανταρτών. Η ηγετική του ομάδα είχε κατασταλάξει ότι η ένοπλη πάλη έπρεπε να θεωρείται κύρια μορφή αγώνα. Οι οδηγίες που δόθηκαν στο διοικητή του Δημοκρατικού Στρατού, Μάρκο Βαφειάδη, θεωρούσαν ότι συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις για την ανατροπή των συσχετισμών μέσα από την δημιουργία μίας «ελεύθερης» ζώνης με κέντρο τη Θεσσαλονίκη, η οποία θα περιέκλειε τη Μακεδονία και Θράκη, ενδεχομένως και την Ήπειρο. Οι βολιδοσκοπήσεις που έγιναν στους Σοβιετικούς και τους Γιουγκοσλάβους υπήρξαν ενθαρρυντικές, αν και οι υποσχέσεις που δόθηκαν για ανεφοδιασμό των ανταρτών με πολεμικό υλικό ήταν ασαφείς.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Βλ. Girardet, *Mythes*, σ.54-55· P.-A. Taguieff, *Θεωρίες συνωμοσίας*, Αθήνα: Πόλις, 2010, σ.23-25· S. Moscovici, «The Conspiracy Mentality», σε C. F. Graumann & S. Moscovici (επιμ.), *Changing Conceptions of Conspiracy*, Νέα Υόρκη: Springer-Verlag, 1987, σ.156-157, 166 υποσ.1· H. Tudor, *Political Myth*, Λονδίνο: Macmillan, 1972, σ.124, 138-139.

⁴⁴⁹ Ριζοσπάστης 28.6.1947.

⁴⁵⁰ Για τη στρατηγική του Κ.Κ.Ε., βλ. Φ. Ηλιού, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα: Θεμέλιο & ΑΣΚΙ, 2005, σ.75 κ.ε.

Ο λόγος του Στρασβούργου σηματοδότησε τη μετάβαση σε ένα άλλο επίπεδο δράσης για το κομμουνιστικό κίνημα. Όπως ήταν αναμενόμενο, προκάλεσε έντονη κινητικότητα στους αστικούς κύκλους. Όσο και αν οι κομμουνιστές επέμεναν ότι η «Ελεύθερη Ελλάδα» σήμαινε μία δεύτερη διοικητική εξουσία, γεγονός που απέρρεε από την εσωτερική λογική ενός εμφυλίου πολέμου⁴⁵¹, οι εξελίξεις έγιναν δεκτές από τους αντιπάλους τους ως επιβεβαίωση των εκτιμήσεων ότι κέντρα του εξωτερικού επιζητούσαν να εξασφαλίσουν μία γεωγραφική ζώνη στη βορειοδυτική Ελλάδα, η οποία θα αποτελούσε πρόπλασμα για την αυτονόμηση ελληνικών περιοχών και θα χρησίμευε ως προγεφύρωμα για την τελική επίθεση προς νότο. «Η Ελληνική Ανεξαρτησία ευρίσκεται εν κινδύνω», δήλωσε ο Τσαλδάρης.⁴⁵² Η «ελεύθερη Ελλάδα» δεν ήταν παρά ευφημισμός του τεμαχισμού της επικράτειας. Το ΚΚΕ, «το κόμμα των σλαβοκομμουνιστών της Ελλάδος», βάδιζε «με άκαμπτον βήμα ρομπότ προς τον οριστικόν αποχωρισμόν του από την ελληνικήν κοινότητα», είχε εισέλθει «εις την οδόν της εθνικής προδοσίας», «εκτός εθνικής τιμής», «εκτός της ελληνικής πραγματικότητος, έξω της ελληνικής ζωής, εκτός Νόμου.»⁴⁵³ Η κυβέρνηση Μάξιμου διαβεβαίωσε ότι θα έθετε εκτός νόμου το Κόμμα αν σχηματιζόταν «κυβέρνηση του βουνού», η οποία, όπως τουλάχιστον διαισθανόταν ο Γενικός Διοικητής Βορείου Ελλάδος, Κωνσταντίνος Ροδόπουλος, δεν θα ήταν καν κομμουνιστική, αλλά «αμιγής βουλγαρική.»⁴⁵⁴ Η μεγάλη ανταρτική επίθεση στην Κόνιτσα που περιγράφηκε ως «σλαυική εισβολή» και «Ελληνοσλαυικό[ς]» πόλεμος,⁴⁵⁵ αλλά και οι αποσπασματικές ειδήσεις για τη σύναψη της συμφωνίας Τίτο-Δημητρώφ στο Μπλεντ της Σλοβενίας περί ενοποίησης των μακεδονικών εδαφών Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας ως πρελούδιο της συγκρότησης ενός ενιαίου νοτιοσλαβικού κράτους, ενίσχυσαν περαιτέρω τις αρνητικές εντυπώσεις. Όπως έγραψε ο Νικόλαος Βεντήρης, όλα αποδείκνυναν ότι εξελισσόταν ένα «κίνημα ωμών διεθνιστών» που βρισκόταν «εις θανάσιμον οργανικήν αντίθεσιν προς τας βασικάς ουσιώδεις προϋποθέσεις της Ελληνικής υπάρξεως.»⁴⁵⁶ Καθώς το Βελιγράδι αποτελούσε τον πιο ζωηρό

⁴⁵¹ «Προς αποφασιστικές λύσεις» *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1.8.1947.

⁴⁵² *Το Φως* 12.7.1947.

⁴⁵³ «Της ημέρας» (στήλη) *Το Φως* 3 & 15.7.1947· «Το φρούριον» *Η Βραδυνή* 8.7.1947· «Ο αποχωρισμός» *Ελευθερία* 13.7.1947· Β., «Εκκαθαρίσεις» *Εμπρός* 18.7.1947.

⁴⁵⁴ *Το Φως* 2.7.1947· *Εμπρός* 18.7.1947.

⁴⁵⁵ *Ελληνικόν Αίμα* 15.7.1947· «Εκκαθαρίσεις» *Η Καθημερινή* 7.8.1947.

⁴⁵⁶ Β., «Η δίκαια υπόθεσις», *Εμπρός* 3.8.1947.

υποστηρικτή των Ελλήνων ανταρτών και είχε καταφανώς την πρωτοκαθεδρία στην βαλκανική κομμουνιστική ιεραρχία κρατών, πλάι στον αντιβουλγαρικό παροξυσμό βρήκε έδαφος να αναπτυχθεί η πεποίθηση ότι οι παλιοί σύμμαχοι Γιουγκοσλάβοι είχαν μετατραπεί στους «χειρότερους διώκτας» του ελληνισμού. Οι ήδη τεταμένες ελληνογιουγκοσλαβικές διπλωματικές σχέσεις διολίσθησαν στα πρόθυρα της επίσημης ρήξης.⁴⁵⁷

Συγχρόνως, εντάθηκε η προσπάθεια για διάσπαση της βάσης του εαμικού μπλοκ. Η τραυματική εμπειρία των Δεκεμβριανών, ιδωμένη είτε ως ήττα είτε ως διάψευση ενός οράματος, είχε ήδη λειτουργήσει διαλυτικά στους κόλπους του εαμικής συμμαχίας. Η κρατική και παρακρατική βία, αλλά και η εξουθένωση από την ατέρμονη αναταραχή, στέρεψαν κι άλλο τις κοινωνικές δεξαμενές από τις οποίες θα μπορούσε να αντλήσει δυνάμεις το κομμουνιστικό κίνημα. Οι ιδιαιτερότητες του «δεύτερου αντάρτικου» έδωσαν λαβή για συντονισμένες επιθέσεις. Η ηθική απονομιμοποίησή του περιλάμβανε την αποσύνδεση του ΔΣΕ από το αντιστασιακό κίνημα της Κατοχής. Βασικό επιχείρημα ήταν ότι οι κομμουνιστές ηγέτες εξυπηρετούσαν αλλότρια συμφέροντα και ότι ο τωρινός «συμμοριακός» αγώνας αποτελούσε σλαβική πλεκτάνη. Είναι αλήθεια ότι οι πρακτικές που επιλέχθηκαν, με πλέον εμβληματική τη «βιομηχανία» δημόσιων αποκηρύξεων του ΚΚΕ, ήταν τις περισσότερες φορές απόρροια σχεδιασμού των υπηρεσιών ασφαλείας και υπάκουαν σε μια λογική ψυχολογικού πολέμου. Δεν είναι τυχαίο ότι η κλιμάκωση της πολεμικής προσπάθειας του Εθνικού Στρατού συνεπέφερε αύξηση του αριθμού δημόσιων εξομολογήσεων παλαιών καπεταναίων που ξαφνικά μετάνιωσαν επειδή εργάστηκαν «για το σκλάβωμα της Ελλάδος στο Σλαβισμό» και δήλωναν διατεθειμένοι να υποδείξουν στους πρώην συντρόφους τους «τον δρόμο της σωτηρίας.»⁴⁵⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν μερικές τέτοιες πρωτοβουλίες που απέκτησαν οργανωτική υφή. Ας είμαστε όμως επιφυλακτικοί προτού μιλήσουμε για κοινωνικό αυτοματισμό. Η επίσημη αρωγή προς τέτοιες οργανώσεις ήταν αδιαμφισβήτητη σε βαθμό που να είναι δυσδιάκριτο πότε επρόκειτο για συμπαραστάτες και πότε για ενεργούμενα του κρατικού μηχανισμού.

⁴⁵⁷ Α. Χ. Χαμουδόπουλος, «Πανσλανισμός και Έλληνες» *Γενική Εθνική Επιθεώρησης* 15.8.1947. Αναλυτικά, βλ. Μιχαηλίδης, *Πρόσωπα*, τόμ. Β, σ.115 κ.ε.

⁴⁵⁸ Για ένα από τα πολλά τέτοια παραδείγματα, βλ. *Το Φως* 5.8.1947.

Μία εβδομάδα μετά τη δημοσιοποίηση των δηλώσεων Πορφυρογένη, δημοσιεύτηκε στον τύπο επιστολή του στρατηγού εν αποστρατεία Ευάγγελου Καλαμπαλίκη, τέως στρατιωτικού αρχηγού της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ και επικεφαλής της «Ενώσεως πολιτικώς ανοργανώτων αγωνιστών Εθνικής Αντιστάσεως». Έγραφε ότι η σιωπή των ακομμάτιστων πρώην μελών του ΕΑΜ δεν θα έπρεπε να εκλαμβάνεται ως συμφωνία με τη διακήρυξη του Στρασβούργου. Παρότι για λόγους αρχής δεν είχαν διαχωρίσει μέχρι τότε τη θέση τους από τους παλιούς συναγωνιστές τους μετά τα Δεκεμβριανά, η προσήλωσή τους στο αδιαίρετο του Κράτους και του Έθνους ήταν δεδομένη.⁴⁵⁹ Το διάβημά του στρατηγού βρήκε υποστηρικτές σε κύκλους παλαιών αξιωματικών και πολεμιστών της Αντίστασης και επαινέθηκε από κεντρικούς πολιτικούς, όπως ο Κωνσταντίνος Ρέντης, που βοήθησαν να στηθεί ένα χαλαρό δίκτυο συλλόγων. Για τον Καλαμπαλίκη, ο πόλεμος ήταν μεν εμφύλιος, όμως κύριο αίτιο του ήταν «ο ανταγωνισμός των ξένων συμφερόντων στο τόπο μας και η εξ αυτού εκπορευομένη ξενική επιβουλή κατά του εδάφους μας», η οποία εκδηλωνόταν «δια μέσων παρεχομένων υπό των γειτόνων μας στην κομμουνιστική μερίδα.» Σε όλες τις ομιλίες του κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο Καλαμπαλίκης στηλίτευε την κομμουνιστική ηγεσία που αντιστρατευόταν τα ελληνικά συμφέροντα και πρόδιδε τις θυσίες των αγνών αγωνιστών, αλλά και την πρακτική των αστυνομικών υπηρεσιών που εκτόξευαν απερίσκεπτα τον χαρακτηρισμό του «προδότη» κατά δικαίων και αδίκων. Αυτός, αντιθέτως, πίστευε στην «εθνική ενότητα» και καλούσε «όλους τους ελασίτας, εαμίτας, επονίτας και αυτούς ακόμη τους με ελληνικήν συνείδησιν κομμουνιστάς να [...] προσχωρήσουν εις τον εθνικόν συναγεμρόν [...] συνεχίζοντες ούτω την εθνικήν αντίστασιν.» Το εγχείρημα δέχτηκε πάντως την κριτική ακραιφνών δεξιών κύκλων που αμφισβητούσαν τα διαπιστευτήρια εθνικοφροσύνης του στρατηγού και δυσανασχετούσαν με την κριτική του για τα κακώς κείμενα της διακυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος.⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ *Το Βήμα* 4.7.1947.

⁴⁶⁰ Ε. Καλαμπαλίκης, *Τα αίτια του αλληλοσκοτωμού μας και η εξουδετέρωσις αυτών*, Αθήνα: 1949, σ.3-5, 7, 10-12· *Το Βήμα* 23.8.1947, 27.12.1947 & 15.3.1949· *Μακεδονία* 28.10.1947· *Αναμόρφωσις* 31.7.1948· Επίσημα Πρακτικά, 1948, τ. Β, σ.700 (Συνεδρίαση της 18.2.1948). Παρότι στην διάρκεια της Κατοχής πρόσωπα υπεράνω υποψίας είχαν μορφώσει γνώμη για τον άδολο πατριωτισμό του στρατηγού, η άκρα δεξιά δεν είχε κώλυμα να τον κατηγορήσει για δοσοληψίες με τους Βούλγαρους

Λιγότερες αντιστάσεις προκαλούσε η δράση του «Εθνικού Συνδέσμου Ελασιτών Μακεδονίας-Θράκης», προφανώς εξαιτίας της απόλυτης ταύτισής του με δεξιές πολιτικές επιλογές και της ακραίας ρητορείας του. Ιδρύθηκε το 1946 στη Θεσσαλονίκη από πρώην αξιωματικούς του ΕΛΑΣ «με αγνά ελληνικά αισθήματα» και, όταν στα μέσα του 1948 εξέλεξε Κεντρική Επιτροπή, διέθετε κιόλας περισσότερα από είκοσι παραρτήματα στη Βόρεια Ελλάδα.⁴⁶¹ Ο πυρήνας του αποτελείτο από ανανήψαντες και παραδοθέντες αντάρτες, οι οποίοι, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, ενθαρρύνονταν να εγγραφούν στην οργάνωση από την Ασφάλεια και το γραφείο Α2 του Γ' Σώματος Στρατού. Αποκορύφωμα ήταν οι καταγγελίες της Αριστεράς ότι από τους κόλπους του Συνδέσμου είχαν προέλθει οι δολοφόνοι του Γιάννη Ζέβγου το Μάρτιο του 1947.⁴⁶² Τα μέλη του, πάντως, αυτοσυστήνονταν ως «τα παιδιά εκείνα που βγήκαν στα κορφοβούνια της μητρός Ελλάδος για την Ελλάδα και όχι για να γίνουν όργανα των σλαυοκουκουέδων», απομακρύνθηκαν από το ΕΑΜ όταν αντελήφθησαν τους σκοπούς των κομμουνιστών και συγκρότησαν οργάνωση «με μόνον σκοπόν να τους κτυπήσωμεν αλύπητα εμείς που τους γνωρίσαμε από κοντά.»⁴⁶³ Μόνιμες επωδοί τους ήταν ότι ο Δημοκρατικός Στρατός επανδρωνόταν από «τυφλά όργανα του Δημητρώφ και Χότζα» και η έκκληση στους πατριώτες ελασίτες «ν' αναλάβουν εξωντωτικόν αγώνα εναντίον των απάτριδων ληστοσυμμοριτών κομμουνιστών». Επίσης πίστευαν ότι «εις την νέαν μας αντικομμουνιστικήν αντίστασιν», δηλαδή στον εμφύλιο πόλεμο, ήταν απαραίτητη η στενή συνεργασία «με τας εθνικάς αδελφάς οργανώσεις της Εθνικής Αντιστάσεως», στις οποίες, εκτός από τους βετεράνους του ΕΔΕΣ και των ομάδων του «Τσαούς Αντών», λόγιζαν και τους διάφορους Συνδέσμους Εθνικοφρόνων.⁴⁶⁴ Καθ' όλη τη

κατακτητές και τον Κάλτσεφ. Πρβλ. Hammond, *Περιπέτεια*, σ.131-132· Chandler, *Divided Land*, σ.16-17· *Εθνικός Κήρυξ* 27.6.1946.

⁴⁶¹ *Ακρόπολις* 21.9.1946· *Το Φως* 15.6.1948.

⁴⁶² *Ριζοσπάστης* 3, 6 & 10.4.1947.

⁴⁶³ «Επιστολαί» (στήλη) *Εθνικισμός* 20-28.10.1947. Για την αναδρομική ανακάλυψη «εθνικοφρόνων εαμιτοελασιτών» που αντιτάχθηκαν στην «συντελούμενη προδοσίαν» στην κατοχική Δυτική Μακεδονία, βλ. Αντωνίου, *Σλαβική*, σ.151-155. Για την ύπαρξη «Ενώσεως Εθνικοφρόνων Ανταρτών» στην Καστοριά, η οποία συσπείρωνε πρώην ελασίτες που ζητούσαν να παταχθούν οι «αιμοσταγείς τρομοκράται» και να εκτοπιστούν οι «Σνοφίτοκομιτατζήδες», βλ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τ. Β, σ.86.

⁴⁶⁴ Στις 27 Ιουλίου 1947, σε δημόσια τελετή που διεξήχθη στην πλατεία Αριστοτέλους, οι βετεράνοι εδεσίτες της Θεσσαλονίκης είχαν συναδελφωθεί με τους «εθνικόφρονες ελασίτες» και είχαν ορκιστεί να συγκροτήσουν ένα «νέο μέτωπο αντιστάσεως». Βλ. *Εθνική Φλόγα* 4.8.1947. Επίσης, βλ. την

διάρκεια του εμφυλίου, οι «εθνικόφρονες ελασίτες» διακρίθηκαν για τη συνεργασία τους με τις αρχές, η οποία εκφράστηκε μέσω «διαφωτιστικών» ομιλιών και της συγκρότησης αποσπασμάτων καταδίωξης των ανταρτών στο πλευρό του στρατού και της χωροφυλακής. Μετά τον πόλεμο, ο Σύνδεσμος παρέμεινε ενεργός και ανέπτυξε αντικομμουνιστική δράση σιτιζόμενος από το πρυτανείο της Υπηρεσίας Πληροφοριών Βορείου Ελλάδας του Υπουργείου Προεδρίας. Ήταν μία από τις παρακρατικές οργανώσεις που διέλυσε η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου το 1964.⁴⁶⁵

Η υπερδραστήρια «Νέα Εθνική Αντίστασις» μπορεί να τοποθετηθεί με ασφάλεια στο χώρο της άκρας δεξιάς. Ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1947 και η δράση της επεκτάθηκε τουλάχιστον ως τα τέλη του 1949. Κύριο γνώρισμα του λόγου της ήταν η πολεμική κατά Σλάβων και κομμουνιστών.⁴⁶⁶ Λειτουργούσε ως παρακρατική ομάδα: στρατολογούσε κυρίως νεαρούς που παραλάμβαναν ειδικές ταυτότητες και έδιναν «όρκον πίστεως προς την Πατρίδα και τους σκοπούς της Οργάνωσης», ο οποίος, όπως τους έλεγαν οι επικεφαλής, ήταν «ισάξιος με όρκον εθελοντού στρατιώτου, σε ώρα πολέμου.» Αρχηγός της ήταν ο Απόστολος Αηδονάς, πρώην στέλεχος του «Πατριωτικού Ελληνικού Κομιτάτου» (κατοχικής εθνικιστικής και αντιβουλγαρικής οργάνωσης της συμπρωτεύουσας) και υπολοχαγός στις ανταρτικές ομάδες του «Τσαούς Αντών», ο οποίος μεταπολεμικά αναμίχθηκε σε πολλούς εθνικόφρονες συλλόγους, επιδίωξε πολιτική καριέρα από τους κόλπους της Πολιτικής Ανεξαρτήτου Παρατάξεως και κατέληξε βουλευτής του Ελληνικού Συναγερμού το

προκήρυξη διακοσίων πρώην ελασιτών της Θεσσαλίας, όπου, εκτός από πρόσκληση στους συντρόφους τους να ορθώσουν ανάστημα στους «προδότας Σλαβοκομμουνιστάς», πρότειναν να δημιουργηθούν κοινοί σύλλογοι αγωνιστών του ΕΛΑΣ και των ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ, σύμφωνα με το παράδειγμα ανάλογης οργάνωσης που είχε ιδρυθεί το 1945 στη Μαγνησία. Βλ. *Το Φως* 5.3.1947. Για το σύλλογο «Ηνωμένης Εθνικής Αντιστάσεως» του Βόλου, επίσης βλ. Καλαμπαλίκης, *Αίτια.*, σ.3, 14-15.

⁴⁶⁵ «Επιστολαί» (στήλη) *Εθνικισμός* 20-28.10.1947· *Το Φως* 29.7.1947 & 14.2.1948· *Μακεδονία* 3 & 26.10.1948· Επίσημα Πρακτικά, 1949, σ.55 (Συνεδρίαση της 9.12.1949)· Α. Λεντάκης, *Το παρακράτος και η 21η Απριλίου*, πρόλ. Γ. Α. Μαγκάκης – Π. Πετρίδης, Αθήνα: Προσκήνιο, 2000, σ.71, 102, 117-118. Επίσης βλ. την έκδοση του Συνδέσμου: Θ. Ραφτόπουλος, *Ομιλούν οι Εθνικόφρονες Ελασίτες*, χ.τ.έ. χ.χ.

⁴⁶⁶ Για τις ιδέες της οργάνωσης, βλ. Νέα Εθνική Αντιστάσις, *Υαινες & Εφιάλτες*, Θεσσαλονίκη 1947.

1951.⁴⁶⁷ Η «Νέα Εθνικιστική Αντίστασις» ανακοίνωσε την προσχώρησή της «στην καινούργια Πανεθνική αντισλαβική εξόρμησι» στις 15 Ιουλίου με προκήρυξη στην οποία ζητούσε την θέση εκτός νόμου του «προδοτικού» Κομμουνιστικού Κόμματος.⁴⁶⁸ Η πρώτη δημόσια εμφάνισή της έγινε μία εβδομάδα αργότερα στην πλατεία Αριστοτέλους. Διαφημίστηκε πολύ, πλαισιώθηκε από όλες τις «εθνικές» οργανώσεις της πόλης και είχε εμφανώς την υποστήριξη των αρχών, οι οποίες παρότρυναν επιχειρήσεις και καταστήματα να κλείσουν για να μπορέσουν οι εργαζόμενοι να μεταβούν στη συγκέντρωση. Πρωτοτυπία της εκδήλωσης ήταν η συμμετοχή έξι πρώην στελεχών του ΔΣΕ και του ΝΟΦ που κλήθηκαν να εκμυστηρευθούν ότι «το ΚΚΕ είναι όργανον των επιδιώξεων των Σλαύων» και ότι Βούλγαροι και Γιουγκοσλάβοι αξιωματούχοι διεύθυναν τον αντάρτικο αγώνα. Επρόκειτο για μια καινούργια πρακτική που γρήγορα γενικεύτηκε, ασφαλώς έπειτα από εισήγηση των στρατιωτικών αρχών. Η συγκέντρωση ενέκρινε ψηφίσματα, τα οποία ευχαριστούσαν τις συμμαχικές χώρες για την υποστήριξή τους, δήλωναν αφοσίωση στην κυβέρνηση και αξίωναν να παρθούν μέτρα «εναντίον του κομμουνιστικού μιάσματος».⁴⁶⁹ Αν και οι μαρτυρίες των παραδοθέντων ανταρτών αξιοποιήθηκαν και σε άλλες συγκεντρώσεις⁴⁷⁰, αντίθετα με άλλες αντίστοιχες πρωτοβουλίες, οι καταβολές της οργάνωσης ήταν κατ' εξοχήν αντιαστικές, η χρησιμοποίηση των «ανανηψάντων» καθαρά ευκαιριακή και οι διασυνδέσεις με τις κρατικές υπηρεσίες βαθύτερες.

Οι ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις εξελήφθησαν ως νομιμοποιητικές της αντικομμουνιστικής εκστρατείας των Λαϊκών και των συμμάχων τους. Συγχρόνως, οδήγησαν επίσης σε αναθεώρηση της τακτικής του Κέντρου που ως τότε εστίαζε την κριτική του κυρίως στην κυβερνητική παράταξη. Χωρίς να εγκαταλειφθεί εντελώς η εκτίμηση ότι ο πόλεμος είχε (και) εσωτερικά αίτια, οι κεντρώοι πολιτικοί παραδέχτηκαν ότι οι δηλώσεις του Στρασβούργου αποτελούσαν «έκδηλον κίνδυνον

⁴⁶⁷ *Το Φως* 23.12.1947 & 29.11.1949· Αντωνακέας, *Φως*, σ.168· Γούναρης, *Εγνωσμένων*, σ.86, 93 (ο συγγραφέας τοποθετεί την ίδρυση της οργάνωσης το Μάιο του 1948, παρότι τα στοιχεία δείχνουν ότι ήταν ενεργή από το προηγούμενο έτος).

⁴⁶⁸ *Το Φως* 15.7.1947.

⁴⁶⁹ *Εθνικός Κήρυξ* 23.8.1947· *Εμπρός* 23.8.1947· *Μακεδονία* 22 & 23.8.1947· *Το Φως* 23.8.1947· Γ' ΣΣ Α2/IV προς Στρατιάν Α2, Α1 (25.9.1947), σε *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τ. ΣΤ, σ.49.

⁴⁷⁰ Μόνο για το 1947, βλ. *Το Φως* 17.9, 11.11 & 9.12.1947.

κατά της υποστάσεως του Έθνους».⁴⁷¹ Το παράδειγμα της «Εθνικής συσσωματώσεως»⁴⁷² έδωσε πρώτος ο Σοφούλης. Αντίθετα με τις προηγούμενες δημόσιες παρεμβάσεις του, αυτή τη φορά η ευθύνη δεν επιμεριζόταν μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, ούτε γινόταν λόγος για εμφύλια διαμάχη. Έκρινε ότι η τακτική των κομμουνιστών είχε εξέλθει από τα όρια της «λελογισμένης» αυτοάμυνας και είχε πάψει να αποτελεί πρόβλημα δημόσιας τάξης· απεναντίας, είχε εξελιχθεί σε «καταστρεπτικήν επίθεσιν κατά του κοινωνικού συνόλου» που επιδίωκε «να διασπάση την ελληνικήν ενότητα» και «να κατατεμαχίση δια πυρός και σιδήρου την χώραν». Η δράση του δεν εξυπηρετούσε «ελληνικά ουδέ ιδεολογικά συμφέροντα αλλά εξωελληνικούς σκοπούς κακοβούλων γειτόνων.» Συνεπώς, όσο δεν εγκατέλειπε «τας άφρονας εξωελληνικάς επιδιώξεις» και δεν επανερχόταν στη «νομιμόφρονα δράσιν» και την «ελληνικήν πραγματικότητα», έπρεπε να απομονωθεί από όλους, ακόμη και από τους οπαδούς του.⁴⁷³ Η αποκάλυπτη καταδίκη της πολιτικής του ΚΚΕ, αλλά και η δεδηλωμένη επιθυμία των Αμερικανών, άνοιξε το δρόμο για τη συμμετοχή του Κόμματος των Φιλελευθέρων στην εξουσία. Στις 6 Σεπτεμβρίου ο Σοφούλης ορκίστηκε πρωθυπουργός. Κυβερνητικοί εταίροι των Φιλελευθέρων ήταν οι Λαϊκοί, τους οποίους μέχρι πρότινος κατηγορούσαν ότι αιματοκυλούσαν τον τόπο. Η κυβέρνηση είχε την στήριξη όλων ουσιαστικά των κοινοβουλευτικών κομμάτων. Όπως είπε χαρακτηριστικά ο Παπανδρέου, όλα τα κόμματα «ταυτίζονται εις την Εθνικήν κατεύθυνσιν» και «συναπαρτίζουν το εθνικόν μέτωπον εν ονόματι του οποίου θα διεξαχθή ο κοινός αγών εναντίον των εχθρών της Πατρίδος.»⁴⁷⁴

Ο αρχισυντάκτης του «Ριζοσπάστη» υποδέχτηκε στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Σοφούλη με μία ακόμη αναφορά στον «ελληνοελληνικό εμφύλιο πόλεμο»,⁴⁷⁵ ενώ ο Μάρκος Βαφειάδης απέστειλε επιστολή στους βρετανικούς «Times», υπεραμυνόμενος του απαραβίαστου των συνόρων και αποκρούοντας κάθε ξένη ανάμιξη στις ελληνικές υποθέσεις.⁴⁷⁶ Όσο πύκνωναν οι αιτιάσεις για έξωθεν εμπλοκή και σλαβική υποκίνηση, ιδίως έπειτα από την έκδοση του πορίσματος της Επιτροπής του ΟΗΕ στις αρχές Ιουνίου 1947, τόσο η

⁴⁷¹ Από δήλωση του Ε. Τσουδερού, βλ. *Το Βήμα* 3.7.1947.

⁴⁷² «Προ της τελευταίας στιγμής» *Το Βήμα* 3.7.1947.

⁴⁷³ *Η Καθημερινή* 2.7.1947.

⁴⁷⁴ *Επίσημα Πρακτικά*, 1947, τόμ. Δ, σ.1474 (Συνεδρίαση της 8.9.1947).

⁴⁷⁵ Κ. Καραγιώργης, «Πρώτον τα όπλα»; - Όχι!» *Ριζοσπάστης* 10.9.1947.

⁴⁷⁶ *Ριζοσπάστης* 11.9.1947.

κομμουνιστική Αριστερά συστηματοποιούσε τις αναφορές σε έναν αμιγώς εσωτερικό πόλεμο.⁴⁷⁷ Επέστρεφε τις κατηγορίες των αντιπάλων της, τονίζοντας ότι η ίδια η φιλολογία περί έξωθεν απειλής ήταν «μεγάλη συνωμοσία ενάντια στο δημοκρατικό λαό» για να συγκαλυφθούν «οι προδοσίες του μοναρχοφασισμού».⁴⁷⁸ Τον εμφύλιο δεν είχε προκαλέσει μια «φανταστική σλαβοαλβανική» εισβολή, αλλά η «εμπράγματοι αμερικανοαγγλική» επέμβαση. Δεν υπήρχαν Σλάβοι, αλλά «αγγλικός στρατός κατοχής».⁴⁷⁹ Μολονότι απέρριπταν τη λογική του «σλαβικού κινδύνου», οι κομμουνιστές δεν είχαν την πολυτέλεια να υποτιμήσουν τις συνέπειες του. Διάσπαρτες αναφορές αφήνουν να εννοηθεί ότι τέτοιες κατηγορίες είχαν κλονίσει μέλη του Κόμματος. Η αντίκρουσή τους ήταν πρώτο μέλημα στο «αδεολογικό μέτωπο» και ένα από τα κύρια θέματα συζήτησης στις κομματικές οργανώσεις.⁴⁸⁰

Έπειτα από την αποτυχία των προσπαθειών εξεύρεσης βάσης συνεννόησης και τη συνακόλουθη συρρίκνωση των περιθωρίων νόμιμης λειτουργίας των οργανώσεών του, το ΚΚΕ επιτάχυνε τους ρυθμούς προς την ολομέτωπη αναμέτρηση. Στα μέσα Σεπτεμβρίου 1947, η Γ΄ Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος έδωσε στις παλαιότερες αποφάσεις περί δημιουργίας μιας «ελεύθερης» εδαφικής ζώνης το χαρακτήρα επιχειρησιακού σχεδίου υπό την κωδική ονομασία «Λίμνες». Η άφιξη πολεμικών εφοδίων και οι υποσχέσεις που συνέχιζε να λαμβάνει από τη Μόσχα και το Βελιγράδι, εμβολίασαν το ΚΚΕ με την απαιτούμενη αισιοδοξία ώστε να παραβλέψει την αργοπορία στην επίτευξη των στρατιωτικών στόχων που είχαν τεθεί και να προχωρήσει στην προαναγγελθείσα δημιουργία μιας «κυβέρνησης του βουνού». Στις 23 Δεκεμβρίου σχηματίστηκε στην περιοχή των Πρεσπών η

⁴⁷⁷ Αξίζει να προσεχθεί ότι από τις 5 Ιουνίου 1947 ο «Ριζοσπάστης» πρόσθεσε τον μόνιμο υπέρτιτλο «Εμφύλιος Πόλεμος» στην ειδησεογραφία για τις ένοπλες συγκρούσεις ανά την επικράτεια. Ομοίως, στο τεύχος Ιουνίου 1947 της «Κομμουνιστικής Επιθεώρησης» εμφανίστηκε για πρώτη φορά ξεχωριστή στήλη με τίτλο «Επισκόπηση του εμφυλίου πολέμου».

⁴⁷⁸ Από απόφαση της Ολομέλειας της Επιτροπής Περιοχής Μακεδονίας-Θράκης του ΚΚΕ, βλ. *Ριζοσπάστης* 8.7.1947.

⁴⁷⁹ «Προς αποφασιστικές λύσεις» *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1.8.1947.

⁴⁸⁰ Β. Μπαρτζιώτας, «Προβλήματα καθοδήγησης» *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* 1.2.1947. Για τη σχετική εκδοτική παραγωγή του ΚΚΕ και του Δημοκρατικού Στρατού, επίσης βλ. Γ. Ζέβγος, *Ο «σλαβικός κίνδυνος»*, Αθήνα: έκδ. της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, 1947· «*Σλαβικός κίνδυνος*» ή *αμερικανοκρατία και εθνικός αφανισμός*», χ.τ.έ.: έκδ. «Ελεύθερη Ελλάδα», 1947. Τα μάχιμα τμήματα του ΔΣΕ φρόντιζαν να ενημερώνουν επί του ζητήματος τους αιχμαλώτους, βλ. Κασάπης, *Εμφύλιος*, σ.155.

λεγόμενη Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση υπό το Μάρκο Βαφειάδη. Τα οκτώ μέλη της ανήκαν όλα στο ΚΚΕ.⁴⁸¹

Η αποσαφήνιση της κατάστασης είχε σαν συνέπεια κάθε Έλληνας να κληθεί να λάβει θέση. «Η με το έθνος», έθεσε το «ωμόν πρόβλημα» η «Ελευθερία», «ή με τους προδότας του.»⁴⁸² Η κυβέρνηση κατέστησε την επιλογή αναπόδραστη. Στις 27 Δεκεμβρίου δημοσιεύτηκε στην «Εφημερίδα της Κυβερνήσεως» ο ΑΝ 509/1947 «περί μέτρων ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». Βάσει του άρθρου 1 του νόμου, το ΚΚΕ, το ΕΑΜ και η Εθνική Αλληλεγγύη διαλύθηκαν, ενώ η ίδια τύχη περίμενε οποιοδήποτε κόμμα και σωματείο ήθελε θεωρηθεί από την κυβέρνηση και τις αρμόδιες υπηρεσίες ότι συνεργαζόταν μαζί τους ή επιδίωκε «αμέσως ή εμμέσως την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του Πολιτεύματος, του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας.» Το δεύτερο άρθρο προέβλεπε κυρώσεις σε οποιοδήποτε άτομο επιδίωκε τους ακριβώς ίδιους στόχους. Όπως τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε με άλλα νομοθετήματα τα επόμενα χρόνια, ο ΑΝ 509/1947 γενίκευσε την καταστολή κατά κομμουνιστών και συμπαθούντων, ενώ παράλληλα περιχάραζε το πλαίσιο λειτουργίας της πολιτικής ζωής και τις προϋποθέσεις της δημόσιας συζήτησης επί δεκαετίες.⁴⁸³ Αναδιατυπώνοντας τις πρόνοιες του Ιδιωνύμου και του Γ' Ψηφίσματος, ο νέος νόμος πάτασσε πράξεις και ιδέες που δεν στρέφονταν τόσο κατά του ισχύοντος πολιτεύματος και κοινωνικού συστήματος, όσο και κατά της εθνικής ακεραιότητας.⁴⁸⁴ Αλλά, κυρίως, οριοθέτησε δύο κόσμους. Η εισηγητική του έκθεση αντιπαρέβαλε τους «αποτελούντες ελαχίστην αντεθνικήν μειονότητα ανατροπείς» που λειτουργούσαν «ως πρωτοπόρον τάγμα θανάτου υπό των προαιωνίων εχθρών του Γένους» με τους «Έλληνες» που πολεμούσαν «υπέρ βωμών και εστιών» και συγκροτούσαν «μίαν ακατάβλητον εθνικήν ενότητα».⁴⁸⁵ Ο ΑΝ

⁴⁸¹ Αναλυτικά βλ. Ηλιού, *Ελληνικός Εμφύλιος*, σ.158 κ.ε.· Θ. Δ. Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, σ.366 κ.ε.

⁴⁸² «Ο τρίτος γύρος» *Ελευθερία* 28.12.1947.

⁴⁸³ ΦΕΚ 293/Α/27.12.1947.

⁴⁸⁴ D. H. Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», σε Ντ. Κλόουζ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950: Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, σ.213.

⁴⁸⁵ ΑΣΚΙ/ΑΕΔΑ, κ. 109 φ. 1, Χ. Λαδάς, «Αιτιολογική Έκθεση του Αναγκ. Νόμου 509» (Εν Αθήναις 27.12.1947).

509/1947 έδωσε θεσμική κατοχύρωση και νομικό περιεχόμενο στον διαχωρισμό ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη, ο οποίος ήταν ήδη γεγονός σε επίπεδο δημόσιου λόγου και πολιτικής πρακτικής. Αυτή η διαιρετική τομή είχε ασφαλώς κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά· επισκιάζονταν, όμως, από την πρωτεύουσα θέση που κατείχε η επίκληση εθνικών λόγων για το στιγματισμό του εσωτερικού αντιπάλου. Για την ακρίβεια, η έκτακτη νομοθεσία του εμφυλίου κατοχύρωνε μία σειρά συνεπαγωγών που βρίσκονταν στον πυρήνα της έννοιας της εθνικοφροσύνης. Από την μία πλευρά συγκροτούσε ένα παρατακτικό άξονα ισοδυναμιών μεταξύ κομμουνισμού, «ανταρσίας» και αντεθνικής προδοσίας, ενώ, από την άλλη, εξαντανακλάσεως εξίσωνε τον πατριωτισμό με τη νομιμοφροσύνη στο πολίτευμα και την υπακοή στις κυβερνητικές αρχές.⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ Βλ. Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.521-523· Α. Δαβαλάς, *Η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1981). Μια θεσμική προσέγγιση*, Αθήνα: Νήσος, 2008, σ.142, 144.

Η εκπλήρωση της προφητείας:

Το Μακεδονικό Ζήτημα κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου πολέμου

Για το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, ο σχηματισμός «ψευδοκυβερνήσεως» σήμαινε ότι «[η] προδοσία του Κομμουνισμού κατά του έθνους και της Φυλής έφθασε στην ολοκληρωτική της αποχαλίνωσι.» Οι δεξιές εφημερίδες αμέσως μίλησαν περί «καθαρώς σλαβικού εγχειρήματος», στελεχωμένου με «προδότας εις την υπηρεσίαν των εχθρών της πατρίδος»,⁴⁸⁷ ενώ ο Γιώργος Θεοτοκάς εκτίμησε ότι η στασιαστική κυβέρνηση ήταν «ένα παράρτημα της Σλαβικής Ομοσπονδίας» που σχηματιζόταν στη Βαλκανική.⁴⁸⁸ Δεν άργησαν να συγκληθούν – συνήθως με πρωτοβουλία εργατικών οργανώσεων – συλλαλητήρια αποκήρυξης της «ανταρσίας» και της «εθνοκτόνου» κομμουνιστικής κυβέρνησης σε διάφορες επαρχιακές πόλεις.⁴⁸⁹ Η «σλαυοκομμουνιστική» απειλή έγινε η αιχμή της πολεμικής προπαγάνδας.⁴⁹⁰ Την οπτική ότι ο πόλεμος οφειλόταν σε μια συνωμοσία μακράς πνοής που είχαν ενорχηστρώσει σλαβικοί και κομμουνιστικοί κύκλοι υιοθέτησε ο συνταγματάρχης Δημήτριος Ζαφειρόπουλος στη σημαντικότερη στρατιωτική έκδοση του 1948.⁴⁹¹ Ο

⁴⁸⁷ ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 28/8/14, «Εσωτερικαί ειδήσεις» (χ.χ.): «Το σλαβικόν κατασκεύασμα» *Έθνος* 26.12.1947· *Εθνικός Κήρυξ* 27.12.1947. Για τη σπερμολογία περί νέων «προδοτικών» συμφώνων, βλ. *Το Φως* 30.12.1947· *Η Βραδυνή* 27.1.1948.

⁴⁸⁸ Γ. Θεοτοκάς, *Στοχασμοί και θέσεις*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1996, τόμ. Α, σ.546.

⁴⁸⁹ Για παράδειγμα, βλ. *Ταχυδρόμος Καβάλας* 15.1.1948· *Το Φως* 18 & 21.1.1948· *Πελοπόννησος* 29.1.1948.

⁴⁹⁰ Τον Αύγουστο του 1948 το Γ΄ Σώμα Στρατού έριχνε αεροπορικάς σε εβδομαδιαία βάση 150.000 προκηρύξεις «δια την διαφώτισιν του λαού της περιοχής του επί της φύσεως και της μορφής του διεξαγομένου σήμερον αγώνος και επί της αποκαλύπτου συνεργασίας των συμμοριτών μετά των ομόρων», βλ. ΓΑΚ-KY/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Γ. Σ. Στρατού – Α2/III προς Υπουργείον Τύπου και Πληροφοριών: «Αποστολή δημοσιογραφικού χάρτου» (ΒΣΤ 903 12.8.1948).

⁴⁹¹ Δ. Γ. Ζαφειρόπουλος, *Το Κ.Κ.Ε. και η Μακεδονία*, Αθήναι 1948. Η σημασία που αποδιδόταν στο βιβλίο φαίνεται από το γεγονός ότι προλογίστηκε από τους Α. Κεραμόπουλο, Αχιλλέα Κύρου, Στρατή Μυριβήλη και Φ. Δραγούμη. Επίσης, εκτός από την προφανή ενίσχυση των στρατιωτικών αρχών, ο συγγραφέας φαίνεται ότι επιχορηγήθηκε και από άλλες κρατικές υπηρεσίες, βλ. ΓΑΚ-KY/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διεύθυνσις Διοικητικού – Γραφείον Πρ/σμού προς την Δ/νσιν Εκκαθαρίσεως Δαπανών (Υπουργείου Εξωτερικών) (Εν Αθήναις 22.10.1948). Για ένα άλλο προπαγανδιστικό βιβλίο της περιόδου με παρόμοιο περιεχόμενο, βλ. Γ΄ Σώμα Στρατού –

συγγραφέας έπιανε το μίτο της αφήγησης από το σημείο που το άφηναν οι κατοχικοί «μακεδονολόγοι». Το έργο κάλυπτε ολόκληρη την ιστορία της δεκαετίας του '40, διαπνεόταν από τη λογική ότι ο «εαμοβουλγαρισμός» και ο «σλαβοκομμουνισμός» ήθελαν να κατασπαράξουν τη Δυτική Μακεδονία. Οι δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού εμφανίζονταν ως συνέχεια των «Βουλγαριζόντων» αυτονομιστών της Κατοχής, οι δε οπαδοί του ΚΚΕ προσήλυτοι της ιδέας ότι «η Ελλάς δεν είναι αυτοτελές Έθνος με εθνικά ιδεώδη και με εθνικά διεκδικήσεις, αλλά Πανσλαυϊκή γέφυρα επεκτάσεως του Σλαυϊσμού εις το Αιγαίον.»⁴⁹²

Αιτία του πολέμου ήταν το φαουστικό συμβόλαιο του ΚΚΕ να θυσιάσει την εθνική ιδέα και να παραδώσει έκπαλαι ελληνικά εδάφη στο σλαβισμό σαν αντάλλαγμα της υποστήριξής του στην απόπειρά του να αναρριχηθεί στην εξουσία· ήταν η μόνη συμφωνία που οι Έλληνες κομμουνιστές τηρούσαν απαρεγκλίτως.⁴⁹³ Η δημοσιογραφική κάλυψη του πολέμου εστίασε στη σλαβική και αλβανική εμπλοκή. Κατά διαστήματα δημοσιεύονταν στοιχεία περί συγκέντρωσης εχθρικών δυνάμεων στα σύνορα και επικείμενες εισβολές, ενώ πληροφορίες έκαναν λόγο για συμμετοχή ξένων στρατιωτικών τμημάτων στις συγκρούσεις. Η χρήση σλαβικού οπλισμού, τα μεθοριακά επεισόδια και η ανεξέλεγκτη διάβαση των συνόρων από τους αντάρτες παρουσίαζονταν ως *de facto* αναγνώριση της κυβέρνησης Βαφειάδη από τα κομμουνιστικά καθεστώτα και απόδειξη ότι «η συνεργασία Κ.Κ.Ε. και Σλαύων είναι τόσον φανερά όσον και η νυξ που διαδέχεται την ημέραν.»⁴⁹⁴ Οι εξορμήσεις του ΔΣΕ ισοδυναμούσαν με σλαβική «εισβολή»,⁴⁹⁵ ενώ δεξιές εφημερίδες περιέγραφαν την επικράτεια της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης ως «σλαβικόν προγεφύρωμα» ή, πιο ευφάνταστα, έκαναν λόγο περί «Σλαβομαρκίας».⁴⁹⁶ Οι αντιλήψεις αυτές ενισχύθηκαν μετά από την αποτυχία να ηττηθεί ο εχθρός κατά τις επιχειρήσεις του Αυγούστου 1948, εξαιτίας του ελιγμού εκκένωσης του Γράμμου

Γραφείον Διαφωτίσεως, *Τι ζητούν οι Βούλγαροι μεσ' στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1948, ιδιαίτερα σ.49 κ.ε.

⁴⁹² Ζαφειρόπουλος, *Κ.Κ.Ε.*, σ.148.

⁴⁹³ *Το Βήμα* 4.1.1948· «Καθημερινά» (στήλη) *Η Καθημερινή* 17.7.1948· Ι. Κατσίερης, *Ο Κομμουνισμός χωρίς μάσκα*, Αθήναι 1949, σ.8-9.

⁴⁹⁴ «Αποκηρύσσουν τον κομμουνισμόν» (στήλη) *Το Φως* 22.4.1948.

⁴⁹⁵ ΙΑΜΜ/ΑΣΒ, φ. 15/227, Υποστράτηγος Σ. Κιτριλάκης προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Αθήναι 16.2.1948). Επίσης βλ. «Η συνεχιζόμενη σλαβική επίθεσις» *Οι Καιροί* 7-14.11.1948.

⁴⁹⁶ Μ. Καραγάτσης, «Η φωνή της Ελλάδος» *Η Βραδυνή* 30.7.1948· *Η Βραδυνή* 17.8.1948.

μέσω της Αλβανίας. Οι πιο ασυγκράτητες φωνές κάλεσαν το στρατό να καταδιώξει τους «κληστοσυμμορίτες» σε ξένο έδαφος και να δώσει ένα μάθημα σε όσους τους υποστήριζαν.⁴⁹⁷ Το πρόβλημα της χρήσης της αλβανικής γης ως ορμητηρίου και καταφυγίου των ανταρτών συμπλεκόταν με το ζήτημα της διεκδίκησης της Βορείου Ηπείρου που, από ελληνικής πλευράς τουλάχιστον, «ήταν ακόμη στην ημερήσια διάταξη».⁴⁹⁸ Χαρακτηριστικές ήταν οι αντιδράσεις όταν ο Πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, Δρ. Herbert V. Evatt, επέρριψε εμμέσως μερίδιο της ευθύνης για τον πόλεμο στην ελληνική κυβέρνηση, δηλώνοντας ότι εμπόδιο για την εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης με τα γειτονικά κράτη ήταν η επιμονή της Αθήνας να μην αναγνωρίζει ως οριστικά τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Από τα λεγόμενα του Αυστραλού διπλωμάτη, ο υπουργός Στρατιωτικών Κ. Ρέντης συμπέρανε ότι «οι κομμουνιστές της Ελλάδος μάχονται δια να χάσει η Ελλάς τα εδάφη της εις όφελος της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας», αλλά και «δια να χάσει η Ελλάς τα δικαιώματά της επί της Βορείου Ηπείρου».⁴⁹⁹

Η κλιμάκωση της σύγκρουσης σε ολοκληρωτική αναμέτρηση συνεπέφερε την παγίωση της ερμηνείας της με όρους ελληνοσλαβικού εξωτερικού πολέμου. Ο φιλελεύθερος τύπος χρησιμοποιούσε μεν τον όρο «εμφύλιος» για να περιγράψει συγκρούσεις σε άλλα πλάτη της υδρογείου, όπως όταν αναπαρήγαγε εκτιμήσεις που θεωρούσαν την Κίνα ως «χώρα του εμφυλίου πολέμου»,⁵⁰⁰ αλλά απέφευγε να εφαρμόσει τα ίδια αναλυτικά κριτήρια για τα καθ' ημάς. Η λέξη, φυσικά, είχε ουσιαστικά εκλείψει προ πολλού από το λεξιλόγιο των φανατικών υπέρμαχων της εθνικοφροσύνης.⁵⁰¹ Η ρητορεία των κομμάτων της Δεξιάς και του Κέντρου συνέκλινε αισθητά. «Ο αγών δεν είναι εμφύλιος», τόνισε για πολλοστή φορά ο Παπανδρέου, «αλλά είναι αγών μεταξύ Έθνους και των εχθρών της Πατρίδος».⁵⁰² Τους εσωτερικούς και τους εξωτερικούς εχθρούς της Ελλάδας, καθώς και το συμφυρμό πολιτικής και

⁴⁹⁷ Ιδιαίτερα βλ. «Εις το αμήν» *Η Βραδυνή* 24.8.1948· «Να εισβάλωμεν» *Εθνικός Κήρυξ* 25.8.1948.

⁴⁹⁸ AAA, FO 371/67074/R14681, Foreign Office προς Ουάσιγκτων (8.11.1947).

⁴⁹⁹ *Ελευθερία* 15 & 16.12.1948· *Το Βήμα* 17.12.1948. Έχει επισημανθεί πως ένας από τους λόγους για τους οποίους η κυβέρνηση απέρριπτε οποιαδήποτε συνεννόηση με το Δημοκρατικό Στρατό ήταν η προσδοκία προσάρτησης εδαφών από ενδεχόμενη εισβολή στην Αλβανία. Βλ. Ν. Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010, σ.95.

⁵⁰⁰ Σ. Ντέλμερ, «Η τραγωδία της Κίνας» *Ελευθερία* 24.10.1948.

⁵⁰¹ Τσουκαλάς, «Ιδεολογική επίδραση», σ.575.

⁵⁰² *Επίσημα Πρακτικά*, 1948, τόμ. Β, σ.704 (Συνεδρίαση της 18.2.1948).

εθνικής επιβουλής, περιέκλειε η έννοια του «σλαυκοκομμουνισμού». Ο όρος επικράτησε έναντι όλων των άλλων για να περιγράψει μια αδιαφοροποίητη εχθρική απειλή που περιλάμβανε τους ντόπιους κομμουνιστές, οι οποίοι ήταν «σλαυόδουλοι» και «σλαυοκίνητοι», «υπηρέτες» και «πράκτορες» του σλαβισμού, τις γειτονικές σλαβικές χώρες που βρίσκονταν υπό κομμουνιστικό έλεγχο⁵⁰³ και, στο βάθος, τη Σοβιετική Ρωσία ως συγχρόνως παγκόσμιο κομμουνιστικό κέντρο και ηγέτιδα των Σλάβων της Βαλκανικής.

Η εθνικόφρων άρνηση του ενδοελληνικού χαρακτήρα της αναμέτρησης βρήκε το είδωλό της στις προσόμοιες θέσεις των κομμουνιστών. Παρότι από το φθινόπωρο του 1945 και επί δύο χρόνια το ΚΚΕ μιλούσε συνεχώς για «μονόπλευρο» εμφύλιο που είχαν επιβάλει οι αντίπαλοί του,⁵⁰⁴ η λέξη ουσιαστικά αφαιρέθηκε από το πολιτικό του λεξιλόγιο ευθύς μόλις η σύγκρουση κλιμακώθηκε. Το ανακοινωθέν ίδρυσης της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης έθετε ως πρωταρχικό της σκοπό την πάλη για την «απελευθέρωση της Ελλάδας» και την «αποκατάσταση της εθνικής ανεξαρτησίας»,⁵⁰⁵ ενώ, στο υπόμνημά της προς τον ΟΗΕ δέκα μήνες αργότερα, ο πόλεμος περιγραφόταν πρωτίστως ως «εθνικοαπελευθερωτικός».⁵⁰⁶ Η ηγεσία του ΚΚΕ προσέθετε κοινωνικοπολιτική χροιά στο δικό της ορισμό της, προβάλλοντας κατά κανόνα τη φόρμουλα του «λαϊκοαπελευθερωτικού» πολέμου.⁵⁰⁷ Ο λόγος και η αυτοεικόνα αμφοτέρων των αντιμαχομένων θεμελιωνόταν στην έννοια του πατριωτισμού και στην προάσπιση των εθνικών συμφερόντων. Ο αντίπαλος ήταν

⁵⁰³ Στην οικογένεια των οποίων συμπεριλαμβανόταν, με γνώμονα πολιτικά και όχι φυλετικά κριτήρια, ακόμη και η Αλβανία, ως «Βενιαμίν του Σλαβικού Βαλκανικού μπλοκ». βλ. «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 9.7.1947.

⁵⁰⁴ Για την πρώτη πιθανώς μνεία, βλ. «Η άμυνα» *Ριζοσπάστης* 19.10.1945.

⁵⁰⁵ «Ιδρυτική Πράξη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» (23.12.1947), σε ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. ΣΤ, σ.452.

⁵⁰⁶ «Πάντα έτοιμοι για δημοκρατική συνεννόηση μα κι' αποφασισμένοι να υπερασπίσουμε την ανεξαρτησία και τη δημοκρατία μας» *Εξόρμηση* 20.10.1948.

⁵⁰⁷ Ν. Ζαχαριάδης, «Μπροστά σε μια αποφασιστική καμπή» *Δημοκρατικός Στρατός* Αύγουστος 1948· «Απόφαση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ» (25.8.1948), σε ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. ΣΤ, σ.276.

ξενокίνητος, υποχείριο των Σλάβων και των Αγγλοαμερικάνων αντίστοιχα, όθεν εξοβελιστέος εκτός των ορίων της εθνικής κοινότητας.⁵⁰⁸

Μια από τις διαφορές ήταν πως η εθνικόφρων παράταξη δεν αρκούσαν να καταγγέλλει ότι η πολεμική προσπάθεια του εχθρού εξυπηρετούσε αλλότριους σκοπούς και καθοδηγούνταν από αλλοδαπούς, αλλά ισχυριζόταν ότι και οι αντίπαλοι μαχητές ήταν σε μεγάλο βαθμό ξένοι – ή τουλάχιστον «ξενοσυνείδητοι» ή «ξενόφωνοι». Δεδομένου ότι η μεγαλύτερη γεωγραφική περιοχή που, τουλάχιστον από το Νοέμβριο του 1947, βρισκόταν υπό συνεχή ανταρτικό έλεγχο ήταν η μεθοριακή ζώνη της Δυτικής Μακεδονίας, το επιχείρημα ότι οι ένοπλες δυνάμεις πολεμούσαν κυριολεκτικά Σλάβους επιχρίοταν με αληθοφάνεια. Η απόθεση της ζώνης δράσης των ανταρτών προς τις περιοχές πλησίον των συνόρων, όπου ζούσαν σλαβόφωνοι πληθυσμοί, περιόρισε μεν τη στρατολογική τους βάση, αλλά και αύξησε δυσανάλογα το ποσοστό Σλαβομακεδόνων μαχητών. Με τον ουσιαστικό περιορισμό του ΔΣΕ στη Μακεδονία το 1948, εκτιμάται ότι αποτελούσαν 11.000 αντάρτες σε σύνολο 25.000. Με τον περιορισμό του στη Δυτική Μακεδονία το 1949, έφτασαν τους 14.000 ενόπλους σε σύνολο 20.000.⁵⁰⁹ Ενώ σε επίπεδο κορυφής σοβούσε η δυσπιστία μεταξύ ΚΚΕ και ΝΟΦ, η αυξανόμενη συμβολή των Σλαβομακεδόνων στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού προκάλεσε τριβές μεταξύ ελληνόφωνων και σλαβόφωνων ανταρτών.⁵¹⁰ Αυτές οι υπόγειες εντάσεις δεν είχαν διαφύγει της προσοχής του αντίπαλου στρατοπέδου που επέμενε να αναδεικνύει το εθνοτικό ζήτημα προκειμένου να δημιουργήσουν ρήγματα που θα διασπούσαν τη συνοχή του ΔΣΕ.⁵¹¹ «Μία από τας πλέον προδοτικές εκδηλώσεις του Κ.Κ.Ε.», συμφωνούσαν οι κυβερνητικές εφημερίδες, ήταν η άμιλλα του με το ΝΟΦ για την προσάρτηση της Μακεδονίας στη Γιουγκοσλαβία, κολοβώνοντας έτσι την Ελλάδα στα σύνορα του

⁵⁰⁸ Βόγλης, *Αδύνατη*, σ.271-274. Πρβ. Ν. Σιδέρης, «Το εμφύλιο πνεύμα: Εκφάνσεις του Εμφυλίου στην πολιτική ψυχολογία και κουλτούρα», *Δοκίμης* 6 (1997), σ.65-72. Το ΚΚΕ υιοθέτησε οριστικά τον όρο «εμφύλιος πόλεμος» το 1957, βλ. Πασχαλούδη, *Πόλεμος*, σ.256.

⁵⁰⁹ Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τ. Β, σ.225.

⁵¹⁰ Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός*, σ.58-60. Επίσης βλ. Ε. Καρελλάς, *Ιστορίες της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιός, 2003, σ.203-207· Μούστος, *Αναμνήσεις*, σ.167-177.

⁵¹¹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/124/1/3, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Γενική Δ/σις Α.΄ - Διευθύνσεις Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄ - Γραφείον ΙΙ προς Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Πολιτ. Υποθέσεων: «Σχέσεις οργανώσεων Ν.Ο.Φ., Κ.Κ.Ε., Ε.Α.Μ.» (Εν Αθήναις 15.9.1947)· ΑΑΑ, FO 371/72237/R325, Foreign Office προς Μόσχα (2.1.1948).

1912.⁵¹² Αντίθετα με ότι συνέβαινε στην πραγματικότητα, γινόταν λόγος για πλήρη υποταγή του ΚΚΕ στο ΝΟΦ, το οποίο είχε αναλάβει τη διεξαγωγή του «συμμοριακού» αγώνα.⁵¹³ Η σλαβομακεδονική οργάνωση, σύμφωνα με σειρά άρθρων ενός από τους πιο δυναμικούς ρεπόρτερ της εποχής (και πρώην στελέχους κατοχικής εθνικιστικής οργάνωσης της συμπρωτεύουσας), είχε εκσλαβίσει τη γεωγραφική επικράτεια που έλεγχε ο ΔΣΕ: «επεβλήθη σλαβική θρησκεία [sic], παιδεία, γλώσσα κλπ.»⁵¹⁴

Η ρήξη Κομινφόρμ και Βελιγραδίου τον Ιούνιο 1948 είχε πράγματι προκαλέσει ανακατατάξεις στις σχέσεις ΚΚΕ-ΝΟΦ. Το Κομμουνιστικό Κόμμα ευθυγραμμίστηκε με τη σοβιετική πολιτική και προχώρησε σε γενικευμένες εκκαθαρίσεις των «αδιόρθωτων φραξιονιστών» και στην απολάκτιση των τιτοϊκών στελεχών από τις τάξεις της σλαβομακεδονικής οργάνωσης, με σκοπό να την μετατρέψει σε αιχμή της κομινφορμικής εκστρατείας κατά του Βελιγραδίου. Προκειμένου να σκιάσει την αίγλη του Τίτο και να συσπειρώσει τους σλαβόφωνους πληθυσμούς γύρω από τον Δημοκρατικό Στρατό, έδωσε υποσχέσεις μιας ριζοσπαστικής διευθέτησης του Μακεδονικού. Από τις διακηρύξεις ότι οι Σλαβομακεδόνες μάχονταν «για τα ίδια ιδανικά με τον έλληνα μαχητή του Δ.Σ.»,⁵¹⁵ πολύ γρήγορα περάσαμε στην αυτοκριτική για τις «σωβινιστικές μεγαλοελλαδικές επιβιώσεις» του ΕΛΑΣ και στη διάλυση της παρεξήγησης ότι ο «μακεδονικός λαός» πολεμούσε «για τους Έλληνες»: η ενότητα πάλης σήμαινε προώθηση των επιδιώξεών του για «ανεξάρτητη κρατική εθνική υπόσταση».⁵¹⁶ Οι αποφάσεις της Ε' Ολομέλειας

⁵¹² Ν. Ζαρίφης, «ΤΟ ΝΟΦ και το Κ.Κ.Ε. αγωνίζονται δια την απόσπασιν της Ελληνικής Μακεδονίας» *Το Βήμα* 7.9.1948· Ν. Καλημέρης, «Οι σκοποί των Σλάβων στην Μακεδονία» *Η Καθημερινή* 17.11.1948. Πληροφορίες περί επικείμενης ίδρυσης «κράτους Σλαβομακεδονικού» κυκλοφόρησαν σχεδόν αμέσως μετά την ανακήρυξη της κυβέρνησης Βαφειάδη, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/127/3, Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία εν Ιταλία προς το Υπουργείον των Εξωτερικών – Α' Πολιτικήν Διεύθυνσιν – Τμήμα Βαλκανικής: «Περί Σλαβομακεδονικού Συνεδρίου» (Εν Ρώμη 20.2.1948).

⁵¹³ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/128/2, Υφυπουργείον Τύπου & Πληροφοριών – Υπηρεσία Τύπου Βαλκαν. Χωρών Αν. Ευρώπης και Μ. Ανατολής προς το Β. Υπουργείον Εξωτερικών – Α' Πολιτικήν Διεύθυνσιν – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Αθήναις 12.11.1948).

⁵¹⁴ Βλ. Ν. Στάγκος, «Το αρχίον του Μάρκο» *Εθνικός Κήρυξ* 10.10-2.11.1948.

⁵¹⁵ Π. Βαϊνάς, «Ο Δημοκρατικός Στρατός και οι Σλαβομακεδόνες» *Δημοκρατικός Στρατός* Οκτώβριος 1948.

⁵¹⁶ Κ., «Μερικές παρατηρήσεις πάνω στο άρθρο του σ. Π. Βαϊνά» *Δημοκρατικός Στρατός* Δεκέμβριος 1948. Πίσω από το μονόγραμμα της υπογραφής βρισκόταν ο Ζαχαριάδης.

της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ (30-31 Ιανουαρίου 1949) υπήρξαν καθοριστικές προς αυτή την κατεύθυνση. Κατά το μεγαλύτερό τους μέρος, βέβαια, αφορούσαν τις προοπτικές του ένοπλου αγώνα, όμως μία μικρή παράγραφος, που αφορούσε τα της «πολιτικής και μαζικής διαφωτιστικής δουλειάς», άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου. Μαζί με κατηγορίες κατά της Γιουγκοσλαβίας, το κείμενο υπογράμμισε τη σημασία της αγωνιστικής ενότητας ανάμεσα στο «μακεδονικό» και τον ελληνικό λαό και περιείχε την δέσμευση ότι αποτέλεσμα της νίκης του Δημοκρατικού Στρατού θα ήταν η «πλήρης εθνική αποκατάστασή» του πρώτου, «έτσι όπως τη θέλει ο ίδιος, προσφέροντας σήμερα το αίμα του για να την αποκτήσει.» Ήταν το επιστέγασμα ενός πολιτικού αναπροσανατολισμού μεγάλης σημασίας. Το ΚΚΕ υιοθετούσε την αρχή της αυτοδιάθεσης, αποκλειστικά για τους Σλαβομακεδόνες, αντικαθιστώντας την παλαιότερη θέση του περί ισονομίας, η οποία αφορούσε όλες τις μειονότητες που διαβιούσαν σε ελληνικό έδαφος.⁵¹⁷

Για τις δεξιές εφημερίδες, οι αποφάσεις αυτές φανέρωναν ότι εκείνο που πραγματικά επιζητούσαν οι «βουλγαρίζοντες» και οι «κατσαπλιάδες» ήταν «η αποκοπή της Βορείου Ελλάδος» και «ο θάνατος του Ελληνισμού». Συνδεδεμένες δε με τη μεσοπολεμική πολιτεία του ΚΚΕ, αποτελούσαν αψευδή τεκμήρια ότι «ο κομμουνισμός εις την Ελλάδα ήτο ανέκαθεν και έμεινε μέχρι τέλους όργανον μόνον των επιβουλευομένων την ανεξαρτησίαν και την ακεραιότητά της.»⁵¹⁸ Διάφορες εκτιμήσεις, μάλιστα, συσχέτιζαν την καθαίρεση Βαφειάδη από την διοίκηση του ΔΣΕ με ανίερες αξιώσεις για την τύχη της Μακεδονίας, ενώ πολλές πηγές δεν παρέλειπαν να υπενθυμίσουν ότι το όνομα του αντικαταστάτη του στην προεδρία της κομμουνιστικής κυβέρνησης, Γιάννη Ιωαννίδη, είχε εμπλακεί στη διαβόητη συμφωνία του Πετριτίου.⁵¹⁹ Η νέα ηγεσία, σύμφωνα με έγγραφο του Β' Σώματος Στρατού, «απέβαλλε πλέον παν Ελληνικόν προσωπείο και προσεκολλήθη στερρώς εις ανθελληνικάς και σλαυϊκάς βλέψεις και επιδιώξεις, χωρίς να υπάρχη ούτε και το ελάχιστον ίχνος δημοκρατικής δήθεν επιφανείας.»⁵²⁰ Επιπροσθέτως, η απόκρουση της μεγάλης αντάρτικης επίθεσης στη Φλώρινα (11-12 Φεβρουαρίου 1949) θεωρήθηκε περιφανής απόδειξη ότι ο κυβερνητικός στρατός και οι ακριτικοί

⁵¹⁷ «Απόφαση», σε ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τόμ. ΣΤ, σ.337.

⁵¹⁸ «Η διπλή στροφή» *Το Φως* 11.2.1949· «Εις την υπηρεσίαν των Βουλγάρων» *Εστία* 18.2.1949.

⁵¹⁹ *Το Βήμα* 8.2.1949· *Η Καθημερινή* 9.2.1949 κ.ά.

⁵²⁰ ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/22/2/1, Β. Σ. Στρατού – Γραφείον Α2 – Ανακριτική Ομάς, Πληροφοριακή Έκθεσις: «Επί της αποπομπής του Μάρκο» (ΣΤΓ 904 4.3.1949).

πληθυσμοί ήταν αποφασισμένοι να ματαιώσουν κάθε απόπειρα για να ιδρυθεί «Σλαβικόν κράτος». «Στη Φλώρινα νικήθηκε από την Ελλάδα ο απροκάλυπτος σλαυισμός και η ιταμή προδοσία», έγραψε ένα στρατιωτικό περιοδικό.⁵²¹

Το μεγαλύτερο πλήγμα για την κομμουνιστική Αριστερά δόθηκε όταν, τις τελευταίες ημέρες του Φεβρουαρίου 1949, δημοσιοποιήθηκαν από το ραδιοσταθμό των ανταρτών οι αποφάσεις της Β' Ολομέλειας του ΝΟΦ. Αντίθετα με το ΚΚΕ που είχε μιλήσει με όρους αυτοδιάθεσης και είχε σκόπιμα εκφραστεί αοριστολογικά για τον πολιτειακό χαρακτήρα που θα προσλάμβανε η «εθνική αποκατάσταση» των Σλαβομακεδόνων, το ΝΟΦ προανήγγειλε ότι θα διακήρυττε εν ευθέτω χρόνω «την ένωση της Μακεδονίας σε ένα ενιαίο, ανεξάρτητο, ισότιμο μακεδονικό κράτος μέσα στη λαϊκοδημοκρατική ομοσπονδία των Βαλκανικών λαών».⁵²² Η εξαγγελία καθρέφτιζε τη μεταστροφή της πολιτικής της Κομμουνιστικής Διεθνούς στο Μακεδονικό Ζήτημα. Η «αποστασία» του Τίτο συμπαρέσυρε τις λιγότερο ή περισσότερο συγκαλυμμένες απόπειρες ενσωμάτωσης της ελληνικής Μακεδονίας στην ομοσπονδιακή δομή της Γιουγκοσλαβίας, προκρίνοντας πάλι το τριτοδιεθνικό κήρυγμα της μακεδονικής ανεξαρτησίας που στο παρελθόν είχε επανειλημμένα συνδεθεί με τις βουλγαρικές φιλοδοξίες. Αν και το ΚΚΕ επιχείρησε να ανασκευάσει γρήγορα τις εντυπώσεις, εκδίδοντας διευκρινιστικά ανακοινωθέντα, ο ανασχηματισμός της «Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης» στις 27 Μαρτίου 1949 κάθε άλλο παρά τις διασκέδασε. Το νέο σχήμα, του οποίου ηγούνταν ο Μήτσος Παρτσαλίδης, περιλάμβανε δύο ηγετικά στελέχη του ΝΟΦ σε δευτερεύοντα χαρτοφυλάκια.⁵²³

Ο θόρυβος υπερκέρασε τις προηγούμενες αντιδράσεις. Οι αποφάσεις της Ε' Ολομέλειας και του ΝΟΦ θεωρήθηκαν κυνική παραδοχή του σχεδίου διαμελισμού της Μακεδονίας και διαπιστευτήρια υποταγής των κομμουνιστών στους πάτρωνές τους. Εδραίωσαν πέραν πάσης αμφιβολίας το βασικό επιχείρημα του ελληνικού αντικομμουνισμού: τον κίνδυνο «του ακρωτηριασμού της Ελλάδας προς όφελος των Σλάβων γειτόνων» και τη συρρίκνωση της χώρας «σε μια κατάσταση πλήρους

⁵²¹ «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 15.2.1949· Τ. Πανταζής, «Η καμπή» *Σκαπανεύς Μακρονήσου* 1.3.1949.

⁵²² *Ελευθερία* 2.3.1949.

⁵²³ Αναλυτικά για τις κομμουνιστικές θέσεις επί του Μακεδονικού το 1949, βλ. Σφέτας, *Όψεις*, σ.181-196.

ασημαντότητας».⁵²⁴ Όλες οι προφάσεις είχαν καταπέσει, είπε ο Ρέντης, οι ηγέτες του ΚΚΕ μόνοι τους ομολογούσαν με την υπογραφή του την «εθνική προδοσία».⁵²⁵ Η κινητοποίηση των κρατικών υπηρεσιών και του δικτύου των εθνικοφρόνων οργανώσεων προς ενημέρωση της ελληνικής και ξένης κοινής γνώμης ήταν άνευ προηγουμένου. Η αναμόχλευση του Μακεδονικού ερχόταν να σωπάσει τις εναπομείνουσες διαλλακτικές φωνές, να ενδυναμώσει την εθνικόφρονα προπαγάνδα και να επιβεβαιώσει εκ των υστέρων τις διατάξεις του ΑΝ 509/1947.⁵²⁶ Επίσης προσέδιδε εκ των υστέρων μία αύρα εγκυρότητας στα σύμφωνα του Πετριτίου και των Καρυδιών,⁵²⁷ ενώ συγχρόνως επανασυνδεόταν με τις κομμουνιστικές θέσεις του 1924, δικαιώνοντας την αντικομμουνιστική αφήγηση που είχε εντοπίσει εκεί τις απαρχές της παρασπονδίας του ΚΚΕ και είχε προσημάνει ότι οι κομμουνιστές θα δρασκελίζουν δρομαίως όλα τα σκαλοπάτια της προδοσίας. Ένας ακόμη κρίκος στην αλυσίδα της κομμουνιστικής μειοδοσίας είχε προστεθεί.⁵²⁸ Προπαντός δόθηκε τροφή στις χειρότερες υπόνοιες των εθνικοφρόνων: ανεξάρτητη Μακεδονία σήμαινε «Μακεδονία βουλγαρική».⁵²⁹ Στο μέτρο που η αντιπαλότητα Αθήνας-Βελιγραδίου βρισκόταν σε τροχιά εξομάλυνσης, κατ' αναλογία η Βουλγαρία είχε ξανά καταλάβει τη θέση του κατ' εξοχήν παράγοντα ανωμαλίας. Οι υλακές του ωμού ρατσιστικού αντιβουλγαρισμού ακούστηκαν ξανά.⁵³⁰ Το ΚΚΕ είχε μετατραπεί σε «Βουλγαρικών Πρακτορείον» και οι πιστοί του είχαν γίνει «ορδαί αυτονομιστών», αφού εγκατέλειψαν το απατηλό όραμα μιας «Ελεύθερης Ελλάδας» μπροστά στον άμεσο

⁵²⁴ C. J. Christides, *The Macedonian Camouflage*, Αθήνα: The Hellenic Publishing Company, 1949, σ.109.

⁵²⁵ *Ελευθερία* 4.3.1949.

⁵²⁶ Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.523· Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τ. Β, σ.235-236.

⁵²⁷ Christides, *Macedonian Camouflage*, σ.133.

⁵²⁸ Γ' Σώμα Στρατού, *Μακεδονικόν Πρόβλημα και Κομμουνισμός*, Θεσσαλονίκη 1949· Christides, *Macedonian Camouflage*, σ.118-135· Κ. Χ. Βρυώνης, *Η Ελλάδα έτσι. Όχι έτσι*, Αθήναι 1949, σ.30-32· «Οι σταθμοί της εθνοπροδοσίας του Κ.Κ.Ε.» *Στρατιωτικά Νέα* 29.1-11.6.1950· Ε. Γ. Βαζάκας, *Ο Σλανϊσμός και η μάχη δια την Ελλάδα εις την Μακεδονίαν*, Εν Θεσσαλονίκη: εκδ. οίκος Μιχ. Τριανταφύλλου, 1950, σ.48-50· ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 44/2/9, «Εισήγησις. Κομμουνισμός-Συνοδοιοπορία» (χ.χ.).

⁵²⁹ Κοριζής, *Μακεδονία*, σ.80. Το Γραφείο Τύπου του Γ.Ε.Σ. παρουσίασε κατασκευμένα έγγραφα από την 7η Μεραρχία του ΔΣΕ, τα οποία υποτίθεται ότι ερμήνευαν τις αποφάσεις της Ε' Ολομέλειας ως ενσωμάτωση της Μακεδονίας «ανάμεσα στα πλαίσια της λαϊκοδημοκρατικής Βουλγαρίας». Βλ. *Το Φως* 2.6.1949.

⁵³⁰ Πολύ χαρακτηριστικά, βλ. «Έξω οι Βούλγαροι!» *Εθνικός Κήρυξ* 11.3.1949.

στόχο σχηματισμού μιας «Βουλγαρομακεδονίας».⁵³¹ Η νέα κυβέρνηση ήταν «βουλγαροελληνική»,⁵³² απόδειξη ότι το αντάρτικο είχε αποβάλει κάθε ελληνικό χαρακτήρα και είχε γίνει αποκλειστικά νοφική υπόθεση. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που είχαν παραπλανηθεί από το πατριωτικό προσωπείο των κομμουνιστών, διαβάζουμε σε κάποιο κύριο άρθρο της «Ακροπόλεως».

«Αυτά όμως έως προχθές. Διότι σύμφωνα με την εντολήν που έλαβον από τους Σλαύους αυθέντας των, έσχισαν με τα ίδια των τα χέρια το προσωπίον και το επέταξαν ως περιττόν. Τώρα δεν είναι αντάρται, ούτε δήθεν “δημοκρατικός στρατός”, ούτε “λεύτερη Ελλάδα”. Τώρα είναι προδόται. Και εχθροί του Έθνους. [...] Δεν επιδιώκουν πλέον απλώς την επικράτησίν των, αλλά θέλουν μετά των Σλαύων ν’ αποσπάσουν την Μακεδονίαν και να προσαρτήσουν αυτήν εις μίαν ένωσιν λαϊκών δημοκρατιών των Βαλκανίων. [...] Δεν έχομεν πλέον την άμυναν εναντίον μιας ανταρσίας. Έχομεν ν’ αμυνθώμεν κατά μιας προδοσίας και ανοικτής σλαυικής επιθέσεως.»

Ο αντικομμουνιστικός αγώνας έπρεπε να ενταθεί στο έπακρο, τόσο προς την κατεύθυνση της εσωτερικής εκκαθάρισης όσο προς εκείνη της διαφώτισης. Αλλά, πάνω απ’ όλα, έπρεπε να καταστεί συνείδηση ότι ο πόλεμος γινόταν για τη διάσωση της Μακεδονίας. «Η Μακεδονία είναι και θα μείνη Ελληνική! Αυτό ας γίνη το σύνθημα του νέου αγώνος.»⁵³³

Οι ειδήσεις συσπείρωσαν τους εθνικόφρονες. Σε κάποιες πόλεις είχαν ήδη οργανωθεί συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας το Μάρτιο,⁵³⁴ όμως το μεγαλύτερο κύμα

⁵³¹ ΒΒ/ΑΕΠ, Κ. Καλλίας, «Εκκλησις» *Ελληνική Πορεία* Φεβρουάριος-Μάρτιος 1949· «Η νέα προσπάθεια της ΝΟΦ» *Το Φως* 5.3.1949.

⁵³² «Ο διπλούς αγών του έθνους» *Το Φως* 7.4.1949. Τον ίδιο χαρακτηρισμό χρησιμοποιεί και ο Ε. Αβέρωφ-Τοσίτσας, «*Φωτιά και Τσεκούρι!*» *Ελλάς 1946-1949 και τα προηγούμενα*, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον «της Εστίας», ²1975, σ.434.

⁵³³ «Το σύνθημά μας: Μακεδονία!» *Ακρόπολις* 3.3.1949.

⁵³⁴ Ενδεικτικά, βλ. *Ακρόπολις* 3 & 5.3.1949· *Μακεδονία* 15.3.1949· *Ταχυδρόμος Καβάλας* 22.3.1949. Μεταξύ των υποκινητών τους, φαίνεται ότι ήταν οι αλτρωτικές και προσφυγικές οργανώσεις – βλ. ΑΚΔΒΚ, φ. 69/3, Εθνική Ένωσις Βορείων Ελλήνων προς τον Δήμαρχον Κοζάνης (Εν Αθήναις 10.3.1949) – που με τη σειρά τους δέχονταν πίεση από τις αρχές να κινητοποιηθούν για να αφυπνίσουν το πατριωτικό αίσθημα, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/27/1/3, Κέντρον Αλλοδαπών Θεσσαλονίκης προς το Γ.Κ.Α. Μακεδονίας-Θράκης: «Εορτή Συλλόγου Μοναστηριωτών» (Εν Θεσσαλονίκη 16.3.1949).

αντικομμουνιστικών συλλαλητηρίων εκδηλώθηκε τον επόμενο μήνα. Ο εκλαμβανόμενος ως αφελληνισμός της ανασχηματισμένης Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης συνέπεσε χρονικά με τον αιφνιδιασμό του Εθνικού Στρατού στο μέτωπο του Γράμμου. Η ανακατάληψη της κορυφογραμμής από τον Δημοκρατικό Στρατό αποδόθηκε στη μεταφορά εφεδρειών από το αλβανικό έδαφος, αν όχι και στην άμεση συνδρομή αλβανικών δυνάμεων ή ένοπλων Τσάμηδων.⁵³⁵ Την πρωτοβουλία για τη σύγκλησή τους είχαν σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις οι κοινωνικές και επαγγελματικές οργανώσεις, με την ελάχιστη διακριτική συνδρομή εκκλησιαστικών αρχών· ήταν, δηλαδή, υπόθεση των κατ' εξοχήν εκπροσώπων της κοινωνίας των εθνικοφρόνων. Φυσικά, είχαν την πλήρη συνδρομή των κατά τόπους στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών.⁵³⁶ Δεν πρέπει να υπήρξε ελληνική επαρχιακή πόλη που να μη φιλοξένησε συλλαλητήριο υπέρ της ελληνικότητας της Μακεδονίας τον Απρίλιο του 1949.⁵³⁷ Η μεγαλύτερη κινητοποίηση έγινε στο κέντρο της Θεσσαλονίκης στις 15 Απριλίου, έπειτα από κάλεσμα των συνδικαλιστικών ενώσεων των παραγωγικών τάξεων «κατά της παρεχομένης εκ μέρους της Αλβανίας απροκαλύπτου ενισχύσεως των κομμουνιστικών συμμοριών» και «κατά των κατακτητικών βλέψεων των Σλαυοκομμουνιστών». Πρώτος πήρε το λόγο ο μητροπολίτης Γεννάδιος, αναπτύσσοντας την απόφαση του έθνους «όπως μη επιτρέψει εις τους Βουλγάρους και τους λοιπούς εχθρούς να μολύνουν το ελληνικόν έδαφος», για να καυτηριάσουν στη συνέχεια τη συνεργασία των κομμουνιστών μετά

⁵³⁵ Οι πληροφορίες για τη σύμπραξη Τσάμηδων με τους αντάρτες, που είχαν πρωτοδιακινηθεί στη διάρκεια της επίθεσης στην Κόνιτσα τον Ιούλιο του 1947, πύκνωσαν τον Απρίλιο του 1949. Ο Δημοκρατικός Στρατός όντως είχε εξετάσει τις δυνατότητες χρησιμοποίησής τους και είχε ζητήσει χωρίς αποτέλεσμα από τα Τίρανα την αποστολή μερικών χιλιάδων μαχητών. Τον Μάρτιο του 1949 υπογράφηκε τελικά σχετικό μνημόνιο με την αλβανική κυβέρνηση. Η στρατολογία όμως απέδωσε μετά βίας 150 μαχητές, καθώς συνάντησε αντιδράσεις και από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Το σχέδιο ματαιώθηκε τον επόμενο μήνα πριν καλά-καλά εφαρμοστεί. Οι Τσάμηδες δαιμονοποιήθηκαν στην Ελλάδα ως συνεργοί της «ανταρσίας» και απομονώθηκαν από το αλβανικό καθεστώς ως «αντιδραστική» κοινότητα. Βλ. Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι*, σ.228-230· Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός*, σ.62-63· Kretsi, «“Secret” Past», σ.185.

⁵³⁶ Για την περίπτωση της Κοζάνης, βλ. ΑΚΔΒΚ, φ. 77/5, Η Οργανωτική Επιτροπή προς την Διοίκησιν Χωρ/κής Κοζάνης (χ.χ.)· Δ/σις Χωροφυλακής Κοζάνης – Γραφείον Δημ. Ασφαλείας προς τον Δήμαρχον Κοζάνης (Κοζάνη 8.4.1949).

⁵³⁷ Ψηφίσματα τέτοιων συγκεντρώσεων περιέχονται σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/21/2/3. Για ρεπορτάζ σχετικά με πολλά συλλαλητήρια στη Β. Ελλάδα, βλ. *Μακεδονία* 12.4.1949.

των «προαιωνίων εχθρών», ομιλητές όπως οι Μόδης και Βιζουκίδης.⁵³⁸ Στην Αθήνα, η μόνη άξια λόγου συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε από αντιπροσώπους των αλτρωτικών οργανώσεων στην αίθουσα του «Παρνασσού», όπου, για πολλοστή, φορά επιστράτευσαν την ιστορική τους εμβρίθεια για να στοιχειοθετήσουν κατηγορίες σε βάρος των βορείων γειτόνων της Ελλάδας.⁵³⁹

Οι πρόσφατες διακηρύξεις, παρατήρησε η «Ελευθερία», αποτελούσαν «πράξιν οριστικού και ανεκκλήτου χωρισμού της ηγεσίας του ΚΚΕ από το σώμα του έθνους.»⁵⁴⁰ Οι απλοί οπαδοί του Κόμματος, αλλά και κάθε αριστερός, ήταν υποχρεωμένος να τοποθετηθεί εναντίον της «ανταρσίας». Έπειτα από την παταγώδη αποκάλυψη των κομμουνιστικών σκοπών, δεν υπήρχε καμία δικαιολογία· όποιος κωλυσιεργούσε, ήταν ηθικά συνένοχος.⁵⁴¹ Με τις ανακοινώσεις του ΝΟΦ, είπε στις 31 Μαρτίου 1949 ο Ρέντης, καθορίστηκε η μορφή του εγκλήματος στο οποίο έχουν υποπέσει οι ανήκοντες στο ΚΚΕ: ήταν εσχάτη προδοσία. Επί τη βάση της διακήρυξης, συμπλήρωσε, οι δικαστικές αρχές θα δρομολογήσουν την ποινική δίωξη όσων ανήκουν στο κόμμα αυτό και οι ένοπλες δυνάμεις θα φροντίσουν να συντρίψουν όποιον κινείται εναντίον της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Κάλεσε όλα τα μέλη του ΚΚΕ να διαχωρίσουν εγκαίρως τη θέση τους. Λίγες μέρες νωρίτερα, σε ημερήσια διαταγή του προς τα σώματα ασφαλείας, ο Υπουργός Δημοσίας Τάξεως είχε δηλώσει χωρίς περιστροφές: «Οι κομμουνισταί είναι καταδικασμένοι από την ιδίαν των προκήρυξιν και δεν δύνανται να ζήσουν εις την ελληνικήν γην.»⁵⁴²

Όσο και αν σε κατοπινές τους μαρτυρίες διάφοροι μαχητές και μαχήτριες του ΔΣΕ υποστήριζαν ότι η Ε' Ολομέλεια δεν κλόνισε την αφοσίωσή τους στην ηγεσία και τον αγώνα,⁵⁴³ για τους συντρόφους και συνοδοιπόρους τους που βρέθηκαν εκτός της «Ελεύθερης Ελλάδας», το πολιτικό και ανθρώπινο κόστος των αποφάσεων υπήρξε ανυπολόγιστο. Οι μικρές σοσιαλιστικές δυνάμεις επέκριναν την κομμουνιστική ηγεσία και της καταλόγισαν ότι απεμπόλησε τις αξίες της εαμικής

⁵³⁸ *Το Φως* 14 & 16.4.1949· *Μακεδονία* 15 & 16.4.1949.

⁵³⁹ *Ελληνικά Δίκαια* Μάρτιος-Απρίλιος 1949.

⁵⁴⁰ «Η Ν.Ο.Φ.» *Ελευθερία* 4.3.1949.

⁵⁴¹ «Ζητήματα» (στήλη) *Το Βήμα* 4.3.1949.

⁵⁴² *Η Καθημερινή* 25.3.1949· *Το Βήμα* 1.4.1949.

⁵⁴³ Κ. Λατίφη, *Τα απόπαιδα*, Αθήνα: Εξάντας, 1999, σ.262-263· Γ. Γ. Κουτρούκης, «*Εν ψυχρώ*». *Κατοχή-Βάρκιζα-Εμφύλιος*, Αθήνα: Κ. Καπόπουλος, 1996, σ.230-231.

Αντίστασης.⁵⁴⁴ Αλλά και ανάμεσα στα μέλη του ΚΚΕ, όπως βεβαίωσαν διάφορες πηγές, η συνειδητοποίηση ότι η νέα πολιτική μπορούσε να ακρωτηριάσει τη χώρα δημιούργησε ρήγμα μεταξύ «εθνικιστών» και κομμουνιστικών. Ως απόδειξη της χρεωκοπίας του κομμουνιστικού κινήματος στα μάτια των οπαδών του, οι αρχές έφερναν τον αυξημένο αριθμό όσων προσέρχονταν αυτοβούλως στις αρχές και όσων έσπευδαν να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας.⁵⁴⁵ Είναι αναμφισβήτητο πως οι αποφάσεις της Ε' Ολομέλειας απώθησαν τους αμφιρρέποντες και πως στις τάξεις των φίλων του ΚΚΕ υπήρξε διάχυτος προβληματισμός, ωστόσο η διαπιστούμενη διαρροή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αφόρητη πίεση που ασκήθηκε σε όσους είχαν παγιδευτεί στις μυλόπετρες των μηχανισμών ασφαλείας να προσχωρήσουν γονυπετείς στον «εθνικό αγώνα».⁵⁴⁶ Ιδιαίτερα στις δίκες της εποχής το κλίμα ήταν καταθλιπτικό. Οι κατηγορούμενοι γνώριζαν ότι από την απάντηση που θα έδιναν στην καθιερωμένη ερώτηση του Προέδρου ή του Βασιλικού Επιτρόπου για την Ε' Ολομέλεια, κρινόταν εν πολλοίς η ζωή τους. Αν την αποδοκίμαζαν (και υπέγραφαν δήλωση μετανοίας), συνήθως απέφευγαν το εκτελεστικό απόσπασμα, αλλά διαρρήγνυαν τις σχέσεις τους με το Κόμμα· αν αρνούνταν να το κάνουν, καταδικάζονταν σε θάνατο.⁵⁴⁷ Τα συλλογικά όργανα του ΚΚΕ γρήγορα διαπίστωσαν τις δυσμενείς επιπτώσεις, προχώρησαν σε μερική αυτοκριτική για το άκαιρο των αποφάσεων και σχεδόν εξάλειψαν τις σχετικές αναφορές από τον κομματικό λόγο. Τελικά, η ΣΤ' Ολομέλεια (Οκτώβριος 1949) υιοθέτησε εκ νέου τη θέση της ισοτιμίας.⁵⁴⁸ Όμως, η πληγή που είχε ανοίξει δεν ήταν εύκολο να επουλωθεί. Οι

⁵⁴⁴ *Το Βήμα* 13.2.1949· «ΝΟΦ-ΚΚΕ και Μακεδονία» *Η Μάχη* 3.4.1949· «Μακεδονία» *Η Μάχη* 7.8.1949.

⁵⁴⁵ ΑΑΑ, FO 371/78348/R3429, [E. H. Peck,] «Brighter Prospects in Greece» (21.3.1949)· ΔΙΣ, φ. 1922-1949/A/45, Μ. Σαουντζής προς Επιτελάρχην Β.' Σ.Σ.: «Κομ/κή οργάνωσις περιφέρειας Φλωρίνης-Αμυνταίου-Βεύης» (Εν Φλωρίνη 16.6.1949)· Π. Β. Παππαθεοδώρου, *Η μάχη των Αθηνών. Η συμβολή της Γενικής Ασφαλείας Αθηνών εις τον εθνικόν αγώνα*, Αθήναι 1951, σ.44.

⁵⁴⁶ Για παράδειγμα, βλ. την είδηση ότι - φαινομενικά «χωρίς καμμία πίεση» - υπερτετρακόσιοι αιχμάλωτοι αντάρτες στη Φλώρινα ζήτησαν δημοσίως συγχώρεση και παρέδωσαν στον διοικητή του στρατοπέδου προκήρυξη με την οποία ζητούσαν από τους πρώην συναγωνιστές τους να πάψουν να είναι «όργανα των Σλαύων» και να σκεφθούν «ως Έλληνες». Βλ. *Ακρόπολις* 18.2.1949.

⁵⁴⁷ Ν. Οικονομάκος, *Σεβάχ ο αριστερός*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», ²2006, σ.173· Α. Αμπατιέλος, *Μια ζωή στον αγώνα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1996, σ.199-200· Μ. Λαζαρίδου, *Πόλεμος και αίμα*, Αθήνα: Διογένους, χ.χ., σ.211-212.

⁵⁴⁸ Κολιόπουλος, *Λεηλασία*, τόμ. Β, σ.229.

κομματικοί χειρισμοί του Μακεδονικού ζητήματος μετατράπηκαν σε όπλο στο παρασκηνιακό παιχνίδι των συντροφικών αλληλοκατηγοριών μετά την ήττα,⁵⁴⁹ ενώ οι τραυματικές εμπειρίες και οι τακτικές παλινωδίες που τις συνόδευσαν είχαν δηλητηριάσει τις σχέσεις μεταξύ ελληνόφωνων και σλαβόφωνων προσφύγων στην υπερορία.⁵⁵⁰

Η πεποίθηση ότι ο ελληνικός κομμουνισμός ήταν προφυλακή του «σλαβοβουλγαρικού» επεκτατισμού δεν υποχώρησε στα μετεμφυλιακά χρόνια. Απόρρητο έγγραφο της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών το 1952 επέμενε ότι, παρά τους ελιγμούς τους για να συγκαλύψουν «την Εθνική των προδοσιών», βασική επιδίωξη των κομμουνιστών παρέμενε «η παραχώρησης της Ελληνικής Μακεδονίας και Θράκης εις τους Βουλγάρους.»⁵⁵¹ Ο αντι-«σλαβοκομμουνιστικός» λόγος συνέχισε να αποτελεί οργανικό μέρος της διαφώτισης του στρατεύματος και αναδυόταν περιοδικά στις εθνικές επετείες. Νέα «προδοτικά» σύμφωνα της Κατοχής ανασύρθηκαν ενόψει των εκλογών του 1950⁵⁵² και εφημερίδες, όπως η «Βραδυνή», επανειλημμένα ονόμασαν «βουλγαρίζουσα» την κυβέρνηση Πλαστήρα,⁵⁵³ όμως ήταν εμφανές ότι ο αντικομμουνιστικός αγώνας δεν μπορούσε να

⁵⁴⁹ Kofos, *Nationalism*, σ.197-198.

⁵⁵⁰ Μεταξύ άλλων, βλ. ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 162 Φ=7/49/22, ΚΚΕ – Κεντρική Επιτροπή – Πολιτικό Γραφείο προς όλες τις Κομματικές Επιτροπές Εξωτερικού (31.10.1950).

⁵⁵¹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/96/3/1, Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών-Ερευνών – Κλάδος Μελετών – Γραφείον Γ/1, «Δελτίον Πληροφοριών Μηνός Ιανουαρίου» (ΒΣΤ 902 5.2.1952).

⁵⁵² Στις αρχές Μαρτίου 1950, η «Ακρόπολις» κυκλοφόρησε με την πρωτοσέλιδη πληροφορία ότι στις 6 Οκτωβρίου 1944 είχε υπογραφεί συμφωνία μεταξύ της βουλγαρικής αντιφασιστικής κυβέρνησης και κάποιου πληρεξουσίου της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης στην Ξάνθη. Όποιος έκανε τον κόπο να διαβάσει το κείμενο θα διαπίστωνε ότι αφορούσε τη ρύθμιση διαδικαστικών ζητημάτων για τη μεταβίβαση της τοπικής εξουσίας από τις βουλγαρικές αρχές στο ΕΑΜ, όμως, σύμφωνα με την εφημερίδα, επρόκειτο για «πρωτόκολλα παραδόσεως της Μακεδονίας εις τους Βουλγάρους», δηλωτικά «του πλήρους ταυτισμού της επιλεγόμενης “Δημοκρατικής Παρατάξεως” και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος» και αποκαλυπτικά των κινδύνων «εκ της επανεμφάνισεως των Σβώλου – Τσιριμώκου – Γρηγοριάδη και Σοφianoπούλου εις την πολιτικήν μας ζωήν.» Προφανής στόχος της «Ακροπόλεως» ήταν να πλήξει το μοναδικό αριστερό κόμμα που συμμετείχε στις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές. Βλ. *Ακρόπολις* 2 & 5.3.1950. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι το έγγραφο διέρρευσε αστυνομικές πηγές, βλ. ΔΙΣ, φ. 924/Α/13, Γενικό Κέντρο Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης προς την Γενικήν Διεύθυνσιν Αλλοδαπών – Τμήμα Β΄: «Συμφωνία μεταξύ Κομμουνιστών και Βουλγάρων» (Θεσσαλονίκη 25.1.1950).

⁵⁵³ «Η Βουλγαρίζουσα κυβέρνηση» *Η Βραδυνή* 18.12.1951· «Βουλγαρίζουν» *Η Βραδυνή* 10.4.1952.

διεξαχθεί πια με τους όρους της δεκαετίας του '40. Η σλαβοφοβία δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί βασικό υπόστρωμα του ελληνικού αντικομμουνισμού. Ωστόσο, μόλις σώπασε η κλαγγή των όπλων, η χρηστικότητα της στην καθημερινή πολιτική ζωή αποδείχτηκε περιορισμένη. Προκλήσεις όπως οι κινητοποιήσεις των λαϊκών μαζών, σημείωνε το 1949 ένας οξυδερκής παρατηρητής της ελληνικής πραγματικότητας, φόβιζαν την ελληνική Δεξιά περισσότερο από την παράνομη δράση του ΚΚΕ:

«Διότι εις τον δυναμικόν αγώνα αντιμετωπίζει ευχερέστερον τον κομμουνισμόν με την αντισλαβικήν σταυροφορίαν και την συγκράτησιν των δεξιών μαζών περίξ των εθνικιστικών προσχημάτων, αλλά δεν έχει τας ικανότητας να αντιμετωπίση τους πολιτικούς αγώνας με πολιτικά επιχειρήματα.»⁵⁵⁴

Ούτε ο φόβος νέων επιπλοκών με το βαλκανικό περίγυρο εξανεμίστηκε μετά το τέλος του πολέμου. Εξαίρεση υπήρξε η Γιουγκοσλαβία. Η πορεία επαναπροσέγγισης, που εγκαινιάστηκε μετά την απόφαση του Τίτο να σφραγίσει τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα (10 Ιουλίου 1949), οδήγησε στην αποκατάσταση των διμερών διπλωματικών σχέσεων το Νοέμβριο του 1950, παρότι εξακολουθούσε να υποφώσκει η διαφωνία για το εθνολογικό status των σλαβόφωνων πληθυσμών της Δυτικής Μακεδονίας. Οι σχέσεις με την Αλβανία και τη Βουλγαρία παρέμειναν τεταμένες, καθώς οι δύο χώρες εμφανίζονταν ως «κέντρα συνωμοτικής επιβουλής κατά της Ελλάδος».⁵⁵⁵ Στην περίπτωση της πρώτης, εκτός του ότι η παρουσία υπολειμμάτων του Δημοκρατικού Στρατού απειλούσε να αφήσει αναξιοποίητη τη νίκη του Γράμμου,⁵⁵⁶ το «εθνικόν πρόβλημα» της Βορείου Ηπείρου αποτελούσε μία επιπρόσθετη παρακαταθήκη έντασης. Όπως δεν ήταν δυνατόν να επιτραπεί καμία νόθα συμφιλίωση με το ΚΚΕ, προειδοποιούσε η «Ακρόπολις», δεν ήταν ανεκτός κανένας ανόσιος συμψηφισμός μεταξύ εσωτερικής ειρήνευσης και ενταφιασμού των

⁵⁵⁴ ΓΑΚ-ΚΥ/ΣΗΠ, φ. 1/3/56, Άτιτλη έκθεση, (χ.χ.).

⁵⁵⁵ *Ακρόπολις* 19.3.1950.

⁵⁵⁶ Γ.Α.Β., «Το έργον μας» *Η Καθημερινή* 15.9.1949. Στη διάρκεια των μαχών στο Γράμμο τον Ιούλιο-Αύγουστο 1949 ο δεξιάς τύπος, πρωτοστατούσης της «Ακροπόλεως», επιδόθηκε σε συστηματικά καλέσματα υπέρ μιας ελληνικής, ή έστω συμμαχικής, επέμβασης στην Αλβανία. Βλ. ιδιαίτερα την αρθρογραφία του στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου από τις στήλες της «Ακροπόλεως» μεταξύ 17.7-12.8.1949.

«εθνικών διεκδικήσεων». Όποιος πολιτικός τολμούσε να βάλει την υπογραφή του σε συμφωνία που κατά οποιονδήποτε τρόπο θα κατακύρωνε τη Βόρειο Ήπειρο «εις τους Αλβανούς γιδοκλέπτας και τον γελοίο Χότζαν», ήταν προτιμότερο να μην επέστρεφε στη χώρα.⁵⁵⁷ Η Ελλάδα είχε διατυπώσει επιφυλάξεις για τις αποφάσεις του Συνεδρίου της Ειρήνης του Παρισιού και κράτησε σε ισχύ την κατάσταση πολέμου με την Αλβανία για τέσσερις δεκαετίες. Επίσημως, η βορειοηπειρωτική διεκδίκηση ήταν ζήτημα τιμής· στην πράξη, ήταν σε μεγάλο βαθμό θέμα εσωτερικής κατανάλωσης.⁵⁵⁸

Η μόνη εδαφική διεκδίκηση που διατηρήθηκε στο πρόγραμμα της κομμουνιστικής Αριστεράς μετά το ναυάγιο της Διάσκεψης της Ειρήνης το 1946 ήταν το Κυπριακό. Με κυμαινόμενη ένταση διατηρήθηκε στο προσκήνιο τα επόμενα χρόνια και υιοθετήθηκε με ζέση στη διάρκεια της δεκαετίας του '50, όταν το όραμα της «Ένωσης» συγκλόνισε τον Ελληνισμό. Η προσχώρηση της ΕΔΑ στο λαϊκό κίνημα υπέρ της απόδοσης της Κύπρου, έδωσε την ευκαιρία στην ελληνική Αριστερά να επιχειρήσει να υπερβεί την ιδεολογική απομόνωση που θεμελιωνόταν σε μομφές για την υποτιθέμενη πρότερη «αντεθνική» της πολιτεία ώστε να επαναδιεκδικήσει μία θέση μεταξύ των «εθνικών» δυνάμεων του τόπου.⁵⁵⁹ Οι αντίπαλοί της όμως δεν πείθονταν. Όσοι επέμεναν στην «ουσιαστικήν παραχώρησιν της Μακεδονίας εις τους Βουλγάρους» και δεν αξίωναν «την ενσωμάτωσιν της Βορείας Ηπείρου εις την Ελλάδα», δεν μπορούσαν «να γίνουν πιστευτοί όταν προσποιούνται τους εθνικόφρονες.»⁵⁶⁰ Τα πλέον προσφιλή στους εθνικόφρονες «εθνικά θέματα», το Μακεδονικό και το Βορειοηπειρωτικό, ανασύρονταν εργαλειακά για να ακυρώσουν την επιρροή της καμπάνιας της ΕΔΑ υπέρ της Ένωσης της Κύπρου.⁵⁶¹

Ιδιαίτερα επώδυνες επιπτώσεις είχε η μετάσταση της διαιρετικής λογικής της εθνικοφροσύνης στην ίδια τη Μεγαλόνησο. Οι κυπριακές πολιτικές διαμάχες

⁵⁵⁷ «Τα συμφυλιωτικά» *Ακρόπολις* 1.10.1949.

⁵⁵⁸ Το Νοέμβριο του 1949 ο Τσαλδάρης δήλωσε στον ΟΗΕ ότι η Ελλάδα δεν θα εγκατέλειπε ποτέ την αξίωσή της επί της Βορείου Ηπείρου, βλ. *Η Βραδυνή* 18.11.1949. Για τη μετεμφυλιακή διαχείριση του Βορειοηπειρωτικού, βλ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι*, σ.124-133.

⁵⁵⁹ Στεφανίδης, *Εν ονόματι*, σ.159-160.

⁵⁶⁰ «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 1.6.1951.

⁵⁶¹ Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, βλ. Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία, *...Πίσω από τα συνθήματα*, Αθήναι: έκδ. Περιοδικού «Γνώσεις», 1958, σ.18-27. Επίσης βλ. τη σαφή οδηγία προς τις υπηρεσίες Ασφαλείας να προβάλλονται τα «εθνικά θέματα» για να προκληθούν διαλυτικές τάσεις στο ΚΚΕ σε ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΔΣ, φ. 2, Α. Καραγκούνης, «Νόμιμος και παράνομος οργάνωσις του Κ.Κ.Ε.» (Χ.Χ.).

υποτάσσονταν στο εθνικό ζήτημα και μεταγράφονταν στη δημόσια σφαίρα ως αντιδικίες για τις επιλογές για την επίλυσή του. Ομοίως, ο ανταγωνισμός μεταξύ του αριστερού Ανορθωτικού Κόμματος Εργαζόμενου Λαού και των συντηρητικών, συσπειρωμένων γύρω από την Εκκλησία, επεκτάθηκε στο ποιος θα ηγεμονεύσει του κινήματος για την αποτίναξη της αποικιοκρατίας και τελικά εκφυλίστηκε σε διαμάχη για το ποιος προδίδει τον αγώνα. Από την εποχή των Δεκεμβριανών στην Ελλάδα και με ραγδαία κλιμακούμενο τρόπο από τα μέσα του 1947, η πόλωση υιοθέτησε με πρωτοφανή οξύτητα το ιδίωμα και τις πρακτικές της ελλαδικής εθνικοφροσύνης, παρεισέφρησε στις συνεδριάσεις της Εθναρχίας, αναπαρήχθη στο χώρο της αυτοδιοίκησης και του συνδικαλισμού, για να διαχυθεί τελικά σε ολόκληρη την κοινωνία και να την διχάσει, ακόμη και χωροταξικά, σε γαλάζια και κόκκινα καφενεία, καταστήματα, κινηματογράφους κ.ά. Η στήριξη της κυπριακής Αριστεράς στην υπόθεση του Δημοκρατικού Στρατού, την εξώθησε πέραν των ορίων της εθνικής ομοψυχίας. «Δεν υπάρχει σήμερα μεγαλύτερος εχθρός της Ελλάδος και της ιεράς κυπριακής υποθέσεως από τον κομμουνισμόν ως κόμμα πολιτικών», έγραψε στις παραμονές των κυπριακών δημοτικών εκλογών του 1949 ο Νικόλαος Λανίτης, εκλεκτό μέλος της Εθναρχίας.⁵⁶² Η μεταγενέστερη *volte-face* των κομμουνιστών, η συνηγορία για μια «ελεύθερη Κύπρο σε μια ελεύθερη Ελλάδα», κυρίως δε η ενστικτώδης καταδίκη ως τυχοδιωκτικού εγχειρήματος του ένοπλου αγώνα της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών, διευκόλυνε την εκ νέου απομόνωση των κομμουνιστών. Για το στρατόπεδο της εθνικοφροσύνης, ο «ανθενωτισμός» δεν ήταν παρά η πιο πρόσφατη προσθήκη στην πινακοθήκη της «κομμουνιστικής προδοσίας, η οποία ήλθεν να προστεθή εις τας γνωστάς προδοσίας επί του βορειοηπειρωτικού και της Ελληνικής Μακεδονίας.»⁵⁶³

Η «προφητεία» της κομμουνιστικής υπονόμευσης του έθνους προς όφελος ξένων εχθρών διατυπώθηκε το μεσοπόλεμο ως απάντηση στις περί Μακεδονίας εξαγγελίες του Κομμουνιστικού Κόμματος και, μολονότι αρχικά η πραγματική της

⁵⁶² Ν. Κ. Λανίτης, «Το ουσιώδες περιεχόμενον των δημοτικών εκλογών της» (2ο) *Το Βήμα* 21.4.1949.

⁵⁶³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, «Το Κυπριακόν» (χ.χ.). Για την ενσωμάτωση του Κυπριακού στον κατάλογο των προδοσιών του ΚΚΕ, βλ. *Σαράντα Χρόνια Αγώνες του Κ.Κ.Ε. (1918-1958)*, χ.τ.ε. χ.χ., σ.7-22· *Βίβλος της Εθνοπροδοσίας. Αποκάλυψις της Εθνοπροδοσίας του Κ.Κ.Ε. και των Συνοδοιπόρων του*, Αθήναι: εκδ. Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, 1961. Για το μεταπολεμικό κυπριακό αντικομμουνισμό, βλ. Σ. Αργυρίου, *Το εθνικό κίνημα των Ελληνοκυπρίων κατά την τελευταία περίοδο της Αγγλοκρατίας [1950-1960]*, Αθήνα: Ασίνη, 2017, σ.93-100.

εμβέλειά αποδείχθηκε μικρή, δημιούργησε ένα πλέγμα λόγων και εικόνων που ανασύρθηκε δύο δεκαετίες αργότερα για να προσδώσει νόημα σε ένα ριζικά διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο. Στα χρόνια του εμφυλίου, χάρη στην επιμονή των φορέων της εθνοφοροσύνης να μεταφέρουν την αντιπαράθεση στο πεδίο των «εθνικών θεμάτων», τις σπασμωδικές κινήσεις των αντιπάλων τους και τα διαβήματα των βαλκανικών κομμουνιστικών κρατών, η περί «σλαβοκομμουνιστικού κινδύνου» αντίληψη παγιώθηκε με αποτέλεσμα να παρακινήσει αντικομμουνιστικές συμπεριφορές, να περιορίσει το εύρος των επιλογών των πολιτικών δυνάμεων και, σε κάποιο βαθμό, να εξωθήσει τις αντιδράσεις των Ελλήνων κομμουνιστών κατά τρόπο εν τέλει να την πιστοποιούν. Παράλληλα, η θεώρηση του ΚΚΕ ως φύσει αντεθνικού κόμματος που διακονούσε αλλότριες επιδιώξεις, διευκόλυνε την εκδίπλωση μίας παράλληλης αφήγησης που, μέσω διάφορων ρητορικών στρατηγικών και επιχειρημάτων, απέκλειε τους κομμουνιστές – ακόμη και ως άτομα – από την εθνική κοινότητα και, κατά συνέπεια, απέρριπτε για μία ακόμη φορά τον εμφύλιο χαρακτήρα του πολέμου.

Έπειτα από την αποτυχία της εκστρατείας να εκδιωχθούν οι Σλαβομακεδόνες το 1947, η επίσημη ρητορεία αναδιπλώθηκε. Η αυτοαναγόρευση της Γιουγκοσλαβίας σε προστάτη των σλαβόφωνων πληθυσμών της Ελλάδας ενίσχυσε τα επιχειρήματα όσων, ναι μεν συναινούσαν στην αποβολή από τους κόλπους του έθνους όσων έμπρακτα είχαν δείξει αντεθνική συμπεριφορά, όμως θεωρούσαν τους ξενόφωνους «κατ' αρχήν Έλληνες».⁵⁶⁴ Ιδιαίτερα επιδραστικό στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής στο ζήτημα των σλαβόφωνων ήταν το υπόμνημα που υπέβαλε ο Δραγούμης στο ΓΕΣ το Νοέμβριο του 1948. Εξόρκιζε ως συμφορά την πιθανότητα να αναγνωριστούν οι σλαβόφωνοι ως εθνική ή γλωσσική μειονότητα, γι' αυτό απέκλειε ασυζητητί τον όρο «Σλαβομακεδόνες». Διαφωνούσε καθέτως με την υστερική δημαγωγία που στιγμάτιζε συλλήβδην τη ξενογλωσσία ως δείκτη μη ελληνικής συνειδήσεως και που φαντασιωνόταν μαζικές προγραφές. Η μόνη επιβαλλόμενη πολιτική έπρεπε να εδράζεται «επί των κριτηρίων της Θρησκευτικής και εθνικής συνειδήσεως και ουχί επί της ομιλουμένης γλώσσης ή άλλων εξωτερικών χαρακτηριστικών» και «επί της Ελευθέρας και εκουσίας [...] μεταναστεύσεως ή ανταλλαγής πληθυσμών.» Οι «βουλγαρόφωνοι Έλληνες», όπως τους ονόμαζε, διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες: α) τους «ταραχοποιούς πράκτορας» των Βούλγαρων και εσχάτως των «Σλαύων κομμουνιστών», β) την πολυπληθή μάζα «ρευστής συνειδήσεως» που κατά βάθος επιζητούσε μόνο την ησυχία της και γ) μια μειοψηφία ανθρώπων «ακραιφνώς ελληνικών φρονημάτων». Η πρώτη κατηγορία έπρεπε να αντιμετωπιστεί με σκληρότητα. Οι συνεργασθέντες με τον εχθρό, οι καταφύγοντες στα γειτονικά κράτη ή προσχωρήσαντες στις «συμμορίες» όφειλαν να θεωρηθούν «επισήμως ότι απέρριψαν την ελληνικήν ιθαγένειαν και έκαμαν εμπράκτως επιλογήν άλλης υπηκοότητας.» Αυτοί δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να επανέλθουν, οι περιουσίες τους έπρεπε να κατασχεθούν και οι οικογένειές τους να εκτοπιστούν. Τα μέτρα, συνέχιζε ο Δραγούμης, θα είχαν τον ευπρόσδεκτο αντίκτυπο ότι θα παραδειγματίζαν τους αμφιρρέποντες που δεν θα διανοούνταν να διεκδικήσουν την

⁵⁶⁴ Δραγούμης, *Προσοχή*, σ.71.

αναγνώριση της διαφορετικότητάς τους.⁵⁶⁵ Μία από τις άμεσες συνέπειες του υπομνήματος ήταν να εξαλειφθεί από το επίσημο λεξιλόγιο ο όρος «Σλαβομακεδόνες».⁵⁶⁶ Αντίθετα όμως με την επιθυμία του Δραγούμη, που προτιμούσε οι εν λόγω πληθυσμοί να ονομαστούν «βουλγαρόφωνοι», θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο ήταν το λιγότερο επιβλαβές για τα ελληνικά συμφέροντα, επικράτησε η χρήση του συλλογικού χαρακτηρισμού «σλαβόφωνοι».⁵⁶⁷

Η καινούργια ορθοδοξία ερειδόταν στην παραδοχή ότι όχι απλώς δεν υπήρχε μειονοτικό πρόβλημα στη χώρα, αλλά δεν υπήρχαν καν μειονότητες. Οι σλαβόφωνοι, σημείωσε λίγα χρόνια αργότερα ο καθηγητής Κεραμόπουλος, «είνε Έλληνες από των χρόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου»,⁵⁶⁸ που λόγω κάποιου ιστορικού ατυχήματος κατέληξαν να ομιλούν ένα ξενοφανές ιδίωμα. Επιστημονικές έρευνες επιστρατεύτηκαν για να υποστηρίξουν τις θέσεις αυτές. Ιστορικοί και γλωσσολόγοι, αλλά και ιατροί και «φυσικοί ανθρωπολόγοι», κλήθηκαν να αναμετρηθούν με το φάντασμα του Φαλμεράγερ και να τεκμηριώσουν τη διαχρονική πολιτισμική και φυλετική ενότητα του ελληνικού έθνους. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στην έρευνα του καθηγητή Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Γεράσιμου Αλιβιζάτου, και του ιατρού Π. Σκλέπα-Ιουστινιανού με τίτλο «Η κατανομή των ομάδων αίματος παρ' Έλλησιν, από Εθνολογικής απόψεως», η οποία δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση «Ελληνική Ιατρική» τον Οκτώβριο του 1948. Τα πορίσματα της έδειχναν ότι υφίστατο αιματολογική – και συνεπώς, σύμφωνα με το σκεπτικό των ερευνητών, ανθρωπολογική – ομοιογένεια μεταξύ όλων των κατοίκων της Ελλάδας και σημαντικές διαφορές με τις ομάδες αίματος των γειτόνων λαών. Επικαλούμενοι τους μενδέλειους νόμους της κληρονομικότητας, οι δύο επιστήμονες υποστήριζαν ότι το

⁵⁶⁵ ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/6/160 Φ. Δραγούμη, «Υπόμνημα προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών» (Αθήναι 12.11.1948).

⁵⁶⁶ Σε έγγραφο του ελληνικού Προξενείου στα Σκόπια εντοπίζεται μέχρι και ο όρος «κομμουνιστομακεδόνων» ως εθνοτικός προσδιορισμός, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/56/3, Consulat Général de Grèce προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Α' Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Σκοπείois 4.4.1951).

⁵⁶⁷ Η απόφαση ελήφθη σε σύσκεψη υπηρεσιακών παραγόντων στο ΓΕΣ το Μάρτιο του 1949. Βλ. ΑΣΚΙ/ΜΣ, κ. 11, Υπουργείο Εξωτερικών – Τμήμα Βαλκανικής, Σημείωμα (8.4.1949)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 92/4/316, Φ. Δραγούμη προς Χ. Χρηστίδη (Αθήνα 18.6.1950)· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, «Σημείωμα επί του Μακεδονικού» (χ.χ.).

⁵⁶⁸ Α. Δ. Κεραμόπουλος, «Δεν υπάρχουν Σλαύοι εις την Μακεδονίαν» *Ακρόπολις* 28.5.1950.

ελληνικό έθνος δεν είχε υποστεί επιμειξίες ευρείας έκτασης και, ως εκ τούτου, μπορούσε να ενασμενίζεται για τη συγγένειά του με τους αρχαίους προγόνους του.⁵⁶⁹

Δεν υπάρχει εντυπωσιακότερη απόδειξη της μεταβολής των αντιλήψεων επί της «σλαβικότητας» των γηγενών πληθυσμών της Δυτικής Μακεδονίας από το νέο βιβλίο του Δώρου Πεφάνη που εκδόθηκε στα τέλη του 1948. Αντικείμενό του, όπως φαινόταν από τον υπότιτλο, ήταν να δώσει απάντηση «εις την προπαγάνδα των Σλαβοκομμουνιστών περί δήθεν υπάρξεων “σλαβομακεδονικής μειονότητας” εν Μακεδονία». Σε αυτό – και ακόμη περισσότερο στη δεύτερη επαυξημένη έκδοση που ακολούθησε λίγους μήνες μετά – ο γνωστός δημοσιογράφος, που στο μεταξύ είχε γίνει συνεργάτης της Διεύθυνσης Ηθικής και Εθνικής Αγωγής του ΓΕΣ, ουσιαστικά αναιρούσε όλους τους ισχυρισμούς που ο ίδιος είχε διατυπώσει ενάμιση χρόνο πριν.⁵⁷⁰ Ο αντιμειονοτικός φιλιππικός είχε δώσει τη θέση του σε έναν πανηγυρικό υπέρ των παρεξηγημένων όμαιμων αδελφών: οι «Σλαβομακεδόνες» ήταν πλέον «Έλληνες Σλαυόφωνοι» και οι δε «Κουτσόβλαχοι» είχαν γίνει «Ελληνόβλαχοι», όλοι τους «καθαρό και αγνό κομμάτι του Ελληνικού Λαού» που προερχόταν από «την σπονδυλικήν στήλην της γνησιοτάτης Ελληνικής φυλής».⁵⁷¹ Ο Πεφάνης δεν αρκούσαν στην αναπαραγωγή ιστορικών, γλωσσολογικών και λαογραφικών επιχειρημάτων για να υπερασπιστεί την ελληνικότητα των αλλόγλωσσων πληθυσμών. Ανασκευάζοντας την κεντρική θέση του προηγούμενου βιβλίου του, υποστήριξε ότι ελάχιστοι προσχώρησαν στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Απεναντίας, συνεχίζοντας μια παράδοση αγώνων υπέρ της εθνικής ανεξαρτησίας και της ελληνικότητας της Μακεδονίας, οι «Έλληνες Σλαβόφωνοι» πολέμουσαν σήμερα τους κομμουνιστές και τους Σλάβους, διότι ήταν «οι καλύτεροι Έλληνες από όλους τους Έλληνες.»⁵⁷² Όσοι

⁵⁶⁹ Σχετικά βλ. Ε. Π. Φ., «Μια σημαντική μελέτη» *Ελληνική Πνοή* 28.11.1948· Σ. Μελάς, «Η φυλή μας» *Εστία* 26.1.1949· «Τα παραλειπόμενα της ειδησεογραφίας» (στήλη) *Το Βήμα* 1.2.1949· Γ. Π. Αλιβιζάτος, «Το αίμα των Ελλήνων» *Η Βραδυνή* 18-26.4.1949· Κοριζής, *Μακεδονία*, σ.40-42.

⁵⁷⁰ Βλ. Δ. Γ. Πεφάνης, *Οι Έλληνες Σλαυόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, Αθήναι 1948· του ίδιου, *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, Αθήναι ²1949.

⁵⁷¹ Πεφάνης, *Έλληνες Σλαβόφωνοι*, σ.12, 84.

⁵⁷² Στο ίδιο, 20. Το βιβλίο του Πεφάνη χαιρετίστηκε από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες ως σπουδαία συνεισφορά στην ελληνική διαφωτιστική προσπάθεια επί του Μακεδονικού ζητήματος. Το Υφυπουργείο Τύπου δαπάνησε περί τα 6,2 εκ. δραχμές, ποσό κατά πολύ υψηλότερο των συνηθισμένων, για να αγοράσει περισσότερα από 3.000 αντίτυπα (σημειωτέον πως οι δύο εκδόσεις του είχαν τιράζ 8.000 αντιτύπων) προκειμένου να διανεμηθούν για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Θ. Βαΐδης, «Σημείωμα κρίσεως δια το βιβλίο “Οι Έλληνες Σλαυόφωνοι

εξεγέρθηκαν κατά της ελληνικής κυβέρνησης ή και τέθηκαν στην υπηρεσία ξένων κρατών, ήταν προδότες, αλλά δεν ήταν αλλοεθνείς. Την αντίληψη αυτή εξέφρασε με κατηγορηματικό τρόπο και ο Φιλελεύθερος βουλευτής Θεσσαλονίκης, Ιωάννης Αποστόλου, λέγοντας ότι «δεν υπάρχουν εν Ελλάδι μη Έλληνες, αλλά κακοί Έλληνες.» Εάν κάποιος από τους σλαβόφωνους επέδειξαν προδοτική διαγωγή, παρ' όλα αυτά «δεν μας επιτρέπεται να υποστηρίζουμε ότι δεν είναι Έλληνες.»⁵⁷³ Ακόμη και η ηγεσία του ΝΟΦ, σύμφωνα με τον πολεμικό απεσταλμένο της «Καθημερινής» στην Καστοριά, αποτελούνταν «από Έλληνας προδότες που εσλαβοποίησαν τα ελληνικώτατα ονόματά των.»⁵⁷⁴

Όσον αφορά την αποκοπή από τον εθνικό κορμό των «ταραχοποιών» στοιχείων, από την εποχή της Απελευθέρωσης η Πολιτεία είχε ξεκινήσει να αφαιρεί τις ιθαγένειες αλλόγλωσσων και αλλόθρησκων Ελλήνων υπηκόων που είχαν υπό διάφορες συνθήκες διαφύγει στο εξωτερικό, προσφεύγοντας στις διατάξεις του Νομοθετικού Διατάγματος της 12ης Ιουλίου 1927. Το Διάταγμα όχι μόνο εισήγαγε την έννοια του «αλλογενούς», προσδιορισμό που ακροβατούσε μεταξύ φρονήματος και καταγωγής, αλλά και παρείχε για πρώτη φορά στην Πολιτεία ένα μηχανισμό αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας για όσους από τους παραπάνω αποδημούσαν «άνευ προθέσεως επανόδου».⁵⁷⁵ Τον Απρίλιο του 1947 το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως απέστειλε εγκύκλιες οδηγίες ζητώντας να συγκεντρωθούν στοιχεία για «αλλογενείς» – δηλαδή «Βουλγαρομακεδόνες», όπως διευκρινιζόταν – φυγάδες και μετανάστες που είχαν δράσει «αντεθνικώς», προκειμένου να εντατικοποιηθεί η διαδικασία στερήσεων ιθαγένειας. Η ιδιότητα του «αλλογενούς» δεν τεκμαιρόταν από παράγοντες όπως η γλώσσα ή το θρήσκευμα. Συνυφαινόταν ρητά με την εκδήλωση «ανθελληνικών φρονημάτων»: στην κατηγορία αυτή ενέπιπταν όσοι είχαν επιδείξει «οιανδήποτε ανθελληνικήν εκδήλωσιν, ως και συμμετοχήν, συνεργασίαν ή ανάμιξιν

της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι» (Αθήναι 10.1.1949)· Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών προς την Δ/νσιν Εκκαθαρίσεως Δαπανών (Υπουργείου Εξωτερικών) (Εν Αθήναις 7.2.1949)· Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διεύθυνσις Διοικητικού – Γραφείον Πρ/σμού προς την Δ/νσιν Εκκαθαρίσεως Δαπανών (Υπουργείου Εξωτερικών) (Εν Αθήναις 5.4.1949).

⁵⁷³ *Επίσημα Πρακτικά*, 1948, τ. Β, σ.521 (συνεδρίαση της 29.1.1948).

⁵⁷⁴ Ν. Καλημέρης, «Οι σκοποί των Σλάβων στην Μακεδονία» *Η Καθημερινή* 17.11.1948.

⁵⁷⁵ Βλ. Δ. Χριστόπουλος, *Ποιος είναι*, σ.81-83. Η πρακτική αυτή είχε χρησιμοποιηθεί στο μεσοπόλεμο με θύματα Σλαβομακεδόνες, Βλάχους και Εβραίους, βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής Ιστορίας (1926-2003)», *Σύγχρονα Θέματα* 83 (2003), σ.53-55.

εις ανθελληνικήν δράσιν ομάδων, οργανώσεων, εφημερίδων κλπ.» Οι πιο επικίνδυνοι απ' αυτούς, εκτός από το να εκπέσουν της ελληνικής ιθαγένειας, έπρεπε να καταχωρηθούν σε ειδικές καταστάσεις του Υπουργείου Εξωτερικών («ερυθρά δελτία»), ώστε να αποφεύγεται η χορήγηση προξενικής θεώρησης και να μην τους επιτρέπεται να έλθουν στην Ελλάδα ούτε ως επισκέπτες.⁵⁷⁶ Τα δεδομένα συντείνουν ότι από το 1948 οι στερήσεις ιθαγένειας πήραν μαζικότατο χαρακτήρα. Οι διοικητικές πράξεις αφορούσαν κατά κύριο λόγο Σλαβομακεδόνες που είχαν κατηγορηθεί για φιλοβουλγαρικό δωσιλογισμό, μακεδονικό αυτονομισμό και στράτευση στο κομμουνιστικό αντάρτικο. Μόνο στη διάρκεια του 1948 εξέπεσαν της ελληνικής ιθαγένειας 3.500 άτομα, δράσαντα «αντεθνικώς» κατά την Κατοχή και μετά.⁵⁷⁷

Έπειτα από το τέλος του εμφυλίου, ο φόρτος εργασίας των εντεταλμένων υπηρεσιών μεγάλωσε. Οι διοικητικές και διπλωματικές αρχές διαγκωνίζονταν για το ποιος θα στοιχειοθετήσει περισσότερες υποθέσεις. Τον Οκτώβριο του 1951 έγγραφο της Γενικής Διευθύνσεως Αλλοδαπών του Υπουργείου Εσωτερικών ανέφερε ότι 44.474 Έλληνες υπήκοοι «με Σλαυϊκήν συνείδησιν» βρίσκονταν στο εξωτερικό, εκ των οποίων 17.838 είχαν αποβάλει την ελληνική ιθαγένεια.⁵⁷⁸ Οι έλεγχοι για να γίνει το ίδιο και με τους υπόλοιπους συνεχίζονταν με αμείωτη ένταση. Συγχρόνως, πάγια πρακτική του Υπουργείου Εξωτερικών και των αστυνομικών αρχών ήταν να αρνούνται τον επαναπατρισμό όσων είχαν χαρακτηριστεί «βουλγαρόφρονες», αλλά

⁵⁷⁶ Αναφέρεται σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/201/4, Β. Δενδράμης προς τας εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις εμμίσθους Προξενικάς Αρχάς (Ουάσιγκτων 8.7.1947). Ο Υπουργός Δημοσίας Τάξεως, Ναπολέων Ζέρβας, επιθυμούσε μάλιστα να φέρει στη Βουλή ειδικό Ψήφισμα που θα στερούσε μαζικά την ιθαγένεια από «βουλγαρόφρονες» που βρίσκονταν ακόμη στην Ελλάδα, προκειμένου να τους εξωθήσει να φύγουν, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/201/4, Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄ - Γραφ. Ι προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Πολ. Υποθέσεων – Τμήμα Βαλκανικής: «Περί αποδημίας εις το Εξωτερικών Σλαυοφώνων παραμεθορίων περιοχών» (Εν Αθήναις 10.7.1947).

⁵⁷⁷ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/163/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β. Γραφ. ΙΙ προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Πολ. Υποθέσεων: «Εκπτώσις της Ελληνικής Ιθαγενείας ατόμων Αλλογενών» (Εν Αθήναις 12.1.1949).

⁵⁷⁸ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/136/8, Υπουργείον Εσωτερικών – Γενική Δ/σις Αλλοδαπών, «Κατάστασις αριθμητική των καταφυγόντων εις το εξωτερικόν με Σλαυϊκήν συνείδησιν ατόμων Ελλήνων υπηκόων και αποβαλόντων εκ τούτων την Ελληνικήν Ιθαγένειαν» (Εν Αθήναις 24.10.1951). Επίσης, μεταξύ άλλων, βλ. πολλές εκατοντάδες έγγραφα για τη διαγραφή «αλλογενών» που είχαν εκπέσει της ελληνικής ιθαγένειας από τα δημοτολόγια και τα στρατολογικά μητρώα σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/134/5-6· φ. 1952/171 κ.ά.

διατηρούσαν ακόμη τυπικά την ελληνική υπηκοότητα, ακόμη και αν επρόκειτο για άτομα που είχαν βρεθεί στο εξωτερικό χωρίς τη θέλησή τους («βιαίως απαχθέντες» από τους αντάρτες) ή για πολιτικούς φυγάδες από τις χώρες του Παραπετάσματος.⁵⁷⁹ Όπως σημείωνε ο Υπουργός-Γενικός Διοικητής Βορείου Ελλάδος, Κωνσταντίνος Κορόζος, η απομάκρυνση του «σλαβοκομμουνιστικού κόσμου της Βορείου Ελλάδος εξυπηρετεί την ημετέραν άποψιν της εκριζώσεως του εν λόγω στοιχείου εκ της περιοχής ταύτης».⁵⁸⁰ Για τη διασταύρωση των φρονημάτων των εκπατρισμένων χρησιμοποιούνταν οι αστυνομικοί φάκελοι και οι στατιστικές καταστάσεις που είχε στην κατοχή της η Χωροφυλακή στη Δυτική Μακεδονία.⁵⁸¹ Αυτόδηλος στόχος ήταν να παρεμποδιστεί η επάνοδος όσων περισσότερων σλαβοφώνων γινόταν, αλλά και να ευνοηθεί η περαιτέρω διαρροή τους. «Δέον όπως αρνούμεθα απολύτως την επιστροφήν παντός προσώπου Σλαυϊκής καταγωγής υπό οιασδήποτε συνθήκας και αν ευρεθή τούτο εις τας Σλαυϊκάς Χώρας», διαβάζουμε σε έκθεση του 1952. «Αφ' ετέρου να διευκολυνθή η εξ Ελλάδος αναχώρησις προς οιανδήποτε χώραν του εξωτερικού ατόμων ή οικογενειών Σλαυϊκής καταγωγής, κατά μείζονα δε λόγον προσώπων, των οποίων τα λοιπά μέλη οικογενείας ανήκουν εις την προηγουμένην κατηγορίαν.»⁵⁸²

Η προσφυγοποίηση χιλιάδων Σλαβομακεδόνων μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού παρουσιάστηκε θριαμβολογικά σαν συμπλήρωμα της πληθυσμιακής ανταλλαγής του 1924.⁵⁸³ Αφού τα «σάπια μήλα» είχαν πεταχτεί έξω από το καλάθι, επισήμως θεωρείτο ότι οι εναπομείναντες πληθυσμοί στη Μακεδονία διαπνέονταν από ακμαία εθνική συνείδηση. Όταν το Μάιο του 1950 ο Στρατάρχης Τίτο έθιξε την ύπαρξη μειονοτικού ζητήματος στην Ελλάδα, ο πρωθυπουργός Πλαστήρας απάντησε ότι το θέμα ήταν «ανύπαρκτο».⁵⁸⁴ Υπηρεσιακό σημείωμα του Υπουργείου Εξωτερικών της ίδιας περιόδου καθόριζε την επισήμως τηρητέα στάση:

⁵⁷⁹ Βλ. διάφορες τέτοιες περιπτώσεις σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/170/1/2.

⁵⁸⁰ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/124/3, Γεν. Διοίξεις Βορείου Ελλάδος – Υπουργός προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Α' Πολιτική Διεύθυνσις – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Θεσσαλονίκη 7.10.1949).

⁵⁸¹ Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/176.

⁵⁸² ΓΑΚ Ν. Εύβοιας/ΑΑΔΒ, φ. 52ε/9, Υπουργείον Εσωτερικών – Γεν. Δ/νσις Αλλ/πών, «Έκθεσις περί των εν Ελλάδι βιούντων Σλαβοφώνων» (Αθήναι 1.5.1952).

⁵⁸³ Σ. Α. Γυαλίστρας, *Οι Σλαύοι, ο Κομμουνισμός και η Μακεδονία του Αιγαίου*, Αθήνα 1961, σ.34.

⁵⁸⁴ *Το Βήμα* 27.5.1950.

«Δέον να τονισθή ότι δεν υπάρχει Μακεδονικός Λαός ή Μακεδονική Εθνότης και ότι ο όρος ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ αποτελεί γεωγραφικήν έκφρασιν. [...] Ότι η μερίς των κατοίκων της Ελληνικής Μακεδονίας, ήτις ομιλεί εν ιδιάζον σλαυϊκόν ιδίωμα είναι Έλληνες με εθνικήν συνείδησιν. [...] Συνεπώς δύναται να λεχθή μετά βεβαιότητος ότι οι σήμερον παραμένοντες εν Ελλάδι σλαυόφωνοι έχουν καθαράν ελληνικήν συνείδησιν, ουδόλως δικαιολογούσα το περί της τύχης αυτών ενδιαφέρον μήτε της Γιουγκοσλαυΐας μήτε της Βουλγαρίας.»⁵⁸⁵

Βέβαια, οι Έλληνες υπηρεσιακοί παράγοντες γνώριζαν πολύ καλά πως «οι σλαυόφωνοι με καθαράν σλαυϊκήν συνείδησιν» που είχαν παραμείνει στους νομούς Φλώρινας και Καστοριάς υπολογίζονταν αρμοδίως σε τουλάχιστον 38.000.⁵⁸⁶ Η ελπίδα ότι η Αθήνα και το Βελιγράδι ενδεχομένως να μπορούσαν να έλθουν σε συνεννόηση για την απέλαση του σλαβόφωνου πληθυσμού δεν είχε σβήσει εντελώς,⁵⁸⁷ όμως το βάρος πλέον δινόταν στην εκπόνηση ποικίλων αφομοιωτικών στρατηγικών. Το σχέδιο διασποράς σλαβόφωνων οικογενειών στη Νότια Ελλάδα, που είχαν προτείνει ο Δραγούμης και φορείς της Δυτικής Μακεδονίας το 1948,⁵⁸⁸ τέθηκε επί τάπητος το Μάρτιο του 1949 σε σύσκεψη υψηλόβαθμων παραγόντων που συγκάλεσε ο αρχιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος.⁵⁸⁹ Κατά τους επόμενους μήνες, αξιωματικοί του Γραφείου Α2 του Γ' Σώματος Στρατού προέβησαν μυστικά στην προκαταρκτική απογραφή 4.760 «επικινδύνων και φανατικών Σλαβοφίλων», κατοίκων των επαρχιών Αλμωπίας, Γιαννιτσών, Έδεσσας, Νάουσας, Βέροιας και Παιονίας, υποψηφίων για μετεγκατάσταση στη Νότια Ελλάδα. Ως κριτήριο για την

⁵⁸⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/72/4/2, Σημείωμα δια τον κ. Μοσχόπουλον (χ.χ.) Για τη μετεμφυλιακή στρατηγική της σιωπής, βλ. Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη γλώσσα*, σ.224-226.

⁵⁸⁶ ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/9/1/1, ΚΥΠΕ/Γ/1 προς Υπουργ. Εξωτερικών (Α.΄ Πολιτική): «Σλαυόφωνοι Μακεδονίας» (ΒΣΤ 902 18.2.1952).

⁵⁸⁷ ΔΙΑΥΕ, φ. 1945/39/10, «Σλαυόφωνοι Μακεδονίας» (χ.χ.)· ΕΛΙΑ-MIET/AXX, αταξινόμητο, Χ. Χρηστίδης, «Το Μακεδονικό ζήτημα και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις» (21.7.1950).

⁵⁸⁸ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 356, Τηλεγράφημα Α. Δαλιέτου (Θεσσαλονίκη 9.1.1948)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 104/6/160, Φ. Δραγούμης, «Υπόμνημα προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού περί των παραμεθορίων βουλγαροφώνων πληθυσμών» (Αθήναι 12.11.1948).

⁵⁸⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/38/3, Υπουργείον Εξωτερικών - Συμβούλιον Πολιτικών Υποθέσεων, 138η Συνεδρίασις (11.3.1949). Ο τύπος φαίνεται ότι ήταν ενήμερος των μεθοδεύσεων, βλ. «Κ.Κ.Ε. και σλαυόφωνοι» *Ελευθερία* 14.6.1949.

επιλογή τους «ελήφθη η επί Κατοχής συμπεριφορά και δράσεις [...], ως και η μετά την κατοχήν τοιαύτη, εν σχέσει με τας ΝΟΦικάς οργανώσεις και συμμορίας.» Σύμφωνα με το Γ' Σώμα Στρατού, αν ένα έστω μέλος μιας οικογένειας είχε επιδείξει «αντεθνική» δράση, ολόκληρη η οικογένεια έπρεπε να εκδιωχθεί· ακόμη κι αν τα άλλα μέλη της δεν είχαν δώσει αφορμές, ακόμη κι αν υπηρετούσαν στον Εθνικό Στρατό ή στις ΜΑΥ. Η επιχείρηση δεν είχε σκοπό μόνο να απαλλαγεί η περιοχή από επικίνδυνα άτομα, «αλλά και την κατάλληλον διαφώτισιν και διαπαιδαγώγησιν τούτων προς επάνοδον εις την εθνικήν οδόν.»⁵⁹⁰ Το σχέδιο «αποσυμφόρησης» της Μακεδονίας τελικά δεν εφαρμόστηκε για λόγους που τα εντοπισθέντα αρχειακά τεκμήρια δεν διευκρινίζουν, η ιδέα, όμως, περιοδικά επανερχόταν.⁵⁹¹ Αντίθετα, υλοποιήθηκαν άλλες πτυχές του προγράμματος «εξελληνισμού» της περιοχής, όπως η διανομή γαιών που ανήκαν σε Σλαβομακεδόνες σε εθνικόφρονες καλλιεργητές.⁵⁹²

Οι περισσότεροι εναπομείναντες σλαβόφωνοι πληθυσμοί βρέθηκαν στην επικράτεια της «Επιτηρούμενης Ζώνης», μιας λωρίδας γης 1.212 χιλιομέτρων κατά μήκος των συνόρων που βρισκόταν υπό τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων. Το μέτρο είχε εισαχθεί από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου για λόγους αμυντικής θωράκισης της χώρας, όμως παράλληλος υπόρρητος στόχος ήταν η επιτήρηση των αλλόγλωσσων πληθυσμών και απομόνωσή τους από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Κανείς δεν μπορούσε να εισέλθει ή να εξέλθει από την «Επιτηρούμενη Ζώνη» δίχως ειδική άδεια, δίκην διαβατηρίου για εσωτερική χρήση. Οι εξουσίες του στρατού ήταν τέτοιες, ώστε μπορούσε να απολύει δημοσίους υπαλλήλους και να αρνείται την άσκηση επαγγέλματος σε όσους θεωρούσε μη συνεργάσιμους. Στη μετεμφυλιακή περίοδο, τα σλαβόφωνα χωριά δεν υπέστησαν απλώς καθεστώς διακρίσεων, αλλά, σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, η κατάσταση ενθύμιζε έδαφος υπό κατοχή.⁵⁹³

⁵⁹⁰ ΔΙΣ, φ. 1223/Β/102, Γ' Σ.Σ. Α2/ΙΙΙ προς ΓΕΣ/ΔΥ Πλ., ΓΕΣ/Α2: «Σλαβόφωνοι» (ΒΣΤ 903 23.6.1949).

⁵⁹¹ Μεταξύ άλλων, βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Προεδρεία Κυβερνήσεως – Γενική Διεύθυνσις Τύπου – Γραφείον Τύπου Μακεδονίας προς τον Υπουργόν της Προεδρείας της Κυβερνήσεως (Εν Θεσ/νίκη 23.5.1952).

⁵⁹² Χαρακτηριστικά, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/139/2, Νομαρχία Καστοριάς, Απόφασις (Εν Καστορία 23.5.1951). Επίσης βλ. Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη γλώσσα*, σ.220. Υπήρχε ισχυρή κοινωνική πίεση για την εφαρμογή τέτοιων μέτρων, ενδεικτικά βλ. *Η Βραδυνή* 20.12.1950· «Βούλγαροι και προδόται κατέχουν εθνικάς γαίας!» *Η Βραδυνή* 24.1.1951.

⁵⁹³ Για την «Επιτηρούμενη Ζώνη», βλ. Μ. Ρόμπου-Λεβίδη, *Επιτηρούμενες ζωές: Μουσική, χορός και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας στη Μακεδονία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, ²2017, σ.43-48· Λ.

Αιτία ήταν ότι η πολιτική εξουσία ουδέποτε έπαψε να ενεργεί βάσει της πεποίθησης ότι, παρά τις δημόσιες εξαγγελίες, η ίδια η σλαβοφωνία ήταν πρόβλημα. Το δεσπόζον πνεύμα ήταν πως ακόμη και αν οι περισσότεροι σλαβόφωνοι ένιωθαν Έλληνες, «με το σλαβικόν των ιδίωμα απέβαιναν επικίνδυνοι δολιοφθορείς.»⁵⁹⁴ Ο κρατικός μηχανισμός, όπως και η «εθνικώς ανησυχούσα» ιδιωτική πρωτοβουλία, ασκήθηκε επί δεκαετίες στην κατάσθρωση και εφαρμογή μιας πλατιάς γκάμας μέτρων με στόχο την εξάλειψη του γλωσσικού ζητήματος και την ανάπλαση του εθνικού φρονήματος των κατοίκων.⁵⁹⁵ Η ενστικτώδης δυσανεξία για την εθνολογική κατάσταση της Μακεδονίας υπήρξε η μακροβιότερη κληρονομιά του εμφυλίου πολέμου.

Η περίπτωση των σλαβόφωνων πληθυσμών – αλλά και εκείνες των υπολοίπων εθνοτικών ομάδων που εξετάστηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο – επιβεβαιώνει το συμπέρασμα του Νίκου Μαραντζίδη ότι η εμφυλιοπολεμική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης μετέβαλε τους όρους με τους οποίους μία εθνοτική ομάδα μπορούσε να ενσωματωθεί στο εθνικό Κράτος ή να αποκλειστεί από αυτό.⁵⁹⁶ Πέρα από τις άλλες διαστάσεις της, η εθνικοφροσύνη είναι υποπαράγωγο του ελληνικού εθνικισμού, καθώς επανασχεδίασε τις θεμελιώδεις ορίζουσες της εθνικής ταυτότητας. Δεν δομήθηκε με άξονα εθνοτικούς ντετερμινισμούς που θεσπίζουν άκαμπτα βιολογικά ή και πολιτισμικά κριτήρια για να διαχωρίσουν τα μέλη της εθνικής κοινότητας από τους παρείσακτους. Αρκεί η ετυμολογική αποδόμηση του όρου για να αναδειχθεί πως η εθνικοφροσύνη εστιάζει στο εθνικό φρόνημα. Σε καμία περίπτωση, ωστόσο, η εθνικοφροσύνη δεν ήταν μια ιθαγενής εκδοχή ενός πολιτικού μοντέλου του εθνικισμού, το οποίο πρεσβεύει την εθελοντική μέθεξη στο έθνος όσων

Λαμπριανίδης, «Οι συνέπειες της επιτηρούμενης ζώνης για τις τοπικές οικονομίες που αφορά», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα 1996, σ.455-467· Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη γλώσσα*, σ.244-246· Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.429-430. Για τις προκαταλήψεις των στρατιωτικών μονάδων που στάθμευαν εκεί, βλ. Σ. Καραβάς, «Οι “ξενοσυνειδητοί” της XVης Μεραρχίας», *Αρχειοτάξιο* 11 (2009), σ.111-143.

⁵⁹⁴ Όπως είπε το 1950 ο Παναγιώτης Σιφναίος σε ξένους συνομιλητές του, βλ. Σ. Β. Μαркеζίνη, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1994, τόμ. Β, σ.352.

⁵⁹⁵ Πολύ χαρακτηριστικά, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/101/5, [Γενική Διοίκησης Βορείου Ελλάδος] – Διεύθυνσις Πολιτικών Υποθέσεων προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον 1) Διεύθυνσις Α΄ Πολιτική 2) Διεύθυνσις Εκκλησιών (Εν Θεσσαλονίκη 7.3.1952). Αναλυτικά βλ. Κωστόπουλος, *Απαγορευμένη γλώσσα*, σ.226 κ.ε.

⁵⁹⁶ Μαραντζίδη, *Γιασασίν Μιλιέτ*, σ.250.

κοινωνούν τις αξίες του. Ήταν μία νοσηρή στρέβλωση των αρχών του. Η υπέρτατη αξία του ελληνικού έθνους στη δεδομένη στιγμή που βρισκόταν εν πολέμω ήταν ο αντικομμουνισμός. Η απόλυτη αντίθεση στον κομμουνισμό ήταν λυδία λίθος του πατριωτισμού, αλλά και διαβατήριο ελληνικότητας. Η εθνική συνείδηση εξαρτιόταν από την πολιτική πεποίθηση. Προαπαιτούμενο για την ένταξη στο έθνος ήταν η πρωθύστερη προσχώρηση σε μια άλλη νοερή κοινότητα, αυτή των εθνοκοφρόνων. Η ελληνοφροσύνη προϋπέθετε την εθνοκοφροσύνη. Παρεπόμενο ήταν το γεγονός ότι, καθ' αυτό τον τρόπο, ορθώνονταν νέες σειρές τειχών για να κρατήσουν εκτός της εθνικής κοινότητας πρόσωπα που, με αμιγώς γενεαλογικά κριτήρια, ολοφάνερα ανήκαν στο ελληνικό έθνος. Δεν τους συνείχε όμως το απαραίτητο αντικομμουνιστικό φρόνημα.

Παρότι, όπως είδαμε, η φαντασιακή αντιστοίχιση του εσωτερικού με τον εξωτερικό εχθρό χρονολογείται από την Κατοχή, ο εξοβελισμός των κομμουνιστών – με την εξαίρεση των μειονοτικών πληθυσμών – από το έθνος δεν ήταν αρχικά αυτονόητος. Κάθε άλλο παρά έλειπαν οι μομφές για τις «αντεθνικές βλακειές» του κομμουνισμού, αλλά, όπως έγραφε το Δεκέμβριο του 1943 το «Ελληνικόν Αίμα», μία εφημερίδα που μεταπολεμικά έμελλε να εκφράσει τον πιο αδιάλλακτο αντικομμουνισμό, μπροστά στους κατακτητές υπήρχαν μόνο Έλληνες.⁵⁹⁷ Η διάκριση μεταξύ εθνοκοφρόνων και κομμουνιστών ήταν παρούσα, ωστόσο δεν μεταφραζόταν σε διαίρεση μεταξύ Ελλήνων και μη Ελλήνων. Όσο βαθιές και αν ήταν οι διαφορές με το ΕΑΜ, όσο και αν αμφισβητούνταν ο πατριωτισμός του ΚΚΕ, ο εθνισμός των μελών τους θεωρούνταν μέχρι αποδείξεως του εναντίου δεδομένος. Για την ακρίβεια, η πλειονότητα του μη εαμικού χώρου θεωρούσε πως μονάχα οι πιο ανοικονόμητοι φορείς του δωσιλογισμού είχαν απαρνηθεί έμπρακτα την ελληνικότητά τους. Εξαίρεση αποτελούσαν οι πιο έξαλλες αντιεαμικές φωνές, οι οποίες τοποθετούσαν τον αντικομμουνιστικό αγώνα υπεράνω της παθητικής ή ενεργητικής αντίθεσης στους κατακτητές και εξικνούσαν μέχρι την αποεθνοποίηση του αντιπάλου.⁵⁹⁸ Οι μομφές αυτές έγιναν εντονότερες σε βάθος χρόνου. «Με όπλα δεν θα χύσουμε ούτε μια σταγόνα αίμα ελληνικό/ μόνο το άτιμο το εχθρικό/ των Βουλγαροφίλων και Προδοτών/ για νάβρη η Ελλάδα λυτρωμό», ανέφερε ο περίφημος ύμνος της «Χ».

⁵⁹⁷ «Μπροστά στις γερμανικές σφαίρες, μόνον Έλληνες υπάρχουν!» *Ελληνικόν Αίμα* 6.12.1943.

⁵⁹⁸ Χαρακτηριστικά βλ. «Οι Βουλγαρόφιλοι δεν είναι Έλληνες» *Ε.Ε.* 25.12.1943.

Όταν στα Δεκεμβριανά κατέπεσαν και τα τελευταία προσχήματα, οι «Βουλγαρόφιλοι» και οι «Προδότες» έγιναν «αντάρτες» και «κομμουνιστές».⁵⁹⁹

Η ρητορική αποεθνικοποίηση του πολιτικού αντιπάλου υπήρξε συστατικό στοιχείο της εμφυλιοπολεμικής λογικής. Όμως η ευθύνη δεν μπορεί να μοιραστεί ισομερώς μεταξύ των αντιμαχομένων. Ενώ από τη μεταδεκεμβριανή περίοδο κιόλας η καταγγελία των «Βουλγαροκομμουνιστών» και των «εαμοβουλγάρων» είχε γίνει σταθερό στοιχείο του αντικομμουνιστικού λόγου, η κομμουνιστική προβολή του όρου «γραικύλοι» από τα μέσα του 1947 ποτέ δεν απέκτησε την ίδια βαρύτητα ως μομφή εθνικής αναξιοσύνης.⁶⁰⁰ Την πρωτοβουλία για τον εθνικό αποχρωματισμό των κομμουνιστών κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια είχαν οι συνεχιστές των εθνικιστικών οργανώσεων της Κατοχής και οι πολιτικοί φορείς που τοποθετούνταν στο δεξιό άκρο της πολιτικής ζώης. Οι φιλελεύθερες δυνάμεις δεν διαφωνούσαν με την ετυμηγορία ότι το ΚΚΕ είχε συνάψει άνομες σχέσεις με τους παραδοσιακούς εχθρούς της χώρας, δυστροπούσαν όμως απέναντι σε κάθε ανθρωποβόρα λογική που χώριζε τους πολίτες σε «γνήσιους» και «μη γνήσιους» Έλληνες.⁶⁰¹ Η σκληροπυρηνική Δεξιά δεν είχε τέτοιους ενδοιασμούς. Οι κομμουνιστές αποκαλούνταν «Βουλγαροέλληνες»,⁶⁰² επειδή ήταν «ανέλληνες»⁶⁰³ και «μισέλληνες»⁶⁰⁴ πράκτορες του σλαβισμού, «Ελληνόφωνοι και ελληνογεννημένοι, αλλά ξένοι ψυχικά και εχθροί της Ελλάδος».⁶⁰⁵ Το ΕΑΜ ήταν «βουλγαρόδουλον», σύμφωνα με το Εθνικό Μέτωπο Ελλήνων, μια βραχύβια συσπείρωση εθνικιστικών

⁵⁹⁹ ΔΙΣ, φ. 913/Α/3α, «Ύμνος της Χ» (χ.χ.)· Τσέκερης, *Εδώ Πολυτεχνείο*, σ.172, 180. Πρβ. την τελευταία στροφή του μεταγενέστερου χίτικου άσματος: «Όποιος δεν θέλει Βασιλιά/ δεν είναι πατριωτής/ είναι αρχικομμουνιστής/ και Βούλγαρος προδότης!» Βλ. Δ. Παλαιοιολόγπουλος, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην επαρχία Καλαβρύτων 1946-1949*, Αθينا: Παρασκήνιο, 2001, σ.34.

⁶⁰⁰ Πολύ χαρακτηριστικά, βλ. Κ. Καραγιώργης, «Όσοι πιστοί...» *Ριζοσπάστης* 12.10.1947. Για την ιστορική γενεαλογία του όρου, βλ. Γ. Κορδάτος, «Ποιοι ήταν οι γραικύλοι και ποιος ο ρόλος τους» *Ελεύθερη Ελλάδα* 28.6.1947.

⁶⁰¹ Για παράδειγμα, βλ. «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 15.1.1946.

⁶⁰² Μεταξύ άλλων βλ. Ι. Λαζαρή, «Όχι συμβιβασμοί» *Μεγάλη Ελλάς* 11.1.1945· «Εκός οι Βέβηλοι!» *Αλήθεια Τριπόλεως* 28.10.1945, αλλά και ΕΛΙΑ-MIET/ANZ, κ. 3 φ. 3/1, Ν. Ζέρβας προς Α. Παπαχριστοδούλου (Αθήνα 19.10.1945).

⁶⁰³ *Εθνική Φλόγα* 17.9.1945.

⁶⁰⁴ «Το κοινόν αίσθημα» *Πελοπόννησος* 5.1.1945· Τ. Ε. Χαιρόπουλος, «Οι εχθροί του λαού» *Εθνικισμός* 21-26.8.1945.

⁶⁰⁵ Π., «Ο Έλληνας εργάτης ζη καλλίτερα από το Ρώσο. Τι αποδεικνύουν οι αριθμοί» *Εθνική Φλόγα* 2.12.1946.

και ακροδεξιών οργανώσεων που ιδρύθηκε το 1945, γιατί αποτελούνταν από «βουλγαροβούλους» υπονομευτές των εθνικών συμφερόντων με εκμαυλισμένη συνείδηση.⁶⁰⁶ Οι κομμουνιστές ήταν τύποις Έλληνες υπήκοοι, αφού στερούνταν εθνικού φρονήματος, το οποίο, φυσικά, εξισωνόταν με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές. Ήταν «ελληνόφωνοι» και «ελληνώνυμοι», αλλά πόρρω απείχαν της τιμής να είναι «πραγματικοί Έλληνες».

Δεν επρόκειτο πάντα για μεταφορικά σχήματα λόγου. Σε ορισμένες περιπτώσεις η μομφή της απεθνικοποίησης προσωποποιούνταν, όπως όταν ο (Αδριανουπολίτης) Νίκος Ζαχαριάδης βαφτιζόταν «Ρωσικής προελεύσεως και καταγωγής»,⁶⁰⁷ όμως η αιχμή αυτή συνήθως επιφύλασσόταν σε πρόσωπα που έλκυαν την καταγωγή τους από τη Βόρεια Ελλάδα. Η κατοχική πρακτική εκσλαβισμού του ονόματος του Ανδρέα Τζήμα – «Τζήμωφ», δαιμονοποιημένου ως αρχέτυπο «βουλγαροκομμουνιστή»,⁶⁰⁸ γενικεύτηκε ώστε να συμπεριλάβει ακόμη και άνθρωποι που είχαν εγνωσμένη ευαισθησία για την ακεραιότητα της Μακεδονίας, όπως ο Σβώλος και ο Ευριπίδης Μπακιρτζής.⁶⁰⁹ Σύμφωνα δε με κάποιες πηγές, οι δύο παραπάνω, όπως και ο Κώστας Βάρναλης, ήταν εν τοις πράγμασι «Ελληνόφωνοι Βούλγαροι», καθώς μεταξύ άλλων είχαν συγγενικούς δεσμούς με τη γειτονική χώρα.⁶¹⁰ Το πιο κλασικό παράδειγμα έμελλε να ήταν η αντιμετώπιση, της οποίας έτυχε ο «επικατάρατος Εαμοβούλγαρος»⁶¹¹ Μάρκος Βαφειάδης, που ιδίως μετά την

⁶⁰⁶ *Εθνικισμός* 8-15.9.1945.

⁶⁰⁷ Παππαθεοδώρου, *Ερυθρά συνωμοσία*, σ.100.

⁶⁰⁸ Χαρακτηριστικά βλ. ΓΑΚ-KY/ΜΣ, Κ103 φ. ε/12, «Προκήρυξις Έλληνοσ Πατριώτου απομακρυ[ν]θέντος του ΕΑΜ» (χ.χ.). Μεταπολεμικά, ο Τζήμας φερόταν «αρχηγός της Νοφικής κινήσεως Μακεδονίας.» Βλ. ΔΙΣ, φ. 10/Α/139, Κέντρον Αλλοδαπών Θεσ/νίκης – Γραφείον ΙΙ προς το Γενικόν Κέντρον Αλλοδαπών Μακεδονίας Θράκης – Γραφείον ΙΙ: «Περί του Τζήμα Ανδρέα ή Σαμαρινιώτη Βασιλείου» (Εν Θεσ/νίκη 21.8.1946). Και όμως ο ίδιος ήταν βλάχικης και όχι σλαβομακεδονικής καταγωγής.

⁶⁰⁹ Για τον πρώτο, βλ. ΙΑΜΜ/ΑΠΕΑΝ, φ. 23, Σ. Μελάς, «Ο εξοχώτατος Σβολώφ» *Ελεύθερος Λαός* 19.1.1945· Τ. Χ. Παπαθανασίου, *Η Μαύρη Βίβλος των εγκλημάτων του ΕΑΜ*, χ.τ.έ. 1946, σ.61-72. Το διοικητή της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ αποκάλεσε «Μπακιρτζιέφ» ο στρατηγός Μαζαράκης-Αινιάν στη δίκη των Ταγμάτων Ασφαλείας, βλ. Ν. Κ. Καρκάνης, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, ²1982, σ.305.

⁶¹⁰ «Ο κόσμος» (στήλη), *Εστία* 2.5.1947· «Οι Βουλγαροέλληνες και οι συνεργάται του Γ. Πεσμαζόγλου» *Εθνικός Κήρυξ* 4.5.1947.

⁶¹¹ Τσακαλώτος, *40 χρόνια*, τόμ. Β, σ.475.

ανάληψη της προεδρίας της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης στερεότυπα αποκαλούνταν από τον τύπο με το άκλιτο και ξενικό «Μάρκο».⁶¹²

Τέτοιες αναφορές, απότοκες της ριζωμένης πολιτικής μισαλλοδοξίας και της στρατηγικής επιδίωξης να απονομιμοποιηθεί ο πολιτικός αντίπαλος, δεν περιορίζονταν στη σφαίρα της ονοματολογίας. Η προσφώνηση «Βούλγαρος» είχε καταστεί προσβολή με πολιτικώς και ηθικώς απαξιωτικό περιεχόμενο:

«[...] [Κ]αι μόνον η λέξις “Βούλγαρος” έχει γίνει παρά τω Ελληνικώ Λαώ ταυτόσημος με την χειροτέραν ύβριν που δύναται να προφερθή δια πάντα στερούμενον τιμής, οικογενείας, θρησκείας ή δια να παρουσιάση τον θηριώδη, τον αιμοδιψή, τον σαδιστήν, τον απάτριδα.»⁶¹³

Συγχρόνως, αποτελούσε ένταλμα για την άσκηση ψυχολογικής και φυσικής βίας εναντίον των αντιφρονούντων. Μέλη του ΚΚΕ και φίλοι του ΕΑΜ απ’ όλη την Ελλάδα διαπίστωσαν με έκπληξη μέχρι ποιο σημείο φανατισμού έφτανε το μένος των διωκτών τους. «Σίγουρα ο Δεκέμβρης μας σάλεψε τις φρένες», σχολίασε με πικρή ειρωνία ο Δημήτρης Ψαθάς. Νωρίτερα είχε γίνει αυτόπτης μάρτυρας της καταδίωξης και του ξυλοδαρμού ενός νέου, ονόματι Παπαδόπουλος, από έναν αγριεμένο όχλο. «Είναι Βούλγαρος», του εξήγησαν.⁶¹⁴ Ένα κομμουνιστικό στέλεχος με καταγωγή από χωριό της Μαγνησίας διηγείται όσα έζησε όταν συνελήφθη από την Ασφάλεια της πρωτεύουσας:

«Όταν με πήγαν σε ένα γραφείο για να πάρουν τα στοιχεία μου, με ερώτησαν μερικοί αστυνομικοί που είταν εκεί από πού είμαι. Για να μη τους στεναχωρώ με γεωγραφικές λεπτομέρειες τους έλεγα απ’ το Βόλο. Έπαιρνα αμέσως την απάντηση. Από μέσα από τη Βουλγαρία είσαι ρε π....! Με παραξενιά είδα να τους οδηγεί η “βέρα εθνικοφροσύνη” τους στο να παραχωρούν και το Βόλο ακόμα μέσα στη Βουλγαρία.»⁶¹⁵

⁶¹² Ενίοτε και «Μάρκοφ», προσωνομασία που φαίνεται ότι προτιμούσε και ο Αμερικανός πρέσβης, βλ. Λ. Γουίτνερ, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991, σ.119.

⁶¹³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, «Εκθεσις επί του σχεδίου Συγγράμματος Αστυνόμου Β’ κ. Γ. Κανελλάκη υπό τον τίτλον “ο Σλαβικός Κίνδυνος”» (Εν Αθήναις 22.3.1949).

⁶¹⁴ Δ. Ψαθάς, *Το χιούμορ μιας εποχής*, χ.τ.έ. χ.χ., σ.95-96.

⁶¹⁵ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 421 φ. Φ=25/3/8, Γ. Σακελλίων, Άτιτλη έκθεση (χ.χ.).

Παρακρατικά στοιχεία στιγματίζουν κατά παρόμοιο τόπο και επιφύλασσαν την ίδια μεταχείριση σε μη κομμουνιστές οπαδούς της αβασίλευτης Δημοκρατίας.⁶¹⁶ Στο βαθμό, επιπροσθέτως, που οικοδομούνταν το νομικό οπλοστάσιο της εθνικοφροσύνης για την καταστολή του εσωτερικού εχθρού, η λογοθετική αποεθνικοποίηση των κομμουνιστών λειτούργησε επικουρικά στην καθιέρωση θεσμικών διακρίσεων σε βάρος τους. Όταν στη διάρκεια της κοινοβουλευτικής συζήτησης για τη θέσπιση του Γ΄ Ψηφίσματος, που όπως είδαμε βασίστηκε στην εργαλειακή επίκληση του αυτονομιστικού κινδύνου, διάφοροι Φιλελεύθεροι βουλευτές ήγειραν επιφυλάξεις για τον κίνδυνο υπερβασιών, ο Ναπολέων Ζέρβας τους καθησύχασε: «Δεν πρόκειται κύριοι να εφαρμοσθή το ψήφισμα αυτό εναντίον Ελλήνων. Έχουμε να κάμωμεν με Βουλγάρους. Συνεπώς δεν πρέπει να φοβούμεθα ότι η τοιαύτη ή τοιαύτη διατύπωσης θα οδηγήσει εις αδικίας εις βάρος πολιτών.»⁶¹⁷

Μέχρι τις αρχές του 1947, τα περισσότερα αστικά κόμματα στηλίτευαν ως αντεθνική την πολιτική του ΚΚΕ, αλλά θεωρούσαν κατ' αρχήν συνέλληνες τους κομμουνιστές.⁶¹⁸ Η διεθνοποίηση του «Ελληνικού Ζητήματος» με την άφιξη της Ερευνητικής Επιτροπής του ΟΗΕ και η κλιμάκωση των ένοπλων συγκρούσεων στην ύπαιθρο οδήγησαν σε μια ανιχνεύσιμη εκτακτική εξάπλωση της αντίληψης που αμφισβητούσε την ελληνικότητα των κομμουνιστών· ως ατόμων αυτή τη φορά. Ορθό και ευκαίιο, έγραψε κάποιος στο Σοφοκλή Βενιζέλο, θα ήταν οι «παύσαντες να σκέπτονται ελληνιστί ως μυσaron καρκίνωμα να αποκοπώσι του σώματος της Πατρίδος και εκβληθώσι έξω των ορίων αυτής.»⁶¹⁹ Τέτοιοι συλλογισμοί επηρεάζονταν από τη δημόσια συζήτηση που διεξαγόταν ακριβώς εκείνη την εποχή σχετικά με την απέλαση των σλαβόφωνων. Δεν αρκούσε η σύλληψη της κομμουνιστικής ηγεσίας και η διαφώτιση των πολιτών, έγραψε η «Ακρόπολις». Το δρόμο της απέλασης μαζί με τους τυχόν «σλαυόφρονες» έπρεπε να πάρουν και όσοι

⁶¹⁶ Για το στιγματισμό φίλων της πλαστηρικής Εθνικής Οργάνωσης Δημοκρατικού Αγώνα ως «Βουλγάρων», βλ. ΙΑΜΜ/ΑΝΠ, Συλλογή 229 φ. 17/85, Επιτροπή ΕΟΔΑ προς την ΕΟΔΑ Αθηνών (Εν Νέα Ολύνθω 6.1.1946)· φ. 17/94, ΕΟΔΑ Αγίου Δημητρίου επαρχ. Κοζάνης προς την Επιτροπή ΕΟΔΑ Αθήνας (χ.χ.).

⁶¹⁷ *Επίσημα Πρακτικά*, 1946, τόμ. Α, σ.226 (συνεδρίαση της 17.6.1946).

⁶¹⁸ Για παράδειγμα βλ. «Η συνταγή» *Έθνος* 3.2.1947· «Τα πάντα εις την λήθην αν αφήσουν τα όπλα» *Η Βραδυνή* 4.2.1947.

⁶¹⁹ ΙΑΜΜ/ΑΣΒ, φ. 14/266, Υπογραφή δυσανάγνωστη προς Σ. Βενιζέλο (Εν Σέρραις 8.4.1947).

«Ελληνόφωνοι μισέλληνες» θα αποδεικνύονταν αμετανόητοι.⁶²⁰ Ομοίως, ο απόστρατος αντιστράτηγος και σπουδαίος οπλαρχηγός του Μακεδονικού Αγώνα, Κωνσταντίνος Μαζαράκης-Αινιάν, έγραψε σε γνώριμο τόνο ότι δεν έπρεπε να εκδιωχθούν οι βουλγαρόφωνοι ή βλαχόφωνοι κάτοικοι της Ελλάδας, «αλλ' οι εξ αυτών βουλγαροφρονούντες ή ρουμανίζοντες κλπ. εις ους έδει συμπεριληφθούν και τινες Ελληνόφωνοι αλλά σλαυοφρονούντες δήθεν ιδεολόγοι κομμουνισταί ή θαυμάζοντες το σοβιετικόν καθεστώς.»⁶²¹ Πράγματι, η κυβίστηση στο μειονοτικό ζήτημα μετατόπισε αμφίδρομα τις συντεταγμένες του αντικομμουνιστικού λόγου. Στο βαθμό που πλήθαιναν οι καθησυχαστικές φωνές που μιλούσαν για «σλαυόφωνους Έλληνες», οι οποίοι διαπνέονταν από υψηλόφρονα πατριωτικά αισθήματα, κατ' ευθεία αναλογία αύξαιναν οι απειλές κατά των «ελληνόφωνων Σλαύων», κομμουνιστών και συνοδοιπόρων που, όπως δήλωσε στην Κατερίνη ο Υπουργός Βορείου Ελλάδας, Αριστείδης Μπασιάκος, ήταν «Έλληνες μόνο κατ' όνομα, αλλά με σλαυϊκήν ψυχήν».⁶²² Στο βαθμό που γινόταν αποδεκτό ότι η εθνική συνείδηση καθόριζε την ελληνικότητα και η «υγιής» πολιτική στάση ήταν ασφαλής δείκτης του εθνικού φρονήματος, άνοιγε ο δρόμος για τον αποκλεισμό από το έθνος όσων θεωρούνταν μεν ομογενείς, εντούτοις δεν εμφορούνταν από τις αποδεκτές πολιτικές πεποιθήσεις. Και, όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, ο ρητορικός στιγματισμός δεν είναι παρά ο προθάλαμος για το θεσμικό αποκλεισμό.

Το διοικητικό μέτρο αφαίρεσης της ιθαγένειας από Έλληνες πολίτες με βάση καθαρώς πολιτικά κριτήρια δεν ήταν άγνωστο. Στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου είχε θεσπιστεί τόσο από τη δωσιλογική όσο και από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση.⁶²³ Η ιδέα να αφαιρεθεί η ελληνική υπηκοότητα από τους κομμουνιστές αιωρούνταν ήδη από τους πρώτους μεταδεκεμβριανούς μήνες,⁶²⁴ ενώ εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών είχε αφήσει ανοικτό το ενδεχόμενο να χρησιμοποιηθεί το Νομοθετικό Διάταγμα του 1927 και εναντίον «ομογενών» που «δια της αντεθνικής συμπεριφοράς των απέδειξαν ότι στερούνται εθνικής συνειδήσεως».⁶²⁵ Το ζήτημα ρυθμίστηκε νομοθετικά στις αρχές Δεκεμβρίου 1947 με το ΛΖ' Ψήφισμα «περί

⁶²⁰ «Ο Αζώρ» *Ακρόπολις* 23.2.1947.

⁶²¹ Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, «Οι ξενόφωνοι και η Μακεδονία» *Ακρόπολις* 15.4.1947.

⁶²² *Το Φως* 30.9.1947.

⁶²³ Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις», σ.56-57.

⁶²⁴ Βλ. τις απόψεις εκπροσώπου του Κόμματος Εθνικών Φιλελευθέρων σε *Ελληνικόν Αίμα* 1.6.1945.

⁶²⁵ Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις», σ.56.

αποστερήσεως της Ελληνικής ιθαγενείας προσώπων δρώντων εις το εξωτερικόν». Αρμόδια για να αποφανθεί αναφορικά με την «αντεθνική» δράση των εν λόγω προσώπων ήταν μία ad hoc τριμελής επιτροπή υπό την προεδρία ανώτερου δικαστικού, η οποία αξιολογούσε τις σχετικές εισηγήσεις, σχημάτιζε το σχετικό φάκελο και τον διαβίβαζε στο Συμβούλιο Ιθαγενείας του Υπουργείου Εσωτερικών για την τελική απόφαση. Οι αποστερηθέντες της ιθαγένειας εξομοιώνονταν με αλλοδαπούς για τους οποίους απαγορευόταν η επάνοδος και εγκατάσταση στη χώρα.⁶²⁶ Το ΛΖ΄ Ψήφισμα έγινε δεκτό με ικανοποίηση από όλες τις κοινοβουλευτικές μερίδες. Διάφοροι βουλευτές σχολίασαν επιδοκιμαστικά ότι η αφαίρεση ιθαγένειας ισοδυναμούσε με «πολιτικόν θάνατον», ενώ, όπως προέβλεψε ο Υπουργός Δικαιοσύνης, «όσοι καπηλεύονται τον τίτλον του Έλληνος θα πλανώνται πλέον απάτριδες χωρίς να κηλιδώνουν την ιθαγένειαν, την οποίαν τόσον ολίγον εξετίμησαν...»⁶²⁷

Όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν ότι στόχος του νομοθετήματος ήταν η αποβολή από το εθνικό σύνολο ενός περιορισμένου αριθμού Ελλήνων μεταναστών και ομογενών που προσέτρεχαν την πολεμική προσπάθεια του ΔΣΕ,⁶²⁸ για τους οποίους άλλωστε είχαν δοθεί οδηγίες στις αρμόδιες υπηρεσίες να εκδοθούν «ερυθρά δελτία» απαγόρευσης εισόδου τους στο ελληνικό έδαφος και να τους αρνηθούν κάθε διπλωματική υποστήριξη στο εξωτερικό. Όμως η επισημοποίηση του εμφυλίου πολέμου, έπειτα από τη σύσταση της «κυβέρνησης του βουνού», αυτομάτως επέκτεινε τον κατάλογο των υποψήφιων ανιθαγενών. Λίγες εβδομάδες αργότερα προωθήθηκε το αίτημα να αφαιρεθεί η ιδιότητα του Έλληνα πολίτη από τους ηγέτες της «ανταρσίας»,⁶²⁹ ώσπου, τελικά, στα μέσα Απριλίου 1948, εκδόθηκε το πρώτο διάταγμα εφαρμογής του ΛΖ΄ Ψηφίσματος. Είκοσι στελέχη του ΚΚΕ, προεξέχοντος του προέδρου της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, Μάρκου Βαφειάδη,

⁶²⁶ ΦΕΚ 267/Α/7.12.1947. Επίσης βλ. Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.488-490.

⁶²⁷ *Επίσημα Πρακτικά*, 1948, τόμ. Α, σ.160, 181, 182, 191, 193 (συνεδριάσεις της 1, 3 και 4.12.1947).

⁶²⁸ Όπως τους αριστερούς ναυτεργάτες της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/58/1/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Γενική Δ/σις Α.΄- Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β΄. – Γραφείον ΙΙ προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Α.΄ Πολιτικήν – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Αθήναις 19.12.1947)· φ. 1948/201/4, Γεν. Προξεν. Ελλάδος – Υπηρεσία Ναυτιλίας προς ΥΕΝ/ΔΝΑ/1ον (Εν Μασσαλία 22.12.1947). Πρβ. Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις», σ.57.

⁶²⁹ *Εθνικός Κήρυξ* 28.1.1948.

εξέπεσαν της ελληνικής ιθαγένειας.⁶³⁰ Η ίδια τύχη επιφυλάχτηκε και σε άλλα επτά δευτερεύοντα στελέχη του ΚΚΕ τον Ιούλιο του 1949.⁶³¹

Τα δύο αυτά διατάγματα είναι τα μοναδικά που εκδόθηκαν με βάση τις διατάξεις του ΛΖ΄ Ψηφίσματος στη διάρκεια του εμφυλίου. Ωστόσο, οι προθέσεις του ελληνικού Κράτους ήταν να προχωρήσει σε μαζικές αφαιρέσεις ιθαγένειας. Τον Ιανουάριο του 1948 το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως είχε ζητήσει από τις ελληνικές διπλωματικές και λιμενικές υπηρεσίες να συγκεντρώσουν στοιχεία για κάθε Έλληνα υπήκοο στο εξωτερικό που είχε εμπλακεί σε πρωτοβουλίες υλικής υποστήριξης των ανταρτών με προοπτική να δρομολογηθεί η εν καιρώ έκπτωση της ιθαγένειάς τους.⁶³² Το Υπουργείο Εξωτερικών διεύρυνε τα επιβαρυντικά κριτήρια, προσθέτοντας ποικίλες μορφές ηθικής υποστήριξης στην κατηγορία της «αντεθνικής» δράσης, όπως την δια του τύπου υποστήριξη «των εχθρών της Ελλάδος».⁶³³ Ένας ολόκληρος γραφειοκρατικός μηχανισμός εξακρίβωσης, καταγραφής και ταξινόμησης φρονημάτων τέθηκε σε λειτουργία. Οι ελληνικές διπλωματικές αντιπροσωπείες επωμίστηκαν υπέρογκο φόρτο εργασίας χωρίς να διαθέτουν τους πόρους και το προσωπικό για να αντεπεξέλθουν. Καλούνταν να θέσουν υπό παρακολούθηση τους «καταγγελθέντες επί κομμουνισμών», να διασταυρώσουν και να αξιολογήσουν πληροφορίες που διαβίβαζαν οι υπηρεσίες ασφαλείας, να συγκροτήσουν το δικό τους σύστημα φακέλων και να τροφοδοτήσουν με λεπτομερείς εκθέσεις τις ανάλογες βάσεις δεδομένων που είχαν δημιουργηθεί στην Ελλάδα.⁶³⁴

Όπως ήταν επόμενο, τα κριτήρια διέφεραν ανά περιπτώσεις και οπωσδήποτε υπόκεινταν σε υποκειμενικές κρίσεις. Μπροστά στην αδυναμία να συγκεντρωθούν χειροπιαστά αποδεικτικά στοιχεία και μαρτυρικές καταθέσεις, η Πρεσβεία στην Ουάσινγκτον δεχόταν ευτελή αποκόμματα του τύπου ως επαρκή στοιχεία

⁶³⁰ ΦΕΚ 98/Γ/27.4.1948.

⁶³¹ ΦΕΚ 178/Γ/9.7.1949.

⁶³² ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/120/1/2, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄ - Γραφ. Πον προς το Υπουργείον Εμπορικής Ναυτιλίας – Δ/νσιν Ναυτ. Αστυνομίας – Τμήμα Ι: «Περί των εν τα Εξωτερικώ δρώντων Ελλήνων αναρχικών» (Εν Αθήναις 21.1.1948)· Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Γεν. Διεύθυνσις Α.΄ - Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄- Γραφείον Ι προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Γραφ. κ. Μον. Υφυπουργού: «Έλληνες δρώντες αντεθνικώς εις την Αλλοδαπήν» (Εν Αθήναις 22.1.1948).

⁶³³ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/20/4, Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/νσις Διοικ. και Δικαστ. Υποθέσεων προς τας Ελληνικάς Πρεσβείας (Εν Αθήναις 23.1.1948).

⁶³⁴ Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/87/2.

«αντεθνικής» δραστηριότητας. Όσον αφορά το γνωστό ομογενή δημοσιογράφο της Νέας Υόρκης, Βασίλειο Βλαβιανό, αρκούσαν οι διαμαρτυρίες του για την καταδίκη σε θάνατο 41 αξιωματικών και ναυτών του Βασιλικού Ναυτικού, ώστε ο Έλληνας πρέσβης να εισηγηθεί να τεθεί η περίπτωση του υπό την κρίση της επιτροπής του ΛΖ΄ Ψηφίσματος.⁶³⁵ Τα περιθώρια αυθαιρεσίας ήταν τεράστια. Ακόμη και ο πρώην πολιτικός υπαρχηγός του ΕΔΕΣ, Κομνηνός Πυρομάγλου, ο οποίος είχε μεταπολεμικά διαφωνήσει με τον Ζέρβα και πλέον παρεπιδημούσε στο Παρίσι, δεν γλίτωσε την κατηγορία του «Κομμουνιστού και επικινδύνου προπαγανδιστού». Το ΓΕΣ μάλιστα εξέταζε την πιθανότητα να υποβάλει πρόταση να του αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια.⁶³⁶

Η μαζική εφαρμογή του μέτρου αποφεύχθηκε προς στιγμήν εξαιτίας πληθώρας αρνητικών εισηγήσεων των κατά τόπους διπλωματικών αρχών. Βασικό επιχείρημα των διαφωνούντων ήταν πως τυχόν σωρηδόν αφαιρέσεις ιθαγένειας θα είχαν αντίθετα αποτελέσματα από τα προσδοκώμενα. Οι «απάτριδες» θα καθίσταντο ανεξέλεγκτοι και η ελληνική πλευρά θα δυσκολευόταν ακόμη περισσότερο να εξουδετερώσει τη δράση τους. Όπως χαρακτηριστικά έγραψε Έλληνας διπλωμάτης μιλώντας για τη Γαλλία, «ως άνευ ιθαγενείας θα είναι επί γαλλικού εδάφους περισσότερο ανύδωτοι εις την αντεθνικήν των δράσιν παρά ως κακοί έλληνες.» Θα ήταν συνεπώς προτιμότερο να διατηρήσουν την ελληνική τους υπηκοότητα, έτσι ώστε οι ελληνικές αρχές να συνεχίσουν να τους επιτηρούν και να συλλέγουν στοιχεία για τις ενασχολήσεις τους, ενώ συγχρόνως να τους εκβιάζουν με την απειλή της απέλασης σε ελληνικό έδαφος όπου θα βρίσκονταν αντιμέτωποι με την ποινική

⁶³⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/87/2/2, Royal Greek Embassy προς το Β. Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσιν Διοικητικών και Δικαστικών Υποθέσεων: «Περί αντεθνικής ενεργείας Έλληνος πολίτου Βασιλείου Βλαβιανού» (14.7.1948)· φ. 1950/20/3, Royal Greek Embassy προς το εν Αγίω Φραγκίσκω Β. Γενικόν Προξενείον: «Περί αποστερήσεως της ελληνικής ιθαγενείας προσώπων αντεθνικώς δρώντων εις το εξωτερικόν» (16.6.1948).

⁶³⁶ Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/93/2, Ο Στρατ. Ακόλουθος Β. Πρεσβείας Παρισίων προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Δ/σιν Α2: «Κομμουνιστής Πυρομαλόγλου ή Πυρομάγλου Κομνηνός» (Παρίσιοι 21.11.1947)· ΓΕΣ/949 ΥΠΣ προς Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Πολιτικής – Τμήμα Βαλκανικής: «Πυρομάγλου Κομνηνός» (Β.Σ.Τ. 902 20.3.1948). Δεδομένου ότι υπογράφοντες τα δύο παραπάνω έγγραφα, ο ταξίαρχος Θεμιστοκλής Κετσέας και ο συνταγματάρχης Νικόλαος Δημοτάκης, είχαν διατελέσει διακεκριμένα στελέχη αστικών αντιστασιακών οργανώσεων της Κατοχής, θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα λάθους.

δικαιοσύνη.⁶³⁷ Το παράδοξο απότοκο ήταν πως, παρότι οι εισηγητές του μέτρου της έκπτωσης ιθαγένειας είχαν δηλώσει ότι θα διατηρούνταν σε ισχύ μόνο κατά το διάστημα της «ανταρσίας», οι πρόνοιες του ΑΖ΄ Ψηφίσματος εφαρμόστηκαν με φειδώ στη διάρκεια του πολέμου. Στην ουσία είχε επιβληθεί μια σιωπηρή αναστολή. Μόνο μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, από το φθινόπωρο του 1949 και μετά, το μέτρο στράφηκε κατά βούληση εναντίον «αντεθνικώς δρώντων» στο εξωτερικό, τόσο κατά διανοομένων, για τους οποίους από καιρό είχαν συναχθεί επιβαρυντικά στοιχεία,⁶³⁸ όσο κυρίως σε βάρος των πολιτικών προσφύγων που είχαν πάρει το δρόμο της αναγκαστικής υπερορίας.⁶³⁹ Η στερεότυπα επαναλαμβανόμενη διατύπωση στη σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία ανέφερε: «λόγω των Κομμουνιστικών των φρονημάτων, ενετάχθη εις τας Σλαυοκομμουνιστικές συμμορίας και εκείθεν εγκατέλειψε το Ελληνικόν έδαφος και κατέφυγεν εις το εξωτερικόν, όπου δρα αντεθνικώς ενισχύων δια παντός μέσου τας εν Ελλάδι δρώσας συμμορίας.» Στα τυποποιημένα σχετικά δελτία μόνο το όνομα και ο τόπος καταγωγής διέφερε κάθε φορά.⁶⁴⁰ Όσο απομακρυνόμασταν από τη δεκαετία του '40, τόσο περισσότεροι άνθρωποι απώλεσαν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη κατηγορούμενοι αναδρομικά για συμμετοχή στην «ανταρσία» με ολοένα και σαθρότερη τεκμηρίωση. Υπολογίζεται ότι μέχρι την κατάργηση του ΑΖ΄ Ψηφίσματος το 1963 τουλάχιστον 22.266 άνθρωποι διαγράφηκαν από τα ελληνικά μητρώα κατ' αυτό τον τρόπο.⁶⁴¹

⁶³⁷ Μεταξύ άλλων βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/27/1/3, Consulat Général de Grèce προς το Β. Υπουργείον Εμπορικής Ναυτιλίας (Δ/σιν ΝΕΕ, τμήμα 3ον): «Περί αποστερήσεως της Ελληνικής Ιθαγενείας των ενταύθα αντεθνικώς δρώντων ναυτικών» (Εν Μασσαλία 12.6.1949)· Ambassade Royale de Grèce en France προς το Υπουργείον Εμπορικής Ναυτιλίας – Διεύθυνσιν ΝΕΕ – Τμήμα 3ον (Εν Παρισίοις 22.6.1949)· φ. 1950/20/3, Royal Greek Embassy προς το Β. Υπουργείον των Εξωτερικών – Διεύθυνσιν Διοικητικών και Δικαστικών Υποθέσεων: «Περί εφαρμογής Ψηφίσματος περί αποστερήσεως της ελληνικής ιθαγενείας προσώπων αντεθνικώς δρώντων εις το εξωτερικόν» (21.5.1948).

⁶³⁸ Βλ. ΦΕΚ 294/Γ/8.11.1949.

⁶³⁹ Ομιλώντας στην Κόρινθο το Ιούλιο του 1949 ο τότε Υπουργός Στρατιωτικών, Κωνσταντίνος Ρέντης, είχε αφήσει ανοικτό το ενδεχόμενο να συμπεριλάβει στους υποψήφιους ανιθαγενείς και τους εντός Ελλάδας κομμουνιστές, βλ. *Ακρόπολις* 10.7.1949.

⁶⁴⁰ Βλ. σχετικούς φακέλους σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/63/2, 1952/93/3 κ.ά.

⁶⁴¹ Αλιβιζάτος, *Πολιτικοί θεσμοί*, σ.490-492· Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις», σ.57-58. Αξίζει να υπογραμμιστεί η ιστορική ειρωνεία πως ο πυρήνας της κριτικής της μετεμφυλιακής Αριστεράς κατά του ΑΖ΄ Ψηφίσματος ήταν ότι ο γεννημένος από Έλληνες ήταν αδύνατο να αποβάλλει την ιθαγένειά του· δηλαδή βασιζόταν ρητώς στην επίκληση του «δικαίου του αίματος», βλ. ΑΣΚΙ/ΑΕΔΑ, κ. 109 φ. 1, «Στέρησης ιθαγενείας» (χ.χ.).

Ακόμη πιο εμφαντικά από την εφαρμογή του Ν.Δ. του 1927 σε βάρος επιλεγμένων μειονοτικών πληθυσμών, το ΛΖ΄ Ψήφισμα απηχεί με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τη μετάβαση από την καταγωγική στη φρονηματική σύλληψη του έθνους. «Αλλογενείς» και ομογενείς ενσωματώθηκαν ή αποκλείστηκαν από το ελληνικό έθνος με κριτήριο τις πολιτικές τους επιλογές. Όπως σημειώνει ο Δημήτρης Χριστόπουλος:

«Το φρόνημα γίνεται γένος, και το γένος φρόνημα. Αυτή είναι η ιδεολογική αποκορύφωση της αναδίπλωσης της ελληνικής ιθαγένειας: η άρνηση της ιδιότητας του πολίτη στους γενεαλογικά φερόμενους ως ανήκοντες στο ελληνικό έθνος λόγω κομμουνιστικών φρονημάτων. Η διαίρεση μεταξύ λαού και έθνους, που σημαδεύει την ελληνική ιστορία του 20ού αιώνα, έχει ως αναγκαία θεσμική απόληξη τη στέρηση της ιθαγένειας του “εσωτερικού εχθρού”». ⁶⁴²

Η πολιτική ταυτότητα της εθνοφροσύνης συναιρέθηκε επισήμως με την εθνική ταυτότητα. Αντικατοπτρικά, ο κομμουνισμός εξισώθηκε με την εθνική προδοσία, αποψιλώθηκε από πολιτικές συνδηλώσεις και πολιτογραφήθηκε αλλότριος, ξένος, Σλάβος. Στην προσπάθειά τους να εκμαιεύσουν την υπογραφή της «δήλωσης μετανοίας», αλφαμίτες και δεσμοφύλακες δεν ρώταγαν ποτέ τους πολιτικούς κρατούμενους αν ήταν κομμουνιστές ή εθνικόφρονες. «Είσαι Έλληνας ή Βούλγαρος;» ήταν πάντα το αμείλικτο ερώτημα. ⁶⁴³

⁶⁴² Χριστόπουλος, *Ποιος*, σ.81. Επίσης βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, «Η ιθαγένεια στον Ψυχρό Πόλεμο», σε Μ. Τσαπόγας & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2004, σ.81-98.

⁶⁴³ Μεταξύ άλλων, βλ. Β. Β. Βαρδινογιάννης & Π. Γ. Αρώνης (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1996, σ.170, 174, 182, 456-457· Αμπατιέλος, *Ζωή*, σ.205· Χ. Βραχνιάρης, *Πορεία μέσα στη νύχτα. Η Θεσσαλία στις φλόγες του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Αλφειός, 1990, σ.376. Στο συρματόφρακτο κλωβό του Γ΄ Κέντρου Παρουσίας Αξιωματικών στη Μακρόνησο, όπου κρατούνταν όσοι πεισματικά αρνούνταν να υπογράψουν «δήλωση μετανοίας», είχε τοποθετηθεί η πινακίδα «σύνορα Βουλγαρίας», βλ. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Αναπολήσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, τόμ. Β, σ.141.

«Πανσλαβιστές» και «Μακεδονομάχοι»:

Μυθολογήσεις της εμφύλιας σύγκρουσης

Το φάσμα κομμουνιστικοποίησης της Ελλάδας, σημείωσε ο Γεώργιος Βλάχος σε μια σειρά βαρυσήμαντων άρθρων, ήταν τεράστιος κίνδυνος, γιατί το ζήτημα δεν αφορούσε απλώς την προοπτική μιας ανεπιθύμητης καθεστωτικής ή κοινωνικοοικονομικής μεταβολής. Η Ελλάδα δεν ήταν σαν τη Γαλλία ή το Βέλγιο. Εδώ ο κομμουνισμός δεν ήταν ένα οιονεί επαναστατικό κοινωνικό κίνημα. Στη δική μας περίπτωση τα ουσιαστικά διακυβεύματα δεν ήταν μόνο το πολίτευμα και το οικονομικό σύστημα.

«Ο Κομμουνισμός είναι απλώς μία θεωρία οικονομική και κοινωνική η οποία, αν ποτέ επικρατήσει εις την Ελλάδα, θα βλάβη μόνον το αστικόν Καθεστώς; Θα πρόκειται δηλαδή, άμα γίνη εις την Ελλάδα κομμούνα να πάθουν αι περιουσίαι, τα σπίτια, η βιομηχανία και το εμπόριον και να κοπούν πολλοί ή ολίγοι λαιμοί, ή μήπως θα πρόκειται να δώσουν οι Έλληνες δι' αυτού εις τους Βουλγάρους τα χέρια και να φέρουν μέσω αυτών τους Σλαύους εις το Αιγαίον, εις την Πελοπόννησον, στα Νησιά; [...] Ο Κομμουνισμός είναι Εθνικός και Φυλετικός Κίνδυνος δια την Ελλάδα.»⁶⁴⁴

Στη χώρα μας το κομμουνιστικό κίνημα δεν ήταν ιθαγενές, αλλά ξενοκίνητο. Ήταν όπλο στα χέρια των παραδοσιακών εχθρών της Ελλάδας, των Σλάβων, «οι οποίοι, απέναντί μας τουλάχιστον, δεν είναι κομμουνισταί, είναι εθνικόφρονες.»⁶⁴⁵ Τυχόν υποδούλωση σε αυτούς θα ξεκινούσε με την απόσπαση εθνικών εδαφών και θα κατέληγε στην απορρόφηση μιας μειοψηφίας επτά εκατομμυρίων Ελλήνων «μέσα στο χαρμάνι αυτό των διακοσίων εκατομμυρίων Σλαύων».⁶⁴⁶ «Δια πρώτην φορά αφ' ότου υπάρχει Ελληνισμός αυτός κινδυνεύει όχι ως Κράτος, όχι ως Έθνος, αλλ' ως ράτσα, ως φυλή»,⁶⁴⁷ γι' αυτό και ο νυν υπέρ βωμών και εστιών αγώνας ήταν ο

⁶⁴⁴ Γ.Α.Β., «Ο κατήφορος» *Η Καθημερινή* 26.5.1946. Επίσης βλ. Γ.Α.Β., «Πεζοί και ιδεολόγοι» *Η Καθημερινή* 4.11.1945.

⁶⁴⁵ Γ.Α.Β., «Εις τας πόλεις» *Η Καθημερινή* 17.4.1947.

⁶⁴⁶ Γ.Α.Β., «Χωρίς χρησιμότητα» *Η Καθημερινή* 20.11.1947.

⁶⁴⁷ Γ.Α.Β., «Θα το βοηθήσωμεν» *Η Καθημερινή* 23.11.1947.

ιερότερος στην ελληνική ιστορία.⁶⁴⁸ Όλα αυτά τα επιχειρήματα που εξέθεσε ο διευθυντής της «Καθημερινής», μαζί με τις συνεπαγωγές τους, αποτέλεσαν την πεμπτούσια του εμφυλιοπολεμικού αντικομμουνισμού και συνδιαμόρφωσαν τον εννοιολογικό πυρήνα της εθνικοφροσύνης.

Η συναφής ερμηνεία της αδελφοκτόνας σύγκρουσης μεταξύ 1946-1949 επαναδιατυπώθηκε χιλιάδες φορές και προσέλαβε χαρακτήρα άρθρου πίστεως. Ήταν ένας αμυντικός αγώνας «στοιχειώδους εθνικής και φυλετικής αυτοπροστασίας»⁶⁴⁹ κατά της σλαβικής απειλής: «ο συμμοριακός κατά της Ελλάδος πόλεμος δεν είναι εμφύλιος, αλλά καθαρώς σλαυϊκός.»⁶⁵⁰ Δεν ήταν καν ένας συνηθισμένος εθνικός πόλεμος. Τα επιγενόμενα μιας κομμουνιστικής επικράτησης θα ήταν πρωτοφανώς ολέθρια. Στην παρούσα σύγκρουση, ανέφερε η πρώτη ημερήσια διαταγή του Παπάγου επί τη αναλήψει της αρχιστρατηγίας,

«διακυβεύεται το παν. Όχι μόνον η εδαφική μας ακεραιότητα και πολιτική ανεξαρτησία. Αλλά και πέραν τούτων, αυτά αι εθνικά παραδόσεις μας, η τρισχιλιετής ένδοξος ιστορία μας, ο πολιτισμός μας, το μέλλον των τέκνων μας, οι βωμοί της θρησκείας μας, οι τάφοι των προγόνων μας, η τιμή του οίκου μας, εν άλλοις λόγοις αυτή αύτη η επιβίωσις ημών ως φυλής και έθνους.»⁶⁵¹

Οι αντάρτες ήταν ανδρείκελα του σλαβισμού, του χειρότερου εχθρού που είχε γνωρίσει το έθνος στην ιστορική του διαδρομή. Πολλοί επιδρομείς και κατακτητές είχαν περάσει από τη χώρα, όμως ήταν εφήμεροι και δεν επεδίωκαν τον εθνικό εκμηδενισμό των Ελλήνων.⁶⁵² Δεν υπήρχε καμία ελπίδα να ανακάμψει το έθνος αν ο «εθνοκαταλύτης» σλαβισμός σάρωνε την Ελλάδα. Θα ήταν αμετάκλητο κακοπάθημα, χειρότερο από την πτώση της Κωνσταντινούπολης και τον συνακόλουθο οθωμανικό

⁶⁴⁸ Γ.Α.Β., «Ο αγών» *Η Καθημερινή* 6.5.1948.

⁶⁴⁹ Κ. Βοβολίνης, «Όπως και τότε» *Ελληνικόν Αίμα* 23.2.1947.

⁶⁵⁰ *Ακρόπολις* 1.2.1948. Για την υιοθέτηση αυτού του σχήματος από την επίσημη προπαγάνδα, βλ. *Γιατί Πολεμάμε*, Αθήναι: «Εθνικές Εργατικές Εκδόσεις», 1948· Χ. Χρηστίδης, *Γράμμα στους Έλληνες του 1948*, Αθήνα 1948· Κ. Σνωκ, *Το γράμμα ενός στρατιώτη*, Θεσσαλονίκη 1948. Επίσης βλ. Σ. Μπουρνάζος, «Κράτος των εθνικοφρόνων», σ.17· Παπαδημητρίου, *Από το λαό*, σ.218.

⁶⁵¹ *Η Καθημερινή* 22.1.1949.

⁶⁵² «Η συμβολή των εκπαιδευτικών στον σημερινό αγώνα» *Ακρίτας* 20.2.1949.

ζυγό. Η χώρα δεν θα μπορούσε ποτέ να απελευθερωθεί ξανά, η ελληνική φυλή θα εξολοθρευόταν και η Ελλάδα θα εξαλειφόταν ως έννοια από τους δέλτους της Ιστορίας: «Διότι η άλωσις δεν κατέλυσε τον ελληνισμόν ως έθνος, ενώ ο αντεθνικός κομμουνισμός και η παράδοσις της Ελλάδος εις τους Σλαύους θα καταλύση το Ελληνικόν Έθνος. Η ιστορία τεσσάρων χιλιάδων ετών θα σταματήσει.»⁶⁵³ Ήταν μια υπόθεση ζωής ή θανάτου ολόκληρης της φυλής και όχι μονάχα της παρούσας γενεάς,⁶⁵⁴ «από το αποτέλεσμα δε του διεξαγομένου αγώνος θα εξαρτηθή αν τα παιδιά μας [...] θα μείνουν Έλληνες ή θα γίνουν Σλαύοι.»⁶⁵⁵

Η ερμηνεία της σύγκρουσης με όρους εθνικοφυλετικής αναμέτρησης είχε μια σειρά συνεπαγωγές. Δεν ήταν αντικυβερνητική ανταρσία, ούτε επρόκειτο για ξέσπασμα ταξικής πάλης: «Παλεύει η φυλή εναντίον των ξένων.»⁶⁵⁶ Ακόμη κι αν υπήρχαν αδικίες και ανισότητες, δεν ήταν τώρα η ώρα να θεραπευτούν. Οι «συνειδητοί εθνικόφρονες» καταλάβαιναν πως η κοινωνική δικαιοσύνη και οι μεταρρυθμίσεις μπορούν να μετατεθούν στο μέλλον μπροστά στην επείγουσα ανάγκη διάσωσης της πατρίδας, γιατί κατανοούσαν ότι «είναι αγών υπάρξεως της φυλής και ουχί απλώς κοινωνικός τοιούτος.»⁶⁵⁷ Η δε αναγωγή της σύγκρουσης σε πολιτικούς ανταγωνισμούς, όπως εκείνους της υπόλοιπης Ευρώπης, ήταν προϊόν πλάνης. Όπως είχαν επισημάνει από νωρίς αδιάλλακτοι αντικομμουνιστές, τον πραγματικό παραταξιακό διαφορισμό στην Ελλάδα συγκροτούσε η διαιρετική τομή ανάμεσα σε οπαδούς της Μεγάλης Ελλάδας και «αδελφούς των Βουλγάρων»,⁶⁵⁸ αφού «εν Ελλάδι δεν υπάρχουν δεξιοί και αριστεροί, παρά Έλληνες και σλάβοι.»⁶⁵⁹ Η τήρηση ίσων

⁶⁵³ «Ο φάκελλος» *Ακρόπολις* 30.8.1946. Αναλυτικά για τη σύγκριση με τον οθωμανικό ζυγό, βλ. Χρηστίδης, *Γράμμα*, σ.22-38. Για τη διάδοση τέτοιων απόψεων, ενδεικτικά βλ. ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 28/2/52, Χρ. Καράσος, «Υπόμνημα περί της συγκροτήσεως της ηγεσίας του στρατεύματος» (Εν Αθήναις 11.2.1948).

⁶⁵⁴ ΓΑΚ-ΚΥ/ΜΣ, φ. Κ108β/162, Γενική Διοίκησης Θράκης – Γραφείον Ιδιαιτ. Γεν. Διοικητού προς την Επιτροπήν διαφωτίσεως του Λαού της Υπαίθρου εν τω Νομώ Ροδόπης (Εν Κομοτηνή 6.8.1947).

⁶⁵⁵ ΔΙΣ, φ. 10/Α/150, Γ. Σ.Σ. (Πληροφορ.) προς τους Δ/τάς των VII, X, XI Μεραρχιών και Ταξιαρχιών: «Εξυγίανσις του Στρατεύματος» (χ.χ.).

⁶⁵⁶ Κ. Ζαφειρόπουλος, «Πως σκέπτονται οι πολεμισταί μας» *Η Καθημερινή* 14.8.1948.

⁶⁵⁷ *Ταχυδρόμος Καβάλας* 10.10.1947· Γ. Γρίβας, «Αι συνταγαί των ξένων» *Εφημερίς των Χιτών* 26.12.1948.

⁶⁵⁸ Λ. Πηνιάτογλου, «Μια επί πλέον απάτη» *Ελληνικόν Αίμα* 22.4.1945.

⁶⁵⁹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 439, Χ. Ζαλοκώστας προς Γεώργιο Β' (28.1.1945).

αποστάσεων που ενσάρκωνε η έννοια του Κέντρου ήταν αδιανόητη,⁶⁶⁰ η ουδετερότητα «σ’ ένα αγώνα των Βουλγάρων κατά των Ελλήνων» ισοδυναμούσε με προδοσία.⁶⁶¹ Όλοι όφειλαν να λάβουν σαφή θέση σε μια υπόθεση για την οποία δεν χωρούσαν υπεκφυγές και αμφιθυμίες: «Να τεθή πας τις ωμές προ του διλήμματος ή θέλει να ζήσει σαν Έλληνα, και θα πολεμήσει ή προτιμά να γίνει Βούλγαρος και θα αντιμετωπισθεί ως εχθρός.»⁶⁶²

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η ρητορεία αυτή εξυπηρετούσε το άμεσο πραξολογικό πρόταγμα του πολέμου. Η απανθρωποποίηση του Άλλου είναι βασικός μηχανισμός υποδαύλισης της ανθρώπινης επιθετικότητας. Είναι ευκολότερο να πολεμήσεις αυτό που σου είναι ξένο, είναι ευκολότερο να σκοτώσεις αυτόν που μισείς. Η σλαβοποίηση των κομμουνιστών θεωρούνταν μέσο κινητοποίησης του θυμικού της εθνικόφρονος κοινωνίας και τόνωσης του ηθικού των ενόπλων δυνάμεων, το οποίο απέρριε από την αδήριτη ανάγκη να μετατρέψει μια σύγκρουση που έφερνε αντιμέτωπους συντοπίτες και συγγενείς σε πόλεμο εξόντωσης μεταξύ αλλοφύλων.⁶⁶³ «Εκήρυξαν τον αγώνα δια την εξόντωση της ελληνικής φυλής, τον αγώνα της υποδουλώσεως του Ελληνισμού εις τους Σλάβους», ήταν το σχόλιο που συνόδευε τις ευχές της «Βραδυνής» της για το Πάσχα του 1947. «Θα εξοντωθούν.»⁶⁶⁴ Ας μη νομιστεί ότι αυτή η προπαγάνδα απευθυνόταν μονάχα στις μονάδες που επιχειρούσαν στη βόρεια Ελλάδα. Στην Πελοπόννησο, το σύνθημα «ούτε ένας Βούλγαρος στο Μωριά»,⁶⁶⁵ μετατράπηκε σε πολεμική κραυγή τις παραμονές της εκκαθαριστικής επιχείρησης «Περιστέρα». Ο διοικητής της Ανωτάτης Στρατιωτικής Διοίκησης Πελοποννήσου, υποστράτηγος Θωμάς Πεντζόπουλος, ίσως ο φανατικότερος αντικομμουνιστής της στρατιωτικής ηγεσίας, συμπύκνωσε το νόημα της πανστρατιάς: «Όλοι και όλα για να ξεκαθαρισθεί

⁶⁶⁰ Κ.Α.Τ., «Περί Κέντρου» *Η Καθημερινή* 11.1.1948.

⁶⁶¹ Κ. Βοβολίνης, «Οι “ουδέτεροι”» *Ελληνικόν Αίμα* 2.3.1947· Σ. Μελάς, «Δουλεία» *Εστία* 31.5.1947· Ν. Δωράντης: «Οι ουδέτεροι» *Εφημερίς των Α.Ο.Κ.* 15.10.1949. Επίσης βλ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό*, σ.212-213.

⁶⁶² Γ’ ΣΣ προς ΓΕΣ: «Δημιουργηθείσα κατάσταση» (Θεσσαλονίκη 27.11.1946), σε ΓΕΣ-ΔΙΣ, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. Β, σ.519. Ομοίως βλ. ΔΙΣ, φ. 1066/Α/2, Γραφείον Στρατηγού, Ημερησία Διαταγή Αξιωματικών (ΒΣΤ 903 4.11.1947).

⁶⁶³ Ελεφάντης, *Μας πήραν*, σ.97, 105, 143· Βόγλης, *Αδύνατη*, σ.273.

⁶⁶⁴ «Χριστός Ανέστη» *Βραδυνή* 12.4.1947.

⁶⁶⁵ ΔΙΣ, φ. 1353/Δ/1, «Εκθεσις Πεπραγμένων επί της Ηθικής και της ψυχαγωγίας του Στρατεύματος – ΙΙΙ τριμήνιος 1948» (χ.χ.).

ο Μωρηάς από τα ελληνόφωνα Σλαβοκομμουνιστικά αποβράσματα.»⁶⁶⁶ Όσο κι αν είναι αμφίβολο κατά πόσο οι μαχητές του μετώπου πίστευαν ότι στα αντικρινά ορύγματα παραμόνευαν σλαβικές εμπροσθοφυλακές, η συνεχής υπόμνηση ότι το έθνος είχε εμπλακεί στον έσχατο αγώνα επιβίωσης εμπέδωσε στη συνείδηση της πολιτικοστρατιωτικής ηγεσίας την πεποίθηση ότι κάθε υποχώρηση θα σήμαινε ατίμωση και εξανδραποδισμό.⁶⁶⁷ Οποιαδήποτε συμβιβαστική λύση ήταν αδιανόητη και μοναδικός δρόμος, σύμφωνα με ανακοινωθέν της 11ης Μεραρχίας, ήταν η συνέχιση του αγώνα «μέχρις ότου εξαφανιστούν από το έδαφός μας [...] ακόμα και τα ίχνη εκείνων που δεν θέλουν να γίνουν Έλληνες κι' εξακολουθούν να πλήττουν την Πατρίδα μας.»⁶⁶⁸

Η μεταγραφή του εμφυλίου ως σύγκρουση μεταξύ των Ελλήνων και των εθνικών εχθρών τους διευκόλυνε την αναζήτηση ιστορικών προηγούμενων στο παρελθόν.⁶⁶⁹ Οι παραλληλισμοί με την Ελληνική Επανάσταση δεν ήταν σπάνιοι, ιδίως στον επετειακό λόγο, όμως η νοερή εξίσωση των εθνικοφρόνων με τους οπλارχηγούς του 19ου αιώνα προσέκρουε στο γεγονός ότι η Αριστερά είχε καρπωθεί τη συμβολική κληρονομία του 1821 από την εποχή της ίδρυσης της «νέας Φιλικής Εταιρίας», του ΕΑΜ.⁶⁷⁰ Το γεγονός ότι ως εχθρός πρόβαλε ο Σλάβος και οι βόρειες επαρχίες υπήρξαν το κυριότερο θέρετρο του εμφυλίου πολέμου, σε συνδυασμό με την ανασκόληση του Μακεδονικού Ζητήματος, οδήγησε στην ανάκληση άλλων εικόνων από την πινακοθήκη της εθνικής εποποιΐας. Η σημασία της Μακεδονίας για τον

⁶⁶⁶ Θ. Πεντζόπουλος, 1941-1950. *Τραγική πορεία*, Αθήναι 1953, σ.202. Για τις φαντασιώσεις περί παρουσίας Σερβοβουλγάρων στο Δημοκρατικό Στρατό Πελοποννήσου, βλ. [Α. Σ. Σκανδάμης,] *Η έξοδος της Χαλανδρίτσας*, Αθήναι 1949· Δ. Γκολφινόπουλος, *Το δράμα των Καλαβρύτων της 11^{ης} Απριλίου 1948*, Αθήναι 1948.

⁶⁶⁷ ΔΙΣ, φ. 1017/Α/276, Υ.Σ. Γ.Ε.Σ./Α1 προς ΤΑ/Β. Σ.Σ.: «Διαγωγή Μονάδων» (ΒΣΤ 902 12.10.1948)· *Ελευθερία* 11.11.1948.

⁶⁶⁸ ΒΒ/ΑΕΠ, «Οι δήθεν “προτάσεις ειρήνης”» *Μακεδονικός Φρουρός* 19.6.1949.

⁶⁶⁹ Οι απόπειρες πολιτισμικής ή έστω προπαγανδιστικής οικειοποίησης των εθνικών πολέμων του παρελθόντος δεν είναι παράδοξες στο πλαίσιο εμφύλιων συγκρούσεων, βλ. X.-M. Núñez Seixas, «Nations in Arms against the Invader: On nationalist discourses during the Spanish Civil War», σε C. Ealham & M. Richards (επιμ.), *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War, 1936–1939*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2005, 45-67· C. Pavone, *Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Τορίνο: Bollati Boringhieri, 1991, σ.179-189.

⁶⁷⁰ Πρβ. Ν. Κοταρίδης, «Η ιστορία και η σύγκρουση στο Λόγο της Λαμίας του Άρη Βελουχιώτη», *Τα Ιστορικά* 23 (1995), σ.381-406.

ελληνικό εθνικισμό είχε εμπεδωθεί στο εθνικό φαντασιακό. Ήταν ανέκαθεν η καρδιά της πατρίδας και η σπονδυλική στήλη του εθνικού κορμού, κιβωτός του αγνότερου πατριωτισμού και ακατάλυτος προμαχώνας της ελληνικής ελευθερίας. Η ύπαρξή της ήταν αλληλένδετη με την εθνική αυθυπαρξία, διότι χωρίς αυτή, δεν θα υπήρχε ούτε Ελλάδα ούτε Έλληνες· ήταν η «Ελλάς της Ελλάδος».⁶⁷¹ Κατείχε διαχρονικά τα πρωτεία των θυσιών, αφού επανειλημμένα είχε ορθωθεί ασπίδα του έθνους εναντίον ποικιλώνυμων εχθρών της ανεξαρτησίας της χώρας.⁶⁷² Οι τελευταίοι και, κατά την επίσημη αφήγηση, πλέον αδυσώπητοι ήταν οι Βούλγαροι. Κατά συνέπεια, η επισήμανση αναλογιών με τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν συχνή: για παράδειγμα, το εμβατήριο «Τι ζητούν οι Βούλγαροι στη Μακεδονία» έγινε άτυπο θούριο των «εθνικών δυνάμεων» στη διάρκεια του εμφυλίου.⁶⁷³ Δεδομένου όμως ότι ο εμφύλιος πόλεμος ξεκίνησε ως προσβολή άτακτων ενόπλων ομάδων κατά της έννομης τάξης, η αντικομμουνιστική αφήγηση ανακάλυψε τον κατ' εξοχήν πρόδρομο του «συμμοριακού πολέμου» στο Μακεδονικό Αγώνα, η ενδοκοινοτική διάσταση του οποίου στο βαθμό που έφερε αντιμέτωπους συντοπίτες, ανθρώπους που κατοικούσαν στις ίδιες κοινότητες και που συχνά διέπονταν από δεσμούς συγγένειας, είχε από μακρού απολακτιστεί προς όφελος της επίσημης ερμηνείας του ως εθνικού πολέμου προς αποφυγή του αφελληνισμού της Μακεδονίας.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ «Εφεδρος Πολεμιστής» [= Π. Κ. Βουδούρης], *Υπό το φως της αληθείας*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Λεγεώνας Εφεδρικών Πολεμιστικών Οργανώσεων Βορείου Ελλάδος, 1948, σ.95· Κοριζής, *Μακεδονία*, σ.112, 118.

⁶⁷² Χαρακτηριστικά βλ. το αφιέρωμα στους έξι πολέμους που έλαβαν χώρα στο έδαφος της Μακεδονίας την τελευταία πεντηκονταετία σε *Ελευθερία* 28.10.1948.

⁶⁷³ Ενδεικτικά, βλ. Συγκρότημα Κ προς XI Μεραρχία: «Εκθεσις επιχειρήσεων 3-4 Νοεμβρίου 1946» (ΒΣΤ 903 4.11.1946), σε *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, τόμ. Β, σ.463· ΓΑΚ-ΚΥ/ΜΣ, φ. Κ108β/55, Το Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως προς απάσας τας Υπηρεσίας Χωροφυλακής: «Ολοκαύτωμα και ηρωϊσμός ανδρών του Σταθμού Χωρ/κής Νυμφαίου-Φλωρίνης» (Εν Αθήναις 23.10.1947). Η χρήση του από εθνικόφρονα στοιχεία στη Βόρεια Ελλάδα μαρτυρείται από τα χρόνια της Κατοχής, στη δε Αθήνα υιοθετήθηκε από τις μη εαμικές διαδηλώσεις της Απελευθέρωσης, βλ. *Ελευθερία* 15.10.1944· Φροντιστής, *Π.Α.Ο.*, σ.127· Τσέκερης, *Εδώ Πολυτεχνείο*, σ.127.

⁶⁷⁴ Γούναρης, *Εγνωσμένων*, σ.64. Αναλυτικά για τις προσλήψεις του Μακεδονικού Αγώνα, βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης», *Τα Ιστορικά* 45 (2006), σ.393-432.

Βασικό στοιχείο όλων των σχετικών αναφορών είναι η μορφολογική ομοιοτροπία των δύο πολέμων. «Τα σημερινά δραματικά γεγονότα, που εξελίσσονται εις την Μακεδονίαν μας, παρουσιάζουν όχι απλώς αναλογία, αλλά ταυτότητα με τα προ ημίσεος σχεδόν αιώνας διαδραματισθέντα εις την μαρτυρικήν ταύτην ελληνικωτάτην περιοχήν», ήταν τα λόγια με τα οποία μια αθηναϊκή εφημερίδα προανήγγειλε την αναδημοσίευση ενός μυθιστορήματος του 1910 με θέμα την κακουργία των κομιτατζήδων των αρχών του αιώνα.⁶⁷⁵ «Ο Σανδάσκυ, ο Πρωτογέρωφ, ο Τοντώρ Αλεξάνδρωφ, όλοι οι θηριάνθρωποι, που έτρωγαν πτώματα μικρών παιδιών και έπιναν αίματα, εσηκώθηκαν από τον καταραμένον τάφον», κραύγαζε η «Ακρόπολις».⁶⁷⁶ Το γεγονός ότι οι αντάρτες στην πλειονότητά τους έφεραν ελληνικά ονόματα δεν σήμαινε ότι μπορούσαν να ζητιανέψουν λίγη από τη δόξα του Παύλου Μελά και του Τέλλου Άγρα. Οι κομιτατζήδες ήταν οι «άμεσοι πρόγονοι των σημερινών συμμοριτών»⁶⁷⁷ που συνέχιζαν τη δική τους παράδοση: την εξόντωση των Ελλήνων. Το δε πρόγραμμα και η τακτική των ΚΚΕ και ΕΑΜ δεν ήταν παρά αντιγραφή εκείνων του βουλγαρικού Κομιτάτου.⁶⁷⁸ Μεγάλο μερίδιο στην εκλαΐκευση τέτοιων αντιλήψεων ανήκει στον κατ' εξοχήν βάρδο του Μακεδονικού Αγώνα, τον Γεώργιο Μόδη. Με τα ιστορικά μελετήματα και τις συλλογές διηγημάτων που συνέγραψε, έφερε στην επιφάνεια τα νήματα που συνέδεαν τον εμφύλιο πόλεμο με το Μακεδονικό Αγώνα.⁶⁷⁹ Οι εξιστορήσεις του κινούνταν ελεύθερα μπρος-πίσω στο χρόνο με μόνη σταθερή αναφορά γεωγραφικά ορόσημα, δημιουργώντας μια αίσθηση ιστορικής επανάληψης ανάμεσα στα γεγονότα του 1904-1908 και 1946-1949, όπου οι πρωταγωνιστές μένουν ανάλλαχτοι και τα διακυβεύματα διαχρονικά τα

⁶⁷⁵ *Εθνικός Κήρυξ* 30.8.1947.

⁶⁷⁶ «Οι κομιτατζήδες» *Ακρόπολις* 5.10.1946.

⁶⁷⁷ «Ο λοχαγός» *Ακρόπολις* 18.4.1948.

⁶⁷⁸ «Μακεδονία και Σλαύοι» *Ελληνική Γραμμή* 16.2-1.3.1948· Γ. Χ. Μόδης, *Μακεδονικός αγών και οι Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950, σ.35· Γ. Α. Λεβέντης, *Η Κατά της Μακεδονίας Επιβουλή*, Αθήναι 1962, σ.52-53. Ένα φυλλάδιο της εποχής, μάλιστα, εντόπισε τη χρονολογική αφετηρία του ελληνικού κομμουνισμού στο 1893: το έτος ίδρυσης της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης, βλ. Η. Α. Τσατσόμοιρος, *Η ιστορία του κομμουνισμού στην Ελλάδα 1893-1949*, Θεσσαλονίκη 1949.

⁶⁷⁹ Μεταξύ της πλούσιας εργογραφίας του, ιδιαίτερα βλ. Γ. Χ. Μόδης, *Χωριά-φρούρια της Μακεδονίας*, Αθήναι 1950.

ίδια.⁶⁸⁰ Συγχρόνως, η μνημόνευση των μαρτύρων της μακεδονικής παλιγγενεσίας χρησίμευε ως εμβαπτιστήριο εθνικής πίστης. Η Νομαρχία Πέλλας έκρινε τη συγκυρία ιδανική για να αρχίσει η συγκέντρωση αρχειακών υλικών προκειμένου να συγκροτηθεί το «Αρχείο του Μακεδονικού Αγώνος»: «Η Ιστορία αυτή πρέπει να γίνη το Ευαγγέλιο κάθε Έλληνας και ειδικά κάθε Μακεδόνας, πρέπει να διαβασθή στα σχολεία και να σκορπίση το φως της σ' όλες τις γενεές.»⁶⁸¹ Το όνομα του Παύλου Μελά έφεραν οι τριήμεροι Πανδυτικομακεδονικοί αγώνες που διοργανώθηκαν στη γειτονική Καστοριά στα μέσα Σεπτεμβρίου 1946. Σκοπό τους δεν είχαν προσώρας την επίτευξη υψηλών αθλητικών επιδόσεων, ομολογούσε ο Γενικός Διοικητής Δυτικής Μακεδονίας, αλλά «την τόνωσιν του Εθνικού φρονήματος» και «την συγκίνησιν της Εθνικής ψυχής», ώστε να δοθεί «απάντησις εις τας συνεχιζόμενας υπό ανεπισήμων εχθρών εκβιαστικάς διαθέσεις κατά της Μακεδονίας.»⁶⁸²

Οι συνειρμοί με την περίοδο δεν περιορίζονταν στη λογοθετική ταύτιση ανταρτών και κοιμητοζήδων και την καλλιέργεια της πατριωτικής μνήμης. Αρκετοί ήταν διατεθειμένοι να αξιοποιήσουν την αντανταρτική τεχνογνωσία του Μακεδονικού Αγώνα. Για τον Σφακιανό Μακεδονομάχο Γιάννη Καραβίτη, τίποτε δεν έμοιαζε να είχε αλλάξει εδώ και σαράντα χρόνια, παρεκτός ίσως απ' το ότι «κοιμητοζήδες» πλέον είχαν κατηφορίσει μέχρι την Πάρνηθα. Σε μια τέτοια σύγκρουση δεν χωρούσαν ημίμετρα, συμβούλεψε ο παλιός συναγωνιστής του Παύλου Μελά. Σε κάθε εχθρική εξόρμηση το Κράτος έπρεπε να απαντά με εκτέλεση όλων των καταδίκων, ενώ σε όσους υπέθαλπαν τους επιδρομείς έπρεπε να επιβάλλεται η ποινή του θανάτου. «Μεταξύ Κράτους και Σλαβικού Κομιτάτου μέσος

⁶⁸⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Κρατερού (Ρακόβου), «γραικομάνικου» χωριού της Φλώρινας, που έγινε στόχος επίθεσης του ΔΣΕ, όπως παλαιότερα των κοιμητοζήδων. Βλ. Μόδης, *Χωριά-φρούρια*, σ.46-47. Για το ίδιο θέμα βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/120/1/2, Γ. Τζωρτζάκης προς Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Αρχηγείον Χωροφυλακής (Εν Φλωρίνη 7.6.1947)· ΓΒ/ΑΦΔ, φ. 88/1/22, Α. Σιάκος προς Φ. Δραγούμη (Πειραιεύς 12.6.1947)·

⁶⁸¹ ΓΑΚ Ν. Πέλλας/ΑΔΣ, φ. 22, Νομαρχία Πέλλης προς τους Προέδρους Κ/των Νομού Πέλλης, Επιθεωρητάς Μέσης και Δημοτικ. Εκπ/σεως (Εν Εδέσση 21.8.1947).

⁶⁸² ΙΑΜ/ΑΓΔΒΕ, φ. Β/9/2/3, Α. Νταλίπης, «Εκθεσις περί των τελεσθέντων τριημέρων Α' Πανδυτικομακεδονικών αγώνων "Παύλος Μελάς" εν Καστοριά τη 13η-15η Σεπτεμβρίου 1946» (Εν Κοζάνη 17.9.1946).

όρος δεν υπάρχει. Ή Έλληνας ή Σλάβος!»⁶⁸³ Αλλά και η νεότερη γενιά εθνικιστών οπλαρχηγών δεν ήθελε να υστερήσει. Απαντώντας στο κάλεσμα εφημερίδων της Βορείου Ελλάδας προς τους Κρητικούς και τους υπόλοιπους Έλληνες να σπεύσουν σε βοήθεια της κινδυνεύουσας Μακεδονίας, ο καπετάν Χρήστος Μπαντουβάς δήλωσε έτοιμος να σχηματίσει εθελοντικά σώματα που θα σπεύσουν «προς συνέχισιν των ενδόξων αγώνων των Μακεδονομάχων Κρήτης» και «προς αποτίναξιν του ζυγού εκ της Μακεδονίας μας.» Άλλωστε, όπως πρόσθετε, οι άνδρες του είχαν αποκτήσει πείρα πολεμώντας κατά των «εαμοσλαβικών συμμοριών» στην Ανατολική Κρήτη.⁶⁸⁴ Τέτοιες προτάσεις δεν διατυπώνονταν μόνο από ιδιώτες. Το Μάρτιο του 1945, ο Μόδης πλησίασε το βρετανικό Προξενείο και την κυβέρνηση ζητώντας να επιτρέψουν τη δημιουργία ένοπλων ομάδων από «πατριώτες χωρικούς» στην ύπαιθρο, οι οποίες θα εφαρμόζαν πρακτικές των αρχών του αιώνα κατά των νέων εχθρών της ησυχίας του τόπου.⁶⁸⁵ Το σχέδιο επανήλθε παρασκηνιακά ένα χρόνο αργότερα. Μπροστά την αδυναμία των αρχών να αντιμετωπίσουν την κατάρρευση της δημόσιας τάξης στη Βόρεια Ελλάδα, η «Κεντρική Επιτροπή Αγώνος», ένας κύκλος βασιλοφρόνων στελεχών που ίδυne ο Σπύρος Μαρκεζίνης, απέσπασε την έγκριση του πρωθυπουργού Τσαλδάρη για τη δημιουργία ενός «στρατού-φαντάσματος» από ένοπλους δεξιούς. Αποστολή τους ήταν η εξόντωση κομμουνιστών και αυτονομιστών, συγκαλυμμένως και εκτός των περιορισμών του νόμου, και να εξασφαλίσουν το επιθυμητό αποτέλεσμα ενόψει του προσεχούς Δημοψηφίσματος. Στο σχέδιο ενεπλάκησαν πολιτικοί και στρατιωτικοί παράγοντες, ενώ το γενικό πρόσταγμα είχε ο ίδιος ο Υπουργός Στρατιωτικών, Πέτρος Μαυρομιχάλης. Διόλου συμπτωματικά, το μυστικοσυμβούλιο που ανέλαβε την υλοποίηση του συνωμοτικού σχεδίου ονομάστηκε «Μακεδονικόν Κομιτάτον».⁶⁸⁶

⁶⁸³ Ι. Καραβίτης, «Πως πρέπει να κτυπηθούν οι κομιτατζήδες του Κ.Κ.Ε. Η πείρα ενός οπλαρχηγού» *Η Βραδυνή* 18.2.1948.

⁶⁸⁴ Χ. Μπαντουβάς, «Οι Κρήτες είνε έτοιμοι να πολεμήσουν δια την Ελλάδα» *Η Βραδυνή* 5.9.1947· *Εμπρός* 28.9.1947. Για άλλες προκηρύξεις παλαιών οπλαρχηγών στο ίδιο ύφος, βλ. *Εμπρός* 1.6.1947· *Ελληνικόν Αίμα* 19.7.1947.

⁶⁸⁵ Το σχέδιο ματαιώθηκε μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Πλαστήρα. Βλ. TNA, FO 371/66997/R1131, E. H. Peck, «Review of Six Months Period 1st July to 31st December 1946 in Northern Greece (Macedonia and Thrace)» (Θεσσαλονίκη 11.1.1947)· Μόδης, *Αναμνήσεις*, σ.441-442.

⁶⁸⁶ ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 439, Χ. Ζαλοκώστας, «Σημείωμα επί της δημοσίας τάξεως κατά την 6ην Ιουλίου» (Αθήναι 6.7.1946). Επίσης βλ. Σ. Ριζάς, *Απ' την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2011, σ.283-284.

Σε αντίθεση με τις κυρίαρχες αναλύσεις στη Δύση, οι οποίες έβλεπαν τη σλαβική ιδέα ως εργαλείο για τη διεύρυνση της επιρροής των Σοβιέτ, πολλοί εθνικόφρονες αντέστρεφαν εντελώς το επιχείρημα. Ο μαρξισμός-λενινισμός ήταν η πιο πρόσφατη σοφιστεία που επινόησε ο σλαβισμός, «μέσον εις χείρας της Σλαβικής ιδέας»,⁶⁸⁷ μια εφήμερη φενάκη για να εξυπηρετηθούν οι άτιμοι σκοποί των προαιώνιων εχθρών του Γένους. «Διότι ο κίνδυνος δεν είναι ο Κομμουνισμός», έγραψε ο Κώστας Κοτζιάς. «Διότι ο φυλετικός εχθρός δεν είναι ο “συμμοριτισμός”. Αυτοί πρακτορεύουν τον Σλαβισμόν. Ο εχθρός είναι ο Σλαβισμός. Ο Σλαβισμός έχει ανάγκη να εξαφανίση την Φυλήν μας. Ο Κομμουνισμός απλώς εκτελεί διαταγάς...»⁶⁸⁸ «Ο φυλετισμός ενίκησεν εις την ψυχήν του Σλαύου τον Μαρξισμόν!», αναφώνησε ο αρχηγός μιας εθνικιστικής οργάνωσης της εποχής. «Ο Σλαβισμός ήτο άλλοτε το μέσον της διαδόσεως του Μαρξισμού. Σήμερον ο Μαρξισμός είναι το μέσον επικρατήσεως του Σλαβισμού.»⁶⁸⁹ «Ο Κομμουνισμός είναι [...] κάτι [...] το οποίον δεν υπάρχει αυτοτελώς», πρόσθετε ένας πρώην στρατιωτικός. «Ο Σλαβισμός είναι μία πραγματικότης η οποία υπάρχει αυτοτελώς.» Ο πρώτος είναι όπλο στα χέρια του δεύτερου και, όταν παύσει να αποδίδει, δεν θα έχει τον παραμικρό δισταγμό να τον ξεφορτωθεί.⁶⁹⁰ Κινητήρια δύναμη αυτής της φυλετικής οντότητας ήταν η Ρωσία. Περισσότερο από κέντρο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, ήταν το «αρχηγέον των Σλαύων Έθνος»⁶⁹¹ που κατά καιρούς είχε επιστρατεύσει πολλά ψευδεπίγραφα σύμβολα για να πετύχει τους χθόνιους σκοπούς του. Είτε σαν προστάτιδα των ορθοδόξων ραγιαδών είτε σαν σαλπικτής της παγκόσμιας επανάστασης, άλλοτε με το Δικέφαλο Αετό και τώρα με το σφυροδρέπανο, υπό τους τσάρους ή υπό τον Στάλιν, οι αυτοκρατορικές φιλοδοξίες της Ρωσίας είχαν μείνει ατόφιε. Οι σοβιετικοί ηγέτες δεν ήταν απλώς μιμητές των προκατόχων τους, αλλά εντολοδόχοι μιας ιμπεριαλιστικής πολιτικής που είχαν χαράξει οι τσάροι πριν από αιώνες: της καθόδου στα Βαλκάνια, της εξόδου στο Αιγαίο, της κοσμοκρατορίας. Ο εμφύλιος πόλεμος, το Μακεδονικό, ακόμη και ο Ψυχρός Πόλεμος στη νοτιοανατολική Ευρώπη, ήταν μια φάση του περίφημου Ανατολικού Ζητήματος που

⁶⁸⁷ Ε. Πατριαρχίας, *Η Αλήθεια εν Συνόψει*, Αθήναι 1948, σ.55.

⁶⁸⁸ Κ. Γ. Κοτζιάς, «Επί της εθνικής κρίσεως» (2ο) *Έθνος* 30.12.1948.

⁶⁸⁹ Παπαθεοδώρου, *Ερυθρά συνωμοσία*, σ.72.

⁶⁹⁰ Θ. Δ. Βουδικλάρης, *Αλτ! Εδώ Ελλάς*, Αθήναι 1949, σ.12.

⁶⁹¹ Αντωνίου, *Σλαβική*, σ.19.

παρέμενε εκκρεμές εδώ και διακόσια χρόνια.⁶⁹² Σύμφωνα με αυτή την αφήγηση, ο Λένιν ήταν ασήμαντος μπροστά στους «σλαβόφιλους» στοχαστές του 19ου αιώνα. Και, όπως πολλοί υπογράμμιζαν, όσοι έψαχναν τις απαρχές της επαναστατικής κρίσης στο «Κομμουνιστικό Μανιφέστο» του Καρόλου Μαρξ ματαιοπονούσαν. Οι απαντήσεις περικλείονταν στη «Διαθήκη» του Μεγάλου Πέτρου. Όπως το έθεσε ανώτερος κρατικός αξιωματούχος, «ο κομμουνισμός είναι πρόσχημα και προσωπίον καλύπτουν το πανσλαβιστικόν πρόγραμμα του Μεγ. Πέτρου το οποίον πρόγραμμα αγωνίζονται να πραγματοποιήσουν οι σημερινοί κόκκινοι Τσάροι του Κρεμλίνου.»⁶⁹³

Ο πανσλαβισμός ήταν μία κομβική έννοια που ανασύρθηκε από το σημασιολογικό οπλοστάσιο της παραδοσιακής ελληνικής σλαβοφοβίας. Έμπλη ιστορικών φορτίων, χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τις πηγές της αναταραχής που ταλάνιζαν τη χώρα και τις υποφώσκουσες δυνάμεις πίσω από τους διεθνείς ανταγωνισμούς. Η ΕΣΣΔ πράγματι είχε ανασύρει την πανσλαβιστική θεωρία στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τη χρησιμοποίησε μεταπολεμικά ως εργαλείο εξωτερικής πολιτικής προκειμένου να συσφίγγει τους δεσμούς της με τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης.⁶⁹⁴ Για πολλούς Έλληνες αντικομμουνιστές, όμως, ο πανσλαβισμός ήταν ο πραγματικός κινητήριος μοχλός της παγκόσμιας κομμουνιστικής δράσης: «ο μαρξισμός και ο σοσιαλισμός απεμπολήθησαν εις μίαν πανσλαβιστικήν ιμπεριαλιστικήν πολιτικήν»⁶⁹⁵ και «ο κομμουνισμός έπαυσε να είναι κοινωνικόν φαινόμενον, αλλά κατέστη περίβλημα διαφανές καλύπτουν την

⁶⁹² Κ. Αρμυριώτης, «Ο συμμοριτισμός εν Ελλάδι, οι Σλαύοι και το Ανατολικόν» (2ο) *Εθνικός Κήρυξ* 25.1.1949. Για λεπτομερειακές σχετικές αναλύσεις βλ. Πεφάνης, *Ν.Ο.Φ.*, σ.3-40· Νάλτσας, *Μακεδονικόν Ζήτημα*, passim· Λεβέντης, *Κατά της Μακεδονίας*, passim.

⁶⁹³ «Το πανσλαβιστικόν πρόγραμμα του Μεγάλου Πέτρου υπό το προσωπίον του κομμουνισμού» *Το Φως* 22.2.1949. Για το ίδιο θέμα μεταξύ άλλων, βλ. Βρυώνης, *Ελλάδα*, σ.28-29· «Θα κρίνη ο ίδιος μετά δύο εβδομάδας» *Ανεξαρτησία* 19.8.1946· Γ. Σχινάς, «Η διαθήκη του Μεγάλου Πέτρου και οι εκ του Πανσλαβισμού κίνδυνοι» *Σημαία* 31.10-1.11.1945. Η «Διαθήκη» του Μεγάλου Πέτρου, η οποία υποτίθεται ότι αποκάλυπτε τα σχέδια της Ρωσίας να εξουσιάσει την Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή, ήταν γνωστότατη πλαστογραφία της εποχής των Ναπολεόντειων πολέμων που περιοδικά έβλεπε το φως της δημοσιότητας σε περιόδους έξαρσης της ρωσοφοβίας. Στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου επανήλθε πρόσκαιρα στο προσκήνιο. Αναλυτικά βλ. Α. Resis, «Russophobia and the “Testament” of Peter the Great, 1812-1980», *Slavic Review* 44.4 (1985), σ.681-693.

⁶⁹⁴ Βλ. Η. Kohn, «Pan-Slavism and World War II», *The American Political Science Review* 46.3 (1952), σ.699-722.

⁶⁹⁵ «Η “κυβέρνησις”» *Μακεδονία* 27.12.1947.

πανσλαβιστική θεωρία.»⁶⁹⁶ Συνεπαγόταν πως όποιο σύνθημα κι αν ξεπηδούσε από το στόμα των κομμουνιστών ήταν ψέμα, από την αβασίλευτη Δημοκρατία έως την προάσπιση των εργατικών δικαιωμάτων, δόλωμα για τους αφελείς και επίχρυση επένδυση των τυραννικών δεσμών που χάλκευαν οι βόρειοι εχθροί της χώρας.⁶⁹⁷ Τεντωμένη στα ακρότατα όριά της, η ίδια αντίληψη μετέτρεπε το σλαβισμό σε «πανλογισμό» (panlogisme),⁶⁹⁸ θεωρώντας ακόμη και τον ιδεολογικό αντικομμουνισμό ως προπέτασμα καπνού για να αποσπαστεί η προσοχή από το πραγματικό πρόβλημα της φυλετικής επιβουλής σε βάρος του ελληνικού έθνους.⁶⁹⁹

Οι θεωρήσεις αυτές δεν στηριζόταν πάνω σε χειροπιαστά τεκμήρια,⁷⁰⁰ αλλά πάνω σε εμπειρικές γενικεύσεις και ιστορικές προκαταλήψεις. Η μετάβαση από το «βουλγαροκομμουνισμό» στον πανσλαβισμό και το «σλαβοκομμουνισμό»⁷⁰¹ επέτρεψε στους Έλληνες αντικομμουνιστές να ενσωματώσουν σε ενιαία αφήγηση τη συμμετοχή και των ανατολικών κρατών, με προεξάρχουσα τη Σοβιετική Ένωση, στην καμπάνια παρενόχλησης της Ελλάδας. Η εξάπλωση της ρωσικής επιρροής σε σλαβόφωνες χώρες και ο συντονισμός τους σε κοινές εξορμήσεις αποδείκνυε ότι το «Σιδηρούν Παραπέτασμα» ήταν μια εθνοφυλετική γεωπολιτική οντότητα, της οποίας οι επιμέρους παραφυάδες, η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία, μισθοφορούσαν στην υπηρεσία μιας ιδέας μεγαλύτερης από τα δικά τους συμφέροντα. Πρόκειται για μια αντίληψη που έβλεπε τον ιμπεριαλισμό των ολοκληρωτικών δυνάμεων ως εκδήλωση

⁶⁹⁶ *Η Βραδυνή* 10.3.1951.

⁶⁹⁷ Για παράδειγμα, βλ. ΑΚΔΒΚ, φ. 149/7, Κεντρική Επιτροπή Εθνικού Συναγερμού Δυτικής Μακεδονίας, «Προκήρυξις προς τον Λαόν της Δυτικής Μακεδονίας» (Εν Κοζάνη 10.1.1948). Επίσης βλ. Μ. Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006, σ.323.

⁶⁹⁸ M. Winock, *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Παρίσι: Éditions de Seuil, 1982, σ.163.

⁶⁹⁹ Θέση που με συνέπεια προέβαλε ο Θωμάς Βαφειάδης, τέως αρχίατρος στο εθνικιστικό αντάρτικο της Ανατολικής Μακεδονίας και πολυγραφότατος δημοσιολόγος μεταπολεμικά, βλ. Θ. Βαφειάδης, *Ο τρομερός κίνδυνος εξαφανισμού της ελληνικής φυλής*, Αθήναι 1947· Θ. Βαφειάδης, «Ποία η δύναμις του σλαβισμού» *Η Βραδυνή* 12.6.1952.

⁷⁰⁰ Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των αρχών να βρουν στοιχεία ότι τα κατά τόπους πανσλαβιστικά συνέδρια είχαν περισσότερη βαρύτητα από την Κομινφόρμ, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/5/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Υπηρεσία Αλλοδαπών – Τμήμα Β.΄, Δελτίον Πληροφοριών Αρ. 17 (4.5.1949).

⁷⁰¹ Ενίοτε απαντάται και ο όρος «πανσλαβο-κομμουνισμός», βλ. *Οι κόκκινοι πράκτορες και η ελληνική εργατιά*, Αθήναι: εκδ. «Εθνικής Διαφωτίσεως», 1947, σ.22.

υπερεθνικών ιδεωδών φυλετικής ενότητας.⁷⁰² Το σχήμα του «ερυθρού» πανσλαβισμού συγχρόνως υπογράμμιζε τη διεθνική διάσταση του κομμουνιστικού κινήματος και επεξηγούσε πως γινόταν μια φυλετική ιδεολογία να υπερακοντίζει τα γεωγραφικά της όρια και να κερδίζει οπαδούς μεταξύ αλλοεθνών. Φορώντας το κομμουνιστικό μανδύα, ο πανσλαβισμός μεταμφίεζε τις κυνικές κατακτητικές διαθέσεις του σε λύση στα εσωτερικά προβλήματα άλλων κρατών, χρησιμοποιούσε αναλώσιμα εγχώρια στοιχεία που δελεάζονταν από τις ψευδολογίες του και δεν διακινδύνευε γενικευμένες πολεμικές εμπλοκές: «Ο κομμουνισμός είναι η μάσκα και η μαχητική πρωτοπορεία του Πανσλαβισμού.»⁷⁰³

Αδιάλειπτος στόχος του είναι να κυριεύσει ελληνικά εδάφη και να εξανδραποδίσει τους κατοίκους τους. «Για μας πανσλαβισμός ήταν πάντα [...] ταυτόσημος με τον ανθελληνισμό.»⁷⁰⁴ Εδώ και αιώνες, η Ελλάδα ήταν κάρφος στους οφθαλμούς του επειδή φύλαγε τη δίοδο της εξόδου στη Μεσόγειο. Γι' αυτό, ο πανσλαβισμός είχε επιλέξει το ΚΚΕ ως όχημα για να υπονομεύσει την εθνική ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Η υποκίνηση του εμφυλίου ήταν η νέα φάση της κατακτητικής εξόρμησης του πανσλαβισμού σε βάρος της Ελλάδας. Οι αντάρτες ήταν οι προπομποί ενός τεράστιου σλαβικού όγκου. Το αληθινό νόημα του πολέμου ήταν ότι Ελλάδα δεν αγωνιζόταν εναντίον «μιας δρακός αναρχικών αλλά του Ηνωμένου Σλαβισμού».⁷⁰⁵ «[Ε]υρισκόμεθα εις κατάστασιν ακηρύκτου πολέμου με τους Πανσλαβιστάς», είπε σε ομιλία του ο υποστράτηγος Βενετσάνος Κετσέας. Τα στήθη επτά εκατομμυρίων Ελλήνων έφρασαν το δρόμο σε

⁷⁰² Για το «ρωσικό πανσλαβισμό» των Σοβιετικών ως «υποκατάστατο του Παγερμανισμού» των εθνικοσοσιαλιστών, βλ. Π. Μοσχοβίτης, «Ο Σλαβισμός, εχθρός προαιώνιος, θανάσιμος, ύπουλος, ανεξιλέωτος του ελληνικού έθνους» (3ο) *Εθνική Φλόγα* 14.10.1946. Για τη μαοϊκή Κίνα ως εκφραστή του «Πανασιατισμού», βλ. Σ. Μελάς, «Εθνισμός» *Εστία* 28.12.1950.

⁷⁰³ Π. Μοσχοβίτης, «Οι Σλαύοι και το ΕΑΜ» (8ο), *Ακρόπολις* 27.10.1945· ΑΣΚΙ/ΑΠ, κ. 3 φ. 7, Βασιλική Εθνική Νεολαία – Κεντρική Διοίκησης Ελλάδος, «Προκήρυξις» (Θεσσαλονίκη χ.χ.)· Βαφειάδης, *Τρομερός*, σ.3-4, 30-31· Α. Β. Δασκαλάκης, «Η σημασία ρωσικής καθόδου εις το Αιγαίον» *Εθνος* 24.2.1948· Κ. Σνωκ, «Δεν είναι εμφύλιος. Πολεμούμε τους Σλαύους» *Ελλάς* 3.5.1948· Π. Κολλιτσίδας, «Ο τρομερός κίνδυνος εξαφανισμού της φυλής» *Αναμόρφωσις* 20.5.1948.

⁷⁰⁴ «Πανσλαβισμός, ο μανδύας του Τσαρικού ιμπεριαλισμού» (1ο) *Ασύρματος* 10.3.1945.

⁷⁰⁵ Από αγόρευση του Θ. Οικονόμου, βλ. *Επίσημα Πρακτικά*, 1949, τόμ. Α, σ.218 (Συνεδρίαση της 2.2.1949).

200 εκατομμύρια Σλάβους.⁷⁰⁶ Η επαναληπτική χρήση της φράσης την μετέτρεψε σε αξίωμα. Ο Κωνσταντίνος Βοβολίνης μάλιστα, αφού έκανε τη σχετική διαίρεση, υπολόγισε ότι σε κάθε Έλληνα αντιστοιχούσαν 360 Σλάβοι εχθροί.⁷⁰⁷ Οι πολυχρησιμοποιημένες μεταφορές της χώρας ως «κυματοθραύστη» ή «φράγματος» που στεκόταν εμπόδιο στο «σλαυκοκομμουνιστικό ποταμό» και τα «βαρβαρικά κύματα» εικονογραφούσε την πεποίθηση ότι το ελληνικό έθνος αμυνόταν απέναντι στον καταστροφικό κίνδυνο που εκπροσωπούσαν οι συνασπισμένοι εχθροί του.⁷⁰⁸ Αν κάμπτονταν οι εθνικές αντιστάσεις και ο σλαβισμός «πλημμύριζε» τα πάτρια χώματα, οι αγαθόπιστοι Έλληνες κομμουνιστές δεν θα κάθονταν στο τραπέζι των νικητών. Θα είχαν τη μοίρα των υπόλοιπων συμπατριωτών τους. Γιατί ο πανσλαβισμός ποθούσε να καταβροχθίσει τον ελληνισμό και να εξοντώσει τον πλεονάζοντα πληθυσμό, όχι μονάχα τους αντιφρονούντες.⁷⁰⁹ Κατά συνέπεια, απ' όλους του λαού του κόσμου, μόνο οι Έλληνες δεν είχαν καμία δικαιολογία να είναι κομμουνιστές, ακόμη και αν κατά τ' άλλα ασπάζονταν τη μαρξιστική κοσμοθεωρία. «Διότι μόνον δια τον Ελληνισμόν ειδικώτερον, ο κομμουνισμός ως μοιραίως πανσλαβιστικός είναι ο ασυμφιλίωτος και θανασιμώτερος εχθρός από όλους όσους η φυλή εγνώρισεν εις την μακραίωνη ιστορίαν της.»⁷¹⁰

Η σύλληψη του παρόντος πολέμου ως ελληνοσλαβικής σύγκρουσης που ερχόταν από τα βάθη της Ιστορίας διεύρυνε τις δυνατότητες προβολών στο παρελθόν πέραν από το πεδίο της βιωμένης εμπειρίας. Οι εντεταλμένες υπηρεσίες των ενόπλων δυνάμεων θεωρούσαν ότι οι στρατευμένοι μπορούσαν να αντλήσουν διδάγματα διαβάζοντας αφηγήματα για τους αγώνες του Βυζαντίου εναντίον των Βουλγάρων ηγεμόνων.⁷¹¹ Ακόμη και κατά τεκμήριο σοβαρές γραφίδες υποστήριζαν ότι ο ΔΣΕ

⁷⁰⁶ Την ομιλία έφερε στη δημοσιότητα ο *Ριζοσπάστης* 15.1.1947. Το περιεχόμενό της δεν διαψεύστηκε παρά τις αντιδράσεις.

⁷⁰⁷ Κ. Βοβολίνης, «Η αστερόεσσα εις το Μπέλες», *Ελληνικόν Αίμα* 13.7.1947.

⁷⁰⁸ Μεταξύ πολλών άλλων, βλ. «Οι βάρβαροι» *Ακρόπολις* 5.3.1947. Πρβ. Μ. Andree & D. Fulda, «Anticommunism and (West) German Identity: An Analysis of Metaphors and Concepts of History in the F.A.Z., 1949-1952», σε Κ. Bullivant, G. J. Giles & W. Pape (επιμ.), *Germany and Eastern Europe: Cultural Identities as Cultural Differences*, Άμστερνταμ & Ατλάντα: Rodopi, 1999, σ.106-107.

⁷⁰⁹ Βαζάκας, *Σλαβισμός*, σ.6-7· *Διατί Αγωνιζόμεθα. Ένα Γράμμα δια τον Έλληνα των Μετόπισθεν*, Αθήναι: έκδ. «Ελληνικού Φωτός», 1949, σ.17-18.

⁷¹⁰ Π. Μοσχοβίτης, «Η κατάσταση εις τον στρατόν μας» *Ασύρματος* 5.3.1946.

⁷¹¹ Το Φεβρουάριο του 1948 το κυριότερο στρατιωτικό περιοδικό, ο «Ακρίτας», ξεκίνησε να αναδημοσιεύει «Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου» της Πηνελόπης Δέλτα.

αντέγραφε τις εξολοθρευτικές μεθόδους των βουλγαρικών επιδρομών του Μεσαίωνα.⁷¹² Ο γενικός γραμματέας της Ενώσεως Συντακτών είδε ομοιότητες ανάμεσα στην επιχείρηση «Περιστέρα» του 1949 και την κατάπνιξη της εξέγερσης των σλαβικών πληθυσμών της Πελοποννήσου από τους Ισαύρους αυτοκράτορες πριν από μία χιλιετία. Οι νέοι πρόμαχοι του έθνους θα εκκαθάριζαν ξανά το Μωριά «από τους αναβιώσαντες Σλαυομελιγγούς και Βουλγαροεξερίτας.»⁷¹³ Ο έπαρχος Νάουσας καλούσε το λαό σε συστράτευση, γιατί «τα αποβράσματα του Σλαυισμού, τα καθάρματα του Κρούμου και Συμεών, με μερικούς προδότας, αγωνίζονται να εξαφανίσουν την φυλήν μας.»⁷¹⁴

Πέραν, όμως, από όλες τις παραπάνω παρελθοντικές αναδρομές, οι οποίες εικονογραφούσαν μια αντίληψη που καταργούσε την Ιστορία και «πάγωνε» τον ιστορικό χρόνο, η «σλαβοκομμουνιστική» αφήγηση ενέταξε τη συγκυρία στη διαχρονία «της προαιωνίου πάλης του Ελληνισμού κατά του Σλαυισμού».⁷¹⁵ Πρόκειται για μια κυκλική αντίληψη της Ιστορίας, κατά την οποία ο εθνικός χρόνος συγκροτείται από μια αλληλουχία αενάως επαναλαμβανομένων επεισοδίων φυλετικής πάλης. Η έννοια της «φυλής», κληροδότημα του ρομαντικού εθνικισμού, δεν έπαψε να αποτελεί κεντρικό μοτίβο του ελληνικού δημόσιου λόγου στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Νοούμενη περισσότερο ως πολιτισμική παρά ως βιολογική πραγματικότητα, απέδιδε στον Ελληνισμό την ιστορική εκπολιτιστική αποστολή εν μέσω πάσης λογής αντιξοοτήτων και απέδιδε την υπεροχή του σε διαχρονικά έμφυτα χαρίσματα.⁷¹⁶ Σε αντίθεση με προηγούμενες θεωρήσεις που αντιπαρέθεταν Έλληνες

⁷¹² Φ. Μιχαλόπουλος, «Αι αποφάσεις του Βελιγραδίου» *Ταχυδρόμος Καβάλας* 20.11.1947.

⁷¹³ Ε. Θωμόπουλος, «Όταν οι Σλαύοι ελυμαίνοντο πάλι την Πελοπόννησο» *Ακρίτας* 5.2.1949. Ομοίως, ο Γεώργιος Γρίβας είχε πει σε συγκέντρωση υποστηρικτών του στα Μαζέικα Αχαΐας ότι οι Έλληνες αριστεροί ήταν οι απόγονοι των Σλάβων εποίκων που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα κατά το Μεσαίωνα και τώρα εκδηλώθηκαν για να εκσλαβίσουν τη χώρα, βλ. Παλαιοιολογόπουλος, *Εμφύλιος*, σ.34.

⁷¹⁴ ΙΑΜ/ΑΓΔΒΕ, φ. Δ/51/11/3, Νομαρχία Ναούσης προς απάσας τας Δημοτικές και Κοινοτικές Αρχάς της καθ' ημάς Επαρχίας (Εν Ναούση 20.6.1948).

⁷¹⁵ Σύμφωνα με το δήμαρχο Χανίων, βλ. *Κήρυξ* 17.5.1949.

⁷¹⁶ Χαρακτηριστικά βλ. Ε. Π. Φωτιάδης, *Η ενότης των Ελλήνων*, Εν Αθήναις 1950, βιβλίο που συγκεντρώνει τις στενογραφημένες παραδόσεις του συγγραφέα στη Σχολή Διαφωτίσεως του ΓΕΣ. Επίσης, βλ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι*, σ.71 κ.ε.· Δ. Παπαδημητρίου, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936-1949 – Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες», σε Φλάισερ (επιμ.), *Ελλάδα '36- '49*, σ.148-149.

και Βούλγαρους ως προαιώνιους αντιπάλους με διαμετρικά διαφορετική πολιτισμική σκευή, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '40 σε οντολογικούς Άλλους είχαν μεταβληθεί όλοι οι Σλάβοι.⁷¹⁷ Στην προκειμένη περίπτωση, καύσιμη ύλη της Ιστορίας είναι ο ανταγωνισμός δύο αντίρροπων φυλετικών συγκροτημάτων, του Ελληνισμού και του Σλαβισμού, ουσιαστικά αναλλοίωτων στο πέρασμα των αιώνων στο βαθμό που ενσαρκώνουν δύο αντιθετικά αρχέτυπα. Σκαπανέας του πολιτισμού και εκφραστής υπέρτατων ηθικών αρχών ο ένας, εραστής της καταστροφής και συκοφάντης όλων των ανθρώπινων αξιών ο άλλος. Η ελληνική ιστορία ήταν ένα χρονικό αδιάκοπου αγώνα για την προαγωγή της ελευθερίας εναντίον των χειρότερων αρνητών της. «Ο αγών, όπως η ανωτέρα φυλή των Ελλήνων, μη υποταχθή εις τας υποδεεστέρας σλαυϊκάς φυλάς, διεξάγεται, όχι από χθες, όχι από ετών, αλλά από ολοκλήρων αιώνων.»⁷¹⁸

Όπως ο Μόδης αναγνωριζόταν σε ειδικό των πρόσφατων ελληνοβουλγαρικών πολέμων, ο ιστορικός Φάνης Μιχαλόπουλος αναδείχθηκε με την πυκνή αρθρογραφία του σε μια από τις αυθεντίες της προϊστορίας της ελληνοσλαβικής σύγκρουσης. Πίστευε ότι από την εποχή που ο Ιωάννης Τσιμισκής εκστράτευσε κατά Σβιατοσλάβου και ο Βασίλειος Β΄ αποδέχτηκε την πρόκληση του Σαμουήλ έως τις μάχες του Εθνικού Στρατού κατά των κομμουνιστών ανταρτών, ο Ελληνισμός είχε εμπλακεί σε έναν ατέρμονο πόλεμο κατά «των βαρβάρων του Βορρά και της στέππας.»⁷¹⁹ Κατά παρόμοιο τρόπο, για το συγγραφέα βιβλίων επί «εθνικών θεμάτων», Νίκο Δωράνθη (ψευδώνυμο του Νίκου Γεωργακόπουλου), «η Μαθηματική ατράνταχτη αλήθεια» ήταν ότι η Ελλάδα δεχόταν συνεχείς ρωσικές επιθέσεις από το 865 μ.Χ.⁷²⁰ Το φυλλάδιό του προλογιζόταν από τον Ανδρέα Καραντώνη, ο οποίος είχε εγκαίρως επισημάνει την ανάγκη καλλιέργειας ιστορικής

⁷¹⁷ Ο Κώστας Σνωκ που, όπως είδαμε, το 1945 κήρυττε το άζευκτο πολιτισμικό χάσμα μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, το 1947 αποφάνθηκε ότι δεν υπήρχε σημείο επαφής ούτε με τους Σλάβους εν γένει, βλ. Κ. Σνωκ, «Δεν συναντώνται Έλληνες και Σλαύοι» *Ελλάς* 18-25.8.1947. Τα άρθρα του κυκλοφόρησαν σε φυλλάδιο το επόμενο έτος χάρις την επικουρία των κρατικών αρχών, βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Διεύθυνσιν Ηθικής Αγωγής (Εν Αθήναις 23.10.1948).

⁷¹⁸ «Με ανοικτήν παλάμην» *Εθνικός Κήρυξ* 30.1.1949.

⁷¹⁹ Μεταξύ άλλων, βλ. Φ. Μιχαλόπουλος, «Η Ρωσική Αυτοκρατορία και η Ανατολή» *Εθνός* 12.1-12.5.1948.

⁷²⁰ Ν. Δωράντης, *Ελλάς και Ρωσία 860-1941. Μια κριτική ματιά στην αδέκαστη Ιστορία*, Αθήνα 1948.

συνείδησης για να αποκρουστεί η επιχειρούμενη «Σλαβοποίηση» της Ελλάδας.⁷²¹ «Μια ήταν πάντα η στάση της Ρωσίας απέναντι της Ελλάδος δια μέσου όλων των αιώνων», έγραφε ο διαπρεπής λογοτεχνικός κριτικός. «Στάση εχθρική, στάση Φυλής που θέλει να μας ισοπεδώσει κάτω από το βαρύ της και δυσκίνητον οδοστρωτήρα, με μοναδικό σκοπό να βγει στην Μεσόγειο.»⁷²² Στο βιβλίο του με τίτλο «Οι Σλάβοι κατά των Ελλήνων», ο δημοσιογράφος και πρώην νομάρχης Πύρρος Γιαννόπουλος Ηπειρώτης γυρνούσε άλλους τρεις αιώνες πίσω και μετρούσε πάνω από είκοσι απόπειρες των Ρώσων να κατέλθουν στη Μεσόγειο και να εκμηδενίσουν τον Ελληνισμό.⁷²³ Ένα άλλο αντισλαβικό πόνημα, επίσημα εγκεκριμένο με γνωμάτευση του Γραφείου Ηθικής και Εθνικής Αγωγής του ΓΕΣ, αποφαινόταν ότι η άσπονδη εχθρότητα των Ρώσων χρονολογούνταν από την πρώτη εγκατάσταση των Σκυθών στην Κριμαία.⁷²⁴ Οι απόψεις αυτές δεν ήταν κτήμα μερικών επαγγελματιών της προπαγάνδας. Σε υπόμνημα προς τον ΟΗΕ, που υπέγραφαν εκπρόσωποι 33 ιδρυμάτων και οργανώσεων, προερχόντων του προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών και του πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, η αφήγηση για τις αιτίες του «Ελληνικού Ζητήματος» ξεκινούσε από τον 8ο αιώνα μ.Χ.⁷²⁵

Πίσω από την αντίληψη που έβλεπε την «ανακύκλωση της Ιστορίας»⁷²⁶ ως διηνεκή φυλετική πάλη, βρίσκονταν δύο αξιωματικές πεποιθήσεις. Όλα τα οδυνηρά συναπαντήματα του έθνους με τους σλαβικούς λαούς ανά τους αιώνες, όσα είχαν από καιρό καταγραφεί στην εθνική ιστοριογραφία και άλλα μυθικά φαντασιακοπήματα που επινοήθηκαν,⁷²⁷ ήταν αποτελέσματα ενός αρχέγονου αταβιστικού μένους που πήγαζε από τη σλαβική ψυχосύνθεση. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Καραντώνη, «μας

⁷²¹ Α. Καραντώνης, «Το νόημα της ιστορίας μας» *Σκαπανεύς Μακρονήσου* 1.1.1948.

⁷²² Δωράνθης, *Ελλάς*, σ.3.

⁷²³ Π. Γιαννόπουλος Ηπειρώτης, *Οι Σλάβοι κατά των Ελλήνων*, Αθήναι 1949. Το 1950 ο συγγραφέας ίδρυσε ομώνυμο περιοδικό.

⁷²⁴ Κοτσιφάκος, Λεωνίδας Δ., *Αυτοί είναι οι Σλάβοι*, Αθήναι ²1948.

⁷²⁵ «Το Ελληνικόν Ζήτημα (Υπόμνημα προς τον Ο.Η.Ε.)» *Εθνικά Δίκαια* Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1948.

⁷²⁶ Παππαθεοδώρου, *Ερυθρά συνωμοσία*, σ.9.

⁷²⁷ Σύμφωνα με ένα προπαγανδιστικό εγκόλπιο της εποχής, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος αποκεφαλίστηκε από ένα Σέρβο σπαθοφόρο, βλ. Χρηστίδης, *Γράμμα* σ.24-25, ενώ ένας διηγηματογράφος απέδιδε το τραγικό τέλος των πολιορκημένων του Μεσολογγίου το 1826 στην προδοσία ενός Βουλγάρου, βλ. Ι. Α. Βερνάρδος, «Δεν προσκυνούμε!» *Ακρίτας* Απρίλιος 1947.

μισούν, γιατί μας νιώθουν καλύτερους των». ⁷²⁸ Οι Σλάβοι, με επικεφαλής τους Ρώσους, ήταν οι στυγερότεροι και υπολώτεροι εχθροί του Ελληνισμού, ανίκανοι για οποιοδήποτε αγαθοποιό έργο και υπεύθυνοι ή τουλάχιστον συναυτουργοί κάθε εθνικής τραγωδίας. Πρόκειται για μια εκδοχή της αφήγησης που έχει οριστεί ως «αστυνομική θέαση της Ιστορίας», σύμφωνα με την οποία όλες οι κακοτυχίες καταλογίζονται στη δράση κάποιας σατανικής δύναμης. ⁷²⁹ Η ιδέα αποτέλεσε τη φύτρα πολλών θεωριών συνωμοσίας και ιδίως του σύγχρονου αντισημιτισμού. Στη μεταπολεμική Ελλάδα, αυτή η συνωμοσιολογική φιλοσοφία της Ιστορίας μετακενώθηκε στον αντισλαβισμό ⁷³⁰ και αποκρυσταλλώθηκε σε μια «γιγαντοσκευωρία», ⁷³¹ η οποία δεν αναγόταν στα ψευτο-σύμφωνα του 1943-1944 ή στις κομμουνιστικές εξαγγελίες του 1924, αλλά επικάλυπτε σχεδόν ολόκληρη την εθνική ιστορία. Εξυπακουόταν ότι οι μάχες του παρόντος ήταν απλώς μία φάση ενός πολέμου που μαινόταν από το λυκαυγές της Ιστορίας. Ήταν η προδιαγεγραμμένη μοίρα του ελληνικού έθνους να ανθίσταται των από βορρά επιθέσεων και ο μισελληνισμός ήταν εγγεγραμμένος στο γενετικό κώδικα των Σλάβων. Ο εμφύλιος, ο κομμουνισμός, η σοβιετική κυριαρχία στην Ανατολική Ευρώπη κ.ά. ήταν φευγαλέα φαινόμενα, φερτά υλικά στο ρου της ιστορίας της ελληνοσλαβικής διαμάχης, που μελλοντικά θα αντικαθίστανταν από άλλα, όπως και αυτά με τη σειρά τους είχαν διαδεχτεί άλλα προγενόμενα. Η φυλετική σύγκρουση είχε σημασία, όχι οι κατά καιρούς προφάσεις της. Όλα τα επεισόδιά της ήταν εναλλάξιμα μεταξύ τους, είχαν συμβεί στο παρελθόν και θα ξανασυνέβαιναν στο μέλλον, βάσει προκαθορισμένων νομοτελειών. Η τιτανομαχία του έθνους με τους αείποτε κακούς του δαίμονες ήταν

⁷²⁸ Α. Καραντώνης, *Μια φωνή*, χ.τ.έ. χ.χ., σ.6.

⁷²⁹ L. Poliakov, *La causalité diabolique. Essai sur l'origine des persecutions*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1980, σ.10.

⁷³⁰ Για παράδειγμα, ο Νίκος Φαρδής, γνωστός αντισημίτης αρθρογράφος της μεσοπολεμικής «Μακεδονίας» και εκ των ηθικών αυτουργών του αντιεβραϊκού πογκρόμ του 1931, επανεφηύρε τον εαυτό του ως σλαβόφοβο ιστοριοδίφη, βλ. Ν. Φαρδής, «Οι Μακεδόνες κατά των Σλαύων» *Εθνικός Κήρυξ* 13.6-7.10.1948. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τον εξίσου αντισημίτη παλιό διευθυντή και αρχισυντάκτη της «Μακεδονίας», Πέτρο Λεβαντή, ο οποίος στη διάρκεια του εμφυλίου ήταν εκδότης του «Ελληνικού Βορρά». Ύστερα και από όσα έχουν εκτεθεί, προκαλεί τουλάχιστον έκπληξη ο ισχυρισμός ότι μεταπολεμικά δεν μπορούμε «να μιλήσουμε για επίσημο ή ανεπίσημο αντισλαβισμό, τουλάχιστον όχι της ίδιας έντασης με τον αντισιωνισμό του Μεσοπολέμου», βλ. Μητσοπουλου, *Ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.131.

⁷³¹ Taguieff, *Θεωρίες*, σ.25-26.

αιώνια, ήταν αυτούσιο το νόημα της εθνικής μας Ιστορίας, καθώς από την έκβασή της κρεμόταν η επιβίωση του Ελληνισμού στον ιστορικό του χώρο.⁷³² «Το Μακεδονικόν ζήτημα δεν ετελείωσε», έκρινε διοικητικό στέλεχος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, «διότι δεν είναι δυνατόν να τελειώσει ποτέ, εφ' όσον υπάρχει Ελληνισμός, ανθιστάμενος εις το σλαβικόν κύμα.»⁷³³ Οι Σλάβοι ποτέ δεν θα σταματήσουν να θύουν και να απολύουν, παρεκτός ίσως, όπως έγραψε κάποιος άλλος, αν επιτέλους καταλάβουν ότι «εις κάθε Έλληνα είναι μετεμψυχωμένος και εις βουλγαροκτόνος».⁷³⁴ «Μακεδονομάχοι» και «Πανσλαβιστές» ήταν εγκλωβισμένοι σε μια αιωνόβια πάλη. Κανείς δεν μπορούσε να διαφύγει της Ιστορίας ή του πεπρωμένου τους.

Η ταύτιση του εσωτερικού με τον εξωτερικό εχθρό δεν αποτελεί ιδιομορφία του ελληνικού αντικομμουνισμού. Το ίδιο ισχύει και για την αναζήτηση στοιχείων συνέχειας ανάμεσα στην κομμουνιστική πρακτική και την ιστορική εμπειρία συγκεκριμένων εθνικών ομάδων. Ακόμη και οι πιο έγκυροι δυτικοί διαμορφωτές πολιτικής συμφωνούσαν συχνά ότι οι πολιτισμικές ορίζουσες είχαν μεγαλύτερο αντίκτυπο από τις ιδεολογικές παρορμήσεις στη διπλωματική ατζέντα του Κρεμλίνου: οι ένοικοί του λειτουργούσαν περισσότερο ως «Ρώσοι» παρά ως «κομμουνιστές».⁷³⁵ Ούτε η Ελλάδα ήταν η μοναδική χώρα με παράδοση σλαβοφοβίας όπου ο αντικομμουνισμός χρωματίστηκε από τα ανάλογα εθνικά και φυλετικά στερεότυπα. Ο Κόνραντ Αντενάουερ πίστευε ότι ο πανσλαβισμός τροφοδοτούσε τις σοβιετικές

⁷³² Βλ. Μπουρνάζος, «Αναμορφωτικός λόγος», σ.110-111.

⁷³³ Νάλτσας, *Μακεδονικόν*, σ.14.

⁷³⁴ Βρυώνης, *Ελλάδα*, σ.32.

⁷³⁵ Σύμφωνα με το «μακρύ τηλεγράφημα» του Αμερικανού διπλωμάτη Τζορτζ Κένναν, το οποίο απέστειλε στο State Department το Φεβρουάριο του 1946 και θεωρείται δικαίως ιδρυτικό κείμενο του δόγματος της «ανάσχεσης», η σοβιετική εξωτερική πολιτική εκπροσωπούσε «τη σταθερή πρόοδο του ανήσυχου ρωσικού εθνικισμού, ενός παμπάλαιου κινήματος» που όμως «με τη νέα αμφίσηση του διεθνούς Μαρξισμού [...] είναι περισσότερο επικίνδυνο και δόλιο από ποτέ πριν», βλ. A. M. Winkler, *The Cold War: A History in Documents*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2003, σ.24. Για μια συζήτηση των πολιτισμικών ερμηνειών του Ψυχρού Πολέμου και των κινδύνων τέτοιων μορφών ντετερμινισμού, βλ. Y. Ferguson & R. Koslowski, «Culture, International Relations Theory, and Cold War History» σε O. A. Westad (επιμ.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory*, Λονδίνο & Πορτλαντ: Frank Cass, 2000, σ.149-179.

κατακτητικές ορμές,⁷³⁶ ενώ το καθεστώς του Μουσολίνι είχε ήδη εφεύρει από το μεσοπόλεμο το νεολογισμό «slavocomunismo» για να προσδιορίσει αντιφασιστικούς κύκλους της σλοβενικής κοινότητας της επαρχίας Φρίουλι-Βενέτσια Τζιούλια ως ιδεολογικούς και φυλετικούς εχθρούς.⁷³⁷ Όσο κι αν οι συνθήκες στη βορειοανατολική Ιταλίας προσιδίαζαν σε εκείνες της Δυτικής Μακεδονίας, στην ιταλική περίπτωση η φρασεολογία αυτή παρέμεινε παραλλαγή του αντιμειονοτικού λόγου με τοπική εμβέλεια. Η σύνθεση φυλετικών κατηγοριών με τον αντικομμουνισμό είναι φαινόμενο που σπάνιζε στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο βαθμό που η αναδυόμενη ιδεολογία του «ελεύθερου κόσμου» ευνοούσε την καταπολέμηση του κομμουνιστική κινήματος με πολιτικούς όρους και απέφευγε τη χρήση φυλετικών κατηγοριών που θύμιζαν το λόγο των ολοκληρωτικών καθεστώτων που είχαν ηττηθεί. Στην ελληνική περίπτωση, εντούτοις, ήταν ο κανόνας. Πουθενά αλλού η συνάντηση αντισλαβισμού και αντικομμουνισμού δεν απέκτησε τέτοιο ιδεολογικό βάθος όσο στην Ελλάδα, πουθενά δεν προσέλαβε τέτοια σφοδρότητα και δεν κινητοποίησε τέτοια πάθη όσο στη χώρα μας. Δεν επρόκειτο για απλή βουλγκάτα, ούτε για συμπτωματικό πάντρεμα δύο συναφών ρηματικών κατασκευών. Ήταν κεντρικό κατηγορήμα της εθνικοφροσύνης, σφυρηλατημένο στο αμόνι ιδιαίτερων επιχώριων παραδόσεων και ιστορικών εμπειριών. Η ιδιοτυπία του μεταπολεμικού ελληνικού αντικομμουνισμού, αυτή που του προσέδωσε απόλυτη πρωτοτυπία στο παγκόσμιο στερέωμα, έγκειται στο ότι υπέτασσε τον κομμουνισμό στις επιδιώξεις του σλαβισμού και συχνά εντόπιζε τον καταγωγικό μύθο των σύγχρονων συγκρούσεων σε μια παλαιά ελληνοσλαβική αντιμαχία. Στη σύνθετη απειλή του «σλαβοκομμουνισμού», επιτονισμένο ήταν το πρώτο συνθετικό. Επρόκειτο για μια α-ιστορική προσέγγιση, η οποία υποβάθμιζε τα νεωτερικά στοιχεία του κομμουνισμού προς χάριν μιας συνεχιστικής αφήγησης που τον ενσωμάτωνε στην εθνική μυθολογία του αντισλαβισμού. Όσο και αν αυτή η ρητορεία σταδιακά υποχώρησε στο δημόσιο λόγο κατά τις μετεμφυλιακές δεκαετίες, η αντίληψη που εξομοίωνε κομμουνισμό και (παν)σλαβισμό στη μορφή ενός ενιαίου εθνοφυλετικού κινδύνου που απειλούσε

⁷³⁶ E. D. Weitz, «The Ever-Present Other: Communism in the Making of West Germany», σε H. Schissler (επιμ.), *The Miracle Years: A Cultural History of West Germany, 1949-1968*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2001, σ.220-221.

⁷³⁷ G. Sluga, «Italian National Identity and Fascism: Aliens, Allogenes and Assimilation on Italy's North-Eastern Border», σε G. Bedani & B. Haddock (επιμ.), *The Politics of Italian National Identity: A Multidisciplinary Perspective*, Κάρντιφ: University of Wales Press, 2000, σ.163-189.

απείρως περισσότερα από τα δημοκρατικά δικαιώματα των πολιτών, συνέχισε να διατρέχει τη σκέψη των επιτελικών αντικομμουνιστικών μηχανισμών⁷³⁸ αφού μάλιστα, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, είχε σε σημαντικό βαθμό επικαθορίσει και την πρόσληψη της αντιολοκληρωτικής ψυχροπολεμικής ιδεολογίας στην Ελλάδα.

⁷³⁸ Για παράδειγμα, βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΔΣ, φ. 3/11, «Γνωριμία με τον κομμουνισμό» (χ.χ.).

Η δεύτερη αναπαράσταση του «κομμουνιστικού κινδύνου» περιέκλειε την έννοια του ολοκληρωτισμού, η οποία αποθεώθηκε στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.⁷³⁹ Πυρήνας και συγχρόνως το κυριότερο όχημα για τη διάδοσή της πέραν των κύκλων διανοουμένων και επιστημόνων, ήταν η απόλυτη ή μερική ταύτιση του φασισμού και του κομμουνισμού. Παρότι οι διανοούμενοι διαφωνούσαν για τις καταβολές του ολοκληρωτικού φαινομένου, στοιχεία όπως η αποθέωση του κράτους, το οποίο εξισωνόταν με το ολοκληρωτικό κόμμα, η ποδηγέτηση της κοινωνίας των πολιτών και η σύνθλιψη του πλουραλισμού, η γενικευμένη καταστολή, η περιστολή ή και κατάργηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομία, η άρση της διάκρισης μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, η επιθετική εξωτερική πολιτική, η βιοπολιτική απόπειρα διάπλασης ενός «νέου ανθρώπου», η ρευστοποίηση της ατομικότητας στο σύνολο, η αναγόρευση του επίσημου ιδεολογικού δόγματος σε ρυθμιστή της κοινωνικής ζωής και ο ρόλος της προπαγάνδας στην αέναη κινητοποίηση των μαζών ήταν πεδία όπου οι δύο γεννημένες στον 20ο αιώνα ιδεολογίες του 20ου αιώνα εφάπτονταν σύμφωνα με την αντι-ολοκληρωτική σκέψη. Ακόμα και η μεταξύ τους σφοδρή σύγκρουση στη διάρκεια του τριακονταετούς «ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου», ο οποίος διάρκεσε από την Οκτωβριανή Επανάσταση έως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, συχνά υποτιμούνταν προκειμένου να αναδειχθούν οι συγγένειες των δύο συστημάτων. Για τον αντι-ολοκληρωτικό λόγο η περίοδος του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότωφ ήταν περισσότερο ενδεικτική από την τιτανομαχία του Στάλινγκραντ. Ο αντιφασισμός ήταν ευκαιριακό άλλοθι για να δικαιολογηθεί η συμμαχία των Σοβιετικών με τις φιλελεύθερες δημοκρατίες στη διάρκεια του πολέμου και μια ιδεολογική φενάκη έκτοτε. Σε μαζικό επίπεδο, το φάσμα του ολοκληρωτισμού, όπως αρθρωνόταν στο

⁷³⁹ Βλ. E. Traverso, *Il totalitarismo: Storia di un dibattito*, Milan: Bruno Mondadori, 2002· A. Gleason, *Totalitarianism: The Inner Story of the Cold War*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1995· B. L. Alpers, *Envisioning the Totalitarian Enemy, 1920s-1950s*, The Chapel Hill & Λονδίνο: University of North Carolina Press, 2003.

ιδεολόγημα του «Ερυθρού Φασισμού», κλήθηκε να νοηματοδοτήσει τη αναδυόμενη αντιπαλότητα με τους μέχρι πρότινος συμμάχους. Αποκαμωμένη από τις θυσίες του πολέμου και αμήχανη μπροστά στην ταχεία επιδείνωση του διεθνούς κλίματος, η δυτική κοινή γνώμη χρειαζόταν να πειστεί ότι η υπαρξιακή απειλή κατά της ανθρωπότητας δεν είχε εκλείψει και ότι ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν το ίδιο δίκαιος με αυτόν που προηγήθηκε.

Ο αντι-ολοκληρωτισμός, τόσο στις λόγιες όσο και στις πληβειακές του εκδοχές, εστίασε κυρίως στην ανάλυση της δομής, του χαρακτήρα και των επιδιώξεων της Σοβιετικής Ένωσης και των κομμουνιστικών καθεστώτων ως ενσαρκώσεων της κομμουνιστικής ιδεολογίας και θεωρίας. Απέκτησε status ακαδημαϊκής πειθαρχίας («Σοβιετικές Σπουδές») και συγχρόνως τροφοδότησε ένα τεράστιο κειμενικό corpus που συνδύαζαν την ερμηνεία με τη σαφή καταγγελτική διάθεση. Πιο προβληματικές ήταν οι επεξεργασίες όσον αφορά τον ορισμό ενός κοινού, «θετικού», αξιακού προτάγματος που οι μη κομμουνιστικές χώρες θα μπορούσαν να αντιτάξουν στο σοβιετικό κομμουνισμό. Κεντρικό στοιχείο τέτοιων επεξεργασιών ήταν η ελευθερία, έννοια που διακλαδωνόταν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής, πολιτικής και πνευματικής ζωής, αλλά και τις διεθνείς σχέσεις. Η έννοια του «ελεύθερου κόσμου», όπως για παράδειγμα αποτυπώθηκε στο Δόγμα Τρούμαν, διχοτομούσε τον πλανήτη μεταξύ ανελεύθερων δυνάμεων της βίας και υπέρμαχων των δημοκρατικών κεκτημένων – οι ΗΠΑ βρίσκονταν στην πρωτοπορία της σύγκρουσης και ηγεμόνευαν τις φιλελεύθερες δυνάμεις.⁷⁴⁰

Ο αντι-ολοκληρωτικός λόγος διαχύθηκε στην Ελλάδα κυρίως μετά την αμερικανική επέμβαση και τη διεθνοποίηση του εμφυλίου πολέμου. Μερικά από τα ιδρυτικά του κείμενα ήταν γνωστά στο εγχώριο αναγνωστικό κοινό⁷⁴¹ και Έλληνες διανοούμενοι ενσωμάτωσαν στοιχεία της αντι-ολοκληρωτικής κριτικής στο λόγο

⁷⁴⁰ Βλ. J. Fousek, *To Lead the Free World: American Nationalism and the Cultural Roots of the Cold War*, Chapel Hill & Λονδίνο: The University of North Carolina Press, 2000.

⁷⁴¹ Βλ. Φ. Χάγιεκ, «Ο δρόμος προς την δουλείαν» *Ελληνικόν Αίμα* 5-10.6.1945· Β. Κραφτσένκο, «Επί τέλους ελεύθερος», Αθήναι: Π.Ε.Κ.Α., 1947· G. Orwell, «Η επανάσταση των ζώων» *Η Καθημερινή* 30.11.1947-8.1.1948· A. Koestler, «Σκοτεινό μεσημέρι» *Εμπρός* 20.6-18.8.1948· G. Orwell, «Αυτά συμβαίνουν το 1948» *Τα Νέα* 18.7-10.9.1949· Ρ. Κρόσμαν (επιμ.), *Ο Θεός που γκρεμίσθηκε*, Αθήναι: έκδ. εφημερίδος «Επαγρύπνησις», χ.χ.

τους.⁷⁴² Η διαπραγμάτευση της δεξίωσης της αντι-ολοκληρωτικής θεωρίας στην Ελλάδα είναι τεράστιο θέμα. Η διεξοδική διαπραγμάτευσή του υπερβαίνει τις φιλοδοξίες της ανά χείρας μελέτης. Το παρόν κεφάλαιο θα εστιάσει στις αντινομίες της συνάντησης μεταξύ αντι-ολοκληρωτισμού και εθνικόφρονος αντικομμουνισμού. Μολονότι, στις δεκαετίες του '50 και του '60 ο αντι-ολοκληρωτισμός μετατράπηκε στην κυρίαρχη αντικομμουνιστική αναπαράσταση,⁷⁴³ πρέπει να υποσημειώσουμε ότι, πριν από τη μεταφύτευσή του στην Ελλάδα της δεκαετίας του '40, είχαν ήδη διαμορφωθεί κάποια από τα συνεκτικά στοιχεία της εθνικοφροσύνης. Οι μεταλλάξεις του αντισλαβισμού και του εθνικισμού στην Κατοχή και τα πρώτα χρόνια μετά την Απελευθέρωση είχαν γονιμοποιήσει τον ελληνικό αντικομμουνισμό και είχαν σμιλέψει τη φυσιογνωμία του. Προτού να προσδιοριστεί ο κομμουνισμός ως ολοκληρωτικός, είχε πολιτογραφηθεί σλαβικός. Η προσθήκη του αντι-ολοκληρωτισμού στους εννοιολογικούς πυλώνες της εθνικοφροσύνης διάνοιξε νέα σημασιολογικά πεδία και προσέδωσε οριστικά στον ελληνικό αντικομμουνισμό τη διάσταση της εγχώριας εκδοχής της ιδεολογίας του «ελεύθερου κόσμου». Όμως, σημαδεύτηκε παράλληλα από αντιφάσεις και παλινδρομήσεις. Έχει ήδη υπογραμμιστεί η διαβρωτική επίδραση του αλυτρωτικού εθνικισμού και του αντιαμερικανισμού στην αντι-ολοκληρωτική συναίνεση.⁷⁴⁴ Στις επόμενες σελίδες θα ασχοληθούμε με τις προκλήσεις του μετασχηματισμού του περί «σλαβοκομμουνισμού» λόγου σε αντι-ολοκληρωτισμό.

⁷⁴² Ιδιαίτερα βλ. Π. Κανελλόπουλος, *Ο πόλεμος και το μέλλον*, Αθήναι 1946· Του ίδιου, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*, Αθήναι 1951· Α. Καραντώνης, *Πνευματική ελευθερία*, Αθήνα: εκδ. «Αλφα», 1947· Κ. Τσάτσος, *Ελληνική πορεία*, Αθήναι: Ίκαρος, 1952. Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει αντικείμενο μελέτης η παρουσία του «Συνεδρίου Πνευματικής Ελευθερίας» (Congress of Cultural Freedom) στην Ελλάδα, βλ. Z. Lialiou, «The “treason of the intellectuals”: the shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* 33.4 (2018), σ.687-704· Σ. Μπουρνάζος, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress for Cultural Freedom (CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα* 138-139 (2017), σ.94-101.

⁷⁴³ Πρβ. την περιοδολόγηση που κάνει ο Σ. Μπουρνάζος, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο (1925–1967). Μια πρώτη προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο* 5 (2003), σ.52–63.

⁷⁴⁴ Z. Lialiou, «Contesting the anti-totalitarian consensus: the concept of national independence, the memory of the Second World War and the ideological cleavages in post-war Greece» *National Identities* 18.2 (2015), σ.105-123· Δ. Παπαδημητρίου, «Ο εθνικισμός των “εθνικοφρόνων” και το Κυπριακό 1950-1959», *Σύγχρονα Θέματα* 68-70 (1998-1999), σ.228-235.

Ο αντι-ολοκληρωτισμός συνιστούσε μια περιθωριακή αφήγηση στη διάρκεια του μεσοπολέμου, η οποία καλλιεργούνταν από μικρούς κύκλους διανοουμένων.⁷⁴⁵ Στην τελευταία φάση της Κατοχής και τους πρώτους μήνες της Απελευθέρωσης, όταν η ταύτιση ΕΑΜ και κατακτητών ως προς τα αποτελέσματα της πολιτικής τους είχε καταστεί κοινός τόπος για το αντι-εαμικό στρατόπεδο⁷⁴⁶, ένας πολιτικοϊδεολογικός χώρος προχώρησε περαιτέρω, ισχυριζόμενος ότι κομμουνισμός και φασισμός μοιράζονταν πολύ περισσότερα κοινά. Ήταν ο προσκείμενος στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο οποίος το 1935 είχε ιδρύσει το Ενωτικό Κόμμα, επαγγελλόταν υπέρβαση του Εθνικού Διχασμού και διατηρούσε επιρροή μεταξύ της αστικής νεολαίας. Τα περιστασιακά δείγματα γραφής στην Κατοχή⁷⁴⁷ πολλαπλασιάστηκαν μετά την άφιξη του Κανελλόπουλου στην Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια των συσκέψεων στις δυσκολότερες στιγμές των Δεκεμβριανών, ο νεαρός πολιτικός κατηγορήσε την παράταξη του Γιώργη Σιάντου ως αρνητές της δημοκρατίας και «Φασίστα[ς] του χειρίστου είδους»,⁷⁴⁸ ενώ το καλοκαίρι του 1945 συγκάλεσε «Αντιφασιστικόν Συνέδριον της Νεολαίας» προκειμένου να αποσπάσει τη λέξη από το καταχρηστικό μονοπώλιο των κομμουνιστών. «Όχι, κύριοι, αντιφασίστες δεν είσθε σεις αλλά εμείς», τόνισε η Εθνική Ενωτική Νεολαία. «Φασισμός δεν είναι μόνο η δικτατορία της άκρας δεξιάς, αλλά και της άκρας αριστεράς.»⁷⁴⁹

Ωστόσο, ο κύριος υπεύθυνος δια τη δεξίωση της έννοιας του «Ερυθρού Φασισμού» ήταν μια άλλη, ιδιόρρυθμη προσωπικότητα. Ο Πολύμερος Μοσχοβίτης ήταν απότακτος βενιζελικός αντισυνταγματάρχης, που μετά την καθαίρεσή του το 1935 στράφηκε στη δημοσιογραφία. Ήταν μεταξύ εκείνων που ακολούθησε την

⁷⁴⁵ Βλ. διάφορες εγγραφές στο ημερολόγιο του Γιώργου Θεοτοκά την εποχή του ρωσογερμανικού συμφώνου σε Θεοτοκάς, *Τετράδια*, σ.65, 105, 148-149. Επίσης βλ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό*, σ.110, 121.

⁷⁴⁶ Βρετανοί αξιωματικοί σύνδεσμοι που διακρίνονταν για τον αντιστασιασμό τους προχωρούσαν και σε ευθείες ταυτίσεις, βλ. AAA, FO 371/43685/R7187, Major W. S. Jordan, Report on tour of duty in Greece (22.4.1944)· FO 371/37208/R12221, Lt. Col. McMullen, ELAS in Peloponnese (χ.χ.).

⁷⁴⁷ Χαρακτηριστικά βλ. «Μετά τους Γερμανοϊταλούς, μαύροι & κόκκινοι εναντίον της Π.Ε.Α.Ν.» *Δόξα* 1.10.1943.

⁷⁴⁸ *Ελλάς* 28.12.1944.

⁷⁴⁹ *Σημαία* 18.7 & 2.8.1945· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ.439, Χ. Ζαλοκώστας, «Σημείωμα επί συνομιλίας της 12 Αυγούστου μετά του κ. Παν. Κανελλοπούλου» (χ.χ.). Ενδιάμεσα ο Κανελλόπουλος είχε βρει χρόνο να κατηγορήσει το ΚΚΕ ως «τάγμα Ασφαλείας των Βουλγάρων και Ελλήνων κομμουνιστών.» Βλ. *Η Καθημερινή* 15.7.1945.

ελληνική κυβέρνηση στην Κρήτη μετά την κατάρρευση του μετώπου, ενώ, έπειτα από διάφορες περιπλανήσεις, εγκαταστάθηκε τελικά στις ΗΠΑ στα μέσα του 1942 όπου εξέδωσε ομογενειακή εφημερίδα. Αν και αρχικά θεωρούνταν θιασώτης του ακραίου αντιβασιλισμού, βαθμιαία συμπέρανε ότι το φλέγον πρόβλημα της Ελλάδας ήταν ο κομμουνιστικός κίνδυνος.⁷⁵⁰ Στη διάρκεια της παραμονής του στην Αμερική φαίνεται ότι συγχρωτίστηκε με αντικομμουνιστές Ρώσους εμικρέδες, ενώ σίγουρα μελέτησε και ενστερνίστηκε την αντικομμουνιστική ρητορική κύκλων που δυσανασχετούσαν με τον «κατευνασμό» της Μόσχας, την οποία κατόπιν αμαλγαματοποίησε με στοιχεία του ελληνικού αντικομμουνισμού. Μία εβδομάδα μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα το Σεπτέμβριο του 1945, πρόβαλε τη δική του *suí generis* ερμηνευτική σύνθεση σε σειρές εντυπωσιοθηρικών άρθρων που δημοσιεύτηκαν στην «Ακρόπολη» και τον «Ασύρματο».

Η αρθρογραφία του Μοσχοβίτη εισήγαγε ταυτόχρονα στη δημόσια σφαίρα την πιθανότητα ενός νέου πολέμου μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Αγγλοαμερικάνων και την εξομοίωση κομμουνισμού και ναζισμού (μαζί με άλλα στοιχεία του αντιολοκληρωτικού λόγου), συνδυάζοντάς τις με αντισλαβική εικονοποιία και συνωμοσιολογικές συνδηλώσεις. Η πρώτη σειρά άρθρων του είχε τον τίτλο «Ο αγγλορωσικός πόλεμος επί ελληνικού εδάφους», ενώ ο υπότιτλος υποσχόταν να χυθεί άπλετο φως «εις τα κατακτητικά σχέδια του ρωσικού “ερυθρού φασισμού”».⁷⁵¹ Ήδη από το πρώτο άρθρο της σειράς, ο δημοσιογράφος προειδοποίησε τους αναγνώστες του ότι χασομερούν όσοι ασχολούνται με ανούσια ζητήματα όπως το πολιτειακό, ενώ το έθνος διατρέχει φρικτό κίνδυνο: «ο μέγας, ο προαιώνιος, ο χιλιάκις χειρότερος, παλαιότερος και του Τούρκου, εθνικός εχθρός, ο Πανσλαυισμός, ανέλαβε πάλιν την επίθεσίν του εναντίον του ελληνισμού του οποίου επιδιώκει την εξόντωσιν.» Την πλοκή του σεναρίου της προαιώνιας ελληνοσλαβικής αντιμαχίας περιέπλεκε το γεγονός ότι το τωρινό επεισόδιο επιπλέον αποτελούσε την εναρκτήρια φάση «του ακήρυκτου και καμουφλαρισμένου αλλά ανηλεούς και αμειλίκτου πολέμου μεταξύ

⁷⁵⁰ Σύμφωνα με κάποιες πηγές, συνδέθηκε και με μεταξικούς παράγοντες. Μεταξύ άλλων, βλ. Μ. Lampson προς Δ. Καψάλη (Κάιρον 6.10.1941), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. Α, σ.128· Διαμαντόπουλος προς Ε. Ι. Τσουδερό (26.7.1942), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. Β, σ. 66· Διαμαντόπουλος προς Ε. Ι. Τσουδερό (27.8.1943), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τ. Γ1, σ.209· ΙΑΜΜ/ΑΝΠ, φ. 372/8, Π. Μοσχοβίτης προς Ν. Πλαστήρα (Ν. Υόρκη 7.3.1945)· φ. 229/17/72, Η. Τζανετής προς Στρατηγό Ν. Πλαστήρα (Νέα Υόρκη 15.11.1945).

⁷⁵¹ Π. Μοσχοβίτης, «Ο αγγλορωσικός πόλεμος επί ελληνικού εδάφους» *Ακρόπολις* 21.9-6.10.1945.

Αγγλίας και Ρωσίας» που διεξαγόταν σε ελληνικό έδαφος από το 1942. Η Βρετανία προμαχούσε υπέρ της παγκόσμιας ελευθερίας, η Σοβιετική Ένωση ήταν πια «η μόνη εκπροσώπησης της κτηνώδους βίας του πλέον ανηλεούς ναζισμού, του Κόκκινου και πανσλαβιστικού, όστις είνε κατακτητικός χειρότερα και από τον χιτλερικό.»⁷⁵² Ο ΕΛΑΣ ήταν η μοναδική «φασιστική δύναμις εις την Ελλάδα» και το ΕΑΜ συρφετός «πεμπτοφαλαγγιτών [...] του κατακτητικού και ιμπεριαλιστικού πανσλαβισμού άλλης μορφής – κόκκινης – του κακούργου Χιτλερισμού.»⁷⁵³ Με την αρθρογραφία του στον «Ασύρματο» ο Μοσχοβίτης κατήγγειλε πως η αξονική Κατοχή στην Ελλάδα κράτησε ένα χρόνο παραπάνω από όσο έπρεπε, επειδή αυτό εξυπηρετούσε «το τσαρικό αιώνιον πρόγραμμα της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής» περί καθόδου στο Αιγαίο, το οποίο είχε υιοθετήσει αυτούσιο ο «Κόκκινος Χίτλερ».⁷⁵⁴ Σε άλλα κείμενά του ο Μοσχοβίτης έθιξε εσωτερικές πτυχές του «Κόκκινου Νατζίσμου», δηλαδή του σοβιετικού κράτους, επικαλούμενος όπως πάντα αμερικανικές πηγές, αν και σε αυτή την περίπτωση οι πιθανότητες λαθροχειρίας φαίνονται συγκριτικά μικρότερες σε σχέση με τις διατριβές του για την ζεύξη πανσλαβισμού και χιτλερισμού στο πρόσωπο του Στάλιν. Παρότι γρήγορα η επιρροή του Μοσχοβίτη άρχισε να φθίνει,⁷⁵⁵ τα κείμενά του προκάλεσαν εντύπωση.⁷⁵⁶ Είναι αμφίβολο κατά πόσο οι ερμηνείες του, συχνά παραληρηματικές, υιοθετήθηκαν ευρέως, όμως δεδομένα αμέσως μετά το τέλος της αρθρογραφίας του παρατηρήθηκε πύκνωση των ρητορικών ταυτίσεων

⁷⁵² Π. Μοσχοβίτης, «Ο αγγλορωσικός πόλεμος επί ελληνικού εδάφους» *Ακρόπολις* 21.9.1945 (1ο).

⁷⁵³ Π. Μοσχοβίτης, «Ο αγγλορωσικός πόλεμος επί ελληνικού εδάφους» *Ακρόπολις* 21 & 22.9.1945 (1ο-2ο).

⁷⁵⁴ Π.. Μοσχοβίτης, «Η Ελλάς έμεινεν υπόδουλος ένα χρόνο περισσότερο απ' ότι έπρεπε και είχε αποφασισθή να ελευθερωθή. Έτσι θέλησε η Ρωσία επιδιώκοντας δικούς της σκοπούς» *Ασύρματος* 4.10-10.10.1945.

⁷⁵⁵ Χάρης το θόρυβο που προκάλεσε η αρθρογραφία του, ο Μοσχοβίτης απέκτησε προσωπικό διάυλο επικοινωνίας με τον Ζέρβα και, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, διετέλεσε «μυστικοσύμβουλος» του Σοφοκλή Βενιζέλου. Βλ. ΕΛΙΑ-MIET/ANZ, κ.3 φ.3/2, Π. Μοσχοβίτης, «Σημείωμα δια τον κ. Αρχηγόν» (χ.χ.)· IAMM/ANΠ, φ. 229/17/78, Η. Τζανετίς προς Ν. Πλαστήρα (Νέα Υόρκη 15.1.1946). Τα επόμενα χρόνια αρθρογράφησε περιστασιακά σε διάφορα έντυπα και διετέλεσε ανταποκριτής ελληνοαμερικανικών εφημερίδων. Πέθανε το 1950.

⁷⁵⁶ Και τη μήνη του ΕΑΜ, βλ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 22-24.10.1945. Δημοκρατικοί παρατηρητές εκτιμούσαν ότι ο Μοσχοβίτης ήταν «φρενοβλαβής», βλ. IAMM/ANΠ, φ. 229/17/78, Η. Τζανετίς προς Ν. Πλαστήρα (Νέα Υόρκη 15.1.1946).

κομμουνισμού και φασισμού.⁷⁵⁷ Επιπλέον, πρόσφερε στον ελληνικό αντικομμουνισμό τις βάσεις για τη λεκτική και εικονοπλαστική σύνθεση σχημάτων λόγων που ενοποιούσαν την ιθαγενή περί «σλαβοκομμουνισμού» ρητορική με πληθειακές εκδοχές του δυτικού αντι-ολοκληρωτισμού. Αναγορεύσεις του «σλαυκομμουνισμού» ως του αναιδέστερου «φασισμού» του κόσμου, μομφές κατά των ανταρτών της Δυτικής Μακεδονίας ως «πέμπτης φάλαγγος του ερυθρού σλαβικού φασισμού» έως και η επινόηση του όρου «σλαυοφασισμός»,⁷⁵⁸ εννοιολογήσεις που είναι δύσκολο να τις φανταστούμε σε οποιαδήποτε άλλο εθνικό περιβάλλον, αποτελούσαν μερικά δείγματα της προσαρμογής μιας διεθνικής αφήγησης στα πολιτισμικά συμφραζόμενα της Ελλάδας της δεκαετίας του '40.

Είναι αμφίβολο αν η αντι-ολοκληρωτική αφήγηση μπορούσε να επιτύχει τα ίδια αποτελέσματα χωρίς την ύπαρξη χειροπιαστών παραδειγμάτων της κομμουνιστικής λειτουργίας στην πράξη. Οι αντικομμουνιστές βρήκαν στην ίδρυση Λαϊκών Δημοκρατιών στην Ανατολική Ευρώπη μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στοιχεία που επιβεβαίωναν και συγχρόνως ανανέωναν την ήδη παγιωμένη από το μεσοπόλεμο αρνητική εικόνα της Σοβιετικής Ένωσης. Αν η Σοβιετική Ένωση παρουσιαζόταν ως αντιπαράδειγμα, ως πρότυπο προς αποφυγή, ο «εκκομμουνισμός» της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων παρείχε μια ισχυρή προειδοποίηση του τι πράγματι μπορούσε να συμβεί στην τυλιγμένη στον εμφύλιο πόλεμο Ελλάδα. Ενόσω κατά τη διάρκεια τους Κατοχής, η κατοχική και δωσιλογική προπαγάνδα επιδόθηκε σε ένα κρεσέντο αντισοβιετισμού, την επαύριο της απελευθέρωσης, ο αντικομμουνιστικός λόγος – πλην λίγων ακραίων εξαιρέσεων – προτιμούσε να διαχωρίζει τη σοβιετική περίπτωση από τα κατά τόπους κομμουνιστικά κινήματα· και ιδίως το ελληνικό. Περισσότερο από την αντιφασιστική συμμαχία με τις φιλελεύθερες Δημοκρατίες, οι Έλληνες εθνικόφρονες πρόβαλαν παραδειγματικά τη ρητορική κινητοποίηση του ρωσικού εθνικισμού και της Ορθοδοξίας από το Κρεμλίνο στη διάρκεια του «Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου». Ενώ οι Ρώσοι είχαν

⁷⁵⁷ Για παράδειγμα, οι προγραμματικές αρχές του Κόμματος Βενιζελικών Φιλελευθέρων, όπως τις εξέθεσε ο ιδρυτής του, Σοφοκλής Βενιζέλος, καταλόγιζαν στον ελληνικό κομμουνισμό ότι «[υ]πό το πρόσχημα της Λαοκρατίας αποτελεί το χειρότερον είδος του φασισμού και την απεχθεστέραν μορφήν του ναζισμού.» Βλ. *Το Βήμα* 30.12.1945.

⁷⁵⁸ Κ. Βοβολίνης, «Όπως και τότε» *Ελληνικόν Αίμα* 23.2.1947· «Ρουγκοί» *Εθνικός Κήρυξ* 12.8.1947· Ν. Καπιτσόγλου, «Ο ληστοσυμμοριτισμός της Δυτικής Μακεδονίας» *Η Βραδυνή* 12.6.1948· ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 28/8/14, Εσωτερικά ειδήσεις (χ.χ.).

χύσει το αίμα τους προς υπεράσπιση των πατρίων, έγραφε ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης, ο ελληνικός κομμουνισμός είχε καταντήσει «μηδενισμός, αναρχισμός, Τροτσκισμός» και φυσικά «Βουλγαρισμός».⁷⁵⁹ Η «Ακρόπολις» συνιστούσε σε όλους τους πολίτες να δουν τη δημοφιλή σοβιετική ταινία «Ουράνιο Τόξο» ως προάγουσα τις αρχές της πατρίδας, θρησκείας και οικογένειας, καλούσε δε τους Έλληνες κομμουνιστές να ταξιδέψουν στη Σοβιετική Ένωση για να διαπιστώσουν ότι είχε εγκαταλείψει τον «Διεθνισμό» και τις ακρότητες.⁷⁶⁰ Ο – σε μεγάλο βαθμό – υποκριτικός θαυμασμός για την ΕΣΣΔ εξαφανίστηκε γρήγορα υπό το βάρος της διαφαινόμενης παγκόσμιας αντιπαράθεσης που έχει άμεσο αντίκτυπο στην ελληνική υπόθεση. Η ολοένα πυκνότερη επιθετική αρθρογραφία, όπως του Μοσχοβίτη, τροφοδοτήθηκε από ειδήσεις που έφταναν από την Ανατολική Ευρώπη, οι οποίες μιλούσαν για βαναυσότητες Ρώσων στρατιωτών και για τη βαθμιαία οικοδόμηση καταπιεστικών καθεστώτων. Πρώτοι κομιστές τέτοιων πληροφοριών ήταν παλιννοστούντες Έλληνες,⁷⁶¹ όμως σε βάθος χρόνου η κύρια πηγή πληροφόρησης της ελληνικής γνώμης για τα τεκταινόμενα στις Λαϊκές Δημοκρατίες ήταν οι αναδημοσιεύσεις ξένων άρθρων και ρεπορτάζ στον ελληνικό τύπο και οι

⁷⁵⁹ Από άρθρο του που πρωτοδημοσιεύτηκε σε αιγυπτιακή εφημερίδα, βλ. Θ. Τουρκοβασίλης, «Ο Ελλην. Κομμουνισμός (Αναρχισμός-Βουλγαρισμός)» (1ο) *Αλήθεια Τριπόλεως* 17.6.1945. Η περιγραφή της ηγεσίας του ΚΚΕ ως «τροτσκιστών», προκειμένου να αποσυνδεθεί από τη σύμμαχο Σοβιετική Ένωση, είχε γίνει από τον Τσώρτσιλ στη Βουλή των Κοινοτήτων κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, βλ. *Η Ελλάς* 19.1.1945. Ο όρος υιοθετήθηκε από πολλούς κατά το πρώτο μισό του 1945, π.χ. βλ. παράδοξε καταγγελίες κατά της «τροτσκικής τρομοκρατίας» σε ΔΙΣ, φ. 4-4B/A/209, Δήμος Λαγκαδά προς Αξιότιμον Κον Στρατιωτικόν Διοικητήν Θεσ/νίκης (Εν Λαγκαδά 25.2.1945)· φ. 8-9/A/422, Κάτοικοι Χωρίου Ευζώνων περιφέρειας Κιλκίς προς την στρατιωτικήν Διοίκησιν Θεσσαλονίκης υποστράτηγον κ. Χ. Αβραμίδην (χ.χ.).

⁷⁶⁰ «Συμπεράσματα από μίαν ρωσικήν ταινίαν» *Ακρόπολις* 1.4.1945. Επίσης βλ. AAA, FO 371/48266/R6723, Weekly Report No. 24 25-31 March 145 (4.4.1945).

⁷⁶¹ Μεταξύ άλλων, βλ. *Μακεδονία* 5.8.1945· Σ. Μπότσης, «Οι Ρώσοι ανάμεσα στους Ευρωπαίους σαν άνθρωποι που ήλθαν από άλλον πλανήτη» *Ακρόπολις* 5.9.1945· ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/79/1/3, Γενικών Κέντρων Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης – Γραφείον Πον προς το Υπουργείον Εσωτερικών – Δ/σιν Αλλοδαπών – Τμήμα Α.Β.: «Εντυπώσεις παλιννοστούντων περί της εν γένει καταστάσεως του Ρωσικού Στρατού και διαθέσεων έναντι των Συμμάχων» (Εν Θεσσαλονίκη 2.8.1945)· Α.Δ.Χ. Ανατολικής Μακεδονίας – Γραφείον Εθνικής Ασφαλείας, Δελτίον Πληροφοριών: «Περί συμπεριφοράς Ρώσων αξ-κών και στρατιωτών έναντι των κατοίκων των κατεχομένων χωρών» (Εν Καβάλλα 16.10.1945)· ΑΚΔΒΚ, φ. 121/3, Νομαρχία Φλωρίνης προς το Υπουργείον Εσωτερικών (Εν Φλωρίνη 21.8.1945).

μαρτυρίες ημεδαπών και αλλοδαπών πολιτικών προσφύγων που έβλεπαν το φως της δημοσιότητας. Έως τη βελτίωση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων το 1951, Έλληνες δημοσιογράφοι που δεν πρόσκεινταν στην Αριστερά είχαν ελάχιστες ευκαιρίες να επισκεφτούν τις κομμουνιστικές χώρες.⁷⁶²

Η αντικομμουνιστική θέαση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής στην Ανατολική Ευρώπη και στη Σοβιετική Ένωση μπορεί να συνοψιστεί σε δύο συνθηματικές περιγραφές. Η πρώτη ήταν το περίφημο «Σιδηρούν Παραπέτασμα» (ενίοτε «Σιδηρά Αυλαία»), η πανίσχυρη μεταφορά που εισήγαγε ο Τσώρτσιλ σε ομιλία του στο Μισσούρι στις 5 Μαρτίου 1946. Ο πρώην Βρετανός πρωθυπουργός περιέγραψε τη διαίρεση του κόσμου σε δύο αντίπαλα πολιτικοϊδεολογικά στρατόπεδα και κυρίως σκιαγράφησε τα αναδυόμενα καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης ως υποκείμενα στον «ολοκληρωτικό έλεγχο» των Κομμουνιστικών κομμάτων και δέσμια των επιθυμιών του μοσχοβίτικου επεκτατισμού. Ο «ερυθρός παράδεισος» ήταν η δεύτερη μεταφορά, παλαιότερη και ήδη γνωστή στο ελληνικό κοινό. Αποτελούσε ειρωνική προσφώνηση της ΕΣΣΔ, υπογράμμιζε τη διάσταση λόγων και έργων του κομμουνισμού και εστίαζε κυρίως σε θέματα εσωτερικής καταστολής και κοινωνικών ανισοτήτων.⁷⁶³ Γύρω από τις δύο μεταφορές αναπτύχθηκε πληθώρα αναπαραστάσεων και συμβολικών κατασκευών – θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε το στρατόπεδο συγκέντρωσης (γκουλάγκ) και την «ουρά» μπροστά στα καταστήματα, ορόσημα πολιτικής ανελευθερίας και οικονομικής δυσπραγίας – των οποίων η στερεοτυπική

⁷⁶² Κ. Ζαφειρόπουλος, «Η Βουλγαρία του Δημητρώφ» *Η Καθημερινή* 8-11.4.1947· Ν. Ζαρίφης, «Σόφια-Βελιγράδι-Μπούλκες», *Τα Νέα* 9-18.4.1947· Ν. Ζαρίφης, «Η Γιουγκοσλαβία του Τίτο» *Τα Νέα* 19-23.4.1947· Ι. Καζαντζάκης, «Μέσα εις το Σιδηρούν Παραπέτασμα εις αναζήτησιν του Ν. Ζαχαριάδη» *Ακρόπολις* 30.7-9.8.1950. Αριστεροί δημοσιογράφοι επωφελήθηκαν της προνομιακής πρόσβασης που είχαν, δημοσιεύοντας υμνητικά αφιερώματα για τις νέες κοινωνίες που οικοδομούνταν, χαρακτηριστικά βλ. Σ. Μάξιμος «Πίσω από το “Σιδηρούν Παραπέτασμα”» *Ελεύθερη Ελλάδα* 5.5-24.5 & 16.6-20.7.1947.

⁷⁶³ Η φράση ήταν γνωστή από το μεσοπόλεμο και χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από τη γερμανική προπαγάνδα στην Κατοχή. Το Φεβρουάριο του 1943 άνοιξε τις πύλες της στη συμπρωτεύουσα έκθεση τεκμηρίων, η οποία κατόπιν περιόδευσε σε πόλεις της Βορείου Ελλάδας, υπό τον τίτλο «Σοβιετικός Παράδεισος». Στο πλαίσιο της έκθεσης διοργανώθηκαν αντικομμουνιστικές εκδηλώσεις, με ομιλητές ιερωμένους – μεταξύ των οποίων ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και μελλοντικός Αρχιεπίσκοπος, Γεννάδιος. Βλ. *Ο Αγών της Ελλάδος κατά του Μπολσεβικισμού. Ελληνικές Γνώμες*, Θεσσαλονίκη 1943· AAA, FO 371/37227/R3676, Foreign Office Research Department, «Greece, 1 January to 31 March, 1943» (17.4.1943). Για τη μεταπολεμική χρήση του όρου, ενδεικτικά βλ. τη «σοβιετολογική» στήλη «Κομμουνιστικός παράδεισος» που εγκαινίασε ο «Ακρίτας» στις 20.7.1948.

επανάληψη προσδιόρισε τις παραμέτρους πρόσληψης τόσο του διπολικού ανταγωνισμού όσο και της θέσης της Ελλάδας στον κόσμο.

Βαθμιαία, ιδίως μετά το 1947, κάθε αναφορά για τη ζωή στο ανατολικό μπλοκ ήταν διανθισμένη με πληροφορίες περί κοινωνικής εξαθλίωσης, διαδεδομένης φτώχειας, επισιτιστικής κρίσης και απομύζησης αγροτών και εργατών από μια παρασιτική και καταπιεστική κομματική γραφειοκρατία. Πληροφορίες του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως ανέφεραν ότι «η πείνα και ο γυμνισμός του Λαού» της Αλβανίας είχαν φτάσει σε πρωτοφανή επίπεδα, τη στιγμή που «άπαντες παρακολουθούνται και ουδείς εμπιστεύεται το[ν] πλησίον του».⁷⁶⁴ Πόλεις που άλλοτε έσφυζαν από ζωή, όπως το Βουκουρέστι και η Πράγα, έμοιαζαν πλέον τόσο απομακρυσμένες από τον ευρωπαϊκό πολιτισμό όσο τα χωριά της Σιβηρίας.⁷⁶⁵ Ακόμα και η στρατιωτική ισχύς της Σοβιετικής Ένωσης ήταν επίπλαστη, εδραζόταν στην ανέχεια και την εκμετάλλευση των μαζών. «Ο ρωσικός κολοσσός διαθέτει σήμερα ισχυρόν ξίφος αλλά κενόν στόμαχον» τιτλοφορείτο δημοσίευμα των «Νέων».⁷⁶⁶ «Το μεγάλο κατόρθωμα του κομμουνισμού» ήταν η «φτώχεια» ανέφερε άλλο άρθρο. Το πρώτο πράγμα που έκανε εντύπωση σε κάθε επισκέπτη στη Ρωσία ήταν «οι ανυπόφορες στερήσεις των πλατυτέρων μαζών»:

«στην πλειονότητα των λαϊκών σπιτιών, το να έχει κανείς ένα κομματάκι από σπασμένο καθρέφτη, ένα αλουμινένιο σκεύος, ή ένα μονάκριβο μαχαίρι, θεωρείται αληθινό απόκτημα και πλούτος. Αρκεί να σκεφθώ ότι θεωρείται κατόρθωμα το να φορή κανείς παπούτσια που να μην είναι σχισμένα και το να κοιμάται σε σιδερένια κρεβάτι ενώ τα περισσότερα μέλη κάθε οικογενείας, προ πάντων μεταξύ των αγροτών, πλαγιάζουν στο δάπεδο πάνω σε στρώματα γεμισμένα με άχυρο.»⁷⁶⁷

⁷⁶⁴ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/63/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β' - Γραφ. Ι, Δελτίον Πληροφοριών Μηνός Σ/βρίου 1948 (Εν Αθήναις 20.10.1948)· φ. 1948/123/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β' - Γραφ. Ι, Δελτίον Πληροφοριών μηνός Αυγούστου 1947 (Εν Αθήναις 15.9.1947).

⁷⁶⁵ M. Muggeridge, «Φόβοι εις τας ανήλιους χώρας όπισθεν του Σιδηρού Παραπετάσματος» (1ο) *Το Βήμα* 10.10.1950.

⁷⁶⁶ «Ο ρωσικός κολοσσός διαθέτει σήμερα ισχυρόν ξίφος αλλά κενόν στόμαχον» *Τα Νέα* 16.4.1948.

⁷⁶⁷ «Ο Ρωσικός λαός στερείται και τα στοιχειώδη μέσα της ζωής» *Εθνική Φλόγα* 28.7.1947.

Τέτοιες αναπαραστάσεις ανακαλούσαν εικόνες του παραδοσιακού αντιρωσικού φαντασιακού της Ρωσίας ως ενσάρκωσης της πνευματικής οπισθοδρόμησης και του κοινωνικού πρωτογονισμού, ώστε να αντικρούσουν τους λόγους που ήθελαν τη Σοβιετική Ένωση μοντέλο βιομηχανικού εκσυγχρονισμού.

Συγχρόνως, μορφοποιούσαν την αναπαράσταση του κομμουνιστικού κόσμου ως ενός αχανούς, σιδερόφρακτου βασιλείου της δυστυχίας. Η Ρωσία, σύμφωνα με τον Γεώργιο Βλάχο, «[δ]εν είναι τόπος ούτε για καταδίκους. Δεν είναι τόπος ελευθέρων ανθρώπων, δεν υπάρχει ευτυχία, δεν υπάρχει γέλιο, δεν υπάρχει χαρά, είναι Κόλασις επί γης ο Παράδεισός των.»⁷⁶⁸ Παρόμοια ήταν τα συμπεράσματα ενός ρεπορτάζ για τη ζωή των Ελλήνων προσφύγων στο «Σιδηρούν Παραπέτασμα», βασισμένο σε αφηγήσεις φυγάδων: «Μια ζωή, που την σκιάζει σε κάθε της εκδήλωσι, ο τρόμος, η αβουλία του ατόμου, η τυραννία και το έγκλημα. Μια ζωή – κατ’ εικόνα και ομοίωσι της ζωής στη Σοβιετική Ρωσία – που κατευθύνεται από πράκτορας της Μόσχας, έτσι που να δημιουργή από τη μια μεριά “ρομπότ” κι’ από την άλλη “ανθρώπινα κτήνη”.»⁷⁶⁹ Σε πρώτο επίπεδο, η αιτία έπρεπε να αναζητηθεί στο πολιτικό καθεστώς της ΕΣΣΔ, που είχε εγκαθιδρύσει ένα μειοψηφικό τυραννικό καθεστώς, το οποίο δυνάστευε σώματα και συνειδήσεις, καθώς δεν επέβαλε μόνο «σωματικήν δουλείαν εις τους πολίτας της, αλλά και πνευματικήν και ψυχικήν τοιαύτην.»⁷⁷⁰ «Το ολοκληρωτικόν καθεστώς της σημερινής Ρωσσίας», μετέδωσε στο ΓΕΣ ένας στρατιωτικός από τη Γαλλία, «είναι το χειρότερον που ημπορεί να φαντασθή ανθρώπινος νους. Ούτε ίχνος ελευθερίας λόγου, σκέψεως, ενεργείας κ.λ.π. υπάρχει. Τα πάντα κατευθύνονται εκ των άνω.»⁷⁷¹ Βασικά στηρίγματα του καθεστώτος ήταν η ανάμιξη της μυστικής αστυνομίας σε όλους τους τομείς της ζωής και η ύπαρξη στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας. Το γκουλάγκ έγινε συνώνυμο της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης στον αντικομμουνιστικό λόγο. Ολόκληρη η χώρα ήταν «το κάτεργο των λαών», «ένα κλειστόν στρατόπεδον συγκεντρώσεως όπου 180

⁷⁶⁸ Γ.Α.Β., «Το παραπέτασμα» *Η Καθημερινή* 11.4.1948.

⁷⁶⁹ Ν. Καπιτσόγλου, «Οι Έλληνες κομμουνιστοσυμμορίται πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα» (1ο) *Η Βραδυνή* 21.11.1949.

⁷⁷⁰ Β. Άτκινσον, «Επιβολή μιας σωματικής και πνευματικής δουλείας. Εκατομμύρια καταδίκων» (2ο) *Η Βραδυνή* 20.8.1946.

⁷⁷¹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/79/1/1, Ο Αντ/ρχης Πυροβολικού Καρατζένης Χρίστος προς την Δ/σιν Πληροφοριών Γ.Ε.Σ. (Τμήμα ΙΙΙ και ΙΙ): «Υποβολή Πληροφοριών τινων επί Ρωσσίας» (Παρίσι 10.5.1946).

εκατομμύρια Ρώσων εκτελούν καταναγκαστικά έργα. Ισοβίως και κληρονομικώς».⁷⁷² Ο κομμουνισμός ισοδυναμούσε με τη δουλεία.⁷⁷³ Όμως για πολλούς το πρόβλημα δεν ήταν τωρινό. Η βάση του καθεστώτος στη Ρωσία ήταν η βία, έγραψε ένας γνωστός Βρετανός ειδικός επί των ρωσικών πραγμάτων. Πάντα ήταν. Διότι το «μεγάλον ελάττωμα» των Ρώσων ανέκαθεν ήταν ότι «δεν ξεύρουν να κυβερνήσουν εαυτούς. Οι ηγέται των δεν γνωρίζουν άλλην τέχνην διακυβερνήσεως παρά την της ωμής βίας. Ο λαός δεν ξέρει πως αλλοιώς ημπορούσε να κυβερνηθή παρά με την ωμήν βίαν.»⁷⁷⁴ Ένας άλλος Πολωνός εμικρές δημοσιογράφος, συνεργάτης πολλών ελληνικών εντύπων, θριαμβολογούσε ότι βρήκε τις απαντήσεις σε ένα αντιρωσικό ταξιδιωτικό βιβλίο του 1843. Τίποτε δεν είχε αλλάξει από την τσαρική εποχή όταν η Ρωσία αντιμετωπιζόταν ως όνειδος στα φιλολογικά σαλόνια της Δυτικής Ευρώπης. Η «ουσία του ρωσικού καθεστώτος» ήταν «η διαρκής τυραννία του» και «οι Ρώσοι δεν είνε ακόμη πολιτισμένοι. Είνε Τάρταροι, που έχουν πειθαρχηθή και τίποτε περισσότερο.»⁷⁷⁵

Τέτοιες αντιλήψεις, ιδιαίτερα διαδεδομένες στην Ελλάδα της εποχής, έρχονταν σε αντίθεση με το όραμα της αδιαίρετης ελευθερίας που καλλιεργούνταν στη Δύση, το οποίο ήθελε τους λαούς που ζούσαν στις κομμουνιστικές χώρες να δικαιούνται μερίδιο των δικαιωμάτων και ελευθεριών που απολάμβαναν οι πολίτες των φιλελεύθερων δημοκρατιών. Η καταπίεση των πληθυσμών περιγραφόταν με τα μελανότερα χρώματα, αλλά πάντοτε ελλόχευε η υποψία ότι, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, οι λόγοι της ήταν ιστορικοί και πολιτισμικοί – ίσως αναπόδραστοι. Φαινόμενα όπως «σταχανωφισμός» και η ατέρμονη κρατική προπαγάνδα σίγουρα

⁷⁷² «Ρωσία, το κάτεργο των λαών» *Εθνική Φλόγα* 27.5.1946 κ.ε.: «Τα διαβατήρια» *Ακρόπολις* 15.10.1946. Αξίζει να σημειωθεί πως στις ελληνικές εφημερίδες δημοσιεύτηκαν σε συνέχειες περιλήψεις των κυριότερων μελετών για το σοβιετικό «στρατοπεδικό σύμπαν», βλ. Δ. Νταλλίν, «Τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως εις την Ρωσίαν» *Ελληνικόν Αίμα* 8-13.4.1947· Ν. Νταλλίν & Β. Νικολαέφσκυ, «Τα Σοβιετικά Κάτεργα» *Ακρόπολις* 25.3-12.5.1948· Ι. Μαργκολίν, «Εγκλημα και τιμωρία εις την Σοβ. Ρωσίαν» *Νεολόγος* 13-18.9.1949. Στα παραπάνω έργα πρέπει να προστεθούν και δεκάδες μαρτυρίες πρώην κρατουμένων σοβιετικών στρατοπέδων, οι οποίες εκείνη την εποχή άρχισαν να δημοσιεύονται συστηματικά στη Δύση και αναπαρήχθησαν από τον ελληνικό τύπο.

⁷⁷³ «Ο κομμουνισμός» *Ακρόπολις* 19.6.1947.

⁷⁷⁴ E. Crankshaw, «Βάσις η βία είτε υπό τσαρικών είτε υπό σοβιετικών καθεστώς» (1ο) *Το Βήμα* 8.9.1948· E. Crankshaw, «Ο επικίνδυνος συνδυασμός: Ρωσία και παγκόσμιον επαναστατικόν πνεύμα» (2ο) *Το Βήμα* 29.8.1950.

⁷⁷⁵ Ρ. Φαζάνς, «Η αληθινή Ρωσία» (2ο) *Εθνικός Κήρυξ* 12.6.1947.

ήταν ασυμβίβαστα με την ψυχροσύνη άλλων λαών, παρατηρούσε ο διπλωματικός επιτετραμμένος στο Βελιγράδι, όμως, λόγω ιστορικών εμπειριών, σε χώρες όπως την Γιουγκοσλαβία έβρισκαν απήχηση.⁷⁷⁶ «Ο Ρώσος δυστυχώς είναι γεννημένος μουζίκος»,⁷⁷⁷ αποφαινόταν ωμά δεξιά εφημερίδα, υπονοώντας ντετερμινιστικά ότι η δουλεία ήταν σύμφυτη με το ρωσικό εθνικό χαρακτήρα. Η πνευματώδης συνήχηση των λέξεων «σλάβος» και «σκλάβος»⁷⁷⁸ υπονοούσε ομοίως τη ροπή των βορείων γειτόνων της Ελλάδας προς την εθελοδοουλεία.⁷⁷⁹

Εξαιτίας της εθνοφυλετικής χροιάς του, ο εθνικόφρων λόγος, ακόμα και στην αντι-ολοκληρωτική του έκφανση, συχνά δεν έκανε διακρίσεις μεταξύ καθεστώτων και πληθυσμών. Δεν γίνονταν εκπτώσεις ούτε στην περίπτωση των αντιφρονούντων της Ανατολικής Ευρώπης. Ο ελληνικός τύπος πρόβαλε συστηματικά τη δράση πραγματικών ή φανταστικών αντικομμουνιστικών κινημάτων που δρούσαν πίσω από το «Παραπέτασμα», ο βαθμός αποδοχής τους όμως εξαρτιόταν από το κατά πόσο οι θέσεις τους ήταν συμβατές τους με τις παραδοχές του ελληνικού εθνικισμού και μεγαλοϊδεατισμού. Τα δημοκρατικά διαπιστευτήρια που επιδείκνυαν (κάποιες φορές) δεν ήταν αρκετά. Τόσο η βουλγαρική κυβέρνηση όσο και η αντιπολίτευση εχθρεύονταν την Ελλάδα, σύμφωνα με το ΓΕΣ, γιατί συμμερίζονταν τις ίδιες ανθελληνικές επιδιώξεις.⁷⁸⁰ Όσον αφορά την Αλβανία, σύμφωνα με τις «επιτροπές Βορειοηπειρωτικού αγώνος» του νομού Ιωαννίνων «τα αλβανικά καθεστώτα όλων των αποχρώσεων συναντώνται ανέκαθεν εις την κατάπνιξιν των δικαίων του

⁷⁷⁶ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/85/4, Β. Πρεσβεία εν Γιουγκοσλαβία προς το Β. Υπουργείον των Εξωτερικών – Διεύθυνσιν Πολιτικών Υποθέσεων – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Βελιγραδίω 20.5.1946). Σε παρόμοιο ύφος για τη Βουλγαρία, βλ. Κ. Ζαφειρόπουλος, «Η Βουλγαρία του Δημητρώφ» (2ο) *Η Καθημερινή* 10.4.1947.

⁷⁷⁷ «Τα διαβατήρια» *Ακρόπολις* 15.10.1946.

⁷⁷⁸ Για παράδειγμα, βλ. «Ο “Ακρίτας”», «Ένας χρόνος» *Ακρίτας* Δεκέμβριος 1946· ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ/ΑΚΚ, φ. 3/3, Πανελλήνιος Ένωσις Υπαξιωματικών Παλαιών Πολεμιστών προς την Κεντρικήν Διοίκησιν της Εθνικής Παμφοιτητικής Ενώσεως (Αθήναι 28.9.1948).

⁷⁷⁹ Τέτοιες ρατσιστικές θεωρήσεις εξαγρίωναν τους συνεπείς «σοβιετολόγους» και την ανατολικοευρωπαϊκή αντικομμουνιστική διασπορά. Ενδεικτικά βλ. D. J. Dallin, *The New Soviet Empire*, New Haven: Yale University Press, 1951, σ. 50 κ.ε.

⁷⁸⁰ ΔΙΑΥΕ, φ. 1947/125/4/2, Γενικόν Επιτελείον Στρατού – Δ/νσις Α2 – Τμήμα Α2/Π, Δελτίον Πληροφοριών Εξωτερικής Καταστάσεως από 1-1-47 μέχρι 31-3-47 (Αθήναι 31.3.1947).

ελληνικού λαού και του βορειοηπειρωτικού λαού.»⁷⁸¹ Η συνεχής χρήση του επιθετικού προσδιορισμού «Σλάβος» προκαλούσε αμηχανία στους Αγγλοαμερικάνους, οι οποίοι κατά κανόνα δεν ενθάρρυναν τον αντισλαβισμό και τον θεωρούσαν μάλλον ως αναγκαίο κακό, και διαμαρτυρίες από αντικαθεστωτικά στοιχεία της Βαλκανικής που έβλεπαν με θλίψη να «συνεφύροντο άνευ διακρίσεως τινος τα κομμουνιστικά συγκροτήματα τα δυναστεύοντα τους σλαβικούς λαούς προς αυτούς τούτους τους λαούς τους υφισταμένους την καταδυνάστευσιν ταύτην και οίτινες ουδέν άλλο περισσότερο εύχονται ή το να αποκτήσωσι τα μέσα εξεγέρσεως.»⁷⁸²

«Η ρωσική δικτατορία είνε χειροτέρα από όσας υπήρξαν ποτέ εις τον κόσμον και δι' άλλον λόγον: διότι θέλει να επιβληθή και εις τους άλλους λαούς.»⁷⁸³ Οι εκλογές σε χώρες όπως η Ουγγαρία ήταν «φάρσαι δεσποτικής αυθαιρεσίας», έγραψε ο Γεώργιος Βεντήρης σε κύριο άρθρο του στο «Εμπρός». «Μια συμμορία πρακτόρων και εκμεταλλευτών», «χάρις εις βαρείαν ξένην εκπτώσιν», υποδούλωσε έναν ολόκληρο λαό και τον υποχρέωσε να απωλέσει ως και την «ορθίαν στάσιν». Εάν αυτό επαναλαμβανόταν στον τόπο μας θα ήταν καταστροφή «δια την εθνικήν της ανεξαρτησίαν, δια την πολιτικήν κυριαρχίαν, δια την ιστορικήν προσωπικότητα, δια

⁷⁸¹ *Μακεδονία* 30.8.1949. Ομοίως βλ. *Το Βήμα* 10 & 13.9.1949· ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/78/10, Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος, Πληροφορία σχετικά με τας κινήσεις των Αλβανών φυγάδων (Αθήναι 18.10.1951). Την άποψη συμμερίζονταν και οι αρχές ασφαλείας, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/37/3, Κέντρον Αλλοδαπών Αθηνών, Απόρρητον Δελτίον Πληροφοριών: «Περί των Αλβανών πολιτικών φυγάδων» (16.12.1946).

⁷⁸² ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/29/2, Υπηρεσία Συνδέσμου Β. Κυβερνήσεως παρά τη Βαλκανική Επιτροπή του Ο.Η.Ε., Σημείωμα δια Κύριον Υπουργόν (Εν Αθήναις 19.7.1949)· Υπογραφή δυσανάγνωστη προς Μ. Αϊλιανό (22.7.1949)· φ. 1950/25/1/1, Ο Αντ/ρχης ε.α. Θ. Σαράντης προς την Γενικήν Διεύθυνσιν Αλλοδαπών (Αθήναι 6.11.1950)· φ. 1950/37/1/4, Α. Α. Πάλλης, Άτιτλο σημείωμα (21.11.1948).

⁷⁸³ «Ο οδοστρωτήρ» *Εθνικός Κήρυξ* 27.8.1945. Σε συνομιλία του με τον Αμερικανό πρεσβευτή, ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης ερμήνευσε το ρωσικό επεκτατισμό με όρους που πιθανόν να ανάγονται στις αναλύσεις του Κένναν, ωστόσο υπερτόνιζαν υποτιθέμενους πολιτισμικούς και γεωγραφικούς υπερκαθορισμούς της σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής. «Η Ρωσσία είναι Ασία και από την Ασίαν ήλθον όλοι οι μεγάλοι κατακτητές», είπε στον συνομιλητή του, «χωρίς τίποτε θετικόν ν' αφήσουν όπισθέν των παρά καταστροφήν. Τοιαύτη είναι η σημερινή Ρωσσία, δεν οδηγείται από την λογικήν, ούτε δεσμεύεται από τους ηθικούς κανόνας, οι οποίοι διακρίνουν ιδίως τους Αγγλοσαξωνικούς λαούς. Κινούνται από κάποιαν αόριστον mystique, η οποία αυξάνει τον δυναμισμόν τους και ασυνειδήτως τους σπρώχνει προς τα εμπρός, χωρίς πολλάκις με συνειδητόν σκοπόν.» Βλ. ΙΚΚ/ΑΚΤ, φ. 34/4/64, Συνομιλία με Αμερικανόν Πρέσβυν κ. Grady (24.10.1949).

την φυλετικήν υπόστασιν» της Ελλάδας. Ευτυχώς η χώρα αγωνιζόταν επί χρόνια για να αποφύγει αυτή την τύχη.⁷⁸⁴ Το ίδιο ρητορικό σχήμα επαναλήφθηκε μετά την κομμουνιστική κατάληψη της εξουσίας στην Τσεχοσλοβακία (το «πραξικόπημα της Πράγας») το Φεβρουάριο του 1948, ένα κομβικό γεγονός του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου, το οποίο προξένησε παγκόσμια εντύπωση, καθώς ήταν η μόνη ανατολικοευρωπαϊκή χώρα που διατηρούσε ακόμα ψήγματα πολιτικής πολυφωνίας. Συγχρόνως ο χρονολογικός παραλληλισμός, το γεγονός δηλαδή ότι η κομμουνιστική επικράτηση σημειώθηκε μια δεκαετία ακριβώς μετά από την προσάρτηση της Σουδητίας από τους ναζί, μετέτρεψε τη χώρα σε σύμβολο των δεινών του ολοκληρωτισμού. Ο εγχώριος τύπος και οι Έλληνες διπλωμάτες υπογράμμισαν το τέλος των κατευναστικών ψευδαισθήσεων μπροστά στη σοβιετική επιθετικότητα, «εάν δεν θέλωμεν να εξυπνήσωμεν ένα πρωϊ και να ιδώμεν όλην την Ευρώπην υπό την κυριαρχίαν της Μόσχας.» Αντίθετα με τους Τσεχοσλοβάκους, οι Έλληνες γνώριζαν καλά το διακύβευμα. Ενώ η Ελλάδα είχε απαντήσει με τα όπλα στην ολοκληρωτική επιβουλή, η Τσεχοσλοβακία είχε υποκύψει δύο φορές αμαχητί. Δεν χωρούσε πλέον εφησυχασμός, σημείωνε διπλωματική πηγή, καθώς η Ρωσία διεύθυνε «μίαν τεραστίαν πέμπτην φάλαγγα εις όλον τον κόσμον», πρόθυμη να παραδώσει και άλλα εδάφη στη σοβιετική σφαίρα επιρροής.⁷⁸⁵ Η αγέρωχη ελληνική στάση ήταν το αντιπαράδειγμα στην τσεχοσλοβακική τραγωδία. Η λογοθετική κατασκευή του εμφυλίου πολέμου ως τμήματος ενός συνεχούς εθνικού πολέμου, ο οποίος είχε ξεκινήσει το 1940 και συνεχιζόταν ακόμα, προϋπέθετε τη θεώρηση των Ιταλογερμανών εισβολέων ως προπομπών των νέων εχθρών. Το μήνυμα του Θεμιστοκλή Σοφούλη για την εθνική επέτειο του 1948 ήταν ξεκάθαρο:

«Οκτώ έτη επέρασαν και από τα ίδια ακριβώς εδάφη άλλοι εχθροί μας επιτίθενται με τους αυτούς σκοπούς. Τον μελανοχιτώνα φασιστήν επιδρομέα, αντικατέστησεν ο ερυθρός κομμουνιστής. Τον ένα ολοκληρωτισμόν ο άλλος ολοκληρωτισμός. Τους Δικτάτορας της Ρώμης και

⁷⁸⁴ Β., «Παρά τον Δούναβιν» *Εμπρός* 19.6.1947.

⁷⁸⁵ «Γιαν Μάζαρυκ» *Το Φως* 12.3.1948· ΒΒ/ΑΕ, «Εις πείσμα των Σλαύων η Ελλάς θα σωθή» *Δημοκρατικός Κόσμος* 15.3.1948· «Όχι Τσεχοσλοβακία» *Οι Καιροί* 14.11.1948· ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/33/1, R. Embassy of Greece προς το Β. Υπουργείον Εξωτερικών – Γ' Πολιτικήν Διεύθυνσιν: «Η Καναδική κοινή γνώμη και τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας» (3.3.1948)· Ambassade Royale de Grèce en France προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Α' Πολιτική Διεύθυνσις (Εν Παρισίοις 24.6.1948).

του Βερολίνου, αναπληρώνουν τώρα άλλοι Δικτάτορες, εις τους οφθαλμούς των οποίων ο ανδρισμός και η αγάπη προς την Ελευθερίαν του Ελληνικού Έθνους, επειδή τους εμποδίζουν να κατακτήσουν τα εδάφη του, έχουν επικαθήσει ως κάρφη αφόρητα.»⁷⁸⁶

Όσο για το τελευταίο διεθνές γεγονός του 1948, τη ρήξη στις σχέσεις Στάλιν-Τίτο που έδειξε ότι η Μόσχα δεν ήταν διατεθειμένη να δεχτεί αποκλίσεις, ακόμη και αν προέρχονταν από συγγενή καθεστώτα, υπήρξαν επίσης ερμηνείες στην Ελλάδα που πόρρω απείχαν από τις κυρίαρχες αντιλήψεις αλλού. Για όσους έβλεπαν τις διεθνείς σχέσεις υπό το πρίσμα φυλετικών θεωριών, η διαφωνία των δύο ηγετών δεν αφορούσε διάσταση απόψεων όσο αφορά το μαρξιστικό-λενινιστικό δόγμα, αλλά μπορούσε να εξηγηθεί από την επιβολή του «πανρωσισμού» επί του «πανσλαβισμού» στη σοβιετική πολιτική ασφαλείας.⁷⁸⁷

Η Ελλάδα στεκόταν στο μεταίχμιο δύο κόσμων, «μόνη ουσιαστική Δημοκρατία εις τα Βαλκάνια»,⁷⁸⁸ φύλακας μιας μεθοριακής γραμμής που χώριζε τη φιλελεύθερη δημοκρατία, τον «ελεύθερο κόσμο» και – για πολλούς Έλληνες σχολιαστές – τις αναλλοίωτες αρχές του πολιτισμού από το «Σιδηρούν Παραπέτασμα». «Η Ελλάς δεν έχει βόρεια σύνορα», είπε ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης σε ομιλία του στη Θεσσαλονίκη το Σεπτέμβριο του 1946. Επρόκειτο περί μιας «ιδεολογικής γραμμής», δηλαδή σύνορα «ενός ολοκλήρου πολιτισμού, μιας ολοκλήρου κοσμοθεωρίας και αντιλήψεως περί της εννοίας της Δημοκρατίας.»⁷⁸⁹ Με το περιεχόμενο της ομιλίας του Τσαλδάρη διαφώνησαν αρκετοί άλλοι πολιτικοί αρχηγοί, θεωρώντας ότι ενέπλεξε αχρείαστα τη χώρα στους διεθνείς ανταγωνισμούς. Ανάμεσά τους ήταν ο Γεώργιος Παπανδρέου,⁷⁹⁰ ο οποίος όμως ήταν ένας από τους πρώτους που είχαν προοικονομήσει τη νέα διαίρεση του κόσμου και είχαν ορίσει τη

⁷⁸⁶ *Το Βήμα* 28.10.1948. Πρβ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό*, σ.218-219.

⁷⁸⁷ Για παράδειγμα, βλ. Β. Π. Παπαδάκης, «Ο Πανρωσισμός και οι αντιθέσεις των Σλαύων» *Ακρόπολις* 30.6.1948· Α. Δ. Κεραμόπουλος, «Η επιβουλή κατά της Μακεδονίας» *Εθνικά Δίκαια* Μάρτιος-Απρίλιος 1949.

⁷⁸⁸ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Ανωτάτη Διοικητική Επιτροπή Δημοσίων Υπαλλήλων κ.ά. προς το Συμβούλιον Ασφαλείας Ο.Η.Ε. (Εν Αθήναις 30.8.1946).

⁷⁸⁹ *Η Καθημερινή* 26.9.1946.

⁷⁹⁰ Βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 376, Εστενογραφημένα πρακτικά της συσκέψεως των Πολιτικών Αρχηγών (Εν Αθήναις 26.10.1946).

θέση της Ελλάδας. Σε υπόμνημα που είχε στείλει στη Μέση Ανατολή το 1943 είχε μιλήσει για έναν καινούργιο διπολισμό που θα έφερνε αντιμέτωπους τον «Αγγλοσαξωνικό Φιλελευθερισμό» και τον «Κομμουνιστικό Πανσλαβισμό», με τον οποίο η Ελλάδα, όπως και η σοσιαλιστική μεταπολεμική Ευρώπη, είχαν ταυτότητα ιδεολογικών και γεωστρατηγικών συμφερόντων με τη Βρετανία,⁷⁹¹ ενώ μερικούς μήνες πριν από το λόγο του Τσαλδάρη στη Θεσσαλονίκη, είχε αναπτύξει σε Βρετανούς συνομιλητές του ότι ο «μόνος σύγχρονος σημαντικός αγώνας είναι μεταξύ Κομμουνισμού και αντι-κομμουνισμού, Σλαβικού και μη σλαβικού κόσμου, Ασιατικής βαρβαρότητας και ευρωπαϊκής κουλτούρας.»⁷⁹² Η περίπτωση του Παπανδρέου, ο οποίος επανερχόταν συχνά στη θεωρία του για να την επικαιροποιήσει και την επικαλέστηκε για να διεκδικήσει ρόλο του προφήτη του Ψυχρού Πολέμου μετά τη θέσπιση του Δόγματος Τρούμαν,⁷⁹³ έδειχνε ότι οι φυλετικοϊδεολογικές σημασιολογικές μετατοπίσεις από τον αντι-ολοκληρωτικό κανόνα δεν περιορίζονταν στους εκφορείς ενός λαϊκιστικού δεξιού λόγου, αλλά αφορούσαν και προσωπικότητες του βενιζελογενούς πολιτικού κατεστημένου.

Ο αντι-ολοκληρωτισμός αποεθνικοποιούσε λογοθετικά τους κομμουνιστές. Καθώς όφειλαν υπακοή μόνο στο Κόμμα και τη Σοβιετική Ένωση, θεωρούνταν όχι απλώς μη νομιμόφρονες προ τη χώρα καταγωγής τους και το πολίτευμά της, αλλά μια «πέμπτη φάλαγγα» από οιονεί δολιοφθορείς και κατασκόπους, την οποία επιπλέον συνέχιζε ένας διακριτός κώδικας συμπεριφοράς και η ηθική της σκοπιμότητας. Ήταν ξένο σώμα στις κοινωνίες που διαβιούσαν. Το επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα και στην Ελλάδα, κατά κανόνα επιχρωματισμένο από τον αντι-«σλαβοκομμουνιστικό» λόγο. Πριν από τον αποκλεισμό των κομμουνιστών από το έθνος ως «πεμπτοφάλαγγιτών» είχε ουσιαστικά συντελεστεί ο αποκλεισμός τους ως «εαμβουylάρων». Σε ορισμένες περιπτώσεις πάντως οι δύο λόγοι συνέκλιναν και η

⁷⁹¹ AAA, FO 371/37200/R9388, Translation of Report by Papandreou dated 5.8.43 (χ.χ.). Γ. Παπανδρέου, «Ιστορικά κείμενα» *Ελλάς* 28.7.1947. Ο Αχαιός πολιτικός είχε αναπτύξει την ίδια θεωρία και ενώπιον Ελλήνων επισήμων, φροντίζοντας πάντως να μετατρέψει το συμπέρασμα σε συνηγορία υπέρ της ουδετερότητας της χώρας. Βλ. ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 373, Επιτροπή επί των Εξωτερικών, Συνεδριάσεις (6.7.1945).

⁷⁹² FO 371/58690/R7201, Note (Athens 18.4.1946).

⁷⁹³ Για παράδειγμα, το 1948 έγραψε: «Δύο είναι οι κόσμοι, εις την εποχήν μας: ο Κομμουνιστικός Πανσλαβισμός και ο Εθνικός Δημοκρατισμός.» Βλ. Γ. Παπανδρέου, «Τίτο» *Ελλάς* 5.7.1948. Το ίδιο έτος εξέδωσε το υπόμνημα μαζί με άλλα παρεμφερή δοκίμια στα αγγλικά, βλ. G. A. Papandreou, *The Third War*, Athens: Hellenic Publishing Company, 1948.

αντι-ολοκληρωτική αφήγηση βρήκε υποδοχές στις προϋφιστάμενες εθνικόφρονες νοηματικές κατασκευές. Στις 31 Ιανουαρίου 1948 έγιναν στην Εύξεινο Λέσχη της Θεσσαλονίκης τα εγκαίνια έκθεσης με τίτλο «Δύο χρόνια πολέμου κατά του Ερυθρού Φασισμού». Οργανωτής ήταν το εδρεύον στη συμπρωτεύουσα Γ' Σώμα Στρατού, οι υπηρεσίες διαφώτισης του οποίου πρωταγωνίστησαν στην προβολή της θεωρίας του «σλαβοκομμουνισμού». Σκοπός της έκθεσης ήταν να συγκεντρώσει «ολίγα στοιχεία της ανθελληνικής δράσεως των κομμουνιστών και της επιβουλής των βορείων αυτής γειτόνων», ικανά όμως ώστε να μορφώσει ο επισκέπτης άποψη για τις εχθρικές διαθέσεις των βορείων κρατών και το ρόλο του Κ.Κ.Ε. «το οποίο μάχεται δια να παραδώσει την χώραν μας εις τους αντιπροσωπεύοντας τον Διεθνή Κομμουνισμόν, Σλαύους.» Στην πραγματικότητα, η έκθεση φαίνεται ότι αξιοποίησε σχεδόν όλα τα τεκμήρια που είχαν χρησιμοποιηθεί στο βιβλίο του Υφυπουργείου Τύπου και Πληροφοριών τον προηγούμενο Ιούνιο, αλλά και τεκμήρια που είχε συλλέξει ο στρατός στην διάρκεια των «αντισυμμοριακών» επιχειρήσεων. Η στάση του Κ.Κ.Ε. παρουσιαζόταν ανάγλυφα χάρις σε ένα «πραγματικόν μουσείον προδοτικών εγγράφων και πράξεων του ΚΚΕ». Πρώτο έκθεμα ήταν το πρωτοσέλιδο του «Ριζοσπάστη» της 14ης Δεκεμβρίου 1924, όπου, μεταξύ άλλων, αναδημοσιεύονταν οι πασίγνωστες θέσεις για το Μακεδονικό. Ακολουθούσαν όλα τα έγγραφα που στοιχειοθετούσαν την «αντεθνική» πορεία του Κόμματος: το έγγραφο αποφυλάκισης των Ακροναυπλιωτών, τα κείμενα των κατοχικών ψευδοσυμφώνων, ελαστίκες προκηρύξεις συνεργασίας με τους Βούλγαρους, μνημόνια συνεργασίας Κ.Κ.Ε. και Ν.Ο.Φ. κ.ά. Μία άλλη πτέρυγα της έκθεσης ήταν αφιερωμένη στις κατακτητικές βλέψεις των γειτονικών κρατών. Περιλάμβανε αντίτυπα σλαβικών εφημερίδων, αποσπάσματα ομιλιών ξένων ηγετών, χρονολόγιο μεθοριακών επεισοδίων, φωτογραφίες πολεμικού υλικού ξένης προέλευσης που ανευρέθηκε στα χέρια των ανταρτών κ.ά. Παραπέρα βρίσκονταν δύο παραστατικοί χάρτες που οπτικοποιούσαν «το γενικόν σχέδιον επιθέσεως εναντίον της Ελλάδος»: ο ένας εντόπιζε τα στρατόπεδα εκπαίδευσης των ανταρτών στο εξωτερικό και ο άλλος απεικόνιζε τα σημεία από τα οποία εισήλθαν οι «εγκληματίαι» στις όμορες χώρες και εκείνα από τα οποία επανήλθαν στην Ελλάδα «δια να ενσπείρουν την τρομοκρατίαν και τον ζυγόν της μαρξιστικής ιδεολογίας». Ένα άλλο τμήμα ήταν αφιερωμένο «εις τας καταστροφάς και τας ωμότητας των συμμοριτών» στη ζώνη ελέγχου του Γ' Σώματος. Πριν εγκαταλείψει την αίθουσα, ο επισκέπτης αντίκριζε σε ένα βάθρο «την θρυλικήν Κόνιτσαν», σύμβολο του ελληνικού ηρωισμού και της πίστης για την τελική νίκη.

Σκοπός της έκθεσης ήταν να δείξει ότι «ο συμμοριακός κατά της Ελλάδος πόλεμος δεν είναι εμφύλιος, αλλά καθαρώς σλαβικός.»⁷⁹⁴

Ένας άλλο εργαλείο για τη σύνδεση αντι-ολοκληρωτισμού και ελληνικού αντικομμουνισμού ήταν το ιδεολόγημα ότι ο κομμουνισμός αποτελούσε «ξένον έθνος» στην Ελλάδα. Αυτό υποστήριξε σε ανοικτή επιστολή του στον πρωθυπουργό ο Μοσχοβίτης: «Διότι ο Έλλην κομμουνιστής μπορεί να εγεννήθη εις την Ελλάδα και να ομιλή Ελληνικά, αλλά δεν είναι Έλλην. Κάθε κομμουνιστής ανήκει εις μίαν και την αυτήν ξεχωριστήν εθνότητα. Όλοι οι κομμουνισταί, Έλληνες ή Γάλλοι, Άγγλοι ή Αμερικανοί είναι έθνος χωριστόν. Διότι έχουν δικήν των θρησκείαν, τον Κομμουνισμόν.» Ο δημοσιολόγος ζητούσε να τεθεί εκτός νόμου το ΚΚΕ ώστε να αντιμετωπιστεί ως «ξένον έθνος εισβάλλον εις την Χώραν» προκειμένου να εξυπηρετήσει το σλαβισμό.⁷⁹⁵ Το ίδιο είχε γράψει λίγες ημέρες πριν ο βετεράνος διευθυντής της «Νέας Ημέρας», Ιωάννης Χαλκοκονδύλης, υποστηρίζοντας ότι τον εγγώριο κομμουνισμό δεν διέκριναν τα ίδια ηθικά και ψυχολογικά γνωρίσματα με τον ελληνικό λαό.⁷⁹⁶

Αλλά η πιο ρωμαλέα και συνάμα μνησίκακη επεξεργασία της ίδιας θεώρησης έγινε από το Στρατή Μυριβήλη. Ο πρώην αντιμιλιταριστής συγγραφέας της «Ζωής εν Τάφω» είχε ολοκληρώσει μια ιδεολογική στροφή που τον είχε μετατρέψει σε διαπρύσιο κήρυκα της εθνικοφροσύνης.⁷⁹⁷ Σε άρθρο του στο περιοδικό της Εργατικής Εστίας το Μάρτιο του 1948 παρατηρούσε ότι στο πλευρό των «κόκκινων Σλαύων» πολεμούσε «η νέα φυλή των σλαυογιαντισάρων» που είχε ανδρωθεί στα χρόνια της Κατοχής, όταν «δημιουργήθηκε μέσα στο σώμα της Ελληνικής φυλής ένα παρασάρκωμα φυλετικό», «μια μειονότητα, που αποτελείται από ένα κόσμο ετερόκλητο ανθρώπων αποτυχημένων, αδικημένων από τη φύση ή από τη ζωή» που τους συνείχε η «ψύχωση της αγέλης» και λαχταρούσαν να εκποιήσουν την ελευθερία

⁷⁹⁴ Γ' Σώμα Στρατού, *Δύο χρόνια πολέμου της Ελλάδος εναντίον του Κοκκίνου Φασισμού*, Θεσσαλονίκη: 1948· *Ακρόπολις* 1.2.1948· *Εμπρός* 3.2.1948· *Μακεδονία* 1.2.1948· *Το Φως* 30.1 & 1.2.1948.

⁷⁹⁵ Π. Μοσχοβίτης, «Να τεθή αμέσως ο κομμουνισμός εκτός νόμου» *Ακρόπολις* 9.9.1946.

⁷⁹⁶ «Δεν έχουμε πόλεμο εμφύλιο! Συνεχίζουμε το συμμαχικό αγώνα...» *Εθνική Φλόγα* 26.8.1946.

⁷⁹⁷ Για τη μεταστροφή του Μυριβήλη, βλ. Σ. Αναγνώστου, «Ιδεολογικές στάσεις του Στρατή Μυριβήλη. Οι καταβολές και οι επιδράσεις του έργου του», σε Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λέσβου & Εταιρία Αιολικών Μελετών, *Στρατής Μυριβήλης: 30 χρόνια από το θάνατό του*, Μυτιλήνη: Δήμος Μυτιλήνης, 2000, σ.130-139.

τους στα πόδια του πρώτου ισχυρού δυνάστη. Υπεύθυνοι για αυτή την «ψύχωση», σύμφωνα με το Μυριβήλη, ήταν η «λογικοκρατία» και ο «μηχανικός πολιτισμός».⁷⁹⁸ Πίσω από τις περίτεχνες λογοτεχνικές διατυπώσεις και το φυλετικό λεξιλόγιο, ανιχνεύονται στοιχεία μιας συντηρητικής εκδοχής του αντι-ολοκληρωτισμού,⁷⁹⁹ τα οποία αναδείχθηκαν περαιτέρω στις επόμενες δημόσιες παρεμβάσεις του συγγραφέα. Το Σεπτέμβριο του 1948, έπειτα από πρόσκληση της «Ακροπόλεως», ο Μυριβήλης περιηγήθηκε την Πελοπόννησο. Εκφώνησε ομιλίες στην Κόρινθο, την Πάτρα, τον Πύργο και την Καλαμάτα, συχνά ενώπιον πολυπληθούς ακροατηρίου. Η τελευταία ομιλία του, η οποία εκδόθηκε σε φυλλάδιο με την επιμέλεια της Λαϊκής Βιβλιοθήκης της μεσσηνιακής πόλης, είναι ίσως το πιο αμφιλεγόμενο δημοσιευμένο έργο του. Θέμα της ήταν το «Παιδομάζωμα».⁸⁰⁰ Πριν στηλιτεύσει την επιχείρηση μεταφοράς παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες που είχε ήδη εγκαινιάσει ο ΔΣΕ, ο Μυριβήλης κατατόπισε το κοινό ότι

«ο σλαβικός κομμουνισμός δεν είναι μια κοινωνική θεωρία απλώς, ούτε ένα πολιτικοοικονομικό σύστημα. Είναι κάτι περισσότερο, κάτι φοβερότερο απ' αυτά. Είναι μια μέθοδος σατανική για την κατασκευή μιας νέας φυλής. Ο κομμουνιστής είναι μέλος μιας νέας φυλής, ενός νέου τύπου ανθρώπου, όπως ακριβώς ήταν ο Ναζί. Η νέα αυτή φυλή κατασκευάζεται σαν ένα είδος κουρελλά, μέσα στο εργαστήριο του πανσλαϊσμού, από τα ρετάλια όλων των φυλών, όλων των λαών, όλων των εθνών. Η δύναμη που κινεί τη σατανική μηχανή του είναι το μίσος. Για να γίνει αυτό πρέπει να πιστέψει πως η θρησκεία της αγάπης είναι απάτη. Πως το έγκλημα, η ψευτιά, η λεηλασία, η εκπόρνευση, η κλεψιά, το βιασμός, δεν είναι πια κακουργήματα μόνο, είναι πράξεις πολιτικές, που επιτρέπονται και επιβάλλονται για ένα πιστό του κόμματος.

[...]

Όλη αυτή η τερατώδης παιδαγωγική στηρίζεται πάνω σε μια βάση μεσσιανικής ευτυχίας. Θα σφάξουμε, θα κάψουμε, θα βασανίσουμε, θα

⁷⁹⁸ Σ. Μυριβήλης, «Η μέρα της Δωδεκανήσου» *Εργατική Εστία* Μάρτιος 1948.

⁷⁹⁹ Το 1949 ο Μυριβήλης έγραψε ότι «ο κομμουνισμός και ο φασισμός είναι οι δύο μορφές της κοινωνικοπολιτικής σύνθεσης που δημιούργησε αυτή η ιστορική περιπέτεια του ανθρώπου με την ύλη». Βλ. Σ. Μυριβήλης, «Το πνεύμα του Γράμμου» *Σκαπανεύς Μακρονήσου* 15.7.1949.

⁸⁰⁰ Βλ. κεφάλαιο 14.

ατιμάσουμε, θα κλέψουμε, θα βιάσουμε για να κατασκευάσουμε το μελλοντικό παράδεισο της ανθρωπότητας, του οποίου τα κλειδιά ευρίσκονται μόνος στο Κρεμλίνο.»⁸⁰¹

Όταν κάποιος υποστή αυτή τη διαδικασία πολιτικής και ηθικής αλλοτρίωσης – «που οι σλαύοι λένε “διαφοροποίηση”» – γίνεται πια πρόθυμος να προδώσει την πατρίδα του, την οικογένεια και τους φίλους του. Έχει απωλέσει την ελεύθερη βούληση. «Η σκέψη και ο στοχασμός είναι δικαιώματα του κόμματος. Το Κόμμα είναι ο εγκέφαλος και η καρδιά της νέας φυλής των ανθρώπων του κομμουνισμού.»⁸⁰² Το όργιο βίας του εμφυλίου αρκούσε για να πείσει τον Μυριβήλη ότι αυτή η «νέα φυλή» είχε εδραιωθεί στην Ελλάδα: «Δεν υπάρχουν έλληνες κομμουνιστές. Όταν κανείς γίνει συνειδητός κομμουνιστής παύει νάναι Έλληνας.»⁸⁰³ Ο γνωστός λογοτέχνης αναπαρήγαγε αρκετές φορές τα πορίσματά του σε κείμενα που δημοσίευσε τα επόμενα χρόνια.⁸⁰⁴ Η ανάλυση του δείχνει πως ο αντισλαβισμός μπορούσε να αποτελέσει πομπό για την πρόσληψη του αντι-ολοκληρωτισμού στην Ελλάδα,⁸⁰⁵ ενοποιώντας ιδεολογικά στοιχεία της εθνοφροσύνης με επείσακτες έννοιες της ιδεολογίας του «ελεύθερου κόσμου» σε ένα λόγο που ήταν προσιτός και γνώριμος στο κοινό. Συγχρόνως, όμως, φυλετικοποιώντας τον κομμουνισμό⁸⁰⁶, υπονόμευε θεμελιώδεις παραδοχές της αντι-ολοκληρωτικής φιλοσοφίας.

⁸⁰¹ Σ. Μυριβήλης, *Ο κομμουνισμός και το παιδομάζωμα*, Καλαμάτα 1948, σ.6-7.

⁸⁰² Στο ίδιο, σ.7-8.

⁸⁰³ Στο ίδιο, σ.8.

⁸⁰⁴ Για παράδειγμα, βλ. Σ. Μυριβήλης, «Μια καινούργια φυλή» *Σκαπανεύς Μακρονήσου* Νοέμβριος 1950. Το 1952 συμπεριέλαβε τους Κύπριους αριστερούς στη «νέα φυλή από εξωμότες Γενιτσάρους», βλ. Σ. Μυριβήλης, «Ο κομμουνισμός στην Κύπρο» *Ελληνική Ημέρα* 29.3.1952 σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/31/2. Μια εκδοχή της ομιλίας του Μυριβήλη μεταφράστηκε στα γαλλικά και διακινήθηκε στο εξωτερικό από το Υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών. Βλ. ΓΑΚ-KY/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Sous-Secretariat d'Etat a la Presse et aux Informations – Direction des Etudes, Bulletin No. 142 (16.11.1948)

⁸⁰⁵ Ο λόγος του Μυριβήλη στην Καλαμάτα έχει αποδομηθεί από το Δημήτρη Κουσουρή, χωρίς όμως, κατά τη γνώμη του γράφοντος, να αναδειχθεί η αντι-ολοκληρωτική του διάσταση, βλ. Δ. Κουσουρή, «Φυλετικές διαστάσεις του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940», σε Ε. Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ.324-329.

⁸⁰⁶ Πρβ. S. Del Visco, «Yellow peril, red scare: race and communism in *National Review*», *Ethnic and Racial Studies* 42.4 (2019), σ.626-644.

«Το στίγμα του αιώνας»:

Το «Παιδομάζωμα» και το «Παιδοφύλαγμα»

Εκτός από τις προσλήψεις του «εσωτερικού εχθρού» ως παραρτήματος του πανσλαβισμού και ενσάρκωσης του ολοκληρωτισμού, μπορούμε να ανιχνεύσουμε μία επιπλέον αναπαράσταση του κομμουνισμού στον αντικομμουνιστικό λόγο της εποχής. Πρόκειται για μια αντίληψη που δεν εννοιολογεί τον κομμουνισμό στη βάση γεωπολιτικών θεωρήσεων, ως προέκταση εξωτερικών απειλών, όπως συμβαίνει με τις δύο προαναφερθείσες, αλλά εντοπίζει τις γενεσιουργές αιτίες του ή και ακόμα την ίδια του την ουσία σε ψυχοπαθολογίες ή/και τη διάρρηξη της ηθικής τάξης. Σύμφωνα με κάποιους απ' αυτούς τους λόγους, ο «εσωτερικός εχθρός» είναι εσωτερικός σχεδόν με την κυριολεκτική έννοια της λέξης, εμφωλεύει στα έγκατα του ανθρώπινου ψυχισμού, θωπεύει τα χυδαιότερα ένστικτα και τις πιο ποταπές επιθυμίες, απειλεί να υποστασιοποιηθεί ανά πάσα στιγμή αν δεν «επανεκπαιδευθούν» εγκαίρως τα υποκείμενα που είναι πιο ευεπίφορα να εκδηλώσουν αντικοινωνικές συμπεριφορές και αν δεν απομονωθούν οι καθ' έξιν φορείς της ηθικής αταξίας.⁸⁰⁷ Σύμφωνα με άλλες προσεγγίσεις, ιδιαίτερα με εκείνες που αφικνούνται από θρησκευτικές αφετηρίες, ο κομμουνισμός είναι συνώνυμο της αμαρτίας, αν όχι του ίδιου του Αντίχριστου, με αποτέλεσμα να χρειάζεται μια «σταυροφορία» – ή πιο σωστά στην ελληνική περίπτωση, ένας πόλεμος «υπέρ πίστεως και πατρίδος» κατά των «Χριστοκτόνων» ανταρτών⁸⁰⁸ για να εξαλειφθεί η επιρροή του «κομμουνιστικού

⁸⁰⁷ Αυτή η διάσταση του αντικομμουνιστικού λόγου και των υλικοτήτων που παρήγαγε δεν έχει αναγνωριστεί στην ελληνική βιβλιογραφία, ενώ έχει τύχει πολυεπίπεδης διαπραγματεύσεως στην περίπτωση της Αμερικής κατά την πρώτη φάση του Ψυχρού Πολέμου, για παράδειγμα βλ. K. A. Cuordileone, *Manhood and American Political Culture in the Cold War*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2005.

⁸⁰⁸ Ειδικευμένη στην επίκληση θεολογικών επιχειρημάτων και χριστιανικής ρητορείας για τη δικαιολόγηση του εμφυλίου πολέμου ήταν η «θρησκευτική υπηρεσία» (Διεύθυνση B10) του ΓΕΣ. Για παράδειγμα βλ. *Γύρω από τον αγώνα μας*, Αθήναι: έκδοσις περιοδικού «Ο Φρουρός», 1948· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Αρχιμ. Θεόκλ. Μιχαλάς, «Σημείωμα δια την μελέτην “Η Θέσις του Έλληνος Χριστιανού έναντι του πολέμου”» (χ.χ.). Η έννοια της αντικομμουνιστικής «σταυροφορίας» εντοπίζεται ήδη από τον μεσοπόλεμο (ας θυμηθούμε τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο), απέκτησε πανευρωπαϊκή διάσταση κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (ας θυμηθούμε την επιχείρηση «Μπαρμπαρόσσα» και τη συστράτευση χιλιάδων Ευρωπαίων μαχητών στο πλευρό της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας), επέκτεινε δε την εμβέλειά της στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.

Εωσφόρου»,⁸⁰⁹ αλλά και εν γένει να αναχαιτιστεί η «αποστασία» από το Θεό, η «ανηθικότητα» και εν τέλει ο «υλισμός» σε όλες του τις εκφάνσεις.⁸¹⁰ Τόσο για τις ψυχολογίζουσες όσο και για τις θεολογικές εκδοχές του ελληνικού αντικομμουνισμού, η «ηθική» αποτελούσε τη δεσπόζουσα έννοια. Μαζί με την προάσπιση του πολιτεύματος και του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος, η περιφρούρηση των παραδοσιακών ηθικών αξιών αποτελούσε πυλώνα του «κοινωνικού καθεστώτος» που, με τη σειρά του, ήταν απαραίτητο να διαφυλαχθεί όσο και η εθνική ακεραιότητα. Επιπλέον, η ερμηνεία του κομμουνιστικού φαινομένου με ηθικούς ή/και ψυχοσωματικούς όρους, ακριβώς όπως και η επένδυση στο συνωμοσιολογικό αντισλαβισμό, είχε συνήθως ως σημείο αφετηρίας την αποκοινωνικοποίηση και αποπολιτικοποίηση του. Σε άλλες δε περιπτώσεις, ο ηθικολογικός αντικομμουνισμός μπορούσε να λειτουργήσει υποστηρικτικά στο αντι-ολοκληρωτικό επιχείρημα, να του προσδώσει δραματικότητα και να πολλαπλασιάσει την συναισθηματική του εμβέλεια.

Η περίπτωση του λεγόμενου «παιδομαζώματος», της μεταφοράς δηλαδή παιδιών από το ΔΣΕ στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά και η παράλληλη προσπάθεια της επίσημης κυβέρνησης να συγκεντρώσει «απειλούμενα» παιδιά σε ειδικές προνοιακές δομές φιλοξενίας και (επαν)εκπαίδευσης, αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη μελέτη της σύγκλισης των τριών κύριων αναπαραστάσεων του «κομμουνιστικού κινδύνου» στην εμφυλιοπολεμική Ελλάδα: ως μετεμψύχωση του πανσλαβισμού, ενσάρκωση του ολοκληρωτισμού και σύμπτωμα ηθικής

Για τη θρησκευτική διάσταση του Ψυχρού Πολέμου, βλ. D. Kirby (επιμ.), *Religion and the Cold War*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. Όμως στην ελληνική περίπτωση, λόγω του αρνητικού συμβολικού φορτίου που της είχε προσδώσει το τραυματικό συναπάντημα του Βυζαντίου με τις στρατιές της Καθολικής Ευρώπης (ιδιαίτερα στην περίπτωση της Δ' Σταυροφορίας που ουσιαστικά κατέλυσε τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία), η έννοια της «Σταυροφορίας» απαντάται σπάνια, ενώ πολύ συχνότερες είναι οι ρητορικές αναφορές σε πόλεμο «υπέρ πίστεως και πατρίδος» που συγκροτούσαν λογοθετικές συνέχειες με την Ελληνική Επανάσταση του 1821.

⁸⁰⁹ Α. Καραντώνης, «Το Ελληνικό Πάσχα», *Ακρίτας* 5.5.1948.

⁸¹⁰ Για την Εκκλησία στη δεκαετία του '40, βλ. Γ. Ν. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Αθήνα: Προσκήνιο, 2001. Για την – ιδιαίτερα δραστήρια στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια – Αδελφότητα Θεολόγων «Η Ζωή», βλ. V. N. Makrides, «Orthodoxy in the Service of Anticommunism: The Religious Organization Zoe during the Greek Civil War», σε P. Carabott & Th. Sfikas (eds.), *The Greek Civil War: Essays on a Conflict of Exceptionalism and Silences*, Aldershot: Ashgate, 2004, σ.159-174.

«ανωμαλίας». Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου επεισοδίου και των έντονων αντιπαραθέσεων που προκάλεσε, η λογοθετική συσχέτιση των τριών προαναφερθεισών αναπαραστάσεων όχι μόνο παρήγαγε πλήθος εικόνων και νοηματικών συνθέσεων, αλλά και εμπεδώθηκε σε θεσμούς και μηχανισμούς που με τη σειρά τους προσέδωσαν υλικότητα στις ιδεολογικές κατασκευές και τις διχοτομίες που προκύπταν από αυτές.

Η ρητορική που αναπτύχθηκε γύρω από το «παιδομάζωμα» άντλησε και μετάπλασε στοιχεία από δύο προϋφιστάμενες και αλληλοσυμπληρούμενες καμπάνιες που κινδυνολογούσαν για την κομμουνιστική επιρροή επί της νεολαίας και επί των γυναικών. Ξανά δεν πρόκειται για ελληνική πρωτοτυπία, ούτε για φαινόμενο που ενέσκηψε αιφνιδίως την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου. Εκκινώντας από τη θέση ότι ο κομμουνισμός αντιπροσώπευε μια σφαλερή και αποκρουστική κοσμοθεωρία, την οποία κανείς εχέφρων άνθρωπος δεν θα μπορούσε να ασπαστεί, παρεκτός ορμώμενος από ιδιοτελή ελατήρια ή από ελαττώματα του χαρακτήρα του, ο αντικομμουνιστικός λόγος επιχείρησε να εξηγήσει την εμβέλεια του κομμουνιστικού μηνύματος κατασκευάζοντας την κατηγορία του «παραπλανημένου» και «αφελούς» οπαδού.⁸¹¹ Μία αμελητέα – αλλά εξαιρετικά πανούργα και επικίνδυνη – μειοψηφία ήταν πραγματικά πιστή στο μαρξιστικό-λενινιστικό δόγμα και αφοσιωμένη στην επίτευξη των σοβιετικών επιδιώξεων πανταχού της γης· η πλειονότητα των οπαδών όμως είχε σχετική ή απόλυτη άγνοια των κομμουνιστικών σχεδίων και «συνοδοιπορούσε» λόγω ευπιστίας, εθελotuφλίας και έλλειψης υπεύθυνης ενημέρωσης. Αυτή η αντίληψη ενδυναμώθηκε την περίοδο των Λαϊκών Μετώπων στα μέσα της δεκαετίας του '30 και, κατόπιν, την εποχή της άνθησης των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στη διάρκεια της Κατοχής. Στρατηγικός στόχος του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου ήταν πάντοτε η καλλιέργεια φυγόκεντρων τάσεων και η διάσπαση των εθνικο/λαϊκο-μετωπικών σχημάτων στη βάση τους.⁸¹² Ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες εμφανίζονταν να έχουν περισσότερες πιθανότητες να εξαπατηθούν από τους

⁸¹¹ «Dupe» στην αμερικανική ορολογία. Μεταξύ άλλων, πρβ. Hinds & Windt, *Cold War*, σ.48.

⁸¹² Για παράδειγμα, αυτό επέτασσαν οι μακροπρόθεσμοι σχεδιασμοί της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής για την Ελλάδα στη διάρκεια της Κατοχής. «Σκοπός μας», ανέφερε έγγραφο του Foreign Office το Νοέμβριο του 1943, «θα είναι να ενώσουμε ολόκληρη τη μετριοπαθή μη-EAMική μερίδα της κοινής γνώμης και να αποσπάσουμε τα μετριοπαθή απλά μέλη από τους ηγέτες του EAM-EΛΛΑΣ». Βλ. AAA, FO 371/37213/R12519, Foreign Office προς His Majesty's Ambassador to the Greek Government Cairo (29.11.1943). Επίσης βλ. Papastratis, *British Policy*, σ.146-150.

κομμουνιστές «ινστρουχτορες», για παράδειγμα οι αναξιοπαθούντες εργάτες. Ενώ όμως όσον αφορά τα προλεταριακά στρώματα, οι περισσότερες σχετικές πραγματείες παραδέχονταν ότι οι ταξικές ανισότητες δεν ήταν άσχετες με τα κίνητρα ένταξης στο Κομμουνιστικό Κόμμα, σε άλλες περιπτώσεις δημοσιολόγοι και κρατικοί αξιωματούχοι προτιμούσαν να αναζητούν σε ψυχολογικά ορμέμφυτα, ηθικές στρεβλώσεις και συναισθηματικά πάθη την εξήγηση της πολιτικής «παρέκκλισης» προς το κομμουνισμό. Εν προκειμένω, αυτή η ψυχολογική ερμηνεία της κομμουνιστικής επιρροής εκτιμούσε ότι η θρυλούμενη απειθάρχηση φύση των νέων και ο υποτιθέμενος υπερβολικός συναισθηματισμός των γυναικών αποτελούσαν κερκόπορτες του κομμουνισμού, πάντοτε έτοιμου να εξαπατήσει τους αδύναμους και αφελείς προκειμένου να επιτύχει το στρατηγικό στόχο της υπονόμευσης της οικογένειας, μπορεί να εντοπιστεί ήδη από την επαύριο της επικράτησης των μπολσεβίκων στο ρωσικό εμφύλιο πόλεμο. Οι φιγούρες της Αλεξάνδρας Κολλοντάι, ιδρύτριας του γυναικείου τμήματος της Γραμματείας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ και πρωθιέρειας του επαναστατικού φεμινισμού στη δεκαετία του '20, και του Πάβελ Κορόζοφ, του 13χρονου αγροτόπαιδου που το 1932 κατέδωσε τους «κουλάκους» γονείς του στη μυστική αστυνομία, προσωποποιούσαν τους πιο μύχιους φόβους όσων έβλεπαν τη σοσιαλιστική οικοδόμηση στη Σοβιετική Ένωση μέσα από το πρίσμα της εκθεμελίωσης όλων των ηθικών αξιών προκειμένου να εδραιωθεί ο «αθεϊστικός» μπολσεβικισμός. Η γυναικεία χειραφέτηση και η αμφισβήτηση της γονικής εξουσίας ρηγμάτωναν την κατεστημένη πατριαρχική τάξη πραγμάτων που αποτελούσε το βάθρο του έθνους.⁸¹³

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο κομμουνισμός, στο λόγο των περισσότερων Ελλήνων αντικομμουνιστών του μεσοπολέμου, ήταν μετωνυμία του δημοτικισμού, του εκπαιδευτικού εκσυγχρονισμού και της κοινωνικής καινοτομίας. Ο ηθικολογικός αντικομμουνισμός ήταν ίσως η κυριότερη εκδοχή του ελληνικού προπολεμικού αντικομμουνισμού. Προτού η πολιτογράφηση του κοινωνικοπολιτικού ριζοσπαστισμού ως σλαβόπνευστης συνωμοσίας γίνει κοινός τόπος και πολύ πριν ο ολοκληρωτισμός να αναχθεί σε ερμηνευτικό υπόδειγμα, ο κομμουνισμός είχε εγγραφεί στο δημόσιο λόγο ως καταλύτης «της Θρησκείας, της Γλώσσας, της

⁸¹³ Για τις ΗΠΑ, πρβ. Κ. Nielsen, *Un-American Womanhood: Antiradicalism, Antifeminism and the First Red Scare*, Columbus: Ohio State University, 2001.

Οικογενείας, της Ηθικής, της εθνικής Συνειδήσεως και Πατρίδος».⁸¹⁴ Η ιεράρχηση των επαπειλούμενων κεκτημένων είναι εύγλωττη. Και παρότι η γενεαλογία αυτής της κινδυνολογίας δεν διέφευγε από διορατικούς συγκαιρινούς παρατηρητές, όπως το Γιώργο Θεοτοκά που σημείωσε ότι οι κραυγές για τα «ρούβλια του Τσάρου» της εποχής των Ευαγγελικών είχαν πλέον αντικατασταθεί από τη σπερμολογία για τα «ρούβλια της Τρίτης Διεθνούς»,⁸¹⁵ η σύνδεση μεταξύ ηθικής αναστάτωσης και σλαβικής επιβουλής κατά κανόνα απουσίαζε, ενώ η επιχειρηματολογία όσον αφορά τον πραγματικό βαθμό εμπλοκής του ΚΚΕ ήταν στην καλύτερη περίπτωση πλαδαρή. Εν ολίγοις, ο «μαλλιαροκομμουνισμός» προϋπήρξε του «σλαβοκομμουνισμού» και του «ερυθρού φασισμού» ως αυτόνομη λογοθετική κατασκευή. Οι αντιδικίες γύρω από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και το γλωσσικό ζήτημα, ιδιαίτερα όπως αποτυπώθηκαν στην εμβληματική υπόθεση των Μαρασλειακών (1925-1926), όπου το κατηγορητήριο εναντίον της κομμουνιστικής υπονόμευσης της εκπαίδευσης διασταυρώθηκε με δυσανεξίες για τη διάβρωση των διαγενεακών και έμφυλων ιεραρχιών, τροφοδότησαν το αντικομμουνιστικό φαντασιακό περισσότερο από άλλες πολιτικές και κοινωνικές διαμάχες της περιόδου.⁸¹⁶

Οι εμπειρίες της δεκαετίας του '40 επανάφεραν στο προσκήνιο τις φοβίες για τον ηθικό και πολιτικό εκμαυλισμό της νεολαίας. Στη διάρκεια της Κατοχής μπορούν να εντοπιστούν σποραδικές αναφορές στην «διαφθαρείσαν Νεολαίαν της ΕΠΟΝ»,⁸¹⁷ ωστόσο καθοριστικής σημασίας για την αναρρίπηση των φοβικών αντανακλαστικών της κοινωνίας υπήρξαν οι διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις των πρώτων μηνών της

⁸¹⁴ Ν. Καβάζης, *Ο Μαρξισμός εθνικός κίνδυνος*, Εν Αθήναις 1928, σ.10.

⁸¹⁵ Θεοτοκάς, *Στοχασμοί*, σ.101.

⁸¹⁶ Α. Χριστοδούλου, «“Κατάληψις της ιερωτάτης εθνικής ακροπόλεως”: Οι ανησυχίες για τους φοιτητές στον δημόσιο λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο», σε Κ. Δέδε, Δ. Δημητρώπουλος & Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2017, σ.121-131· Μ. Ρεπούση, *Τα Μαρασλειακά 1925-1927*, Αθήνα: Πόλις, 2012· Ε. Γαζή, *Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*, Αθήνα: Πόλις, 2011· Σ. Χ. Μπουρνάζος, «Η “αντίδραση” και οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις», σε Β. Βαρουχάκη (επιμ.), *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ.3-14.

⁸¹⁷ Γενική Επιθεώρησης Νομαρχιών Περιοχής Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας – Γραφείον Γενικού Διοικητού προς Πρόεδρον Κυβερνήσεως κ.ά.: «Σύντομος Έκθεσις περί της υφισταμένης εν Βορείω Ελλάδι καταστάσεως περί τα τέλη Ιουλίου 1944» (Θεσσαλονίκη 26.7.1944), σε Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο*, τόμ. Γ2, σ.1116.

Απελευθέρωσης. Η μαζικότητα της παρουσίας των νέων σε αυτές αφύπνισε πολλούς από τη μακαριότητα, καθώς τότε συνειδητοποίησαν το βαθμό «διάβρωσης» της νεολαίας από το εαμικό κίνημα και τον κίνδυνο να απολεστεί η νεότερη γενιά.⁸¹⁸ Η άγουρη ηλικία πολλών μαχητών του ΕΛΑΣ και η φημολογούμενη συμμετοχή τους σε ωμότητες στα Δεκεμβριανά προσέδωσαν δυσοίωνο χαρακτήρα στην απειλή. Επικριτές του ΕΑΜ διαφόρων πολιτικών αποχρώσεων συνέπιπταν στην πεποίθηση ότι ο πόλεμος και η Κατοχή δεν είχαν μόνο σωρεύσει εκατόμβες θυμάτων και τεράστιες υλικές ζημιές, αλλά είχαν επιπροσθέτως τραυματίσει βάναυσα την ψυχοσύνθεση παιδιών και νέων ή, εναλλακτικά, τους είχαν κληροδοτήσει μια κακώς εννοούμενη αυτεξουσιότητα που εκδηλωνόταν ως απείθεια και αναίδεια. «Τα νειάτα της Ελλάδος που ήταν άλλοτε το άνθος της ζωής μας», έγραφε περιδεής ένας παλαιός τεταρτοαυγουστιανός, «έχουν καταντήσει τώρα ο τρόμος μας».⁸¹⁹ Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και την αυτοδιάλυση των ένοπλων ανταρτικών τμημάτων, η ΕΠΟΝ υπήρξε η πιο δαιμονοποιημένη παραφυάδα του ΕΑΜ. Τα καθοδηγητικά της στοιχεία παρουσιάζονταν ως κομμουνιστές εξτρεμιστές και η μάζα των μελών της συνήθως ως θλιβερές υπάρξεις που είχαν παραστρατήσει από την πρόπουσα συμπεριφορά, οι δε λέσχες της περιγράφονταν ως κρησφύγετα ανατρεπτικής δράσης και καταγωγή οργιαστικής ανηθικότητας. Ο εθνικόφρον λόγος συναιρούσε περιστατικά μικροπαραβατικότητα, κρούσματα νεανικής αμφισβήτησης και διαδικασίες πολιτικής ένταξης ως πτυχές του ίδιου νοσηρού φαινομένου που υπέσκαπτε συστηματικά την ηθική και κοινωνική ευταξία με απώτερο σκοπό την πολιτική επικράτηση του ΚΚΕ. Αν δεν λαμβάνονταν μέτρα ώστε να διαλυθούν δια νόμου οι οργανώσεις που «υποσκάπτουσι τα ηθικά θεμέλια της νεολαίας», σημείωνε έγγραφο της Στρατιωτικής Διοίκησης Θεσσαλίας και Δυτικής Μακεδονίας, τότε «η νεολαία βαίνει προς την τελείαν καταστροφήν ήτοι τον εκφυλισμόν το δε Κράτος εις αφανισμόν».⁸²⁰ Επικαλούμενος στοιχεία που είχε συλλέξει η Γενική Ασφάλεια, ένας από τους πιο έμπειρους αστυνομικούς ρεπόρτερ της εποχής προειδοποιούσε τον Ιούλιο του 1946 ότι η ΕΠΟΝ «έχει αποβή επίφοβον καρκίνωμα δια την ψυχήν της νεολαίας μας και την εθνικήν υπόστασιν ώστε να επιβάλεται η άμεσος διάλυσίς της.»

⁸¹⁸ Χαρακτηριστικά βλ. ΑΑΑ, FO 371/48246/R917, Weekly Report No. 10 17-23 Dec. 44 (2.1.1945).

⁸¹⁹ Μάλαινος, *Σημειωματάριο*, τόμ. Β, σ.273.

⁸²⁰ ΔΙΣ, φ. 1410/Α/3, Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκησης Θεσσαλίας & Δυτικής Μακεδονίας, Δελτίον Πληροφοριών Εσωτερικού Μηνός Φεβρουαρίου 1946 (Εν Σ.Τ.Γ. 906 10 Μαρτίου 1946).

Η αλληλεξάρτηση εθνικής ασφάλειας και ηθικής ευταξίας υπογραμμιζόταν στο ακόλουθο ρεπορτάζ:

«Όταν κανείς έχει υποστεί το αίσθημα της εθνικής υπερηφανείας παίρνει αυτεπαγγέλτως και τον κατήφορο από τα άλλα αισθήματα τιμής, ηθικής και οικογενειακών παραδόσεων που τόσο αδιάσειστα θεμέλια της εθνικής μας υπάρξεως στάθηκαν μέσα στους αιώνες.»⁸²¹

Την εποχή που γράφονταν οι παραπάνω γραμμές, η καμπάνια εναντίον της ΕΠΟΝ είχε αγγίξει τον παροξυσμό, καθώς είχαν αρχίσει να φτάνουν πληροφορίες ότι επονίτες χρησιμοποιούνταν ως σύνδεσμοι και εφεδρείες των ανταρτικών τμημάτων. Έπειτα από υπόδειξη του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, η Νομαρχία Αττικής, ως αρμόδια εποπτική αρχή, ανέλαβε να προωθήσει το αίτημα της δικαστικής διάλυσης της οργάνωσης. Προκειμένου να στοιχειοθετηθεί η δικογραφία, είχε την αμέριστη συνδρομή των κατά τόπους αρχών ολόκληρης της χώρας. Το Δικαστήριο Πρωτοδικών αποφάσισε τελικά τη διάλυση της οργάνωσης το Φεβρουάριο του 1947 με το αιτιολογικό ότι, εκτρεπόμενη των καταστατικών της σκοπών, είχε καταστεί επιζήμιος «εις την ηθικήν και την Δημοσίαν τάξιν».⁸²²

Όπως και στην περίπτωση των νέων, η αναπαράσταση των γυναικών στον αντικομμουνιστικό λόγο ήταν διττή. Τα απλά μέλη και οι συμπαθούσες παρουσιάζονταν ως τα αθώοτερα – ή πιο αφελή – θύματα, οι λόγοι συστράτευσης των οποίων με το κομμουνιστικό κίνημα δεν ήταν ποτέ συνειδητοί ή πολύ περισσότερο ιδεολογικοί. «Η τωρινή συντρόφισσα είνε ένα δυστυχισμένο αμόρφωτο πλάσμα, ένα βλακώδες κινούμενο που ακούει τυφλά στους σοφούς καθοδηγητές», συνόψιζε την επικρατούσα άποψη μία προσκείμενη στο Εθνικό Κόμμα εφημερίδα.⁸²³ Αντιθέτως, τα γυναικεία στελέχη του ΚΚΕ παρουσιάζονταν οι πιο επικίνδυνοι θύτες, «κορύβαντες», «βακχίδες» και «μαινάδες», ο πολιτικός φανατισμός των οποίων

⁸²¹ Θ-ς, «Πως η ΕΠΟΝ εξαπέλυσε την διαφθορά εις την ελληνικήν νεολαίαν» *Ακρόπολις* 7.7.1946.

⁸²² Όλα τα σχετικά έγγραφα φυλάσσονται σε ΓΑΚ-KY/ΑΝΑ, φ. 88. Για τον διαμεσολαβημένο από τον αντικομμουνισμό «ηθικό πανικό» περί την ελληνική νεολαία στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40, βλ. Κ. Κατσούδας, «“Προσοχή στη Νεολαία!”: Ηθικός πανικός και αντικομμουνιστικός λόγος στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια», σε Κ. Κατσάπης (επιμ.), *Οι απείθαρχοι: Κείμενα για την ιστορία της νεανικής αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο*, Αθήνα: Οκτώ, 2018, σ.183-205.

⁸²³ Α-Ω, «Εμείς και οι άλλοι...» *Εθνική Φλόγα* 24.9.1945.

ενισχυόταν πολλαπλασιαστικά από τα στοιχεία της γυναικείας ψυχοσύνθεσης: «Εάν ο αρρήν κουκουές είναι προδότης εις την α δύναμιν, ο θήλυς είναι προδότης εις την νιοστήν».⁸²⁴ Ενώ η γυναικεία πολιτική στράτευση στις αριστερές οργανώσεις ήταν αφορμή μεγάλης ανησυχίας, η κυριολεκτική στράτευση στο αντάρτικο ήταν αιτία πανικού. Λίγα πράγματα ήταν περισσότερο τρομακτικά για το εθνικόφρον (ανδρικό) φαντασιακό από μια ένοπλη γυναίκα. Για παράδειγμα, η Ειρήνη Γκίνη (Μίρκα Γκίνοβα), η πρώτη γυναίκα που εκτελέστηκε με απόφαση έκτακτου Στρατοδικείου στα τέλη Ιουλίου του 1946, προσωποποιούσε την τριπλή απειλή κατά της εθνικής, πολιτικής και έμφυλης ταξης πραγμάτων. Χαρακτηριστικά, η έκθεση του στρατιωτικού αποσπάσματος που τη συνέλαβε φρόντιζε να αναφέρει ότι όχι μόνο ήταν «φανατική Βουλγαρόφρων» και «αρχηγός επί των γυναικών και των κορασίδων της ΝΟΦ των Νομών Εδέσσης και Βερροίας», αλλά και ότι «διετέλει εις παρανόμους σχέσεις» με κάποιο τοπικό στέλεχος, «έφερεν αν[δ]ρικήν περιβολήν» και «αυτόματον όπλον».⁸²⁵ Υπονούνταν δηλαδή πως «εξτρεμιστική» πολιτική δράση, έμπρακτη αντίθεση προς τα κατεστημένα έμφυλα πρότυπα και, στην περίπτωσή της, αλλότρια εθνοτική ταυτότητα συγκροτούσαν ένα αλληλοτροφοδοτούμενο τρίπτυχο. Η πεποίθηση ότι οι γυναίκες – όπως άλλωστε και τα παιδιά και οι νέοι – ήταν εύπλαστο και ανίκανο για εμπρόθετη δράση ανθρώπινο υλικό που, αν υφίστατο την κατάλληλη πολιτική κατήχηση, μπορούσε να διολισθήσει στις πιο αποτρόπαιες πράξεις ήταν μία από τις σταθερές του αντικομμουνιστικού λόγου στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40.⁸²⁶

⁸²⁴ Μ. Κανελλής, «Η γυναίκα και η πολιτική» (1ο-2ο) *Ελληνικόν Αίμα* 28 & 29.8.1946. Όσον αφορά τυχόν συγκρίσεις μεταξύ κομμουνιστριών και εθνικοφρόνων γυναικών, ο τίτλος άλλου άρθρου της ίδιας περιόδου είναι αφοπλιστικός, βλ. «Μία αληθινή Ελληνίς», «Λαπές και μαινάς» (2ο) *Εφημερίς των Χιτών* 1.7.1946. Δεδομένου ότι το ύφος και τα επιχειρήματα αυτού του άρθρου θυμίζουν υπερβολικά αντίστοιχα κείμενα του Μανώλη Κανελλή, περιστασιακού αρθρογράφου της «Εφημερίδος των Χιτών», γεννώνται σοβαρές υπόνοιες ότι αυτός ήταν η υπογράφουσα «αληθινή Ελληνίς».

⁸²⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1946/171/1.Γ.4, Εποπτεία Αβ. Αποσπασμάτων Εδέσσης προς το Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Γεν. Δ/σιν Χωρ/κής: «Περί συλλήψεως δέκα συμμοριτών εν τη περιοχή Λύκων-Εδέσσης» (Εν Εδέσση 14.7.1946).

⁸²⁶ Βλ. Ν. Κασσιανού, «Γυναίκες στα όπλα. Η γυναίκα στις αναπαραστάσεις: η περίοδος του εμφυλίου πολέμου 1946-1949», σε Ι. Βιγγοπούλου (επιμ.), *Ηρώες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της Ιστορίας και της Τέχνης*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2006 σ.149-175· Μ. Poulos Anagnostopoulou, «From Heroines to Hyenas: Women Partisans during the Greek Civil War», *Contemporary European History* 10.3 (2001), σ.481-501.

Η πεποίθηση πως, παρά την «ανωριμότητά» τους, γυναίκες και νέοι δεν ήταν δυνατόν να προσχωρήσουν στον κομμουνισμό με τη θέλησή τους αδυνατούσε να εξηγήσει τη συμμετοχή τους στις πρώτες ανταρτοομάδες του Δημοκρατικού Στρατού. Επόταν ότι η εμπλοκή τους ήταν προϊόν εξαναγκασμού. Ήταν όμηροι ανταρτών και καπεταναίων και όχι εθελοντές και εθελόντριες. «Ο εαμοκομμουνισμός», έγραφε ρεπορτάζ της «Ακροπόλεως» τον Ιανουάριου του 1947, «[έ]χει εξαπολύσει τους ενόπλους του εις την ύπαιθρον εις ένα άγριον και μεσαιωνικόν ανθρωπομάζωμα, ιδίως γυναιοπαίδων, που ενθυμίζει μεσαιωνικούς χρόνους και επιδρομάς αλλοφύλων.»⁸²⁷ Στους απαχθέντες, σύμφωνα με τα σχετικά δημοσιεύματα, γινόταν συστηματική διδασκαλία προκειμένου να ενστερνιστούν τις κομμουνιστικές ιδέες, όσον αφορά όμως τις νεανίδες ο εθνικόφρων λόγος επέμενε ότι υπήρχαν ποταπότερα κίνητρα για τη στρατολόγησή τους. Δεν εκπαιδεύονταν για να γίνουν αντάρτισσες, αλλά προορίζονταν για να γίνουν «άβουλο θηκάρι των ορέξεων των συμμοριτών»,⁸²⁸ η επιστράτευσή τους ισοδυναμούσε με εκπόρνευση που είχε απώτερο στόχο να ρίψει «εις τον βόρβορο και την ατίμωσιν την ιερότητα και αγιωσύνην της Ελληνικής οικογενείας»,⁸²⁹ του κατ' εξοχήν ηθικού θεμελίου του ελληνικού έθνους. Συγχρόνως, σύμφωνα με την επικρατούσα αφήγηση, η εντρύφηση στην ανηθικότητα και την ακολασία χρησιμοποιούνταν ως προθάλαμος για τη μύησή τους σε αντεθνικά πολιτικά δόγματα προς όφελος των εχθρών της Ελλάδας.⁸³⁰ Τα επιχειρήματα αυτά έβρισκαν ανταπόκριση στους συντηρητικούς αγρότες της υπαίθρου που έβλεπαν καχύποπτα το εαμικό κήρυγμα περί γυναικείας χειραφέτησης.⁸³¹

Όταν από τα τέλη του 1947 και έπειτα, η δυσκολία του Δ.Σ.Ε. να ανανεώσει τις δυνάμεις του και να αναπληρώσει τις απώλειές του (το λεγόμενο «πρόβλημα εφεδρειών») οδήγησε την ηγεσία του να εκδώσει εντολές για την υποχρεωτική στρατολογία πολιτών που ζούσαν στην επικράτεια που έλεγχε. Αδιαμφισβήτητα στοιχεία δεν υπάρχουν, όμως διάφορες πρωτογενείς πηγές εκτιμούν ότι την περίοδο

⁸²⁷ Σ. Χριστοδούλου, «Συστηματικό ανθρωπομάζωμα γυναιοπαίδων εις τα βουνά» *Ακρόπολις* 29.1.1947.

⁸²⁸ Ε. Θωμόπουλος, «Ενώ μαίνεται η μάχη κατά των συμμοριών» (1ο) *Ακρόπολις* 27.4.1947.

⁸²⁹ Γ. Ρουμάνης, «Η απαγωγή Ελληνίδων», *Εφημερίς των Χιτών* 8.12.1947.

⁸³⁰ Για παράδειγμα, βλ. σχετικό έγγραφο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού προς κλιμάκιο του Ο.Η.Ε. σε *Μακεδονία* 1.4.1949.

⁸³¹ ΑΑΑ, FO 371/58690/R7180, A. R. Burn, «Report on a Journey to Roumeli – 9th to 20th April 1946» (25.4.1946). Επίσης βλ. Βόγλης, *Αδύνατη επανάσταση*, σ.239.

της επισημοποίησης του εμφυλίου πολέμου οι επιστρατευμένοι ήταν περισσότεροι από τους εθελοντές αντάρτες.⁸³² Οι γυναίκες δεν εξαιρούνταν. Μάλιστα, το 1949 υπολογίζεται ότι οι μαχήτριες είχαν αγγίξει το ένα τρίτο της μάχιμης δύναμης του ΔΣΕ.⁸³³ Οι αντιδράσεις κλιμακώθηκαν· ειδικά όταν υποψήφιες για επιστράτευση ήταν νεαρές γυναίκες. Οι πληροφορίες ότι οι αντάρτες προβαίνουν σε «γυναικομάζωμα»⁸³⁴ και νεαρές κοπέλες σύρονταν «εις την ατιμία και την αιχμαλωσίαν της ανταρσίας»⁸³⁵ έθεσε σε επιφυλακή τον κρατικό μηχανισμό. Έπειτα από αίτημα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού οι κατά τόπους αρχές εντάλθηκαν να συντάξουν καταλόγους «απαχθισίων νεανίδων».⁸³⁶ Η δε φήμη ότι, κατά την επίθεση του Δ.Σ.Ε. στην Κόνιτσα, κάποιες Ηπειρώτισσες προτίμησαν την αυτοκτονία από την «ατίμωση» της επιστράτευσης αναζωπύρωσε εικόνες εγκιβωτισμένες στην εθνική ιδεολογία που συνέγειρε την εθνικόφρονα κοινή γνώμη.⁸³⁷ Επικαλούμενες το δίκαιο, τις ανθρωπιστικές αξίες και συχνά τη γυναικεία ευαισθησία, οι κυριότερες γυναικείες οργανώσεις οργάνωσαν συγκεντρώσεις και υπέγραψαν ψηφίσματα διαμαρτυρίας. Ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων απευθύνθηκε μήνυμα «προς τις ελεύθερες γυναίκες όλου του κόσμου» καταγγέλλοντας «τους Σλαβοκομμουνιστάς συμμορίτας του Μάρκου δια τας βαρβαρότητας που διαπράττουν» και «πρωτίστως δια το απάνθρωπον σύστημα που έχουν καθιερώσει της απαγωγής γυναικών από τα χωριά μας», «προσβολήν που οι συμμορίται του Μάρκου και των Σλάβων κάμνουν όχι

⁸³² Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός*, σ.137.

⁸³³ Για τη συμμετοχή γυναικών στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού, βλ. Π. Βόγλης, «“Γυναίκες που πολεμούν σαν άντρες”. Θεωρήσεις του φύλου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας» σε Π. Βόγλης, Φ. Τσιλάγα, Ι. Χανδρινός & Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012, σ.305-332· Τ. Βερβενιώτη, «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», σε Η. Νικολακόπουλος, Α. Ρήγος & Γ. Ψαλίδας (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002, σ.125-142.

⁸³⁴ *Ακρόπολις* 23.1 & 30.3.1948.

⁸³⁵ ΔΙΣ, φ. 1104/Α/3, Υ.Σ. – Γ.Ε.Σ./Α1 προς Β.΄ Σώμα Στρατού: «Αδράνεια Τμημάτων δι’ απελευθέρωσιν βιαίως στρατολογηθέντων» (ΒΣΤ 902 2.2.1948).

⁸³⁶ ΙΑΜ/ΑΓΔΒΕ, φ. Δ/51/16/1, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός – Προϊστάμενον Τμήμα Κ. Μακεδονίας προς τους κ.κ. Νομάρχες Βορ. Ελλάδος και Δυτικής Θράκης: «Περί αποστολής ημίν ονομαστικού πίνακος απαχθισίων νεανίδων υπό συμμοριτών» (Εν Θεσσαλονίκη 21.1.1948)· Νομάρχης [Θεσσαλονίκης] προς τους κ.κ. Δημάρχους και προέδρους των Κοινοτήτων του Νομού (30.1.1948).

⁸³⁷ Πολύ χαρακτηριστικά, βλ. Β. Ηλιάδης, «Καινούργιο Ζάλογγον» *Τα Νέα* 7.1.1948.

απλώς εις την Ελληνίδα αλλ' εις αυτήν ταύτην την γυναίκα.»⁸³⁸ Τις καταγγελίες των γυναικείων οργανώσεων έσπευσαν να πλαισιώσουν και άλλοι φορείς, όπως τα συνασπισμένα εθνικά σωματεία υπό τη σκέπη της «Εθνικής Σταυροφορίας του Ελληνικού Λαού» του πρύτανη Δοντά.⁸³⁹ Την ηχηρότερη όμως παρέμβαση αναφορικά με τις «απαγωγές» νεανίδων της Ηπείρου «δια να χρησιμεύσουν δια τους πλέον ειδεχθείς σκοπούς» έκανε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών με τηλεγραφική διαμαρτυρία προς τα Ηνωμένα Έθνη και το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών. «Η τοιαύτη ατίμωσις της ελληνικής οικογενείας είνε κάτι το απολύτως αντίθετον προς τα ήθη μας», τόνισε.⁸⁴⁰ Ο ισχυρισμός όχι μόνο έθετε για πολλοστή φορά τους κομμουνιστές εκτός εθνικού πλαισίου, αλλά και υπαινισσόταν πως ενδεχομένως πίσω από τέτοια εγχειρήματα να κρύβονταν ξένες δυνάμεις.

Παρότι εκκλησιαστικοί παράγοντες και γυναικείες οργανώσεις είχαν και στο παρελθόν προστρέξει άλλους φορείς στην καταγγελία της «κομμουνιστικής επιβουλής», τα γεγονότα της Κόνιτσας και η στρατολογία νεανίδων από τους αντάρτες αποτέλεσαν το εφαλτήριο για την ανάπτυξη της δικής τους αυτόνομης αντικομμουνιστικής δράσης. Η εμπλοκή γυναικών (και παιδιών) στον πόλεμο, αντιληπτή ως προνοιακό, κοινωνικό και ηθικό πρόβλημα και συνεπώς θέμα που ενέπιπτε στη δικαιοδοσία τους, τους έδωσε την ευκαιρία όχι μόνο να εκδιπλώσουν πολιτική δράση σε ένα προνομιακό πεδίο, αλλά και να λάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις αντικομμουνιστικές κινητοποιήσεις της τελευταίας φάσης του εμφυλίου πολέμου.⁸⁴¹ Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η ανάμιξή τους υποκινήθηκε άνωθεν, αν και όπως είναι ευνόητο οι διαμαρτυρίες τους είχαν την αμέριστη στήριξη της κυβέρνησης που φρόντισε να μεγεθύνει την απήχησή τους.⁸⁴²

⁸³⁸ *Το Βήμα* 24.1.1948. Για άλλες συγκεντρώσεις και διαμαρτυρίες γυναικείων σωματείων στην Αθήνα και στην επαρχία, βλ. *Εμπρός* 20.1.1948· *Εθνικός Αγών* 1.2.1948.

⁸³⁹ *Εθνος* 13.2.1948.

⁸⁴⁰ *Το Βήμα* 6.1.1948· *Εκκλησία* 15.2.1948.

⁸⁴¹ *Το Βήμα* 6.2.1948. Για ένα σύντομο χρονικό της ενεργοποίησης των γυναικείων οργανώσεων, βλ. ΙΚΚ/ΑΛΤ, φ. 3/2/8, L. P. Tsaldaris προς Reverend C. Bonnevic-Swendsen, General Inspector, Rotary Clubs (Αθήνα 8.12.1948). Αναλυτικά για τη δράση τους, βλ. T. Vervenioti, «Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics», σε P. Bacchetta & M. Power (επιμ.), *Right-Wing Women from Conservatives to Extremists Around the World*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge, 2002, σ.115-126.

⁸⁴² Το Υπουργείο Εξωτερικών και το Υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών έδωσαν οδηγίες στις ελληνικές πρεσβείες να τους δώσουν ευρεία δημοσιότητα, βλ. ΙΑΜΜ/ΑΓΚΒ, αταξινόμητο, Π.

Η κατακραυγή εναντίον του «γυναικομαζώματος» προετοίμασε το έδαφος και εισήγαγε – έστω και σε πρωτόλειο βαθμό και ανεπεξέργαστη μορφή – τους ρητορικούς τρόπους για μια καινούργια αντικομμουνιστή καμπάνια διαμαρτυρίας, η οποία ξεκίνησε περίπου ένα μήνα αργότερα και εν τέλει την επισκίασε, αφού έμελλε να σταθεί η εντονότερη, συστηματικότερη και μακροβιότερη της δεκαετίας του. Στις 29 Φεβρουαρίου 1948, μονόστηλες ανταποκρίσεις από τη Βόρεια Ελλάδα μετέδωσαν πως, σύμφωνα με συγκεχυμένες πληροφορίες, μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού προέβαιναν σε «απαγωγές» παιδιών στη Δυτική Μακεδονία. Πολεμικός ρεπόρτερ της «Ακροπόλεως» πρόσθεσε ότι τα παιδιά οδηγούνταν σε χώρες του ανατολικού μπλοκ «όπου θα τύχουν ειδικής εκπαιδύσεως δια να καταστούν εν καιρώ φορείς του σλαβικού πολιτισμού.» Η εφημερίδα τιτλοφόρησε το αρθρίδιο: «Οι Σλαύοι εφαρμόζουν το παιδομάζωμα». Σύμφωνα δε με τον υπότιτλο, τα παιδιά προορίζονταν να γίνουν «γιανίτσαροι [sic] των Σλαύων».⁸⁴³ Κατ' αυτό τον τρόπο, οι αντάρτες όχι μόνο υποβιβάστηκαν σε εντεταλμένα εκτελεστικά όργανα εξωελληνικών κέντρων, προσδίδοντας στα γεγονότα μια διεθνή και αυτόχρημα συνωμοσιολογική διάσταση, αλλά και συνάμα έφερε στο προσκήνιο έναν όρο της Οθωμανοκρατίας, έμπορτο ιστορικών και συμβολικών συνδηλώσεων που βρίσκονταν στον πυρήνα του εθνικού φαντασιακού, ο οποίος συνιστούσε ύψιστη ηθική μομφή έναντι των ανταρτών. Αν και ο όρος φαίνεται πως είχε και στο παρελθόν ανασυρθεί sporadικά για να στηλιτεύσει την κομμουνιστική στρατολογία ανηλίκων⁸⁴⁴, η εμφάνισή του στο

Πιτινέλης προς Ελληνικήν Πρεσβείαν Βέρνην (Εν Αθήναις 8.2.1948). ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διεύθυνσις Μελετών προς τας Πρεσβείας Βέρνης, Αγκύρας κ.ά. (Εν Αθήναις 11.2.1948).

⁸⁴³ *Ακρόπολις* 29.2.1948. Πανομοιότυπη ανταπόκριση δημοσιεύτηκε και στο *Φως* 29.2.1948. Ας σημειωθεί ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε ήδη σχετικές πληροφορίες και δύο ημέρες νωρίτερα είχε καταγγείλει το γεγονός στην Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια.

⁸⁴⁴ Ο γράφων συνάντησε τον όρο σε έγγραφο της Νομαρχίας Βοιωτίας λίγες εβδομάδες πριν από την αποχώρηση των Γερμανών. Καταγγελλόταν ότι έφηβοι από τις ανατολικές υπώρειες του Παρνασσού «απάγονται εκ των οικιών των και οδηγούνται εις τα βουνά όπου, προφανώς, θα θητεύσουν εις τας ροκαμβολικάς του κομμουνισμού σχολάς.» Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1944/2/7, Νομαρχία Βοιωτίας προς το Υπουργείον Εσωτερικών (Γενικήν Γραμματείαν) (Εν Λεβαδεία 14.8.1944). Ο όρος είχε επίσης χρησιμοποιηθεί από επιφυλλιδογράφο της «Μακεδονίας» όσον αφορά την επιστράτευση νέων στις ανταρτοομάδες τον Ιανουάριο του 1948, βλ. Ο. Παπαβασιλείου, «Το παιδομάζωμα» *Μακεδονία* 27.1.1948. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι η ρητορεία περί «απαγωγής» παιδιών εκ μέρους των κομμουνιστών δεν επινοήθηκε στην Ελλάδα. Τόσο στην περίπτωση παιδιών από τη Χώρα των

συγκεκριμένο πλαίσιο προκειμένου να νοηματοδοτήσει το γεγονός γνώρισε άμεση και πρωτόγνωρη αποδοχή, έγινε βασικό όπλο στη φαρέτρα της κυβερνητικής προπαγάνδας και μοχλός κινητοποίησης της εθνικόφρονος μερίδας της κοινωνίας.

Η μεταφορά παιδιών από τη Βόρεια Ελλάδα προς τα γειτονικά κράτη επιβεβαιώθηκε πρώτα στο συνέδριο βαλκανικών νεολαιών που λάμβανε χώρα στη Γιουγκοσλαβία και κατόπιν με ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών της ΠΔΚ. Το εγχείρημα, η απόφαση για το οποίο είχε ληφθεί τον Ιανουάριο από την κομμουνιστική ηγεσία που προσέγγισε σχετικά τα βαλκανικά κράτη, παρουσιαζόταν φυσικά ως εθελοντικό, βασισμένο στη συγκατάθεση των «ευγνωμονούντων» γονέων, και επιπλέον ως καθαρά ανθρωπιστικού χαρακτήρα με στόχο να απομακρυνθούν τα παιδιά από τα δεινά του πολέμου και την αρπακτικότητα του «μοναρχοφασισμού», αλλά και να λάβουν υψηλού επιπέδου περίθαλψη και ανατροφή. Η ΠΔΚ ανέφερε ότι είχαν ήδη μετακινηθεί 4.784 παιδιά από παραμεθόρια χωριά, ενώ πληροφορίες εκ Γιουγκοσλαβίας έθεταν ως στόχο να πάρουν το δρόμο της υπερωρίας 12.000 ανήλικοι.⁸⁴⁵ Τα πραγματικά κίνητρα της εκκένωσης παιδιών της υπαίθρου παραμένει διαφιλονικούμενο ζήτημα μεταξύ των ιστορικών. Νεότερες προσεγγίσεις, χωρίς να αρνούνται εντελώς την ανθρωπιστική διάσταση του εγχειρήματος, έχουν επισημάνει ότι ένας αριθμός εφήβων πέρασε ταχύρρυθμη (και ελλιπή) εκπαίδευση σε στρατόπεδα της Ανατολικής Ευρώπης και κατόπιν στάλθηκε στο αντάρτικο. «Αν κρίνουμε από παιδιά που μας ήρθαν τα περισσότερα είναι κάτω από 14 χρονών και ανίκανα για το στρατό», ανέφερε χαρακτηριστικά ραδιοτηλεγράφημα στελέχους του Δημοκρατικού Στρατού τον Απρίλιο του 1949.⁸⁴⁶ Ένας πρόσθετος παράγοντας ήταν

Βάσκων που στάλθηκαν στη Σοβιετική Ένωση το 1937, όσο και στην περίπτωση παιδιών από την Ιταλία που υποτίθεται ότι θα είχαν την ίδια τύχη το 1943, ο αντικομμουνιστικός λόγος βρήκε την ευκαιρία να κατασκευάσει αφηγήσεις που συνδύαζαν στοιχεία «ηθικού πανικού» και αντισοβιετικής υστερίας. Για τη δεύτερη περίπτωση, βλ. S. Pivato, *I Comunisti mangiano i bambini. Storia di una leggenda*, Μπολόνια: Il Mulino, 2013. Για την προσπάθεια της φρανκικής Ισπανίας, παρία του διεθνούς συστήματος εκείνη την εποχή, να εκμεταλλευτεί το ελληνικό «παιδομάζωμα» για τη νομιμοποίησή της, βλ. L. Hassiotis, «The views of Franco's regime on the 'children's issue' during the Greek civil war», *Byzantine and Modern Greek Studies* 33.2. (2009), σ.204-218.

⁸⁴⁵ *Το Βήμα* 4.3.1948· *Εξόρμηση* 15.3.1948. Επίσης βλ. Βόγλης, *Αδόνατη επανάσταση*, σ.324-325.

⁸⁴⁶ ΑΣΚΙ/ΑΚΚΕ, κ. 155, φ. 7/42/384, «Βασίλης» προς «Κώσταν» (17.4.1949). Επίσης βλ. Κ. Γκριτζώνας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1998, σ.44-46. Αργότερα εκδόθηκε διαταγή που απαγόρευε τη στρατολόγηση αγοριών μικρότερων των 16 ετών, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/42/3/2, Γ.Ε.Σ./Α2/III προς Υπουργείον Εξωτερικών – Α.΄ Πολ. Δ/σις – Τμ. Βαλκ., Σύνδεσμον

ότι η παραμονή των παιδιών σε δομές υπό την αιγίδα του ΚΚΕ εγγυόταν τη συμμόρφωση των γονιών τους, συχνά μέλη του Κόμματος, που είχαν παραμείνει πίσω. Άλλες μελέτες τεκμηριώνουν πειστικά ότι το δίπολο «εθελούσιας»-«βίαιης» μετακίνησης είναι επίπλαστο. Ακόμα και στις περιπτώσεις, πλειοψηφικά δε στην περίπτωση των σλαβόφωνων πληθυσμών, που οι γονείς συμφώνησαν αυτοβούλως να αποχωριστούν τα τέκνα τους με γνώμονα τη σωτηρία τους ή με άλλες μέριμνες κατά νου, ωθήθηκαν στην απόφαση αυτή εξαιτίας της ανώμαλης πολεμικής κατάστασης· δηλαδή επίσης υπό το κράτος της βίας και του εξαναγκασμού.⁸⁴⁷

Μάταια θα αναζητήσει κάποιος τέτοιου είδους αποχρώσεις στο συγκαιρινό επίσημο και δημόσιο λόγο. Επικαλούμενος στρατιωτικές πηγές, εκπρόσωπος του Υπουργείου Εξωτερικών ανακοίνωσε στον τύπο την ίδια ημέρα που δημοσιοποιήθηκε η απόφαση της ΠΔΚ ότι ήταν οι Σλάβοι που εισηγήθηκαν το «σατανικόν σχέδιον» με απώτερο σκοπό να «απαχθούν» 80.000 ελληνόπουλα για να αποτελέσουν «τον πυρήνα των μελλοντικών πανσλαβιστικών σχεδίων». «Προφανώς», ανέφερε ο αξιωματούχος,

«ευρισκόμεθα προ συστηματικού σχεδίου [...] αποβλέποντος εις πλήρη εξόντωσιν της Ελληνικής νεολαίας εις τας υπό των συμμοριτών κατεχομένας ή ελεγχόμενας περιοχάς. Σκοποί προς τους οποίους αποβλέπει ο

Β.Ε. Ο.Η.Ε., Υπουργείον Τύπου: «Ένταξιν παιδων κάτω των 16 ετών εις τους Κ.Σ.» (Β.Σ.Τ. 902 30.5.1949).

⁸⁴⁷ Για μια διεξοδική μελέτη του «παιδομαζώματος», αλλά και του βιώματος και της μνημονικής ανασύνθεσής του από τους τότε ανήλικους πρόσφυγες, βλ. L. M. Danforth & R. Van Boeschoten, *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory*, Σικάγο: The University of Chicago Press, 2012. Επίσης, μεταξύ άλλων, βλ. Λ. Χασιώτης, *Τα παιδιά του εμφυλίου. Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013, σ.131 κ.ε.· Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός*, σ.141-145· Τ. Βερβενιώτη, «Παιδομάζωμα ή/και Παιδοφύλαγμα», σε Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, τ. Δ2, σ.83-107· Τ. Βερβενιώτη, «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», σε Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Β. Μαραντζίδης & Μ. Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα: Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ.101-123· L. Bærentzen, «Το “Παιδομάζωμα” και οι παιδουπόλεις της βασιλίσσας», σε Bærentzen, Lars, Ιατρίδης, Γιάννης Ο. & Smith, Ole (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Ολκός, 1999², σ.137-164· Ε. Λαγάνη, *Το παιδομάζωμα και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1996.

συμμοριτισμός δια του ανθελληνικού του σχεδίου, είναι [η] κάμψις του ηθικού των πληθυσμών των περιοχών τας οποίας ελέγχει αμέσως ή εμμέσως η “κυβέρνησις Μάρκου” και η προσπάθεια φυλετικού και πολιτιστικού εξανδραποδισμού της νεότητος. Η κυβέρνησις Μάρκου ποδοπατεί τα ιερώτερα αισθήματα του Ελληνικού Λαού και προσβάλλει τας στοιχειωδεστέρας αξίας όχι πλέον του πολιτισμού, αλλά και του ανθρωπισμού».

Προέβη δε σε παραλληλισμούς με τα ναζιστικά εγκλήματα και τις αποφάσεις της Δίκης της Νυρεμβέργης προσθέτοντας ότι το «παιδομάζωμα» είχε χαρακτήρα «γεννοκτονίας», γεγονός που η κυβέρνηση των Αθηνών θα έφερνε εις επήκοον των Ηνωμένων Εθνών.⁸⁴⁸ Από την πρώτη δηλαδή στιγμή διατυπώθηκαν οι βασικοί άξονες του περί «παιζομαζώματος» λόγου. Πρώτον, ήταν μια ακόμη καταχθόνια σλαβική ραδιουργία, ένα νέο μηχανευμα στην εν εξελίξει επιχείρηση διάλυσης του εθνικού κορμού μέσω της αποκοπής των πιο άγουρων βλαστών του. Δεύτερον, επρόκειτο για ένα κατ’ εξοχήν ολοκληρωτικό εργαλείο κοινωνικής μηχανικής, καθώς θεωρούνταν δεδομένο ότι τα ελληνόπουλα θα διαπαιδαγωγούνταν στις Λαϊκές Δημοκρατίες κατά τρόπο που θα διέστρεφε τον εθνισμό και τη συνείδησή τους. Επιστέγασμα όλων και ενοποιητικό στοιχείο ήταν πως οι στόχοι αυτής της «σλαβοκομμουνιστικής» δολιότητας ήταν παιδιά, η ηθική συγκρότηση των οποίων ήταν ακόμη ασχημάτιστη και ευεπίφορη σε βίαιες παραποιήσεις. Επιπλέον, εξ αρχής και από επίσημα χείλη προεικονίστηκε η διπλή αναπαράσταση της μεταφοράς των παιδιών από το Δημοκρατικό Στρατό: «παιδομάζωμα» για την εγχώρια κοινή γνώμη, «γεννοκτονία» για το αλλοδαπό ακροατήριο και ιδιαίτερα για τις ξένες κυβερνήσεις και οργανισμούς.

Η είδηση προκάλεσε σάλο. «Το παιδομάζωμα αποτελεί την μεγαλύτεραν άτιμον πράξιν των Εαμβουλγάρων, ήτις θα σφραγίξη την προδοσίαν των εις το διηνεκές της ιστορίας του Έθνους μας»,⁸⁴⁹ τόνισε ο υποστράτηγος Τσακαλώτος προς τους διοικητές του Α΄ Σώματος Στρατού. Σύμφωνα με τον τύπο, η βαρβαρότητα των Σουλτάνων ωχριούσε μπροστά στη στάση των ανταρτών και των πατρώνων τους.

⁸⁴⁸ *Ακρόπολις* 5.3.1948· *Η Καθημερινή* 5.3.1948.

⁸⁴⁹ Α΄ ΣΣ/Α1 προς Διοικητάς Ταγμάτων Στρατού και Εθνοφρουράς: «Οδηγίαι προς Δ/τάς Ταγ/των» (4.4.1948), σε *Αρχαία Εμφυλίου Πολέμου*, τ. 8, σ.80.

«Δεν αναφέρει η ιστορία τέτοιο ανατριχιαστικόν έγκλημα», έγραψε ο ακροδεξιός «Εθνικός Κήρυξ». «Οι Σλαυοκομμουνισταί επεδόθησαν εις το ξεκλήρισμα της Ελληνικής Φυλής», επεδίωκαν να αφαιρέσουν κάθε τι ελληνικό που φώλιαζε στη ψυχή τους. «Να τα ξεβαπτίσουν από ορθόδοξα, να τους εμψύχουν το μίσος εναντίον της Ελληνικής παραδόσεως, από ανθρώπους, να τα κάμουν λύκους.» Αυτό το «χιλιάκις εγκληματικόν έγκλημα» όφειλε να σταθεί αρκετό για να επιτευχθεί η ανέκκλητη καταδίκη της κομμουνιστικής εξαχρείωσης και των «ελληνοφώνων» που τη διακονούσαν.⁸⁵⁰ Η καθιέρωση του όρου «παιδομαζώματος» ανακαλούσε απλώς οικείες ιστορικές μνήμες από το απώτερο παρελθόν, κατά τρόπο ανάλογο με την εικόνα του «κομιτατζή», προκειμένου να εξισωθεί ο παλαιότερος προαιώνιος εχθρός με τον τωρινό που δρούσε «ως νέος Δράκος ή ως καθυστερημένος Σουλτάνος».⁸⁵¹ Ο ένας μετά τον άλλο, διάφοροι δημοσιολόγοι ανέπτυξαν το επιχείρημα της αναβίωσης του οθωμανικού «παιζομαζώματος», συγκρίνοντας τον Στάλιν ή τους Έλληνες κομμουνιστές ηγέτες με τον Σουλτάνους Σελήμ και Ορχάν για να καταλήξουν ότι η «απαγωγή» παιδιών δεν ήταν μονάχα συνταρακτική ιστορική οπισθοδρόμηση· η συγκαρινή πρακτική ήταν απείρως χειρότερη του ιστορικού παραδείγματος που αντέγραφε.⁸⁵² Σύμφωνα με το «Βήμα», το «παιδομάζωμα» ισοδυναμούσε με «ηθικόν θάνατον» του κομμουνισμού, ο οποίος πλέον έχανε οποιαδήποτε επαφή ακόμα και με τα στοιχειώδη ανθρώπινα αισθήματος. Οι άνδρες του Δημοκρατικού Στρατού ήταν χειρότεροι από τους στρατολόγους της Υψηλής Πύλης, διότι ο φόρος αίματος που πλήρωναν οι ελληνικές οικογένειες κατά την Τουρκοκρατία περιοριζόταν στο ένα

⁸⁵⁰ «Τα παιδιά της Ελλάδος» *Εθνικός Κήρυξ* 6.3.1948.

⁸⁵¹ «Σημειώματα» (στήλη) *Το Βήμα* 21.11.1948.

⁸⁵² Μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά βλ. Ν. Δωράνθης, *Το Παιδομάζωμα*, Αθήναι 1948· Δ. Γ. Πεφάνης, *Το Παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερα*, Αθήναι: Εκδόσεις Εθνικής Διαφώτισεως, 1948. Η έκδοση και κυκλοφορία των δύο φυλλαδίων, ειδικά του δευτέρου που υπογραφόταν από γνωστό συνεργάτη των υπηρεσιών «εθνικής διαφώτισης», επιχορηγήθηκαν γενναία από τις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες, βλ. ΓΑΚ-KY/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διεύθυνσις Διοικητικού – Γραφείον Πρ/σμού προς την Δ/νσιν Εκκαθαρίσεως Δαπανών (Υπουργείου Εξωτερικών) (Εν Αθήναις 22.2.1949)· Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διεύθυνσις Διοικητικού – Γραφείον Πρ/σμού προς την Δ/νσιν Εκκαθαρίσεως Δαπανών (Υπουργείου Εξωτερικών) (Εν Αθήναις 3.1.1950). Για ένα μεταγενέστερο δείγμα σε παρόμοιο ύφος, βλ. Ε. Μανωλεδάκης, *Το παιδομάζωμα κατά τους χρόνους της δουλείας, το σύγχρονον και η γενοκτονία ως μέσον επικρατήσεως δια της παρόδου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1953.

παιδί ανά οικογένεια, ενώ τώρα η αναληψία των ανταρτών δεν έκανε τέτοιες διακρίσεις στοχεύοντας ευθέως στην «αφαίμαξιν του Γένους μας».⁸⁵³ Εφημερίδα δε των Ιωαννίνων πρόσθετε μία επιπλέον παράμετρο, η οποία απηχούσε τις γνωστές πολιτισμικές και βιολογικές ιεραρχήσεις των εθνών που είχε υιοθετήσει ο πιο αγοραίος ελληνικός εθνικισμός. Μεταγγίζοντας ελληνικό αίμα στην οθωμανική στρατιωτική τάξη, ανέφερε το κύριο άρθρο, «[τ]ο γένος τους ήθελαν να εξευγενίσουν οι Τούρκοι περισσότερο και ολιγώτερο να σβύσουν τη φυλή μας.» Απεναντίας, «οι υπερέσχατοι προδότηι» του 1948 δεν σκόπευαν «να χύσουν την ευγένεια του αίματος της Φυλής μας στις φλέβες βαρβάρων, αλλά στις φλέβες των Ελληνοπαίδων να χύσουν τη σλαυϊκή απανθρωπία και με αυτήν να κατορθώσουν να σβύσουν την Ελλάδα ως λαόν πολιτισμένον και ελεύθερον από την υφήλιον.»⁸⁵⁴

Οι παραπάνω εικόνες και η ίδια συναισθηματική γλώσσα κυριάρχησε στις κινητοποιήσεις των εκπροσώπων της εθνικόφρονος κοινωνίας που διοργανώθηκαν σχεδόν σε όλη την Ελλάδα το Μάρτιο και Απρίλιο του 1948. Σε κάποιες επαρχιακές πόλεις συγκλήθηκαν συλλαλητήρια.⁸⁵⁵ Πλήθος σωματείων, οργανώσεων και φορέων συνήλθαν σε συνελεύσεις και εξέδωσαν ψηφίσματα καταγγελίας του «παιδομαζώματος», καλώντας τον «πολιτισμένο» κόσμο – από τον οποίο σαφώς εξαιρούνταν οι Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης – να επέμβει. Για παράδειγμα, τα κινηματογραφικά σωματεία Αθηνών και Θεσσαλονίκης κατήγγειλαν επανειλημμένα ότι «ορδαί μητραλοιών επιδόνται εις το στυγερώτερον των εγκλημάτων» και, εν ονόματι «της δι' αφανισμού της φυλής επαπειλουμένης Πατρίδος», ζητούσαν από τον ΟΗΕ και τις χώρες της Δύσης να αντιδράσουν κατά «του πλέον επαισχύντου από κτήσεως κόσμου εγκλήματος».⁸⁵⁶ Σε μεγάλο βαθμό, ωστόσο, πρωτοστάτησαν στις διαμαρτυρίες φορείς, για τους οποίους η μέριμνα για τα παιδιά ενέπιπτε στο πεδίο των αρμοδιοτήτων τους, όπως οι εκπαιδευτικοί, οι σύλλογοι γονέων και οι γυναικείες οργανώσεις. Η σύγκλητος του Πανεπιστημίου Αθηνών κατήγγειλε «τον σατανικόν σκοπόν της καταστροφής του Ελληνισμού δια της διαστροφής της νεαρής ηλικίας δια διδαγμάτων ξένων προς την εθνικήν

⁸⁵³ «Το τραγικό παιδομάζωμα» *Το Βήμα* 5.3.1948. Με παρόμοια επιχειρήματα, βλ. *Αλήθεια Τριπόλεως* 11.4.1948· Μυριβήλης, *Κομμουνισμός*, σ.13· ΙΚΚ/ΑΛΤ, φ. 3/1/11, «Why were the mothers of the world silent when our children were stolen...?» *Aftenposten* 13.10.1949.

⁸⁵⁴ Ε.Α.Φ. «Η λύσις» *Εθνικός Αγών* 6.3.1948.

⁸⁵⁵ Βλ. *Σημαία* 23 & 24.3.1948· *Αλήθεια Τριπόλεως* 4.4.1948· *Πανευβοϊκόν Βήμα* 7.4.1948.

⁸⁵⁶ *Εμπρός* 21.3.1948· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ.1224, Ψήφισμα (Εν Αθήναις Απρίλιος 1948).

παράδοσιν», ενώ, μερικές εβδομάδες αργότερα, ο Σύλλογος της Μαρασλείου Παιδαγωγικής Ακαδημίας οίκτηρε τους κομμουνιστές επειδή επιζητούσαν «την νέκρωσιν της εθνικής συνειδήσεώς των [παιδιών] και την μεταβολήν των εις όργανα καταστροφής της Ελληνικής Πατρίδος».⁸⁵⁷ Οι γυναικείες οργανώσεις προσπάθησαν εξ αρχής να επηρεάσουν τις αντίστοιχες ξένες. Η παλαιότερη όλων, το Λύκειο Ελληνίδων, θεωρούσε ότι η απόσπαση παιδιών από την οικογενειακή θαλπωρή αποσκοπούσε «εις την τελείαν πλέον εξόντωσιν της Φυλής» και αποκάλυπτε την ειδεχθή ψυχικήν υπόστασιν των προαιωνίων του Γένους μας εχθρών».⁸⁵⁸ Η σημαντικότερη λογοθετική συνεισφορά των γυναικείων οργανώσεων ήταν η περιγραφή της «απαγωγής» των παιδιών (και της επιστράτευσης νεανίδων) όχι απλώς ως υπονόμευση του έθνους, του οικογενειακού κυττάρου ή και του ανθρωπισμού, αλλά και «ως παραβιάζουσα το στοιχειωδέστερον δικαίωμα της γυναικός, δηλαδή το δικαίωμα της μητρότητος».⁸⁵⁹

Σημαντικό ρόλο στην περαιτέρω ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης έπαιξε άρθρο που δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στην «Καθημερινή» τις 16 Μαρτίου 1948. Ο Τσάτσος έφερε σε γνώση του αναγνωστικού κοινού την ιστορία της Ευτυχίας Καλύβα, μιας 16χρονης ορφανής από το Καλεσμένο Ευρυτανίας, η οποία διέσχισε το χιονισμένο δάσος για να γλιτώσει τα δύο μικρότερα αδέλφια της από τα χέρια των ανταρτών και ξεψύχησε από τις κακουχίες, αφού πρώτα πρόλαβε να τα παραδώσει ασφαλή στον Εθνικό Στρατό.⁸⁶⁰ Αν και η ακρίβεια αυτής της ιστορίας αμφισβητείται, δεδομένου μάλιστα ότι ο Δημοκρατικός Στρατός δεν είχε προχωρήσει στη συλλογή παιδιών από τη Στερεά Ελλάδα, η ελεγεία του Τσάτσου στην αυταπάρνηση της

⁸⁵⁷ *Εστία* 11.3.1948· *Η Βραδυνή* 23.3.1948.

⁸⁵⁸ *Εστία* 13.3.1948.

⁸⁵⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/130/1/1, Ραδιοφωνική ομιλία κ. Κύρου (22.5.1950). Επίσης βλ. ΙΚΚ/ΑΛΤ, φ. 3/2/30, Υπόμνημα της Ελληνικής Αντιπροσωπείας εις το Γενικόν Συμβούλιον της Διεθνούς Ενώσεως Προστασίας Παιδιού (χ.χ.)· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Αι Γυναικείαι Οργανώσεις της Ελλάδος, «Προς όλες τις Ελεύθερες Μητέρες Όλου του Κόσμου» (χ.χ.)· Ρ. Παπαδημητρίου, *Ελληνίδα μητέρα*, Θεσσαλονίκη 1950· *Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1950· *Παιδομάζωμα*, Θεσσαλονίκη 1950· [Committee of Greek Women], *The abduction of Greek children*, χ.τ.ε. [1950]. Για τη δραστηριότητα των γυναικείων οργανώσεων αναφορικά με το ζήτημα των παιδιών, βλ. Α. Π. Τσαλδάρη, *Εθνικαί Κοινωνικαί Πολιτικάί Προσπάθειαι*, Αθήναι 1967, τ. Α, σ.31-71.

⁸⁶⁰ Κ. Τσάτσος, «Ευτυχία Καλύβα» *Η Καθημερινή* 16.3.1948. Την ίδια ημέρα, η Εθνική Εταιρία Λογοτεχνών Ελλάδος, στην οποία προέδρευε ο ίδιος, εξέδωσε ψήφισμα διαμαρτυρίας κατά του παιδομαζώματος, βλ. *Η Καθημερινή* 17.3.1948.

νεαρής κοπέλας αναπαρήχθη δεκάδες φορές τα επόμενα χρόνια, μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε στο εξωτερικό και προβλήθηκε συστηματικά ως πρότυπο πατριωτισμού και αυτοθυσίας.⁸⁶¹ Μια άλλη, επίσης πολύκροτη και εξίσου διαμφισβητούμενη είδηση αφορούσε την εξεύρεση δεκάδων θανατωμένων βρεφών και νηπίων στη Γκιώνα κατά τη διάρκεια ελιγμών του Δημοκρατικού Στρατού (και του πλήθους αμάχων που ακολουθούσε τα μάχιμα τμήματα) προκειμένου να σπάσει τον κλοιό της επιχείρησης «Χαραυγή» την άνοιξη του 1948. Σύμφωνα με μαρτυρίες που συνέλεξαν στρατιωτικά τμήματα, οι οποίες οδήγησαν τον υπουργό Στρατιωτικών να μιλήσει για «αποτρόπαιαν πράξιν η οποία συνετελέσθη από κακούργους»,⁸⁶² τα νήπια δολοφονήθηκαν για να μην προδώσουν τις θέσεις των ανταρτών. Αντίθετα με τους πηχυαίους τίτλους που συνόδευσαν την αρχική δημοσιοποίηση της πληροφορίας, η είδηση ότι πολυμελής ιατροδικαστική επιτροπή που μετέβη στο χώρο που υποτίθεται ότι εντοπίστηκαν τουλάχιστον σαράντα πτώματα βρήκε μόλις ένα θάφτηκε στις πίσω σελίδες των εφημερίδων.⁸⁶³ Μολοταύτα, οι υποθέσεις της Ευτυχίας Καλύβα και των βρεφών της Γκιώνας συνδέθηκαν έμμεσα και άμεσα με το «παιδομάζωμα» στο δημόσιο λόγο.

Μέσα στο κλίμα αυτό, η ανάγκη να παρέμβουν οι προνοιακοί και φιλανθρωπικοί μηχανισμοί στο όνομα της προστασίας των παιδιών έτυχε καθολικής αποδοχής. Το έργο επωμίστηκε ο «Έρανος “Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος”», ο οποίος είχε επίσημα ιδρυθεί στις 10 Ιουλίου 1947 και τελούσε υπό την «υψηλήν Προστασίαν» της Βασίλισσας Φρειδερίκης.⁸⁶⁴ Έναυσμα για την ίδρυση του Εράνου ήταν το δράμα των χιλιάδων εσωτερικών προσφύγων του πολέμου,

⁸⁶¹ Ένας από τους ανεπίσημους μεταφραστές του άρθρου ήταν και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, βλ. ΕΦΠΚ, φ. 1/17/36, Speech of Panayotis Kanellopoulos at Time-Foreign Policy Association Dinner (Hotel Pierre 23.4.1948). Μεταξύ άλλων κατά τόπους πρωτοβουλιών, ο Σύνδεσμος Φίλων Στρατού Πειραιώς, ένας από τα σωματεία που είχαν ιδρυθεί (μετά από παραίνεση του ΓΕΣ και υπό την προεδρία της Λίνας Τσαλδάρη) για να ενισχύσουν τις οικογένειες των μαχομένων προκειμένου να γεφυρωθεί το υποτιθέμενο χάσμα μεταξύ μετώπου και μετόπισθεν, προκήρυξε καλλιτεχνικό διαγωνισμό για την εξωτερική απεικόνιση της «ηρωϊκής πράξεως», βλ. ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 1265, Σύνδεσμος Φίλων του Στρατού εν Πειραιεί, Προκήρυξις Καλλιτεχνικού Διαγωνισμού (Εν Πειραιεί 22.7.1948)· *Τα Νέα* 5.8.1948.

⁸⁶² *Το Βήμα* 9.5.1948.

⁸⁶³ *Το Βήμα* 16.5.1948. Επίσης βλ. Τ. Βερβενιώτη, *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου*, Αθήνα: Κουκκίδα, 2021, σ.345-346.

⁸⁶⁴ ΦΕΚ 140/Α΄/11.7.1947.

«συμμοριοπλήκτων» σύμφωνα με το επίσημο ιδιόλεκτο, αν και, ολοένα και περισσότερο όσο κλιμακωνόταν ο εμφύλιος πόλεμος, συνήθως ήταν ο Εθνικός Στρατός που εξανάγκαζε τους πληθυσμούς της υπαίθρου να εγκαταλείψουν τις εστίες τους στο πλαίσιο της αντισταρτικής στρατηγικής του.⁸⁶⁵ Ο Έρανος εξελίχθηκε σε γραφειοκρατικό Βεεμώθ, ο οποίος διαχειριζόταν τεράστια ποσά που προέρχονταν από δωρεές και φόρους υπέρ τρίτων. Η κρατική επίβλεψη ήταν ανεπαρκής και η λογοδοσία ουσιαστικά ανύπαρκτη. Η διοίκηση σε εθνικό επίπεδο ασκούνταν από μια «Εκτελεστική Επιτροπή» επιφανών προσωπικοτήτων και σε τοπικό επίπεδο από «Τοπικές Επιτροπές», όμως η «μικροδιαχείριση» των ζητημάτων που ανέκυπταν επαφιόταν σε περίπου είκοσι «εντεταλμένες κυρίες», εθελόντριες με πείρα στις φιλανθρωπικές οργανώσεις και διαύλους επικοινωνίας με τα Ανάκτορα.⁸⁶⁶ Από την πρώτη στιγμή, ένα από τα κύρια έργα του Εράνου αποτέλεσε η ίδρυση και συντήρηση ειδικών κέντρων φιλοξενίας ορφανών, εγκατελειμμένων, πολυμελών και άπορων παιδιών που βρίσκονταν μεταξύ των «συμμοριοπλήκτων». Το πρώτο από αυτά τα κέντρα, τα οποία ονομάστηκαν «παιδοπόλεις», εγκαινιάστηκε στα τέλη Ιουλίου 1947 στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης.⁸⁶⁷ Μέχρι τα τέλη του έτους λειτουργούσαν επτά «παιδοπόλεις» με περίπου 1.700 τροφίμους.⁸⁶⁸

Όπως είναι ευνόητο, το εγχείρημα γενικεύτηκε μετά την αναγγελία της ΠΔΚ περί μεταφοράς παιδιών στις γειτονικές χώρες. Οι δυο εμπόλεμες μερίδες επιδόθηκαν σε έναν αγώνα δρόμου με διακύβευμα τη «σωτηρία» των παιδιών. Σε σύσκεψη κυβερνητικών παραγόντων και εκπροσώπων της Αμερικανικής Αποστολής που συγκάλεσε η Βασίλισσα στις 5 Μαρτίου 1948, δηλαδή αμέσως μόλις επισημοποιήθηκε ότι ο Δημοκρατικός Στρατός έχει θέση σε εφαρμογή την μεταφορά παιδιών από γεωγραφικές ζώνες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του, αποφασίστηκε η συγκέντρωση των «επαπειλουμένων» Ελληνοπαίδων σε «Σταθμούς Ασφαλείας» και κατόπιν η μεταφορά τους σε παιδοπόλεις. Κατά την επόμενη διετία, μέχρι να

⁸⁶⁵ Βλ. Β. Λάζου, «Οι “εσωτερικοί πρόσφυγες” του εμφυλίου πολέμου. Ζητήματα χαρακτηρισμού και πρόνοιας», σε Βόγλης κ.ά. (επιμ.), *Εποχή*, σ.111-137.

⁸⁶⁶ Βερβενιώτη, *Άμαχοι*, σ.437-455.

⁸⁶⁷ *Εθνικός Κήρυξ* 31.7.1947. Επίσης βλ. ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 1227, Λόγος εκφωνηθείς εν Θεσσαλονίκη (30.7.1947).

⁸⁶⁸ ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ.1227, Απολογισμός και Πεπραγμένα του υπό την Υψηλήν Προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Εράνου «Πρόνοια υπέρ Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» μέχρι τέλους του έτους 1947 (Αθήνησι 31.1.1948).

αρχίσει σταδιακά ο επαναπατρισμός των φιλοξενούμενων παιδιών το καλοκαίρι του 1950, λειτούργησαν 52 παιδοπόλεις που υπολογίζεται ότι φιλοξένησαν περί τα 18.000 παιδιά. Ο αριθμός των ανήλικων που υποστηρίχθηκαν από άλλες προνοιακές δομές του Εράνου Βορείων Επαρχιών πιθανόν να είναι υπερδιπλάσιος.⁸⁶⁹ Αυτό που αξίζει να αναδειχθεί είναι η ισχυρή αναμορφωτική διάσταση της αποστολής των παιδοπόλεων και οι τρόποι που συνυφάνθηκαν στοιχεία του αντικομμουνιστικού λόγου στο πλαίσιο της καμπάνιας «διάσωσης» των «ανταρτοπλήκτων» παιδιών.

Η εκστρατεία ονομάστηκε επισήμως «Εθνικόν Παιδοφύλαγμα».⁸⁷⁰ Ο όρος, προφανώς αντιστικτικός προς το «παιδομάζωμα» του ΔΣΕ, χρησίμευσε ως τίτλος μιας από τις σημαντικότερες αντικομμουνιστικές εκδόσεις του εμφυλίου πολέμου.⁸⁷¹ Σε αντίθεση με άλλα πονήματα, τα οποία υποστηρίχθηκαν κρυφά ή εκ των υστέρων από τις αρχές, η προέλευση του βιβλίου αυτού διαφημιζόταν εξ αρχής. Είχε εκδοθεί από τη Διεύθυνση Β/5 («Διεύθυνση Ηθικής και Εθνικής Αγωγής του Στρατιώτου») του Γενικού Επιτελείου και τη συγγραφή του είχε αναλάβει ο Αντώνιος Δαβίδ, Δραμινός δημοσιογράφος που υπηρετούσε τη θητεία του ως έφεδρος υπολοχαγός. Ο όγκος πληροφοριών που παρατίθενται στο βιβλίο πιστοποιεί ότι ο συγγραφέας τροφοδοτήθηκε με υλικό από τον Έρανο Βορείων Επαρχιών και διάφορες κρατικές υπηρεσίες.⁸⁷² Σε διαδοχικά κεφάλαια του βιβλίου, ο συγγραφέας αντιπαρέβαλε

⁸⁶⁹ Για μια λεπτομερή παρουσίαση του εποπτικού μηχανισμού και του τρόπου λειτουργίας των παιδοπόλεων, βλ. Χασιώτης, *Παιδιά*, σ.178 κ.ε.

⁸⁷⁰ Ο Δημοκρατικός Στρατός έσπευσε άμεσα να καταγγείλει τις ενέργειες της κυβέρνησης Σοφούλη, κατηγορώντας την ότι ήταν αυτή που διενεργούσε «παιδομάζωμα» - βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/128/5, Δημοκρατικός Στρατός, Δελτίο Ειδήσεων (23.3.1948) – γεγονός που μαρτυρά τη συμβολική δύναμη της ιστορικής αναλογίας.

⁸⁷¹ [Α. Δαβίδ], *Εθνικό Παιδοφύλαγμα*, Αθήναι: έκδ. Β5/Γ.Ε.Σ., 1949.

⁸⁷² ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/33/1/2, ΓΕΣ/Β5/III προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Γραφείον κ. Υπουργού: «Βιβλίον ΓΕΣ/Β5 Εθνικόν Παιδοφύλαγμα» (Β.Σ.Τ. 902 29.1.1949). Η προμήθεια του βιβλίου ή και η δωρεάν διανομή του σε κάποιες περιπτώσεις συστήθηκε επανειλημμένα από κυβερνητικούς και αυτοδιοικητικούς παράγοντες, ενώ το Υφυπουργείο Τύπου και Πληροφοριών ανέλαβε να διανείμει αντίτυπα στο εξωτερικό. Βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΤΤΠ, αταξινόμητο, Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διευθύνσεις Μελετών προς το Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Διεύθυνσιν Β.5) (Εν Αθήναις 22.1.1949)· ΓΕΣ/Β5/III προς Υπουργείον Τύπου και Πληροφοριών: «Εθνικό Παιδοφύλαγμα» (Β.Σ.Τ. 902 29.1.1949[;])· Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Διευθύνσεις Διοικητικού – Γραφείον Πρ/σμού προς την Δ/σιν Εκκαθαρίσεως Δαπανών (Υπουργείον Εξωτερικών) (Εν Αθήναις 29.3.1949)· ΓΑΚ-ΚΥ/ΜΣ, φ. 115/ζ, Νομαρχία Αττικής – Τμήμα Γ/Γ προς τους κ.κ. Δημάρχους και Προέδρους

εφιαλτικές εικόνες κακοποίησης των παιδιών που έπεφταν στα χέρια των ανταρτών, οι οποίοι ισχυριζόταν ότι εκτελούσαν «πανσλαβικό επεκτατικό σχέδιο [...] αφανισμού της Φυλής μας» που είχε εγκαινιαστεί στη διάρκεια της βουλγαρικής Κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης,⁸⁷³ με ειδυλλιακά στιγμιότυπα εγκαρδιότητας και στοργής από την καθημερινότητα των παιδοπόλεων. Ο συγγραφέας και λογοτεχνικός κριτικός Ανδρέας Καραντώνης συνόψισε σε βιβλιοκριτική του τη διχοτομία. Μπροστά στη «σκλαβιά του Σλαύου», η Ελλάδα έγινε «όλη μια Μητέρα.» «Στο βάρβαρο και αποτρόπαιο παιδομάζωμα απάντησε με το αυθόρμητο μητρικό “παιδοφύλαγμα”.» Στην ασφάλεια της αγκαλιάς της Πατρίδας, τα παιδιά «[β]ρήκαν την εθνική μητρότητα και όχι τη σλαυοκομμουνιστική παιδοκτονία.»⁸⁷⁴ Η έννοια της μητρότητας εικονογραφούσε μεταφορικά την εθνική ομοψυχία πίσω από την προσπάθεια διάσωσης των παιδιών, αλλά και επένδυε με έμφυλες, συναισθηματικά φορτισμένες, ποιότητες τον αντικομμουνιστικό λόγο.

Παράλληλα, η ίδια έννοια επιστρατεύτηκε στο πλαίσιο μιας πρωτοφανούς καμπάνιας προσωπολατρίας γύρω από τη Βασίλισσα Φρειδερίκη. Η διαφημισμένη εμπλοκή της σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες την είχε αναγορεύσει από νωρίς σε «στοργική μητέρα ολοκλήρου του Ελληνικού Λαού» στη συνείδηση κύκλων που συνεργάζονταν με το Παλάτι,⁸⁷⁵ ωστόσο ήταν το κύρος που της προσέδωσε το «Παιδοφύλαγμα» που συστηματοποίησε τέτοιες αναφορές, διευκολύνοντας τη νοερή σύνδεση της βασιλείας με το έθνος των εθνικοφρόνων. Η Φρειδερίκη, η οποία επανειλημμένα επικαλέστηκε τη μητρική της ιδιότητα προκειμένου να στηλιτεύσει το «παιδομάζωμα»,⁸⁷⁶ δεν διεκδικούσε μόνο το ρόλο της «πρώτης μητέρας της Ελλάδος»,⁸⁷⁷ ελάχιστα συγκαλυμμένης προσωποποίησης της ίδιας της «μητέρας Ελλάδας», αλλά και την ιδιότητα της μητέρας των παιδιών των παιδοπόλεων, τα οποία ενθαρρύνονταν από τους υπεύθυνους να την αποκαλούν έτσι και να της

Κοινοτήτων του Νομού: «Περί προμηθείας του υπό του Γ.Ε.Σ. εκδοθέντος βιβλίου υπό τον τίτλον “Εθνικόν παιδοφύλαγμα”» (χ.χ.).

⁸⁷³ [Δανίδ], *Παιδοφύλαγμα*, σ.14, 18, 20-22.

⁸⁷⁴ Α. Καραντώνης, «“Εθνικόν παιδοφύλαγμα”» *Εθνος* 15.1.1949.

⁸⁷⁵ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1262, Εθνικόν Συμβούλιον Ελληνίδων, Έκκλησις (Αθήναι 10.11.1947).

⁸⁷⁶ Όπως σε τηλεγράφημά της προς διεθνείς γυναικείες οργανώσεις, βλ. *Η Καθημερινή* 18.11.1948.

⁸⁷⁷ Πολύ χαρακτηριστικό το πρωτοσέλιδο φωτορεπορτάζ που δημοσίευσαν οι *Καιροί* 9.10.1949. Το 1950 κάποια Επιτροπή Αμερικανίδων Μητέρων που συνεργαζόταν με τον ΟΗΕ την αναγόρευσε μάλιστα «μητέρα του έτους», βλ. «Ο κόσμος» (στήλη) *Εστία* 13.5.1950.

χρωστούν αδιάλειπτη ευγνωμοσύνη για την ευσπλαχνία της.⁸⁷⁸ «Μέσα στην στοργική Σας αγκαλιά βρήκαμε τόση στοργή και αγάπη όπως τα πουλιά που ζεσταίνονται κάτω από τις φτερούγες της Μάνας», έγραφαν τα κορίτσια της παιδοπόλεως Βύρωνος προς τη Άνασσα «μανούλα» τους, διευκρινίζοντας πως «αν και βρισκόμαστε μακριά από τους γονείς μας και από τα όμορφα χωριά μας, η ευχάριστη ζωή κοντά σας, μας κάνει να μην νιώθουμε τόσο πολύ τον πόνο της ξενιτιάς.»⁸⁷⁹

Μολονότι η συγκέντρωση παιδιών από τις βόρειες επαρχίες και η αθρόα ίδρυση παιδοπόλεων παρουσιάστηκαν κατά κανόνα ως ανυστερόβουλες προνοιακές πρωτοβουλίες για την προστασία των ελληνοπαίδων που κινδύνευαν από τον «απαγωγέα» αντάρτη και το κοινωνικό περιθώριο, η μέριμνα να ανατραφούν τα παιδιά σύμφωνα με τα κανονιστικά πρότυπα της εθνικοφοροσύνης και της ελληνοχριστιανικής ηθικής ήταν εξ αρχής παρούσα. Το σχέδιο εσωτερικού κανονισμού των παιδοπόλεων, έθετε ως στόχους των παραπάνω ιδρυμάτων τη στέγαση, διατροφή και ένδυση των ενδιαιωμένων παιδιών, την επίτευξη «της γραμματικής και τεχνικής εκπαιδεύσεως» τους, αλλά και «της ηθικοχριστιανικής διαπαιδαγωγήσεως αυτών».⁸⁸⁰ Ιδρύματα που θεωρούνταν ότι αμελούσαν τη τρίτη πτυχή της αποστολής τους επιπλήττονταν αρμοδίως.⁸⁸¹ Σύμφωνα με τη μεγάλη πλειονότητα των διαθέσιμων μαρτυριών, η αγωγή των ανηλίκων που στεγάζονταν στις δομές του «Εράνου της Βασιλίσσης» αφίστατο εντελώς της τρομοκρατικής

⁸⁷⁸ Μεταξύ άλλων, βλ. Γ. Λυδίας, «Τα “παιδιά της Βασιλίσσης” σ’ έναν επίγειο παράδεισο. Η αγνή ψυχή της Ελλάδος» *Η Βραδυνή* 25.3.1948· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1214, Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων – Γραφείον Διοικητικού προς απάσας τας Εφορευτικές Επιτροπές των παιδοπόλεων (Αθήναι 30.7.1949)· φ. 1222, Ο Πρόεδρος προς τους τροφίμους της Παιδοπόλεως Φλωρίνης «Αγία Όλγα» (Κόρινθος 20.12.1949)· Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος – Παιδόπολις «Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς» προς την Ερίτιμον Κυρίαν Αλεξάνδραν Μελά Εντεταλμένην Κυρίαν Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» (Εν Θεσσαλονίκη 30.11.1950). Για αυτή την όψη «μοναρχικού πατερναλισμού», βλ. Χασιώτης, *Παιδιά*, σ.309-314. Υπάρχουν αρκετές σχετικές αναφορές στις στήλες του περιοδικού του «Εράνου “Πρόνοια Βορείων Επαρχιών”». Πρβ. Λ. Χασιώτης, «Εθνικοφοροσύνη και αντικομμουνισμός στο νεανικό τύπο: Η περίπτωση του περιοδικού *Παιδόπολις*, 1950-1951», *Ιστορ* 15 (2009), σ.277-305.

⁸⁷⁹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1222, Επιστολή προς την Μεγαλειοτάτη Βασίλισσα των Ελλήνων Φρειδερίκη (Εν Βύρωνι 1.2.1950).

⁸⁸⁰ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1229, Πρακτικά 34ης Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» (14.6.1948).

⁸⁸¹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1214, Κ. Μάτσας προς Υπουργό Κοινωνικής Προνοίας [;] (5.7.1948).

μεταχείρισης και του ωμού αντικομμουνισμού στον οποίο υποβλήθηκαν οι ενήλικοι πολιτικοί εξόριστοι στη Μακρόνησο και τα σωφρονιστικά καταστήματα, όμως η αναμορφωτική διάσταση αυτών των ιδρυμάτων αναδεικνύεται ισχυρή στην υπηρεσιακή αλληλογραφία. Στην περίπτωση παιδιών, των οποίων οι γονείς είχαν ενταχθεί στο αντάρτικο ή είχαν βρει άσυλο στο ανατολικό μπλοκ, πολύ δε περισσότερο στην περίπτωση των ανήλικων που είχαν υπηρετήσει σε μάχιμες ή βοηθητικές υπηρεσίες του ΔΣΕ, η ανάγκη «διασώσεως και ψυχικής αναπλάσεως των υποστάντων την φθοροποιόν επίδρασιν των επαναστατικών διδαγμάτων Ελληνοπαίδων» ήταν περίπου αυτονόητη. Τα μικρότερα παιδιά διοχετεύτηκαν στις παιδοπόλεις, ενώ Παλάτι και ΓΕΣ αποφάσισαν να σταλούν οι άρρενες «συμμοριτοπαίδες» ηλικίας 16-20 ετών στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές της Λέρου που ιδρύθηκαν γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό. Για τις νεανίδες δημιουργήθηκε παρόμοια οικοκυρική σχολή στη Νεάπολη Λασιθίου.⁸⁸² Η πατριωτική μετεκπαίδευση της νεότητας δεν περιοριζόταν καταστατικά στα παιδιά που είχαν έλθει σε άμεση επαφή με το κομμουνιστικό «μικρόβιο»: αφορούσε όλα όσα βρίσκονταν στο πεδίο ευθύνης των βασιλικών προνοιακών ιδρυμάτων. «Αι επιδιώξεις μας συνίστανται εις το εμφυσήσωμεν εις τας ψυχάς των παιδιών την φλογώδη εκείνην πατριωτικήν έξαρσιν η οποία θα χρησιμεύση ως ο δέκτης των εθνικών και ηθικών διδαγμάτων, ως έδαφος γόνιμον επί του οποίου θα ριζοβολήση ο σπόρος του ακραιφνούς πατριωτισμού και της ηθικής αρετής», καθόριζε τον Ιούλιο του 1948 εγκύκλιος της Ειδικής Υπηρεσίας Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων, εκτελεστικού βραχίονα του

⁸⁸² ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 1229, Πρακτικά 48ης Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» (3.12.1948)· Πρακτικά 85 α΄ Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» (23.2.1950)· φ. 1251, Αρχιστράτηγος προς Υπουργείον Δικαιοσύνης (Δ/νσις Σωφρ. Και Αναμορφ. Κατ.): «Προστασία ανηλίκων συμμοριτοπαίδων» (Αθήναι 5.3.1949). Επίσης βλ. Τ. Βερβενιώτη, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου», σε Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου & Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2010, σ.238-258. Παρόμοιοι σχεδιασμοί καταστρώθηκαν και μετά το τέλος του πολέμου, βλ. ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 1229, Πρακτικά 124ης Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος» (9.3.1951)· φ. 1251, Εκτελεστική Επιτροπή Εθνικού Ιδρύματος προς την Α.Ε. τον Αυλόρχην της Α.Μ. της Βασιλίσσης κ. Π. Λελούδαν (Αθήναι 27.10.1950).

μηχανισμού του «παιδοφυλάγματος».⁸⁸³ Πέντε μήνες αργότερα, νέα εγκύκλιος προχωρούσε ένα βήμα παραπάνω, συσχετίζοντας το παραγόμενο έργο στις παιδοπόλεις με την εθνική αποστολή που θα επωμίζονταν τα παιδιά των παιδοπόλεων όταν επαναπατρίζονταν στις εστίες τους στην ύπαιθρο Βόρεια Ελλάδα:

«Η προσπάθεια όμως αυτή είναι μία πτυχή του διεξαγομένου σήμερα ολοκληρωτικού αγώνος της φυλής, όπου έκαστος Έλλην πρέπει να λάβη την θέσιν του εκτελών έκαστος το καθήκον του όπου ευρίσκεται. Οι πρώτοι δε αγωνισταί βγαλμένοι από μέσα από την φρίκην του διεξαγομένου φρικαλέου αγώνος είναι οι τρόφιμοι των Παιδ/λεων. Δεν είναι τα παιδιά αυτά απλώς θύματα της εαμοσλαυϊκής θεομηνίας είναι συγχρόνως οι αγωνισταί και μαχηταί που αντίκρυσαν όλην την σκληρότητα της αναρχοκουμουνιστικής [sic] μανίας. Και είναι έτοιμα ακόμη τα παιδιά αυτά να ευρεθούν επί των επάλξεων του αγωνιζομένου έθνους, όταν επιστή η στιγμή.»

Δηλαδή:

«[Τ]ο “Παιδοφύλαγμα” δεν έχει μόνον την πλευράν ότι σώζει τα παιδιά από το παιδομάζωμα αλλά προετοιμάζει και τους ακρίτας της αύριον, τους υπερασπιστάς της φυλής κατά του γενιτσαρισμού. Ο ακριτισμός με έμβλημα το σταυρόν θα είναι ο εκδικητής του μοιραίου γενιτσαρισμού που είναι γέννημα του σατανά.»⁸⁸⁴

Η Ελλάδα προόριζε τα «εθνικώς διαπαιδαγωγημένα» παιδιά των «παιδοπόλεων» να αναχαιτίσουν τους μικρούς «γενίτσαρους» του κομμουνισμού.

Η πανταχού παρούσα εικόνα των «γενιτσάρων» λειτουργούσε επίσης ως εύληπτη μεταφορά προκειμένου να εξηγηθεί η ιδεολογική και ψυχολογική διαστροφή που θα συντελούνταν μόλις τα ελληνόπουλα πατούσαν το πόδι τους πίσω από το «Σιδηρούν Παραπέτασμα». Όταν κάποια στιγμή θα ξαναστέλλονταν πίσω στην Ελλάδα, θα ήταν πια πολέμια κάθε τι του ελληνικού, αρνησίθρησκα και

⁸⁸³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1231, Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων, Εγκύκλιος υπ’ αριθ. 18 προς απάσας τας Παιδοπόλεις (Εν Αθήναις 26.7.1948).

⁸⁸⁴ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1231, Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων, Εγκύκλιος υπ’ αριθ. 57 προς απάσας τας Εφορευτικές Επιτροπάς Παιδ/λεων (Αθήναι 30.12.1948).

αρνησιπάτριδα. «Ο κομμουνιστικός φανατισμός επαναφέρει εν ισχύ το σύστημα της στρατεύσεως των παλαιών Γενιτσάρων», σχολίασε εφημερίδα της συμπρωτεύουσας. Όπως είχε συμβεί και στο παρελθόν στη Σοβιετική Ένωση, «τα παιδιά αποσπώνται από τους γονείς, από τους συγγενείς, από την πατρίδα των. Με τον καιρόν χάνουν την γλώσσαν των, χάνουν και την ανάμνησιν του παλαιού των περιβάλλοντος. Γίνονται φανατικοί και αποτελούν τα τάγματα κρούσεως και θυσίας.»⁸⁸⁵ Άτιτλη και αχρονολόγητη έκθεση που εντοπίστηκε στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών είναι περισσότερο αναλυτική, σκιαγραφώντας ζοφερές προοπτικές όπου

«τα παιδιά τα οποία ανηρπάγησαν από τας αγκάλας των μητερών των δεν θα γνωρίζουν ποίοι είναι οι γονείς των, ότι ταύτα ουδέποτε εδιδάχθησαν την μητρικήν των γλώσσαν ή ότι ηναγκάσθησαν να τη λησμονήσουν. Τα αθώα αυτά πλάσματα ουδέποτε θα έχουν ακούση την λέξιν “θεός” και θ’ αγνόουν την ουσίαν της. Η έννοια της “οικογενείας” θα τους είναι εξ ίσου άγνωστος όσον και η έννοια της “πατρίδος”. Και τα ανθρώπινα αυτά όντα δεν θα είναι ει μη μόνον τυφλά από φανατισμόν και ψυχικώς δηλητηριασμένα όργανα μιας εγκληματικής και ταραχοποιού κινήσεως, εις χείρας μιας ιμπεριαλιστικής ολιγαρχίας.»⁸⁸⁶

Τέτοιου τύπου αναλύσεις διαπνέονταν από αντι-ολοκληρωτική λογική και άρθρωναν επιχειρήματα που προέρχονταν από το οπλοστάσιο της ψυχροπολεμικής ιδεολογίας. Άλλωστε, ήταν πιο λογικό να προταχθεί ο αντι-ολοκληρωτικός λόγος όταν η ελληνική πλευρά απευθυνόταν σε ξένους συνομιλητές, οι οποίοι αγνοούσαν κατά κανόνα την υπόθεση του οθωμανικού devshirme και μάλλον δεν μοιράζονταν τη συγκινησιακή φόρτιση που προκαλούσε ο αντισλαβισμός στον ελληνικό πληθυσμό. Απεναντίας, προειδοποιήσεις ότι τα παιδιά που περισυνέλεξαν οι αντάρτες θα καθίστανται βαθμιαία «τμήμα μιας γενιάς απρόσωπων όντων χωρίς προσωπικά αισθήματα», «ένα νέο είδος ατόμου που δεν θα ήταν ανθρώπινο ον αλλά απλά ένα τραγικό μονότονο αντίγραφο του κομμουνιστικού “τύπου”»,⁸⁸⁷ αντλούσαν εικόνες

⁸⁸⁵ «Οι γενίτσαροι» *Το Φως* 5.3.1948. Στο ίδιο μοτίβο, ιδιαίτερα αναλυτικά, βλ. Β. Βασιλείου, «Τα ελληνόπουλα: γενίτσαροι της Ρωσικής Αυτοκρατορίας», *Πελοπόννησος* 9-12/10/1949.

⁸⁸⁶ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/56/2, Άτιτλη έκθεση (χ.χ.).

⁸⁸⁷ ΕΦΠΚ, φ. 1/17/28, Speech of Panayotis Kanellopoulos. Mississippi Valley World Trade Conference Luncheon Meeting (15.4.1948).

από τις λογοθετικές δεξαμενές του διεθνούς αντικομμουνισμού. Ο «μαζάνθρωπος», ο «άνθρωπος-ρομπότ», το «φανατισμένο ανδρείκελο» στην υπηρεσία της κομμουνιστικής ιδέας, ιδεοτυπικές αρνήσεις της έννοιας του «ελευθέρου ανθρώπου», ήταν ευρύτατα αναγνωρίσιμοι κοινοί τόποι στη ρητορική αντιπαράθεση των δύο παγκόσμιων συνασπισμών, όπου η ίδια η έννοια της ιδεολογίας, εννοούμενη ως βραχίονας των ολοκληρωτικών καθεστώτων, ισοδυναμούσε με τη χειραγώγηση της συνείδησης.⁸⁸⁸ «Ό,τι είναι ο φυσικός θάνατος για το σώμα», είπε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «είναι το παιδομάζωμα για την ψυχή. Κ' είναι, φυσικά, μια άμεση συνέπεια της “ιδεολογίας” του ολοκληρωτικού κομμουνισμού» και «το πιο απάνθρωπο μέσο που χρησιμοποιεί ο κομμουνισμός για να “απανθρωπίσει” τον άνθρωπο.»⁸⁸⁹

Στα τέλη Μαρτίου του 1948 ο Τσαλδάρης περιέγραψε το «παιδομάζωμα» ως ολοκληρωτικό «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας» σε τηλεγράφημα που απέστειλε στον γενικό γραμματέα του ΟΗΕ,⁸⁹⁰ ήταν όμως ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών που πρώτος μίλησε επωνύμως και δημοσίως περί «επαπειλούμενης γενοκτονίας» σε τηλεγραφική του διαμαρτυρία προς τα Ηνωμένα Έθνη και το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών.⁸⁹¹ Στην πραγματικότητα, νομικοί κύκλοι που πρόσκεινταν στην ελληνική κυβέρνηση είχαν αξιολογήσει εγκαίρως τη δυνατότητα να στιγματίσουν τη μεταφορά παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες ως υποκατηγορία του αδικήματος της γενοκτονίας.⁸⁹² Ο καινοφανής όρος, που μέχρι τότε δεν είχε εισέλθει στο ελληνικό

⁸⁸⁸ Η έννοια της «πλύσης εγκεφάλου», συνδεδεμένη με την υποτιθέμενη δυνατότητα του κομμουνισμού να ανασυγκροτήσει υποκειμενικότητες δια της υποβολής ή της βίας, είναι προϊόν του πρώιμου Ψυχρού Πολέμου. Βλ. M. W. Dunne, *A Cold War State of Mind: Brainwashing and Postwar American Society*, Amherst: University of Massachusetts Press, 2013. Για σχετικά δημοσιεύματα στον ελληνικό τύπο, μεταξύ άλλων βλ. *Μακεδονία* 4-5.2.1949· Γ. Χ. Λώρενς, «Διατί “ομολογούν” όλοι εις τα “ερυθρά” δικαστήρια;» *Εθνικός Κήρυξ* 15.5.1949· «Πως κατηχούνται οι Σύμμαχοι αιχμάλωτοι» *Εστία* 19-30.10.1951.

⁸⁸⁹ «Η πνευματική ηγεσία μας δια το παιδομάζωμα» *Αναμόρφωσις* 14.8.1948.

⁸⁹⁰ *Ακρόπολις* 28.3.1948.

⁸⁹¹ *Η Καθημερινή* 9.3.1948. Η ελληνική Βουλή καταδίκασε με ψήφισμα το «πρόγραμμα γενοκτονίας δια του παιδομαζώματος» το Νοέμβριο του ίδιου έτους, βλ. *Εμπρός* 6.11.1948.

⁸⁹² ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/67/5, Βαλκανική Επιτροπή Ο.Η.Ε., Σημείωμα περί του διεθνούς αδικήματος της Γενοκτονίας (Genocide) ενώπιον του Ο.Η.Ε. (4.3.1948)· φ. 1948/127/3, Π. Γ. Βαλλήνδας, Σημείωμα δια τον κ. Υφυπουργόν των Εξωτερικών επί της βιαιάς μεταγωγής παιδιών υπό της ψευδοκυβερνήσεως του Μάρκου (Εν Αθήναις 12.3.1948)· «Το παιδομάζωμα» *Ελληνικά Δίκαια* 15.5.1948.

λεξιλόγιο,⁸⁹³ ήταν πρόσφατο δημιούργημα του πολωνοεβραϊκής καταγωγής καθηγητή Ποινικού Δικαίου του Πανεπιστημίου Yale, Ράφαελ Λέμκιν. Παρότι η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ είχε καταδικάσει το αδίκημα της γενοκτονίας το Δεκέμβριο του 1946, εκκρεμούσε ωστόσο η συμβατική εξειδίκευση των χαρακτηριστικών του. Μεταξύ των εισηγήσεων του Λέμκιν ήταν να συμπεριληφθεί στις διατάξεις περί «πολιτισμικής (cultural) γενοκτονίας» η βίαιη εκρίζωση παιδιών από τους κόλπους της (εθνικής/εθνοτικής) ομάδας στην οποία ανήκαν. Η ελληνική πλευρά άδραξε την ευκαιρία και επιδόθηκε σε μια διπλωματική καμπάνια – συμπεριλαμβανομένης και της προσωπικής διπλωματίας, ακόμα και με τον ίδιο τον Λέμκιν⁸⁹⁴ – προκειμένου να διατηρηθεί η διάταξη περί μεταφοράς παιδιών. Η πολιτογράφηση του «παιδομαζώματος» ως γενοκτονικού εγχειρήματος προσέκρουε σε διαφωνίες, καθώς καταφανώς δεν αφορούσε τη φυσική εξόντωση ατόμων. Το αντεπιχείρημα της ελληνικής πλευράς, δια στόματος Φρειδερίκης, ήταν ότι η «απαγωγή» παιδιών συνεπαγόταν τον «ηθικόν και εθνικόν θάνατον» τους.⁸⁹⁵ Στόχος κάθε γενοκτονίας, όπως εκλογίκευσε αυτό το σκεπτικό αργότερα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, είναι η εξάλειψη μιας ιδιαίτερης έκφρασης πολιτισμού. Αρπάζοντας τους βλαστούς του ελληνικού έθνους, συμπλήρωσε, οι αυτουργοί του «παιδομαζώματος» δεν ενδιαφέρονταν για το φόνο μερικών παιδιών. Ενδιαφέρονταν να διαστρέψουν τον εθνισμό τους και έτσι να σκοτώσουν την «ιδέα της Ελλάδος», τη «βιολογική της δύναμη» και τη «συνέχειά της μέσα στην ιστορία». Επρόκειτο για την «ειδεχθέστερη μορφή της γενοκτονίας»: «Από το να σκοτώσεις κατ' ευθείαν τα ίδια τα ελληνόπουλα, είναι πολύ εγκληματικότερο να σκοτώσεις την ελληνική ψυχή τους».⁸⁹⁶ Τελικά, παρά τις αντιδράσεις των σοσιαλιστικών κρατών και την

⁸⁹³ Οι κατοπινές προσπάθειες της διαχρονικά ευαίσθητης σε θέματα χρήσης της ελληνικής γλώσσας «Εστίας» να καθιερωθεί ο όρος «φυλοκτονία» έπεσαν στο κενό. Βλ. «“Φυλοκτονία”» *Εστία* 27.10.1948.

⁸⁹⁴ Βλ. Α. Gavriilidis, «Lemkin's Greek Friends: Abusing History, Constructing Genocide – and Vice Versa», *Holocaust and Genocide Studies* 30.3 (2016), σ.488-505. Ο Λέμκιν είχε υποστηρίξει τις ελληνικές αιτιάσεις κατά της Βουλγαρίας στη Διάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού το 1946, βλ. Κ. Μπαστιάς, «Γενοκτονία, το έγκλημα της απαγωγής των ελληνοπαίδων. Ομιλεί ο καθηγητής Λέμκιν» *Η Βραδυνή* 1.9.1949.

⁸⁹⁵ ΓΑΚ/ΑτΒΑ, φ.1053, Frederica R. προς R. Gage Colby (Αθήνα 10.11.1948)· *Η Καθημερινή* 12.11.1948.

⁸⁹⁶ ΓΒ/ΑΚΤ, φ. 52/4/27, Ομιλία Κ. Τσάτσου (χ.χ.). Χάρης και στις άοκνες προσπάθειες Ελλήνων διπλωματών, τέτοιες απόψεις βρήκαν ανταπόκριση σε ορισμένους κύκλους του εξωτερικού. Επί

αμφιγνωμία αρκετών άλλων κυβερνήσεων, χάρις τις ελληνικές προσπάθειες και την αμερικανική υποστήριξη το άρθρο Π.ε της Σύμβασης για την Πρόληψη και Καταστολή της Γενοκτονίας, η οποία υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1948, συμπεριέλαβε την «αναγκαστική μεταφορά παιδών μιας ομάδος εις ετέραν ομάδαν» στον ορισμό της γενοκτονίας.⁸⁹⁷

Το «παιδομάζωμα» δεν έλειψε από την εσωτερική επικαιρότητα κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου. Πρωτοβουλίες της κυβέρνησης, αλλά και διαφόρων οργανώσεων, φρόντιζαν για την περιοδική ζύμωση της εγχώριας κοινής γνώμης και πρόσθεταν νέες διαστάσεις στην αντικομμουνιστική αφήγηση που είχε αναπτυχθεί γύρω από το ζήτημα των παιδιών. Σταχυολογώντας κάποιες από αυτές, μπορούμε να αναφερθούμε στην έκδοση σειρών γραμματοσήμων με απεικονίσεις του «παιδομαζώματος»,⁸⁹⁸ και στην προβολή του προβλήματος κατά τη διάρκεια της «Εθνικής Εβδομάδος δια την Εργασίαν και την Νίκη» (20-25 Μαρτίου 1949). Η «Εθνική Εβδομάς», σύλληψη της πολυπράγμονος συζύγου του πρέσβη των ΗΠΑ, Χένρυ Γκρέιντνι, συνίστατο σε μια σειρά δημοσίων προπαγανδιστικών εκδηλώσεων σε όλη την επικράτεια που επισήμως είχαν σκοπό να διατρανώσουν την εθνική ομοψυχία, ανεπισήμως να πείσουν στους Αμερικανούς φορολογουμένους ότι η υπερατλαντική βοήθεια στην Ελλάδα παρήγαγε αποτελέσματα.⁸⁹⁹ Οι εορτασμοί

παραδείγματι, το επίσημο όργανο του Βατικανού υποστήριζε ότι «το παιδομάζωμα υπερβαίνει εις φρικαλεότητα και τα χειρότερα εγκλήματα του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου», ενώ ο Νορβηγός αρχιεπίσκοπος είπε σε συγκέντρωση γυναικών ότι μπροστά στο αίσχος του «παιδομαζώματος» ωχριούσαν οι πράξεις του Χίτλερ, βλ. *Μακεδονία* 8.4.1948· ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/126/3, Légation Royale de Grèce en Norvège προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Π Δ-σιν Πολιτικών Υποθέσεων (Εν Oslo 16.1.1950).

⁸⁹⁷ Πρβ. S. Gigliotti, «To Whom Do the Children Belong? Genocidal displacement in Europe and Australia», σε C. Carmichael & R. C. Maguire (επιμ.), *The Routledge History of Genocide*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2015, σ.38-54.

⁸⁹⁸ «Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος...» (στήλη) *Μακεδονία* 1.9.1948· ΦΕΚ 49/Α'/25.2.1949.

⁸⁹⁹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1231, Εκτελεστική Επιτροπή του υπό την Υψηλήν Προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Εράνου «Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος», Εγκύκλιος υπ' αριθ. 29 προς απάσας τας Παιδοπόλεις και Εστίας συσσιτίων: «Εθνική Εβδομάς δια την Εργασίαν και την Νίκη» (Εν Αθήναις 28.2.1949). Επίσης βλ. Ζ. Λιαλιούτη, «“Εργασία και Νίκη”: Όψεις της ψυχροπολεμικής προπαγάνδας στην Ελλάδα του εμφυλίου», *Σύγχρονα Θέματα* 125 (2014), σ.13-22· Γούναρης, *Εγνωσμένων*, σ.198-201. Η δομή και ο χαρακτήρας των εορτασμών παρουσίαζε υπερβολικά πολλές ομοιότητες με αντίστοιχες πατριωτικές τελετουργίες που διοργανώνονταν στις ΗΠΑ την ίδια εποχή,

περιλάμβαναν διάφορες εκδηλώσεις επικεντρωμένες στο «παιδοφύλαγμα», με κορύφωση την παρέλαση παιδιών των παιδοπόλεων στο Παναθηναϊκό Στάδιο.⁹⁰⁰ Παράλληλα, το Υπουργείο Παιδείας ανέθεσε στους κατά τόπους διευθυντές σχολείων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να αναθέσουν στους μαθητές τη συγγραφή δύο εκθέσεων. Η πρώτη θα διαπραγματευόταν τις δυσμενείς συνθήκες, υπό τις οποίες διεξαγόταν η διδασκαλία στα σχολεία λόγω της πολεμικής κατάστασης, ενώ η δεύτερη, φέρουσα τίτλο «Ζητάμε τ' αδέρφια μας», θα καταπιανόταν με το «παιδομάζωμα».⁹⁰¹ Το σύνθημα, σε διάφορες παραλλαγές, καθιερώθηκε. Σηματοδοτούσε τη μετάβαση από την έμφαση στο στιγματισμό του «παιδομαζώματος» σε μια ενεργητική εκστρατεία διεκδίκησης της επιστροφής των παιδιών που «κατακρατούσαν» οι ανατολικοευρωπαϊκές χώρες. Δύο μήνες αργότερα, οι προσκοπικές οργανώσεις, που από νωρίς είχε αντιληφθεί το ρόλο που μπορούσαν να παίξουν ιδιωτικές οργανώσεις σε εκστρατείες διαφώτισης του κοινού, εγκαινίασε «πανελλήνιον εξόρμησιν» για το «παιδομάζωμα». Ως ημέρα εκκίνησης επιλέχθηκε συμβολικά η 29η Μαΐου: η επέτειος της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης.⁹⁰² Το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, από κοινού με το Σώμα Ελληνίδων Οδηγών, είχε ήδη θέσει σε κυκλοφορία ξενόγλωσσο τρίπτυχο που κατήγγειλε το «παιδομάζωμα» ως πράξη «εξόντωσης της ελληνικής φυλής». Το εξώφυλλο περιείχε ένα από τα γνωστότερα σκίτσα της περιόδου: μια φάλαγγα θλιμμένων παιδιών ακολουθούσε έναν έφιππο αντάρτη, ενώ ο οδοδείκτης περιείχε απλώς ένα σφυροδρέπανο.⁹⁰³ Το

βλ. R. M. Fried, *The Russians Are Coming! The Russians Are Coming! Pageantry and Patriotism in Cold-War America*, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Oxford University Press, 1998.

⁹⁰⁰ *Ακρόπολις* 29.3.1949.

⁹⁰¹ ΓΑΚ-ΚΥ/ΜΣ, φ. Κ115/δ/14, Υπουργείον Παιδείας προς τους κ.κ. Γενικούς Επιθεωρητάς Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδευσεως και Επιθεωρητάς Δημοτικών σχολείων (Εν Αθήναις 18.2.1949). Σε κάποιες εκπαιδευτικές περιφέρειες, οι μαθητές υποχρεώθηκαν να ετοιμάσουν ψηφίσματα για το ίδιο θέμα, π.χ. βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑΓΓΤΠ, αταξινόμητο, Νομαρχία Τρικάλων προς τον κ. Πρόεδρον Κυβερνήσεως, το Υπουργείον Εξωτερικών, το Υπουργείον Εσωτερικών, το Υπουργείον Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, το Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών (Εν Τρικάλαις 24.3.1949).

⁹⁰² *Το Βήμα* 27 & 29.5.1949· ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/29/2, «Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών. Η Ειδική Εκπομπή της Βορείου Ελλάδος» (Αθήναι 28.5.1949).

⁹⁰³ ΓΑΚ-ΚΥ/ΜΣ, φ. Κ148, Σώμα Ελληνίδων Οδηγών προς τις Περιφερειακές και Τοπικές Εφόρους του Σ.Ε.Ο. (Αθήναι 5.4.1948). Αγγλόγλωσση έκδοση του τριπτύχου φυλάσσεται σε ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1224 και γαλλόφωνη σε ΓΑΚ-ΚΥ/ΜΣ, φ. Κ148.

σκίτσο, το οποίο πρωτοεμφανίστηκε στα μέσα του 1948, αποτέλεσε μια από τις πιο επιτυχημένες χρήσεις οπτικής προπαγάνδας, η οποία αποτέλεσε ένα από τα κύρια όπλα στην εκστρατεία κατά του «παιδομαζώματος».

Κανείς δεν είχε αμφιβολία ότι το ζήτημα των παιδιών είχε αγγίξει την ψυχή μεγάλου τμήματος του ελληνικού πληθυσμού, όμως η στασιμότητα ως προς τον επαναπατρισμό τους προκαλούσε εκνευρισμό. Επιπλέον, προβλημάτιζε η απάθεια της ξένης κοινής γνώμης⁹⁰⁴ – και κατ’ επέκταση των ξένων κυβερνήσεων – που κατηγορούνταν ότι δεν έκαναν αρκετά για να επιτευχθεί η απόδοση των «απαχθέντων» στην Ελλάδα. Το αίτημα να διοργανωθεί ένας πανελλήνιος συναγερμός που θα μπορούσε να συνεγείρει τα ξένα ακροατήρια άρχισε να διατυπώνεται αμέσως μετά τη λήξη των εχθροπραξιών στο Γράμμο. Η αρχή έγινε από τις γυναικείες οργανώσεις που, υιοθετώντας ενίοτε τον προσωπείο των «Επιτροπών Ελληνίδων μητέρων» και υπό το σύνθημα «Δόστε μας πίσω τα παιδιά μας», απαίτησαν σε συγκεντρώσεις που διοργανώθηκαν στις αρχές Νοεμβρίου 1949 τον επαναπατρισμό των Ελληνοπαίδων που βρίσκονταν πέραν του «Σιδηρού Παραπετάσματος».⁹⁰⁵

Η επιτυχία της κινητοποίησης έδωσε κίνητρο σε εξέχοντες εκπροσώπους της κοινωνίας των εθνικοφρόνων να την επαναλάβουν σε μεγαλύτερη κλίμακα. Επιτροπή, αποτελούμενη από τον πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών, τον πρόεδρο του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων, αντιπρόσωπο της ΓΣΕΕ, τον πρόεδρο της Ενώσεως Συντακτών και τη Λίνα Τσαλδάρη ως εκπρόσωπο των γυναικείων

⁹⁰⁴ Σημαίνουσα εξαίρεση αποτέλεσαν οι ιταλικές εκλογές του Απριλίου 1948, οι πιο διχαστικές και δραματικές στην ιστορία της γείτονος χώρας. Η προεκλογική περίοδος σηματοδεύτηκε από μια κολοσσιαία επιχείρηση ψυχολογικού πολέμου, ενορχηστρωμένη από τις αμερικανικές διπλωματικές και μυστικές υπηρεσίες. Στη διάρκειά της, το ζήτημα του «παιδομαζώματος» ανακινήθηκε επανειλημμένα, τόσο από τα κόμματα της Δεξιάς όσο και από τον ίδιο τον Πάπα. Μεταξύ άλλων, βλ. Α. Γ. Πωπ, «Το παιδομάζωμα και οι ιταλικαί εκλογαί», *Ἔθνος* 16.4.1948.

⁹⁰⁵ Συγκεντρώσεις έγιναν σε πολλές πόλεις της Ελλάδας, βλ. ΙΚΚ/ΑΛΤ, φ. 3/1/13, *Protestation des mères et des femmes Hellènes à l'Assemblée Générale des Nations Unies* (6.11.1949)· *Η Βραδυνή* 7.11.1949· *Το Βήμα* 8.11.1949· *Το Φως* 8.11.1949. Η κινητοποίηση φαίνεται ότι είχε κάποια απήχηση στο εξωτερικό, βλ. ΙΚΚ/ΑΛΤ, φ. 3/2/9, *Légation Royale de Grèce en Italie* προς το Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών – Δ/σιν Εξωτ. Τύπου: «Συμμετοχή ιταλικού τύπου και ιταλικών γυναικείων οργανώσεων εις διαμαρτυρίαν Ελληνίδων μητέρων επί ζητήματος απαχθέντων Ελληνοπαίδων» (Εν Ρώμη 17.11.1949). Μεγάλη συγκέντρωση γυναικών με τα ίδια αιτήματα και συνθήματα διοργανώθηκε στη Λάρισα στα μέσα Δεκεμβρίου, βλ. *Ελευθερία* [Λάρισα] 13.12.1949.

σωματείων επισκέφτηκαν τον Αρχιεπίσκοπο Σπυρίδωνα, παρακαλώντας να τεθεί η Εκκλησία επικεφαλής κίνησης διαμαρτυρίας κατά του παρατεινόμενου «παιδομαζώματος». Ο Σπυρίδωνας αποδέχτηκε την πρόταση και, έπειτα από νέες σύσκεψεις παρουσία δεκάδων εκπροσώπων της κυβέρνησης, κρατικών υπηρεσιών και ιδιωτικών οργανώσεων, η 29η Δεκεμβρίου 1949 ορίστηκε ως «ημέρα πένθους για το παιδομάζωμα». Η επιλογή της ημέρας δεν ήταν τυχαία, καθώς την ημέρα εκείνη η Εκκλησία τιμά τη μνήμη των «αγίων νηπίων υπό του Ηρώδου αναιρεθέντων» στη Βηθλεέμ.⁹⁰⁶ Δίπλα στις επάλληλες εννοιολογήσεις της μεταφοράς των παιδιών ως αναβίωσης βάρβαρων σουλτανικών πρακτικών, σλαβικής πλεκτάνης για την υποδούλωση του έθνους και πειράματος του ολοκληρωτικού κομμουνισμού για τον πνευματικό εξανδραποδισμό της νεολαίας, προστέθηκε μία ακόμα μεταφορά. Ο Σπυρίδωνας τόνισε το συμβολισμό στο χριστουγεννιάτικο μήνυμά του: «Ο θηριώδης Ηρώδης ανεβίωσεν. Όπως τότε εκείνος ύψωνε εις τας απαισίας χείρας του την αιμαστάζουσαν μαχαίραν από τον φόνον τόσων αθώων παιδιών», εξήγησε ο Αρχιεπίσκοπος, «ούτω και σήμερον, σύγχρονοι Ηρώδαι προέβησαν εις παραπλήσιον έγκλημα, το οποίον θα μείνη αιώνιον στίγμα του συγχρόνου πολιτισμού.»⁹⁰⁷

Η τελευταία αντικομμουνιστική κινητοποίηση της δεκαετίας του '40 ήταν ίσως η αρτιότερα οργανωμένη. Το πρόγραμμα εκδηλώσεων στην πρωτεύουσα καθορίστηκε με κάθε λεπτομέρεια εκ των προτέρων από την Αρχιεπισκοπή σε φυλλάδιο που εξέδωσε με τον τίτλο «Η Ελλάς πενθεί δια τας χιλιάδας των παιδιών του παιδομαζώματος». Υπογραμμιζόταν emphaticά ότι όλοι οι Έλληνες, απανταχού της Γης, όφειλαν να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις και να προσκαλέσουν τους «πολιτισμένους λαούς» να θρηνήσουν μαζί τους: «Από τας Αθήνας και την Ελληνική Επαρχία, μέχρι τα πέρατα της οικουμένης, όπου υπάρχει Έλλην, πρέπει εκείνην την ημέρα να δείξη το πένθος του.»⁹⁰⁸ Ο σχεδιασμός κατόπιν προσαρμόστηκε ανάλογα με τις κατά τόπους δυνατότητες και διαθεσιμότητες από τις περιφερειακές αρχές. Η κρατική εξουσία ανέλαβε την ευθύνη για την πάνδημη συμμόρφωση με τις οδηγίες.⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ *Ακρόπολις* 16, 17 & 23.12.1949· *Το Βήμα* 23.12.1949.

⁹⁰⁷ *Το Βήμα* 25.12.1949.

⁹⁰⁸ ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 1224, *Η Ελλάς πενθεί δια τας χιλιάδας των παιδιών του παιδομαζώματος*, χ.χ. [1949]

⁹⁰⁹ ΓΑΚ-KY/ΑΝΑ, φ. 45, Αρχιεπισκοπή Αθηνών προς άπαντας τους κ. κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επαρχούς (Εν Αθήναις 22.12.1949)· Νομαρχία [Αττικής] προς τους κ. κ. Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Περιφέρειας τέως Διοικήσεως Πρωτεύουσας (Εν Αθήναις 28.12.1949)· ΓΑΚ-

Οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας ξεκίνησαν το απόγευμα της 28ης Δεκεμβρίου ώστε να συμμετάσχει «ο χριστιανισμός της Δύσεως», καθώς το Καθολικό και Προτεσταντικό εορτολόγιο τιμά τη «σφαγή των νηπίων» μία ημέρα νωρίτερα σε σχέση με τους Ορθόδοξους. Η αρχή έγινε με ομιλίες της Βασίλισσας και του Προκαθημένου της Ελλαδικής Εκκλησίας ενώπιον ξένων ανταποκριτών, καθώς και με ραδιοφωνικό μήνυμα της Φρειδερίκης, το οποίο αναμεταδόθηκε στο εξωτερικό. Αν η Εκκλησία είχε το γενικό πρόσταγμα στο εσωτερικό της χώρας, η Φρειδερίκη ήταν το κεντρικό πρόσωπο της παράλληλης καμπάνιας με αποδέκτη την κοινή γνώμη της αλλοδαπής. Η «πρώτη μάννα», όπως την προσαγόρευσε ο Αρχιεπίσκοπος, καυτηρίασε την επιδεικνυόμενη αδιαφορία για το δράμα των παιδιών και κάλεσε τους λαούς της οικουμένης να συμπροσευχηθούν με τον ελληνικό για την ταχεία επιστροφή τους στην Ελλάδα.⁹¹⁰

Το «πένθος» κορυφώθηκε την επόμενη ημέρα.⁹¹¹ Επί έξι ώρες το πρωί οι καμπάνες χτυπούσαν πένθιμα, οι σημαίες κυμάτιζαν μεσίστιες, σπίτια και καταστήματα στολίστηκαν κατά τρόπο αρμόζοντα με το ιεροπρεπές πνεύμα της ημέρας, οι εφημερίδες εκδόθηκαν με μαύρο πλαίσιο και το ραδιοφωνικό πρόγραμμα μονοπωλήθηκε από εκπομπές για το «παιδομαζώμα», όπως η απαγγελία μιας ειδικής προσευχής που συνέγραψε ο Αρχιεπίσκοπος⁹¹² και σπαραξικάρδιες ομιλίες μανάδων

KY/ΑτΒΑ, φ. 1224, Ministry of Press and Information – Foreign Press Division, «Greece Mourns her Thousands of Abducted Children. Day of National Mourning 28-29/12/49» (24.12.1949). Για την προετοιμασία του «πένθους» στην επαρχία, ενδεικτικά βλ. ΓΑΚ Ν. Αρκαδίας/ΑΝΑΑ, φ. 11/η, Νομαρχία Αρκαδίας, Πρόσκλησις προς τον Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Μαντινείας-Κυνουρίας (Εν Τριπόλει 23.12.1949)· Νομαρχία Αρκαδίας, Διαταγή (χ.χ.).

⁹¹⁰ *Το Βήμα* 29.12.1949· *Τα Νέα* 29.12.1949. Την ίδια ημέρα ο Σπυρίδωνας απέστειλε τηλεγραφήματα προς τον Στάλιν και προέδρους κρατών της Ανατολικής Ευρώπης αντιστοιχώντας την «απαγωγή» και «κατακράτηση» των παιδιών με τη χρήση ασφύξιων αερίων ή την εξαπόλυση βακτηριολογικού πολέμου «επί του πνευματικού πεδίου». Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/126/1, Archevêque [d'] Athènes et toute Grèce προς Marechal Staline (Εν Αθήναις 28.12.1949)· Archevêque [d'] Athènes et Grèce Spiridon προς Marechal Tito, Président République Tchécoslovaquie, Président République Pologne (Εν Αθήναις 28.12.1949).

⁹¹¹ Βλ. περιγραφές σε *Ακρόπολις* 28-30.12.1949· *Εθνικός Κήρυξ* 29-30.12.1949· *Η Καθημερινή* 28-30.12.1949· *Το Βήμα* 29-30.12.1949. Για την επαρχία, βλ. ΔΙΣ, φ. 1353/Ε/1, Ραδιοφωνικός Σταθμός Ενόπλων Δυνάμεων Πελοποννήσου (Τρίπολις), Έκτακτον Πρόγραμμα για τα απαχθέντα Ελληνόπουλα (29.12.1949)· *Ελευθερία* [Λάρισα] 30.12.1949· *Μακεδονία* 30.12.1949.

⁹¹² Πιθανότατα η ίδια προσευχή είχε διαβαστεί από προσκόπους στο ραδιόφωνο ανήμερα των Χριστουγέννων. Πριν καν ανακοινωθεί η τήρηση «εθνικού πένθους», το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων

που είχαν στερηθεί τα παιδιά τους. Μεταξύ 9-9.30 π.μ. οι δρόμοι της Αθήνας και του Πειραιά ερήμωσαν, θυμίζοντας στην «Ακρόπολη» εικόνες από την ημέρα εισόδου των Γερμανών. Ειδικές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας οργανώθηκαν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και σε επαγγελματικούς χώρους, ενώ οι γυναικείες οργανώσεις εξέπεμψαν «Δέησιν των Μητέρων» στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός». Σε κάποιες πόλεις έγιναν υπαίθριες συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις, στην κεφαλή των οποίων βρίσκονταν κληρικοί, πρόσκοποι, μαθητές των κατηχητικών σχολείων και τρόφιμοι των παιδοπόλεων, συχνά κρατώντας πλακάτ με συνθήματα και εικόνες. Η πλέον δημοφιλής είχε υποδειχθεί επισήμως από τους διοργανωτές του «εθνικού πένθους». Η «αιωνία Ελλάς», ενδεδυμένη αρχαιοελληνικού πέπλου και σκυμμένη πάνω από μια ασπίδα, παρουσιαζόταν να θρηνεί εν είδει «βαρυαλγούσης μητρός». Στο βάθος, πίσω από συρματοπλέγματα πάνω στην κορυφή μιας οροσειράς, απεικονίζονταν σκιές παιδιών να χειρονομούν. Η εικόνα είχε τυπωθεί σε ειδικές καρτ-ποστάλ που κυκλοφορούσαν δωρεάν στο εσωτερικό (και οι πολίτες ενθαρρύνονταν να την ταχυδρομήσουν σε συγγενείς και φίλους στο εξωτερικό), ενώ με τη μορφή αφίσας είχε επικολληθεί σε αυτοκίνητα και δημόσια μέσα μεταφοράς.⁹¹³ Κάθε δήμος και κοινότητα της χώρας, μαζί με πληθώρα οργανώσεων και σωματείων, εξέδωσαν ψηφίσματα διαμαρτυρίας για το «παιδομάζωμα», καταδίκης των κομμουνιστικών κρατών και ενθάρρυνσης των συμμάχων εθνών να ασκήσουν πίεση για την απελευθέρωση των «απαχθέντων» παιδιών.⁹¹⁴ Εκδηλώσεις πένθους έλαβαν χώρα και στο εξωτερικό χάρις τη βούληση ομογενειακών κύκλων ή, συνηθέστερα, την ενεργοποίηση Ελλήνων διπλωματών,⁹¹⁵ οι οποίες φαίνεται ότι είχαν απήχηση. Οι

είχε ορίσει τα Χριστούγεννα ως ημέρα προσευχής για τα ελληνόπουλα που κρατούνταν πέραν των συνόρων και, με προκήρυξη που κυκλοφόρησε κατά χιλιάδες, ζητούσαν από κάθε ελληνική οικογένεια να αναπέμψει σχετική προσευχή πάνω από το εορταστικό τραπέζι. Την παραμονή των Χριστουγέννων, ομάδες προσκόπων έψαλλαν ειδικά κάλαντα, επίσης αφιερωμένα στο «παιδομάζωμα». Είχαν πρόθεση να διαθέσουν τις εισπράξεις για την επανένταξη των παιδιών μετά την παλιννόστησή τους. Βλ. *Οι Καιροί* 18.12.1949· *Το Βήμα* 23.12.1949· *Πελοπόννησος* 25.12.1949.

⁹¹³ *Ακρόπολις* 23.12.1949· *Εθνικός Κήρυξ* 23.12.1949.

⁹¹⁴ Μεταξύ άλλων, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/45/2· ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1224.

⁹¹⁵ Χαρακτηριστικά βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1225, Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία εν Ελβετία προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον - Α.΄ Πολιτικήν Διεύθυνσιν: «Περί του θορύβου εν Ελβετία δια το παιδομάζωμα» (Εν Βέρνην 17.1.1950)· ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/126/2, Consulat Général de Grèce προς την εν Παρισίοις Β. Πρεσβείαν: «Περί εκδηλώσεων πένθους και ψηφισμάτων διαμαρτυρίας Ελληνικής Παροικίας Μασσαλίας δια το παιδομάζωμα» (Εν Μασσαλία 18.1.1950)· φ. 1950/126/3, Légation

ελληνικές αρχές άρχισαν να επεξεργάζονται μεγαλεπήβολα σχέδια διαφώτισης της διεθνούς κοινής γνώμης, όπως την ίδρυση ενός παλατιανού «Γραφείου Διαμαρτυρίας κατά του Παιδομαζώματος».⁹¹⁶

Ενόσω όμως ο ελληνικός λαός καλούνταν σε συλλογικές δράσεις που συνάρμοζαν λαϊκή θρησκευτικότητα και αντικομμουνισμό και επιχειρούνταν να εξεγερθεί η παγκόσμια κοινή γνώμη με στόχο την επιστροφή των παιδιών του «Παραπετάσματος», μεταξύ ιθυνόντων κύκλων διακινούνταν ήδη δεύτερες σκέψεις, ανομολόγητες δημοσίως, όσον αφορά τη σκοπιμότητα της ευόδωσης της προσπάθειας. Αμέσως μετά την εξαγγελία του σχεδίου «Παιδοφυλάγματος», το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως και κατόπιν το Υπουργείο Εσωτερικών διαβίβασαν εντολές για την τήρηση απογραφικών στοιχείων των «απαγομένων» παιδιών.⁹¹⁷ Τον Αύγουστο του 1948 το Υπουργείο Εξωτερικών επισήμανε τη σημασία παρουσίας αιτήσεων επαναπατρισμού, υπογεγραμμένες από γονείς και κηδεμόνες παιδιών που βρίσκονταν στις ανατολικές χώρες, ενώ οι στρατιωτικές αρχές και αργότερα ο Ερυθρός Σταυρός επιδόθηκαν σε μια εντατική προσπάθεια να τις συγκεντρώσουν. Σχεδόν με κάθε βεβαιότητα η επιχείρηση περιλάμβανε την άσκηση εξαναγκασμού.⁹¹⁸ Παρά το ζήλο των επιφορτισμένων με το έργο, τα αποτελέσματα δεν ήταν ικανοποιητικά. Μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου 1950 είχαν διαβιβαστεί στο Διεθνή

Royale de Grèce en Suisse προς το Β. επί των Εξωτερικών Υπουργείων – Α.΄ Πολιτικήν Διεύθυνσιν (Εν Βέρνη 18.3.1950).

⁹¹⁶ Βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1225, «Σχέδιον Εργασίας του Γραφείου Διαμαρτυρίας κατά του Παιδομαζώματος» (Απρίλιος 1950).

⁹¹⁷ ΓΑΚ Ν. Λακωνίας/ΑΝΛ, φ. 688, Υπουργείον Εσωτερικών – Δ/νσις Τοπ. Αυτ/σεως – Δ/νσις Α.΄ προς τους κ.κ. Γενικούς Διοικητάς, Νομάρχας και Επάρχους: «Περί τηρήσεως λεπτομερών απογραφικών στοιχείων των υπό των συμμοριτών απαγομένων παιδιών» (Εν Αθήναις 13.4.1948).

⁹¹⁸ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/127/1/1, ΓΕΣ/ΓΠΥ προς Α.΄, Β.΄, Γ.΄ Σ. Στρ/Α2-ΓΠΥ, ΥΠ, ΥΙΙΙ, ΧΥ/ΓΠΥ και Α2, ΙΙ, ΙΧ, Χ, ΧΙ Μ/Α2, ΔΕ Θρακ./ΓΠΥ – ΔΕ Θεσσ./ΓΠΥ-Α2: «Συγκέντρωσιν στοιχείων απαχθέντων Ελληνοπαίδων» (Β.Σ.Τ. 902 14.11.1948)· φ. 1949/33/1/1, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς τα εν Πελοποννήσω, Στερεά Ελλάδα, Ευβοία, Θεσσαλία, Ηπείρω, Μακεδονία και Θράκη Διοικητικά Συμβούλια, Επιτροπάς και Αντιπροσωπείας του Ε.Ε.Σ. κ.ά. (Αθήναι 31.1.1949)· φ. 1950/124/1, ΓΕΣ/ΓΠΥ προς τον Ελληνικόν Ερυθρόν Σταυρόν (Τμήμα Τύπου και Πληροφοριών): «Στοιχεία απαχθέντων Ελληνοπαίδων» (Αθήναι 10.3.1949)· ΙΑΜΜ/ΑΓΔΒΕ, φ. Δ/51/2/1, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς το Υπουργείον Δικαιοσύνης, το Υπουργείον Εσωτερικών, το Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως (Αθήναι 2.3.1949). Διάφορες ονομαστικές καταστάσεις παιδιών εκ Βορείου Ελλάδας που οι γονείς τους αιτούνταν τον επαναπατρισμό τους περιέχονται σε ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/127/1/1.

Ερυθρό Σταυρό 7.063 αιτήσεις που αφορούσαν συνολικά 9.902 άτομα,⁹¹⁹ τη στιγμή που η διαρκώς επαναλαμβανόμενη επίσημη θέση ήταν ότι είχαν «απαχθεί» 28.000 παιδιά.⁹²⁰ Οι αιτίες της υστέρησης ήταν ότι ένας σημαντικός αριθμός παιδιών είχαν ακολουθήσει τους γονείς τους. Αυτή η πραγματικότητα είχε υπογραμμιστεί στην ελληνική πλευρά από τους Αμερικανούς, οι οποίοι θεωρούσαν την επιχειρηματολογία της Αθήνας μάλλον ασθενή, επιβεβαιώθηκε δε από διπλωμάτες και άλλους υπηρεσιακούς παράγοντες που έκαναν επιτόπια έρευνα.⁹²¹ Ακόμα χειρότερα, πάνω από 6.000 παιδιά προέρχονταν από οικογένειες «επικινδύνων σλαυοφώνων», τα μισά εκ των οποίων είχαν τουλάχιστον έναν γονέα εκτός Ελλάδας. Η ύπαρξή τους αποσιωπήθηκε εντελώς στον επίσημο και δημόσιο λόγο, στο βαθμό που η μετεμφυλιακή Πολιτεία αρνούνταν καν να συζητήσει την αλλογλωσσία και την ύπαρξη πληθυσμών με μη ελληνική εθνική συνείδηση σε ελληνικό έδαφος.⁹²²

Επιπλέον, τη ρητορική ότι οι Λαϊκές Δημοκρατίες απεργάζονταν την «πλήρη απεθνικοποίηση των απαχθέντων υπό των συμμοριτών και μεταφερθέντων εκεί ατυχών Ελληνοπαίδων»⁹²³ φάνηκε να δικαιώνει μια σειρά ενδείξεων. Ποικίλης αξιοπιστίας πηγές ανέφεραν ότι τα παιδιά που βρίσκονταν στην Ανατολική Ευρώπη

⁹¹⁹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/82/8, Σημείωμα (χ.χ.).

⁹²⁰ 27.600 για την ακρίβεια, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/136/8, Πίναξ κατανομής των εις το εξωτερικόν [sic] Κ/Σ κλπ. (Β.Σ.Τ. 902 14.9.1951).

⁹²¹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/127/1/2, Legation Royale de Grèce προς το Β. Υπουργείον των Εξωτερικών – Α΄ Πολιτικήν Διεύθυνσιν – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Βελιγραδίω 14.11.1948)· φ. 1950/124/3, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς το Υπουργείον των Εξωτερικών – Δ/σιν Α΄. Πολιτικήν – Τμήμα Βαλκανικής (Αθήναι 19.6.1950)· Γουίτνερ, *Αμερικανική επέμβαση*, σ.214.

⁹²² ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/124/3, Γενική Διοικ. Βορείου Ελλάδος – Διεύθυνσιν Πολιτ. Υποθέσεων προς το Υπουργείον των Εξωτερικών – Α΄ Πολιτική Διεύθυνσις – Τμήμα Βαλκανικής (Θεσ/νίκη 30.5.1950). Όταν το 1952 αντιπρόσωπος της κυβέρνησης στο Λονδίνο πρότεινε η ελληνική πλευρά να ανασκευάσει τον αριθμό των «απαχθέντων ελληνοπαίδων» προς τα κάτω και, αντί για 28.000, να μιλάει για 22.000 άτομα, το Υπουργείο Εξωτερικών απέρριψε το αίτημα προκρίνοντας να γίνεται στο εξής λόγος αόριστα για «πολλές χιλιάδες». Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/101/5, Department of Information προς το Β. επί των Εξωτερικών Υπουργείον – Α΄ Πολιτικήν Διεύθυνσιν (14.8.1952)· Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσιν Α Πολιτική – Τμήμα Βαλκανικής προς το Γραφείον Τύπου της εν Λονδίνω Β. Πρεσβείας (27.8.1952).

⁹²³ ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/33/1/2, Ελληνική Υπηρεσία Συνδέσμου παρά τη Βαλκανική Επιτροπή Ο.Η.Ε. – Στρατιωτικός Σύμβουλος προς Ελληνικήν Υπηρεσίαν Συνδέσμου ΒΕ. ΟΗΕ: «Υποβολή εκθέσεως» (15.2.1949).

ανέφεραν υφίσταντο ανθελληνική διαπαιδαγώγηση.⁹²⁴ Μόλις δε άρχισαν να καταφτάνουν στην Ελλάδα επιστολές, συχνά πανομοιότυπες και καταφανώς προϊόντα χειραγώγησης, από παιδιά του «παιδομαζώματος» προς συγγενείς τους, η ανησυχία μετατράπηκε σε πανικό. «Τα ελληνόφωνα», παρατηρούσε έγγραφο του Γενικού Κέντρου Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης, «υφίστανται συστηματικήν κομμουνιστικήν καθοδήγησιν ήτις συγκεφαλαιούται εις την έμπνευσιν μίσους κατά της Ελλάδος, τα δε σλαυόφωνα υφίστανται πλήρη εκσλαυισμόν διδασκομένης εις ταύτα και της σλαυικής γλώσσης την οποίαν προσπαθούν να τους εμφανίσωσιν ως Μακεδονικήν γλώσσαν.»⁹²⁵ Πληροφοριοδότες των αρχών, δημοσιεύματα και μαρτυρίες προσώπων που δραπέτευσαν από το «Παραπέτασμα» περιέγραφαν πως, ακόμα και μετά τη λήξη του εμφυλίου, οι νέοι του «παιδομαζώματος» προορίζονταν να αποτελέσουν την αφρόκρεμα του ελληνικού κομμουνισμού και προγυμνάζονταν στρατιωτικά για να αποτελέσουν το μελλοντικό στρατό του «Τέταρτου Γύρου».

⁹²⁴ Η πολεμική κατά των μεθόδων εκπαίδευσης των παιδιών του «Παραπετάσματος» είχε κεντρική θέση στην αντικομμουνιστική γραμματεία. Η γνωστότερη σχετική μελέτη εκδόθηκε από έναν πρώην κομμουνιστή δάσκαλο στη δεκαετία του '60 με τη βοήθεια της υπηρεσίας πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας που τότε είχε επιφορτιστεί με το συντονισμό του «αντικομμουνιστικού αγώνα». Βλ. Γ. Χ. Μανούκας, «Παιδομάζωμα». *Η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων*, Αθήνα: «Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος», 1961· ΕΛΙΑ/ΑΤΤ, φ. Β/5, Αίτησις Γεωργίου Χ. Μανούκα προς το Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως Υπηρεσίαν Πληροφοριών (Εν Αθήναις 23.2.1961).

⁹²⁵ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/118/5/1, Γενικόν Κέντρον Αλλοδαπών Μακεδονίας-Θράκης – Γραφείον Πον προς το Υπουργείον Δημοσίας Τάξεως – Γενικήν Διεύθυνσιν Αλλοδαπών – Τμήμα Β. – Γραφείον Πον: «Πληροφορία περί της ζωής και κινήσεως των Κ/Σ εις τα Κράτη του σιδηρού παραπετάσματος ληφθείσαι εκ του ελέγχου της αλληλογραφίας» (Εν Θεσσαλονίκη 27.2.1950). Επίσης βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1948/127/1/2, Διοίκησις Χωρ/κής Καστορίας προς το Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσιν Ασφαλείας: «Παιδομάζωμα» (Εν Καστορία 30.10.1948)· φ. 1948/130/1, Κέντρον Αλλοδαπών Καστορίας προς το Γ.Κ.Α. Μακεδονίας-Θράκης: «Θλιβεραί συνέπειαι παιδομαζώματος» (Εν Καστορία 19.9.1948)· φ. 1949/29/6/1, Υπουργείον Δημ. Τάξεως – Διεύθυνσις Αλλοδαπών – Τμήμα Β. – Γραφ. Ι, Δελτίον Πληροφοριών Μηνός Δεκεμβρίου 1948 (Εν Αθήναις 25.1.1949)· φ. 1949/33/1/2, Έκθεσις Συνδέσμου 2ας Ομάδος Παρατηρητών (6.2.1949)· Légation Royale Hellénique προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Α' Πολιτικήν Διεύθυνσιν – Τμήμα Ρωσσίας και Ανατολικής Ευρώπης: «Συνθήκαι διαβιώσεως απαχθέντων ελληνοπαίδων» (Εν Πράγα 27.1.1949).

ενδεχομένως δε να χρησιμοποιούνταν και σε άλλες εξορμήσεις της Κομινφόρμ «για την κατάκτηση του κόσμου».⁹²⁶

Προκρίθηκαν δύο στρατηγικές. Αφενός, περιορίστηκε de facto ο αριθμός των παιδιών που η Ελλάδα ήταν διατεθειμένη να δεχτεί πίσω. Από την πιθανότητα επανόδου εξαιρέθηκαν σλαβόφωνα παιδιά, αν υπήρχε πιθανότητα να επιστρέψουν μαζί τους και οι γονείς τους που βρίσκονταν στο «Παραπέτασμα».⁹²⁷ Από την άλλη πλευρά, ωρίμασε η ιδέα ότι τα παλιννοστούντα παιδιά θα έπρεπε να περάσουν μια διαδικασία «αποκομμουνιστικοποίησης», «αποστελλομένων εις ειδικόν στρατόπεδον προς εξυγίανσιν αυτών και επαναφοράν των εις υγιείς ιδεολογίας».⁹²⁸ Χάρης τη σχετική εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας–Βελιγραδίου, από το Νοέμβριο του 1950 ξεκίνησε ο επαναπατρισμός παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία σε μικρές ομάδες. Την επίσημη χαρά σκίασε η αλγεινή εντύπωση που αποκόμισαν οι εντεταλμένοι για την υποδοχή τους. Η Έλλη Γεωργίτσα, φιλόλογος, αρχηγός της παιδοπόλεως «Αγία Τριάς» της Θεσσαλονίκης, μέλος της Χριστιανικής Ενώσεως Επιστημόνων και συνεργάτιδα του Γραφείου Πνευματικής Διαφωτίσεως του Γ΄

⁹²⁶ Επίσης βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1949/5/1, Γ.Ε.Σ./Α2/Π προς Υπ. Εξωτερικών (Α΄ Πολ. Δ/σιν, Δ.Υ. Πλ.): «Πληροφορία εκ ΚΑΪΡΟΥ» (Β.Σ.Τ. 902 21.11.1949)· ΓΑΚ-KY/ΑτΒΑ, φ. 1212, Notes concerning the abduction of Greek children (χ.χ.)· *Μακεδονία* 23.8.1949· «Ένα ελληνόπουλο στα στρατόπεδα των Γεντισάρων» *Στρατιωτικά Νέα* 29.1-9.4.1950· «Ο Μάρκο Βαφειάδης προπαρασκευάζει δραστηριώς εις Τσεχοσλοβακίαν τον κομμουνιστικόν τέταρτον γύρον» *Το Φως* 9.5.1950.

⁹²⁷ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/45/3, Γεν. Διοικήσεις Βορείου Ελλάδος – Υπουργός προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Α΄ Πολιτική Διεύθυνσις – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Θεσσαλονίκη 7.10.1949)· φ. 1950/126/1, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις Α΄ Πολιτική – Τμήμα Βαλκανικής προς την Υπηρεσίαν Συνδέσμου παρά τη Β. Επιτροπή (3.1.1949 – sic: 1950)· ΓΑΚ Εύβοιας/ΑΑΔΚ, φ. Φ.52ε/9, Υπουργείον Εσωτερικών – Γεν. Δ/νσις Αλλ/πών, Έκθεσις περί των εν Ελλάδι βιούντων Σλαυοφώνων (Αθήναι 1.5.1952). Αργότερα το Υπουργείο Εξωτερικών διαμήνυσε στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό να μη δέχεται γενικώς αιτήσεις επαναπατρισμού παιδιών, των οποίων οι γονείς βρίσκονταν στα ανατολικά κράτη, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/137/5, Υπουργείον Εξωτερικών – Διεύθυνσις Α Πολιτική – Τμήμα Βαλκανικής προς τον Ελληνικόν Ερυθρόν Σταυρόν: «Έλληνες εν Τσεχοσλοβακία» (10.1.1951). Συγχρόνως εξαιρούνταν της παλινόστησης παιδιά των οποίων οι γονείς βρίσκονταν στις ελληνικές φυλακές έπειτα από καταδίκες για κομμουνιστική δράση, βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/137/5, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Α΄ Πολιτικήν – Τμήμα Βαλκανικής (Αθήναι 14.3.1951).

⁹²⁸ ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/45/2, Α.Ν.Π. προς Γ.Ε.Σ. (Κ[ά]ϊρον 15.4.1950)· φ. 1950/124/3, Νομαρχία Φλωρίνης προς το Υπουργείον Εσωτερικών – Δ/σιν Διοικήσεως – Τμήμα Προσωπικού (Εν Φλωρίνη 20.6.1950).

Σώματος Στρατού⁹²⁹, ήταν παρούσα στην άφιξη της δεύτερης αποστολής 54 παιδιών, προερχομένων από νομούς της Δυτικής Μακεδονίας. Σε εμπιστευτική έκθεση, η οποία διακινήθηκε ευρύτατα μεταξύ διαφόρων υπηρεσιών, διαπίστωσε πως τα επιστρέφοντα παιδιά ήταν «ποτισμένα με το δηλητήριο της σλαβικής προπαγάνδας». Περιέγραψε πως μόλις δώδεκα εξ αυτών μιλούσαν καλά τα ελληνικά, σε πολλά είχε καλλιεργηθεί «μακεδονική» συνείδηση, είχαν άγνοια περί θρησκείας και κάποια από τα μικρότερα δεν ήξεραν καν να κάνουν το σταυρό τους (συμπλήρωνε δε ότι στη Γιουγκοσλαβία είχαν διδαχθεί και τη θεωρία της εξέλιξης). Αν κάτι είχε διαφυλάξει μέσα τους το νόστο για το γενέθλιο τόπο τους, παρατηρούσε, ήταν μόνο η αγάπη για τους γονείς τους. Η ιδέα της πατρίδας και της θρησκείας δεν είχε επιβιώσει της εμπειρίας.⁹³⁰

Παρόμοιες εντυπώσεις αποκόμισαν τους επόμενους μήνες πολλά στελέχη του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού που είχαν επιφορτιστεί με το έργο του επαναπατρισμού. Ο πρόεδρός του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος, φρονούσε πως τα παιδιά είχαν καταστεί «ώριμοι πράκτορες των σλαβικών σχεδίων», μια εθελόντρια νοσοκόμα που υποδέχτηκε αποστολές παιδιών στη Θεσσαλονίκη εξομολογήθηκε ότι φοβόταν πως «μας δίδουν ένα παιδί για να μας πάρουν αργότερα δέκα», ενώ το γραφείο του οργανισμού στην ίδια πόλη αναρωτήθηκε «εάν ο επαναπατρισμός είναι εθνικώς συμφέρον.»⁹³¹ Επικαλούμενος αυτές τις εισηγήσεις, ο πρωθυπουργός Σοφοκλής Βενιζέλος συνέστησε στην ελληνική αντιπροσωπεία στον ΟΗΕ να μετριάσει τους τόνους της πολεμικής για το «παιδομάζωμα» και να αποφύγει κάθε δέσμευση για τη μελλοντική διαχείριση του θέματος.⁹³²

⁹²⁹ «Φοίβος», «Το Γυμνάσιον της Αρδέας» *Εθνικός Κήρυξ* 9.8.1949.

⁹³⁰ ΓΑΚ-ΚΥ/ΑτΒΑ, φ. 1223, Ε. Γεωργίτσα, «Πενήντα τέσσερα Ελληνόπουλα από την Γιουγκοσλαβία γύρισαν στην Ελλάδα» (Εν Θεσσαλονίκη 27.3.1951).

⁹³¹ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/82/8, Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός προς το Υπουργείον Εξωτερικών – Δ/σιν Α΄ Πολιτικήν – Τμήμα Βαλκανικής (Αθήναι 11.9.1951)· φ. 1952/101/6, Κ. Ανθίδου, Διαπιστώσεις και σκέψεις σχετικές με την παραλ[α]βήν 214 παιδιών από την Γιουγκοσλαβίαν (Εν Θεσ/νίκη 11.6.1951)· Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός – Προϊστάμενον Τμήμα Κεντρ. Μακεδονίας, Σύνοψις γενομένων διαπιστώσεων επί της παρακολουθήσεως των επαναπατρισθέντων Ελληνοπαίδων της τρίτης παραλαβής (Θεσσαλονίκη 21.6.1951).

⁹³² ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/82/8, Υπουργείον Εξωτερικών – Α΄ Πολιτικήν Διεύθυνσιν προς την εν Νέα Υόρκη Μόνιμον Αντιπροσωπείαν: «Παιδομάζωμα» (Αθήναι 8.10.1951). Επίσης βλ. Λαγάνη, *Παιδομάζωμα*, σ.196-197.

Τελικά, έπειτα από φορτικές πιέσεις του Ερυθρού Σταυρού και των πολιτικών, στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών των μεθοριακών νομών της Μακεδονίας, ελήφθη η απόφαση τα επαναπατριζόμενα παιδιά να διοχετεύονται στις παιδοπόλεις «δια την επαναφοράν των εις τας αρχάς της Ελληνικής οικογενείας και κοινωνίας».⁹³³ Το μέτρο επικεντρώθηκε κυρίως στην περίπτωση των σλαβόφωνων παιδιών, τόσο γιατί οι αρμόδιοι πίστευαν ότι αυτά είχαν αναπτύξει βαθύτερον «ψυχικόν σύνδεσμον προς τον Σλαυισμόν», όσο ιδιαίτερα επειδή θεωρούσαν πως η φοίτησή τους σε ειδικά ιδρύματα θα συνέβαλε μεσοπρόθεσμα στον «εξελληνισμόν των περιφερειών» της Δυτικής Μακεδονίας. Αν και επιδιωκόταν η συνεργασία των γονέων, στην πράξη προβλεπόταν και η καταναγκαστική μεταγωγή των παιδιών στις παιδοπόλεις.⁹³⁴ Όσον αφορά τα παιδιά που είχαν γονείς εκπατρισμένους στις κομμουνιστικές χώρες, οι αρχές αποπειράθηκαν να διαρρήξουν τις μεταξύ τους σχέσεις. Για παράδειγμα, το 1953 η Νομαρχία Κοζάνης, επικαλούμενη τα πορίσματα πρόσφατου εκπαιδευτικού συνεδρίου και τις επιταγές της Χωροφυλακής, συμβούλευε τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς να «διαφωτίζουν» τους εν λόγω μαθητές ότι «εγκαταλείφθησαν από

⁹³³ ΔΙΑΥΕ, φ. 1951/82/8, Κ. Γεωργακόπουλος προς το Υπουργείον Εξωτερικών (Διεύθυνσιν Α΄ Πολιτικήν) (Αθήναι 20.8.1951)· φ. 1952/9/1/1, Νομαρχία Φλωρίνης προς την Γενικήν Δ/σιν Βορ. Ελλάδος – Δ/σιν Πολιτικών Υποθέσεων (Εν Φλωρίνη 20.11.1951)· φ. 1952/101/2, Ερυθρός Σταυρός – Τμήμα Επαρχιών προς 1) Υγειον. Αποστολή ΕΕΣ Βορ. Ελλάδος κ.ά. (Αθήναι 5.8.1952)· Υπουργείον Εθν. Αμύνης – Μικτή Επιτελική Ομάς Α/Π προς Ελλην. Ερυθρόν Σταυρόν: «Επαναπατρισθέντες Ελληνόπαιδες» (Β.Σ.Τ. 902 28.7.1952)· φ. 1952/101/6, Κεντ. Αλλ/πών Θεσσαλονίκης – Γραφείον Πον προς το Γεν. Κέντρον Αλλ/πών Μακ. Θράκης – Γραφείον Πον: «Επαναπατρισμός 54 Ελληνοπαίδων εκ Γιουγκοσλαβίας» (Εν Θεσ/νίκη 24.3.1951)

⁹³⁴ ΔΙΑΥΕ, φ. 1952/9/1/1, Γεν. Δ/σις Βορ. Ελλάδος – Διεύθυνσις Πολ. Υποθ. προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον – Α΄ Πολιτική Διεύθυνσις – Τμήμα Βαλκανικής (Εν Θεσ/νίκη 27.11.1951)· φ. 1952/101/6, Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Καστοριάς προς τον Σεβαστόν Γενικόν Επιθεωρητήν Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως Δ. Περιφέρειας: «Περί της εν γένει καταστάσεως των εκ Γιουγκοσλαβία επαναπατρισθέντων Ελληνοπαίδων» (Εν Καστορία 27.6.1951)· ΓΑΚ Εύβοιας/ΑΑΔΚ, φ. Φ.52ε/9, Υπουργείον Εσωτερικών – Γεν. Δ/νσις Αλλ/πών, Έκθεσις περί των εν Ελλάδι βιούντων Σλαυοφώνων (Αθήναι 1.5.1952). Έλληνας διπλωμάτης δεν δίστασε να προτείνει στις αρχές της Αυστραλίας να τοποθετήσουν παιδιά του «παιδομαζώματος», που μετανάστευσαν εκεί για να ζήσουν με συγγενείς τους (και όπως παραδεχόταν κατ' ιδίαν ανήκαν στην «Σλαυικήν μειονότητα»), σε ειδικές σχολές ή στρατόπεδα «μέχρι να ελευθερωθούν από τον ιό της ξένης προπαγάνδας». Βλ. ΔΙΑΥΕ, φ. 1950/45/3, Ε.С. Vrisakis προς Miss A. Fitzpatrick (1.11.1950).

αστόργους γονείς και ανθρώπους μη αγαπώντας τον τόπον.»⁹³⁵ Στο όνομα της εθνικής ασφάλειας, το ελληνικό κράτος κατέφευγε σε μεθόδους φυσικού και ψυχολογικού αποχωρισμού τέκνων από τους γονείς τους που μόλις λίγα χρόνια πριν καταδίκαιζε με θέρμη.

⁹³⁵ ΚΔΒΚ/ΑΓΔΔΚΜ, φ. 8/7, Νομαρχία Κοζάνης προς τον κ. Επιθεωρητήν Στοιχ. Εκπ/σεως Γρεβενών (Εν Κοζάνη 11.2.1953).

Συμπέρασμα

«Ο αγών κατά του κομμουνισμού δια την Ελλάδα, είναι αγών φυλετικής και εθνικής υπάρξεως.»⁹³⁶ Αυτό το γνώριμο αφορισμό χρησιμοποίησε το 1959, στο λόγο που εκφώνησε στην επέτειο των δέκα χρόνων από τη νίκη του Εθνικού Στρατού στο Γράμμο, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Ο τότε πρωθυπουργός μίλησε κυρίως για την ανασχετική επίδραση που είχε ο εμφύλιος πόλεμος στην ανασυγκρότηση της χώρας, όμως η ευκολία με την οποία αρθρώνονταν τέτοια εκφωνήματα μαρτυρούσε την κοινοτοπία τους στην Ελλάδα των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Η απεικόνιση του κομμουνισμού ως κολοσσιαίας υπαρξιακής απειλής για τα «ελεύθερα έθνη» ήταν τυπικό γνώρισμα του ψυχροπολεμικού λόγου. Ο κομμουνισμός, συνήθως αντιληπτός ως ενιαίος και μονολιθικός, από το διευθυντήριο του Κρεμλίνου έως το τελευταίο λαϊκομετωπικό πρακτορείο, έθετε σε κίνδυνο πολιτεύματα, ελευθερίες, δικαιώματα, τρόπους ζωής και αξιακά συστήματα σε ολόκληρο τον κόσμο. Ήταν πολιτική, κοινωνική, πνευματική και στρατιωτική απειλή. Συνομολογούνταν ότι αποτελούσε εθνικό κίνδυνο στο βαθμό που η πιθανότητα κατάληψης της εκάστοτε χώρας από τον Κόκκινο Στρατό ή, έστω, πρόσδεσης στη σοβιετική ζώνη επιρροής, θα αφαιρούσε κάθε ίχνος εθνικής κυριαρχίας και πιθανότατα θα αλλοτρίωνε σε βάθος χρόνου την εθνική ταυτότητα των πολιτών. Λίγες ωστόσο προσωπικότητες με κύρος θα τολμούσαν να τον αναγορεύσουν και σε «φυλετικό εχθρό». Οι αιτίες της ελληνικής ιδιορρυθμίας πρέπει να αναζητηθούν στη γενεαλογία του ελληνικού αντικομμουνισμού.

Ο αντιβουλγαρισμός, ο οποίος ανάλογα με τις ανάγκες της ιστορικής συγκυρίας μεταμορφωνόταν σε αντιρωσισμό ή και αντισλαβισμό, όχι μόνο προϋπήρξε του αντικομμουνισμού, αλλά και αποτέλεσε προεκβολή της εθνικής ιδεολογίας από το τέλος του 19ου αιώνα και εντεύθεν. Σε δεδομένες στιγμές επιστρατευόταν όχι απλώς για τη συσπείρωση του έθνους εναντίον εξωτερικών εχθρών, αλλά και από αντιμεταρρυθμιστές για το στιγματισμό πολιτικών και ιδεολογικών αντιπάλων. Μετά την εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας στη δεκαετία του 1910, η αναδίπλωση του ελληνικού εθνικισμού κλιμάκωσε την επίκληση του αντισλαβισμού εναντίον «αλλογενών» πληθυσμών της Βορείου Ελλάδας και κυρίως εναντίον του νεοσύστατου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Είναι

⁹³⁶ Παρατίθεται σε Μητσοπούλου, *Ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.157.

αδιαμφισβήτητο πως ο σάλος που ξέσπασε από την ανάφλεξη του Μακεδονικού ζητήματος στη δεκαετία του '20 επέτρεψε την πρώτη αλληλοδιείσδυση αντικομμουνισμού και αντισλαβισμού. Οι αντιδημοφιλείς θέσεις του ΚΚΕ για την αυτονομία της Μακεδονίας έπεισαν τον αστικό κόσμο ότι ήταν οι Έλληνες κομμουνιστές, ενδεχομένως περισσότερο από τις σλαβόφωνες κοινότητες, που διακονούσαν την ιδέα της απεμπόλησης εθνικών εδαφών και εργάζονταν για την υλοποίησύν. Το πρώτο αντικομμουνιστικό νομοθέτημα στην ελληνική ιστορία, το «ιδιώνυμο», απηχεί ακριβώς αυτή την ανησυχία. Ωστόσο, ερμηνείες που βλέπουν γραμμικά και μονοσήμαντα την εξέλιξη του ελληνικού αντικομμουνισμού με όρους απρόσκοπτης συνέχειας χρειάζεται να αναθεωρηθούν και να ιστοριοποιηθούν. Ο αντικομμουνισμός ήταν τουλάχιστον ως τα μέσα της δεκαετίας του '30 μια παράλληλη αφήγηση που δεν μπορούσε να υποκαταστήσει τη διαιρετική τομή του Εθνικού Διχασμού. Η έννοια του «εθνικόφρονος», ακόμα σπάνια στο δημόσιο λόγο, δεν είχε ακόμη μπολιαστεί με αντικομμουνιστικό περιεχόμενο. Ο δε «βουλγαροκομμουνισμός» επινοήθηκε ως λέξη στο μεσοπόλεμο, αλλά δεν ηγεμόνευσε το αντικομμουνιστικό φαντασιακό. Η ταξική δυσανεξία απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις και η παραταξιακή οικειοποίησή του από τον αντιβενιζελισμό στο πλαίσιο του Εθνικού Διχασμού υπήρξαν οι σταθερές του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού. Η δε επιτυχεστέρα σύζευξη του αντικομμουνισμού με το φυλετικό μίσος επιτεύχθηκε – όπως παντού στον κόσμο – σε βάρος των Εβραίων.

Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα αποσάρθρωσε την κοινωνική δομή της χώρας, προκάλεσε οξεία πολιτική κρίση και συγχρόνως μετατόπισε τους άξονες της ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης. Το κατακλυσμιαίο γεγονός ήταν η ανάδυση του ΕΑΜ, υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ. Εκτός από πρωτεύουσα αντιστασιακή δύναμη, το μαζικότερο κίνημα της ελληνικής ιστορίας επαγγελλόταν το μετασχηματισμό της κοινωνίας και είχε σαφείς μεταπολεμικές πολιτικές φιλοδοξίες. Στα μάτια των αντικομμουνιστών ενσάρκωνε μια απειλή απείρως ισχυρότερη από εκείνη που εκπροσωπούν οι κατοχικές δυνάμεις· με τις οποίες μερίδα τους δεν δίστασε να συνάψει τακτική συμμαχία για να το εξουδετερώσει. Μετά το 1943 η λεγόμενη «αντι-εαμική τομή» βαθμιαία αντικατέστησε τη διαμάχη φιλελευθέρων και βασιλοφρόνων. Η αντικομμουνιστική κριτική επικεντρώθηκε σε δύο θέματα: από τη μια, η «κόκκινη βία» και οι καταχρήσεις της «λαϊκής εξουσίας», από την άλλη η υποτιθέμενη αναξιοπιστία των κομμουνιστών αναφορικά με τα «εθνικά θέματα» και το φάσμα του εδαφικού

ακρωτηριασμού της χώρας. Η δεύτερη διάσταση αφορούσε τις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στη Βόρεια Ελλάδα εξαιτίας της εμφάνισης αποσχιστικών τάσεων στη Δυτική Μακεδονία και βουλγαρικής Κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία-Θράκη. Η αδυναμία ΕΑΜ και ΚΚΕ, ιδίως σε τοπικό επίπεδο, να πλοηγήσουν ανάμεσα στις συμπληγάδες που σχημάτιζαν οι εθνοτικοί ανταγωνισμοί, η δυναμική της Αντίστασης και οι πολιτικές προτεραιότητες που είχαν τεθεί τα έκαναν ευάλωτα στην κριτική των αντιπάλων τους. Το αντιεαμικό στρατόπεδο δεν είχε ενδοιασμούς να καταφύγει στην πλαστογραφία προκειμένου να τεκμηριώσει την κομμουνιστική «προδοσία» της σύμπραξης με το βουλγαρικό σωβινισμό, θα ήταν όμως λανθασμένο να υποτεθεί ότι ο κατοχικός αντικομμουνισμός ήταν αποκλειστικά απόρροια μιας ψευδολόγου προπαγάνδας. Για πρώτη φορά, ο αντικομμουνισμός απέκτησε το χαρακτήρα «βιωμένης ιδεολογίας», γειώθηκε σε τραυματικές εμπειρίες και ενθουλάκωσε πραγματικούς, χειροπιαστούς φόβους μερίδας του πληθυσμού.

Την ίδια περίοδο, με αρχικό σημείο αναφοράς επίσης τη Βόρεια Ελλάδα, αναδύθηκε ανανεωμένος ο όρος «εθνικόφρων». Εμφανίστηκε ως ταυτοτικός όρος (η έννοια της εθνοπροσύνης άρχισε να μορφοποιείται μετά την Απελευθέρωση), μετεξέλιξη του προϋπάρχοντος «ελληνόφρονα», επισημειώνοντας την πολιτικοποίηση των εθνοτικών ανταγωνισμών κατ' αντιστοιχία του μετασχηματισμού της έννοιας του «βουλγαρο/σλαυόφρονα» σε «βουλγαρο/σλαβοκομμουνιστή» την ίδια περίοδο. Η εθνικόφρονη ταυτότητα άντλησε στοιχεία και από άλλες ταυτότητες,⁹³⁷ όμως πρωταρχικά συναίρεσε την ιδιότητα του πατριώτη με εκείνη του αντικομμουνιστή, πρόθυμου να παραμερίσει κάθε διαφορά με τους άλλους «αληθινούς Έλληνες» ώστε να σχηματιστεί ένα αρραγές μέτωπο εναντίον των εθνικών κινδύνων που εκπροσωπούσε ο «βουλγαροκομμουνισμός». Περί τα τέλη της Κατοχής η χρήση της είχε γενικευτεί σε ολόκληρη τη χώρα.

Η ανάκαμψη του αλυστρωτισμού τη δεκαετία του '40 επίσης επικαθόρισε τη δημόσια συζήτηση. Η «μικρή Μεγάλη Ιδέα»⁹³⁸ της περιόδου αποτέλεσε πρόταγμα

⁹³⁷ Όπως του «νομιμόφρονα» που προπολεμικά ισοδυναμούσε με τον βασιλόφρονα, τον προσανατολισμένο προς το «νόμιμο» πολιτικό καθεστώς της χώρας, τη μοναρχία, την οποία είχε ανατρέψει η Β. Ελληνική Δημοκρατία. Στη διάρκεια της Κατοχής η «νομιμοπροσύνη» συμπεριέλαβε και την υπακοή γενικά προς το αστικό καθεστώς, διάσταση που ενδυναμώθηκε υπό την επίδραση του θεσμικού και ιδεολογικού οπλοστασίου του αμερικανικού αντικομμουνισμού προς τα τέλη της δεκαετίας του '40.

⁹³⁸ Α. Ηρακλείδης, *Το Κυπριακό πρόβλημα, 1947-2004*, Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, 2006, σ.167-170.

του μη εαμικού κόσμου στην Κατοχή και σημείο προγραμματικής συμφωνίας όλων των αστικών δυνάμεων μεταπολεμικά. Η μετατόπιση της συζήτησης από θέματα όπως το «πολιτικό πρόβλημα» της χώρας και η ανάγκη κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, τα οποία μονοπωλούσε η Αριστερά, προς τις λεγόμενες «εθνικές διεκδικήσεις» ήταν αξιόπιστο εργαλείο για την εθνική απονομιμοποίηση του ΚΚΕ, καθώς συμπλεκόταν με τη γενικότερη αντικομμουνιστική και αντισλαβική πολεμική. Οι αλυτρωτικές συγκεντρώσεις ήταν οι μαζικότερες κινητοποιήσεις του μη κομμουνιστικού κόσμου μεταξύ 1945-1946. Όσο και αν ήταν συχνά άνωθεν ενορχηστρωμένες, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η κοινωνική δυναμική τους ούτε η εμβέλεια των συνθημάτων τους· κάτι που πιστοποιούν οι προγραμματικές παλινωδίες των ΕΑΜ και ΚΚΕ και η σπουδή τους να υιοθετήσουν μαξιμαλιστικές εδαφικές διεκδικήσεις ώστε να συντονίσουν το λόγο τους με το κατά τα φαινόμενα κοινό αίσθημα. Ο περί «εθνικών δικαιών» λόγος είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένος με τον αντικομμουνισμό και τόσο οι κύριοι εκφορείς του, όσο και το ρεπερτόριο συλλογικής δράσης που τον συνόδευσε, αναπροσανατολίστηκαν χωρίς δυσκολία προς την αντικομμουνιστική δράση αργότερα. Οι επιβιώσεις του ιρρεδεντισμού μετά το Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού (Βορειοηπειρωτικό, Κυπριακό) χρησιμοποιήθηκαν για να συντηρήσουν τις κατακρίσεις ότι οι ντόπιοι κομμουνιστές ήταν πάντοτε διατεθειμένοι να προδώσουν τους πόθους του έθνους προς όφελος των εχθρών του.

Στα πρώτα χρόνια μετά την Απελευθέρωση, οι αστικές δυνάμεις μοιράζονταν την πεποίθηση για την ύπαρξη επιλήψιμων συναλλαγών του ΚΚΕ με τους βόρειους γείτονες της Ελλάδας και – σε διάφορους βαθμούς – τοποθετούσαν την εαμική Αριστερά εκτός εθνικού πλαισίου, όμως μόνο η Δεξιά προχωρούσε στη συστηματική συναίρεση κομμουνισμού και σλαβισμού και μόνο οι πιο ακραίες εκφάνσεις της αρνούνταν την ελληνικότητα των κομμουνιστών ως ατόμων. Αξίζει πάντως να υπογραμμιστεί ότι ο κρατικός μηχανισμός, ιδίως τα σώματα ασφαλείας και οι – σχεδόν αυτονομημένες από τον πολιτικό έλεγχο – ένοπλες δυνάμεις προηγήθηκαν του πολιτικού κόσμο όσον αφορά τον συλλήβδην εθνικό «αποχρωματισμό» του εσωτερικού εχθρού δια λόγων και έργων. Η καθολική επικράτηση τέτοιων αντιλήψεων ήταν μια διαδικασία που παρακολούθησε τη διολίσθηση της χώρας στον εμφύλιο πόλεμο. Πρώτοι σταθμοί αυτής της πορείας ήταν η επιδείνωση των σχέσεων της Ελλάδας με τις όμορες Λαϊκές Δημοκρατίες, η δημιουργία μιας επικίνδυνης εστίας αναταραχής στις βορειοδυτικές περιοχές της χώρας λόγω της δράσης κομμουνιστικών και αυτονομιστικών ανταρτοομάδων και η ολοένα περισσότερο

εκδηλούμενη αντιπαράθεση των Μεγάλων Δυνάμεων γύρω από την κατάσταση στην Ελλάδα. Οι προεκτάσεις του Μακεδονικού ζητήματος απηχούνται στην υιοθέτηση του Γ΄ Ψηφίσματος, το οποίο συνέδεσε την υπονόμευση του «κοινωνικού καθεστώτος» και την απόσπαση τμήματος της επικράτειας, ποινικοποιώντας ιδέες και όχι απλά πράξεις. Το Γ΄ Ψήφισμα και η συνακόλουθη αντικομμουνιστική νομοθεσία έδωσαν θεσμική υπόσταση στο δόγμα ότι το διακύβευμα της αντιμαχίας με τους κομμουνιστές στην Ελλάδα ήταν τελείως διαφορετικό από ό,τι ίσχυε στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Δεν ήταν πολιτικό ή κοινωνικό, ήταν εθνικό: αφορούσε την επιβίωση του ελληνικού έθνους ως αυθύπαρκτης οντότητας, κυρίαρχης στον ιστορικό της χώρο. Ο συνδυασμός της απόρριψης των (περισσοτέρων) ελληνικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού και της κλιμάκωσης των συγκρούσεων μετά τη σύσταση του Δημοκρατικού Στρατού προσέδωσαν επιτακτικότητα στην αντιμετώπιση του κομμουνισμού με όρους εξωτερικής απειλής, διάσταση που οι ελληνικές αρχές φρόντισαν να αναδείξουν στα διάφορα στάδια διεθνοποίησης του «ελληνικού ζητήματος» στον ΟΗΕ.

Το 1947 δεν ήταν μόνο το έτος που έβαλε την Ελλάδα σε τροχιά αναπόφευκτου ολοκληρωτικού πολέμου. Ήταν επίσης η χρονιά που προστέθηκαν οι τελευταίες ιδεολογικές ψηφίδες στο μωσαϊκό του ελληνικού αντικομμουνισμού ώστε πια να μπορούμε να μιλήσουμε για την εθνικοφροσύνη ως πολιτικής ιδεολογίας που συνέιχε τον ελληνικό αστισμό και εγκαλούσε όσους πολίτες διαφωνούσαν με τις θέσεις και τη δράση του ΚΚΕ. Η αλλαγή φρουράς μεταξύ ξένων πατρώνων που σηματοδότησε το Δόγμα Τρούμαν πρόσδεσε την Ελλάδα στο άρμα της προστάτιδας του «ελεύθερου κόσμου» και συγχρόνως ενοφθάλμιζε λογοθετικά τον εγχώριο αντικομμουνισμό με το συντακτικό του αντι-ολοκληρωτισμού. Η αμερικανική ανάμιξη στα πολιτικά πράγματα επιτάχυνε τις διεργασίες σύγκλισης του πολιτικού κόσμου στο όνομα της υπεράσπισης της πατρίδας από το δυσυπόστατο εσωτερικό και εξωτερικό εχθρό, κάμπτοντας τις διαφωνίες όσων επέμεναν ότι η σύγκρουση είχε ενδογενή αίτια και όσων απέφευγαν να εξισώσουν εαμίτες και Βουλγάρους. Βαθμιαία εξέλιπε κάθε αναφορά σε «εμφύλιο πόλεμο»: ο διεξαγόμενος «συμμοριτοπόλεμος» ήταν κατ' ουσίαν εξωτερικός πόλεμος με τους αντάρτες να προπορεύονται της καθόδου του ενωμένου σλαβισμού στο Αιγαίο. Η δημιουργία της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης έδωσε την τελική αφορμή για τον οριστικό εξοστρακισμό των κομμουνιστών από την εθνική κοινότητα, τον οποίο επισφράγισε ο Ν. 509/1947 που έθεσε το Κομμουνιστικό Κόμμα εκτός νόμου.

Η ρητορική σλαβοποίηση του κομμουνισμού κορυφώθηκε την τελευταία διετία του πολέμου. «Βούλγαρος» ή «Σλαύος» και «Έλληνας» έγιναν μετωνυμίες του κομμουνιστή και του εθνικόφρονα αντίστοιχα. «Ξενοκίνητοι», «σλαυόδουλοι», «εαμοσλαύοι», «ελληνόφωνοι Σλαύοι», «Σλαβομαρκία» και άλλοι πολλοί νεολογισμοί μαρτυρούν την ανεξάντλητη λεξιπλαστική ικανότητα του εθνικόφρονος λόγου όταν επρόκειτο για ετερονύμια. Η εξομοίωση σλαβισμού και αντικομμουνισμού παρήγαγε συγχρόνως υλικότητες, θεσμικές αποκρυσταλλώσεις και βιοπολιτικές πρακτικές διακυβέρνησης. Αν σε έναν εμφύλιο πόλεμο ο συμβιβασμός ίσως ήταν λογική επιδίωξη, ήταν αδιανόητη προδοσία σε έναν πόλεμο εναντίον προφυλακών «προαιωνίων» εχθρών, οπλισμένων με μια ιδεολογία αντιθετική προς τις αρχές του ελληνισμού. Η ουδετερότητα ήταν εξίσου απαράδεκτη. Ο πόλεμος ήταν υπόθεση όλων των Ελλήνων, ήταν ολοκληρωτικός και αγκάλιαζε κάθε πτυχή της ζωής, με μόνο νοητό τέρμα την άνευ όρων νίκη του Εθνικού Στρατού, οι στρατιώτες του οποίου ενθαρρύνονταν να μη δείξουν οίκτο στους «Βούλγαρους» που υποτίθεται ότι λυμαίνονταν τη χώρα, από τη Μακεδονία μέχρι την Πελοπόννησο. Πλήθος αιχμαλώτων ανταρτών, πολιτικών κρατουμένων ή και απλών πολιτών με «ύποπτο» ιστορικό εξαναγκάστηκαν να αποκηρύξουν το «σλαβοκομμουνισμό» και να δώσουν ενυπόγραφες εγγυήσεις για τον εθνισμό τους. Ειδάλλως προορίζονταν να αναμορφωθούν δια της βίας ώστε να αφυπνιστεί από το λήθαργο του κομμουνισμού ο «Έλληνας» που ακόμα κρυβόταν κάπου βαθιά στην ψυχή τους. Η νέα ανακίνηση του Μακεδονικού, στρατηγική επιλογή ανάγκης για το ΚΚΕ που έβλεπε την επικράτεια της ΠΔΚ να συρρικνώνεται στις βορειοδυτικές μεθοριακές περιοχές και πολιτική επιλογή ευθυγράμμισης με την αντι-τιτοϊκή γραμμή της Κομινφόρμ, είχε ολέθρια αποτελέσματα. Δεν απέτρεψε την πανωλεθρία του καλοκαιριού του 1949, αλλά κυρίως παρείχε αναδρομική νομιμοποίηση στις ερμηνείες που εξομοίωναν τον εμφύλιο με μια επιχείρηση απόσπασης της Μακεδονίας και στις θεωρίες συνωμοσίας που έβλεπαν τις διακηρύξεις της Ε' Ολομέλειας του ΚΚΕ ως φυσιολογικό κλείσιμο ενός κύκλου που είχε ανοίξει το 1924. Πλάι σε άλλες αναπαραστάσεις του ως «συμμοριτοπολέμου» και ως δεκαετούς εποποιΐας εναντίον των ολοκληρωτισμών κάθε χρώματος, ο εμφύλιος μυθολογικοποιήθηκε ως φυλετική πάλη που αναβίωνε παλαιότερες συγκρούσεις, κυρίως του Μακεδονικού Αγώνα και των βυζαντινών πολέμων. Όσο περισσότερο θεωρούνταν πως η σύγκρουση βύθιζε τις ρίζες της στα βάθη των αιώνων, τόσο περισσότερο τέτοιες αφηγήσεις καταργούσαν την Ιστορία. Έλληνες και Σλάβοι, δέσμιοι φυλετικών και γεωγραφικών επικαθορισμών, έμοιαζαν

προορισμένοι να πολεμούν εσαεί υπερασπιζόμενοι θέσεις στους αντίποδες της πολιτισμικής ιεράρχησης των εθνών.

Η αντιμειονοτική διάσταση του εθνικόφρονος λόγου δεν έχει τύχει της αρμόζουσας προσοχής από τους μελετητές του ελληνικού αντικομμουνισμού σε αντίθεση με την εξειδικευμένη βιβλιογραφία για το μειονοτικό φαινόμενο. Η παρούσα εργασία υποστηρίζει ότι η αντιμειονοτική προκατάληψη ήταν συστατικό στοιχείο της εθνικοφροσύνης και όχι παράπλευρη συνέπειά της. Η επίτευξη ενός ομοιογενούς εθνικού κράτους ήταν καταστατικός στόχος της μεταπολεμικής ελληνικής Πολιτείας στο όνομα της εθνικής ασφάλειας, όπως αυτή νοούνταν στο περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου. Όλες οι μειονοτικές ομάδες υποβλήθηκαν μεταπολεμικά σε εξονυχιστικό έλεγχο προκειμένου να διακριβωθεί η κατοχική διαγωγή τους, η μετακατοχική στάση τους και το δικαίωμά τους να συνεχίσουν να διαμένουν στις εστίες τους. Η δυσφορία για τη ξενογλωσσία και την πολιτισμική διαφορά δεν εξέλειψε, όμως δεν ήταν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας (όπως η γλώσσα) που μετατράπηκαν σε απόλυτο κριτήριο εισδοχής στο ελληνικό έθνος, αλλά το φρόνημα, όπως αυτό προσδιοριζόταν από τις αρχές της εθνικοφροσύνης που είχαν διαποτίσει τον κρατικό μηχανισμό και τη νοοτροπία του πολιτικού προσωπικού που διαχειριζόταν τέτοια θέματα. Ο αντικομμουνισμός ταυτίστηκε αυτόχρονα με την εθνική ταυτότητα και έγινε λυδία λίθος της νομιμοφροσύνης των «αλλογενών» εθνοτικών ομάδων. Τέτοιες λογικές και οι πρακτικές που τις υπηρετούσαν, όπως π.χ. η ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση των φρονημάτων, εφαρμόστηκαν αργότερα σε όλη την επικράτεια και σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως καταγωγής. Φυσικά το πρόβλημα της παρουσίας πληθυσμών με σλαβομακεδονική συνείδηση στη Δυτική Μακεδονία, αγκάθι του σλαβισμού στα πλευρά της Ελλάδας και στόχος στρατολόγησης των ανταρτών, επισκίαζε κάθε άλλο. Οι προσπάθειες διευθέτησής του πέρασαν διάφορες φάσεις. Όταν διαφάνηκε ότι ο αρχικός στόχος της εκδίωξης τους ήταν ανέφικτος, προκρίθηκε η αποσιώπηση του προβλήματος: επρόκειτο – πλην ελάχιστων εξαιρέσεων – αλλόγλωσσοι Έλληνες. Η αναγόρευση του φρονήματος σε αδιάψευστο τεκμήριο πατριωτισμού των μειονοτήτων οδήγησε σε μια άλλη νοηματική κατασκευή. Καθώς το μεταπολεμικό κράτος ανακάλυπτε όλο και περισσότερους «Βουλγαρόφωνους Έλληνες», οι κατασταλτικοί και ιδεολογικοί μηχανισμοί του έστρεφαν την προσοχή τους στους «Ελληνόφωνους Βουλγάρους», τα ελληνικότατα ονόματα των οποίων ήταν λεπτομέρεια μπροστά στις ανθελληνικές τους πεποιθήσεις. Η πολιτογράφηση του

κομμουνισμού ως σλαβικής ιδεολογίας, ο ενστερνισμός της οποίας σήμαινε έμπρακτη απάρνηση της ελληνικότητας, αποεθνικοποίησε λογοθετικά τους Έλληνες κομμουνιστές, ανοίγοντας το δρόμο στη de jure αποπομπή τους από το έθνος μέσω διοικητικών πράξεων αφαίρεσης ιθαγένειας. Όσον αφορά τους Σλαβομακεδόνες, οι δημόσιες διαβεβαιώσεις περί του άδολου πατριωτισμού τους, διαψεύδονταν στην πράξη από την πολλαπλή πίεση που τους ασκούσαν για να αφομοιωθούν.

Κυρίως μετά τη διεθνοποίηση του εμφυλίου πολέμου εισήχθη στην Ελλάδα μια ακόμη αφήγηση που ταύτιζε τον εσωτερικό με τον εξωτερικό εχθρό. Ο αντι-ολοκληρωτισμός, ακρογωνιαίος λίθος του μεταπολεμικού αντικομμουνισμού και άρθρο πίστης του «αμερικανισμού», σταδιακά κανονικοποίησε την εθνικοφροσύνη σύμφωνα με τις απαιτήσεις των διεθνών ιδεολογικών ρευμάτων. Εκκινώντας από την αφετηρία ότι κομμουνισμός και φασισμός ήταν συγγενείς ιδεολογίες, ο αντι-ολοκληρωτισμός αναζητούσε στη δημοφιλέστερη «σοβιετολογική» του εκδοχή το «totalitarian minimum», τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή που ένωνε καθεστώτα που είχαν πολεμήσει μεταξύ τους χωρίς έλεος, και επιχειρούσε να εντοπίσει τους εξουσιαστικούς αρμούς που συνείχαν το σοβιετικό καθεστώς και τα κατά τόπους παραρτήματά του. Στη λόγια εκδοχή του, πάσχιζε να αποκρυπτογραφήσει τις φιλοσοφικές βάσεις του κομμουνισμού προκειμένου να αντιτάξει τις κοινές αρχές της Δύσης. Ο ειδολογικός συγκερασμός στοιχείων του αντι-ολοκληρωτικού λόγου με την εν πολλοίς ήδη διαμορφωμένη εθνικόφρονα αφήγηση δεν ήταν πάντα εύκολος. Για την ακρίβεια, παρατηρούμε ότι ο αντι-ολοκληρωτικός λόγος στην Ελλάδα νοθεύτηκε από τις εθνικές και φυλετικές κατηγορίες που διαπερνούσαν τον εγχώριο αντικομμουνισμό, ώστε σε κάποιες περιπτώσεις να αναιρεί μερικά από τα κεντρικά αξιώματα του. Σε άλλες, η σύνθεση ήταν επιτυχημένη, δημιουργώντας καινούργια ιδεολογήματα και εννοιολογικές μεταφορές. Το «Παιδομάζωμα», το οποίο παρουσιάστηκε δίκην περιπτωσιολογικής μελέτης στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποτέλεσε κόμβο σύζευξης του αντι-σλαβικού αντικομμουνισμού, του αντι-ολοκληρωτισμού και μιας τρίτης αναπαράστασης του κομμουνισμού με όρους «ηθικής ανωμαλίας». Με αφορμή τη μεταφορά παιδιών από το ΔΣΕ στις Λαϊκές Δημοκρατίες, ο εθνικόφρων λόγος καυτηρίασε το γεγονός ταυτόχρονα ως σλαβική επιχείρηση φυλετικής εξόντωσης, ως «γενοκτονική» επιχείρηση μαζικής πλύσης εγκεφάλου για τη δημιουργία πειθήνιων κομμουνιστών και ως σύμπτωμα του εγγενούς ηθικού εκφυλισμού του κομμουνισμού.

Η ταύτιση κομμουνισμού και σλαβισμού είναι η κυρίαρχη αναπαράσταση του «κομμουνιστικού κινδύνου» στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1940. Είναι αυτή που προσέδωσε στην εθνικοφροσύνη την ιδιάζουσα φυσιογνωμία της και αυτή που διακρίνει την ελληνική περίπτωση από κάθε άλλη. Σε μια εποχή που παγκοσμίως καταβαλλόταν προσπάθεια να αποκαθαρθεί ο αντικομμουνισμός από το στίγμα που του είχε αφήσει η συμπόρευση με αυταρχικές και ρατσιστικές θεωρίες προπολεμικά, ώστε να αποστασιοποιηθεί από τα καθεστώτα που ηττήθηκαν το 1945 και να μεταπλαστεί σε ασπίδα της δημοκρατίας και της ελευθερίας, όπως επέτασσαν οι ιδεολογικές επιταγές του Ψυχρού Πολέμου, ο μεταπολεμικός ελληνικός αντικομμουνισμός ήταν εξ αρχής έμφορτος τέτοιων συνδηλώσεων. Πουθενά στον κόσμο δεν εξομοιώθηκε ο κομμουνισμός με το σλαβισμό όπως συνέβη στην Ελλάδα. Η ελληνική διαφοροποίηση οφειλόταν στο ότι η εθνικοφροσύνη ήταν «εμπόλεμη» ιδεολογία⁹³⁹ και ο ελληνικός εμφύλιος ήταν ένας πόλεμος που είχε διεξαχθεί από την κυβερνητική παράταξη στο όνομα του έθνους και όχι της δημοκρατίας, στο όνομα της εθνικής ελευθερίας και όχι της πολιτικής ελευθερίας.⁹⁴⁰ Επιπλέον, όπως και αν περιοδολογηθεί, ο ελληνικός εμφύλιος ήταν ένας πόλεμος που οι καταβολές του ανάγονταν στα χρόνια της Κατοχής. Παρότι συνήθως θεωρείται ένα ψυχροπολεμικό επεισόδιο, στην πραγματικότητα ήταν μια σύγκρουση που γεφύρωνε δύο εποχές. Τα βασικά δε χαρακτηριστικά της εθνικοφροσύνης είχαν σφυρηλατηθεί εν μέσω της Κατοχής, όταν οι εθνοτικές διενέξεις διασταυρώθηκαν με την αντιδικία για το μελλοντικό προσανατολισμό της χώρας, εμπλουτίστηκαν δε στη διάρκεια του κατοπινού εμφυλίου πολέμου. Ενώ σε άλλες χώρες ο μεταπολεμικός αντικομμουνισμός διατήρησε κάποια στοιχεία συνέχειας με το παρελθόν, τα οποία έγιναν αντικείμενο επανεπεξεργασίας, η γενετική στιγμή της εθνικοφροσύνης στη δεκαετία του '40, πρώτα ως ταυτότητας και μετά ως ιδεολογίας, συνιστά σε μεγάλο βαθμό ρήξη με το παρελθόν και βασίζεται σε καινούργιες σημασιολογικές συνθέσεις που προηγούνται του ξεσπάσματος του Ψυχρού Πολέμου. Η επισήμανση της ελληνικής διαφοράς σε σχέση με ξένα παραδείγματα επ' ουδενί δεν σημαίνει ότι η εθνικοφροσύνη ήταν αποσυνάγωγή της δυτικής ιδεολογίας του «ελεύθερου κόσμου»· απεναντίας υποδηλώνει ότι ο ψυχροπολεμικός αντικομμουνισμός ήταν ποικιλόμορφο

⁹³⁹ Ελεφάντης, *Μας πήραν*, σ.148.

⁹⁴⁰ Πρβ. Μητσοπούλου, *Ελληνικός αντικομμουνισμός*, σ.124.

και πληθυντικό φαινόμενο, οι κοινοί τόποι του οποίου δεν αναιρούσαν τις επιμέρους ιδιοσυγκρασιακές διαφορές και τανάπαλιν.⁹⁴¹

Έχει παρατηρηθεί ότι ο αντικομμουνισμός ως άρνηση δεν συνιστά από μόνος του αυτοδύναμη ιδεολογία. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε ότι, σε αντίθεση με το μεγάλο του ιδεολογικό αντίπαλο, η δύναμη του αντικομμουνισμού είναι η πρωτεϊκότητά και πλαστικότητα του, η ικανότητά του να εγκολπώνεται προϋπάρχοντες λόγους και να τους συναρθρώνει με ετερόκλητα στοιχεία, να συνδυάζει βιωματικές εμπειρίες με ιδεολογικές εγκλήσεις χωρίς να χρειάζεται να επικαλεστεί άκαμπτα δόγματα παρά μόνο την «κοινή λογική» και γνώριμες εικόνες.⁹⁴² Η εθνικοφροσύνη εμπεριέχει τον αντικομμουνισμό, αλλά δεν είναι συνώνυμή του. Ο αντικομμουνισμός εμφανίζεται στον ελληνικό χώρο ταυτόχρονα με την ίδρυση του ΣΕΚΕ (αν όχι νωρίτερα, ως προωθημένος αντισοσιαλιστικός λόγος), η εθνικοφροσύνη όμως δεν προϋπάρχει της δεκαετίας του '40.⁹⁴³ Ανατρέχοντας στο μορφολογικό μοντέλο της ιδεολογίας, μπορούμε να εντοπίσουμε ως πυρηνική έννοια της εθνικοφροσύνης μια ριζοσπαστική μορφή του αντικομμουνισμού που δεν αποκλείει απλώς τον κομμουνισμό από τις εθνικά παραδεκτές ιδεολογίες, αλλά και τοποθετεί τους κομμουνιστές εκτός του έθνους. Αυτό δεν είναι αυτονόητο, ούτε ισχύει σε κάθε έκφανση αντικομμουνισμού. Η συστηματική και εφ' όλης της ύλης αντίθεση στον κομμουνισμό, στοιχείο που διαχωρίζει το αντικομμουνισμό από την απλή κριτική στο μαρξισμό, ακόμα και η περιγραφή του ως εξωτερικής απειλής, μπορεί να επιτευχθεί χωρίς να καταφύγει στον εθνικό αποχρωματισμό των κομμουνιστών ως ατόμων. Τέτοιες ήταν συχνά οι θέσεις των φιλελεύθερων αντικομμουνιστών της Ευρώπης. Μια υπόθεση εργασίας για την ισχύνη επιρροή του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού στη μετεμφυλιακή Ελλάδα είναι ότι ακριβώς προσέκρουσε στην απολυτότητα και τη μονομανία της εθνικοφροσύνης και των

⁹⁴¹ Πρβ. D. Papadimitriou, «Nationalism and communism go global: the ideology of “nationally minded” Greeks in the early Cold War, 1947-1955», *National Identities* 24.2 (2022), σ.145-164. Παρότι η μελέτη του περιορίζεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, τον πληθυντικό χαρακτήρα του ψυχροπολεμικού αντικομμουνισμού υπογραμμίζει ο L. Ceplair, *Anti-Communism*, passim.

⁹⁴² Πρβ. τις παρατηρήσεις των B. Kohlmann & M. Taunton, «Introduction: Literatures of Anti-Communism», *Literature & History* 24.2 (2015), σ.5-10.

⁹⁴³ «Παρότι [...] η εθνικοφροσύνη στοιχειοθετείται με όρους συνέχειας με το παρελθόν», γράφει η Δέσποινα Παπαδημητρίου, «ταυτόχρονα συνιστά ρήξη με αυτό, και ως επίσημη ιδεολογία των νικητών του Εμφυλίου επιχειρεί να περικλείσει τους καινούργιους κύκλους εμπειριών που εγκαινιάζονται με τον Δεύτερο [Παγκόσμιο] Πόλεμο.» Βλ. Παπαδημητρίου, *Από το λαό*, σ.209.

υποστηρικτών της, οι οποίοι αντιμετώπιζαν καχύποπτα κάθε εναλλακτική στρατηγική. Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας του ελληνικού μεταπολεμικού αντικομμουνισμού είναι αποτέλεσμα μιας νεοπαγούς συνάρθρωσης λόγων και αφηγήσεων και έγκειται ιδιαίτερα στις περιφερειακές έννοιες της εθνικοφροσύνης, οι οποίες επικύρωναν και ενίσχυαν την ηγεμονεύουσα ιδεολογική αρχή. Αν ο εθνικισμός είναι κατ' εξοχήν συνομιλητής του αντικομμουνισμού στα περισσότερα ιστορικά παραδείγματα, έννοιες όπως ο αντισλαβισμός, η αντιμειονοτική προκατάληψη και ο αλυτρωτισμός είναι πιο ασυνήθιστες. Είναι όμως εκείνες που τροφοδότησαν κατ' εξοχήν τον ελληνικό αντικομμουνισμό της δεκαετίας του '40. Μαζί με άλλες περιφερειακές έννοιες, όπως ο αντι-ολοκληρωτισμός, η βασιλοφροσύνη (τουλάχιστον για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια), ο συντηρητισμός, ο ατλαντισμός, ο ελληνοχριστιανισμός και η παραδοσιακή ηθική, των οποίων η αποκωδικοποίηση θα απαιτούσε μια άλλη προσέγγιση, συγκρότησαν επάλληλα πεδία νοημάτων σε ένα ιδεολογικό σώμα που, παρά τις αντιφάσεις του και την πορώδη υφή του, ήταν λειτουργικό.

Όπως έχει γράψει ο Άγγελος Ελεφάντης, «η εθνικοφροσύνη είναι γέννημα του Εμφυλίου, και ο Εμφύλιος είναι γέννημά της.»⁹⁴⁴ Ο λόγος, οι έννοιες, οι ιδεολογίες δεν γεννιούνται *in abstracto*, είναι χωροχρονικά προσδιορισμένα ιστορικά προϊόντα, οδοδείκτες απότομων ή αργόσυρτων ανακατατάξεων· συγχρόνως παράγουν αποτελέσματα, αποκρυσταλλώνονται σε θεσμούς, ρυθμίζουν συμπεριφορές και αναπαράγονται μέσω πρακτικών. Οι λέξεις δεν είναι αθώες ούτε ουδέτερες, έχει αποφανθεί προ πολλού η σημειολογία. Η παρούσα διδακτορική διατριβή επιχείρησε να αποτυπώσει αυτή την πραγματικότητα στο βαθμό που ήταν δυνατό. Από τις κινητοποιήσεις των αλυτρωτικών οργανώσεων για την επαναχάραξη των βορείων συνόρων της χώρας έως την ασφυκτική πίεση που ασκούσαν τα κατά τόπους γραφεία Α2 των μεγάλων μονάδων στους πολιτικούς κρατούμενους να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας, από την πρώτη διαλογή των πολιτικών κρατουμένων στο λιμάνι της Μακρονήσου έως το πρωινό εγερτήριο στις παιδοπόλεις, από την αγωνία των εθνικιστών οπλαρχηγών στα βουνά της κατοχικής Μακεδονίας έως την ψυχρή λογική που διέκρινε τη γραφειοκρατική κατανομή των φρονημάτων ολόκληρων πληθυσμών στα Κέντρα Αλλοδαπών της Χωροφυλακής, η δύναμη των εικόνων, των μεταφορών και των εννοιολογήσεων που διατρέχουν τον επίσημο, δημόσιο και συχνά ιδιωτικό

⁹⁴⁴ Ελεφάντης, *Μας πήραν*, σ.136.

λόγο της εποχής μαρτυρούν ότι η εθνικοφροσύνη δεν μπορεί να υποβιβαστεί ούτε σε μια συγκυριακή συνθηματολογία ούτε σε ευκαιριακή συνάντηση παράλληλων ιδεολογικών ρευμάτων. Ήταν μια ιδεολογία που συμπύκνωνε εγκλήσεις τόσο από τα κάτω όσο και από τα πάνω, που διέθετε κινητοποιητική ισχύ και ήταν σε θέση να συγκροτήσει λογοθετικά ταυτότητες και υποκείμενα. Από αυτοπροσδιορισμός των αντιπάλων του ΕΑΜ στην Κατοχή, η εθνικοφροσύνη μεταρσιώθηκε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '40 σε επίσημη ιδεολογία του μεταπολεμικού κράτους, συμπεφυρμένη με την ίδια την έννοια του έθνους, ήταν η γλώσσα της κεντρικής πολιτικής σκηνής και συγχρόνως των απρόσωπων μηχανισμών, ήταν τέλος μια συμβολική γλώσσα που διαμεσολαβούσε τις σχέσεις των πολιτών με την εξουσία τουλάχιστον ως τη Μεταπολίτευση.

Πηγές

1. Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [ΑΣΚΙ] (Αθήνα)

- Αρχείο Γενικής Διοίκησης Κεντρικής & Δυτικής Μακεδονίας [ΑΓΔΚΔΜ]
- Αρχείο Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς [ΑΕΔΑ]
- Αρχείο Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας [ΑΚΚΕ]
- Αρχείο Προκηρύξεων [ΑΠ]
- Μικρές Συλλογές [ΜΣ]

Αρχείο Ακαδημίας Αθηνών [ΑΑΑ] (Αθήνα)

- Αρχείο Foreign Office [FO]

Αρχείο Κοβενταρείου Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης [ΑΚΔΒΚ] (Κοζάνη)

Βιβλιοθήκη της Βουλής [ΒΒ] (Αθήνα)

- Αρχείο Εφημερίδων και Περιοδικών [ΑΕΠ]

Γενικά Αρχεία του Κράτους – Κεντρική Υπηρεσία [ΓΑΚ-ΚΥ] (Αθήνα)

- Αρχείο Γενικής Γραμματείας Τύπου & Πληροφοριών [ΑΓΓΤΠ]
- Αρχείο Εθνικής Αντιστάσεως Ηρακλή Πετιμεζά [ΑΕΑΗΠ]
- Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού [ΑΕΤ]
- Αρχείο Νομαρχίας Αττικής [ΑΝΑ]
- Αρχείο τ. Βασιλικών Ανακτόρων [ΑτΒΑ]
- Μικρές Συλλογές [ΜΣ]
- Συλλογή Ηρακλή Πετιμεζά [ΣΗΠ]

Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ] Ν. Αιτωλοακαρνανίας (Μεσολόγγι)

- Αρχείο 5^{ου} Γραφείου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Αιτωλοακαρνανίας [Α5ΓΠΕ]
- Αρχείο Δήμου Ιεράς Πόλης Μεσολογγίου [ΑΔΙΠΜ]

Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ] Ν. Αρκαδίας (Τρίπολη)

- Αρχείο Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αρκαδίας [ΑΝΑΑ]

Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ] Ν. Εύβοιας (Χαλκίδα)

- Αρχείο Αστυνομικής Διεύθυνσης Βοιωτίας [ΑΑΔΒ]

Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ] Ν. Λακωνίας (Σπάρτη)

- Αρχείο Νομαρχίας Λακωνίας [ΑΝΛ]

Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ] Ν. Πέλλας (Εδεσσα)

- Αρχείο Δήμου Σκύδρας [ΑΔΣ]

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη [ΓΒ] (Αθήνα)

- Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου [ΑΚΤ]

- Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη [ΑΦΔ]

Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού [ΔΙΣ] (Αθήνα)

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [ΔΙΑΥΕ] (Αθήνα)

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας
[ΕΛΙΑ-MIET] (Αθήνα)

- Αρχείο Αριστοτέλη Κουτσουμάρη [ΑΑΚ]

- Αρχείο Δημητρίου Σοϊμοίρη [ΑΔΣ]

- Αρχείο Ναπολέοντα Ζέρβα [ΑΝΖ]

- Αρχείο Θεόδωρου Τουρκοβασίλη [ΑΘΤ]

- Αρχείο Κώστα Κοτζιά [ΑΚΚ]

- Αρχείο Παράνομου Τύπου [ΑΠΤ]

- Αρχείο Τρύφωνα Τριανταφυλλάκου [ΑΤΤ]

- Αρχείο Χριστόφορου Χρηστίδη [ΑΧΧ]

Εταιρία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων [ΕΔΙΑ] (Αθήνα)

- Αρχείο Πέτρου Ανταίου [ΑΠΑ]

Εταιρία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου [ΕΦΠΚ] (Αθήνα)

- Αρχείο Παναγιώτη Κανελλόπουλου [ΑΠΚ]

Ίδρυμα Κωνσταντίνου Γ. Καραμανλή [ΙΚΚ] (Αθήνα)

- Αρχείο Κωνσταντίνου Τσαλδάρη [ΑΚΤ]
- Αρχείο Λίνας Τσαλδάρη [ΑΛΤ]

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας [ΙΑΜ] (Θεσσαλονίκη)

- Αρχείο Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδας [ΑΓΔΒΕ]

Ιστορικό Αρχείο Μουσείο Μπενάκη [ΙΑΜΜ] (Αθήνα)

- Αρχείο Γεωργίου και Κωνσταντίνου Βεντήρη [ΑΓΚΒ]
- Αρχείο Νικόλαου Πλαστήρα [ΑΝΠ]
- Αρχείο Πανελληνίου Ενώσεως Αγωνιζομένων Νέων [ΑΠΕΑΝ]
- Αρχείο Σοφοκλή Βενιζέλου [ΑΣΒ]

Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Α. Παπανδρέου [ΠΙΓΠ] (Αθήνα)

- Αρχείο Γεωργίου Παπανδρέου [ΑΓΠ]

2. Εφημερίδες-Περιοδικά

Ακρίτας (1946-1949)

Ακρόπολις (1943-1952)

Η Αλήθεια της Τριπόλεως (1943-1952)

Ανεξαρτησία (1943-1952)

Αντικομμουνιστικός Αγών (1949-1950)

Ασύρματος (1945-1946)

Το Βήμα (1945-1952)

Η Βραδυνή (1943-1952)

Γενική Εθνική Επιθεώρησης (1946-1951)

Δημοκρατία (1944-1945)

Δημοκρατική Σημαία (1943-1945)

Δημοκρατικός Στρατός (1948-1949)

Δόξα (1943-1945)

Ε.Ε. (1943-1944)

Εθνική Φλόγα (1944-1947)

Εθνικισμός (1945-1949)

Εθνικός Αγών (1945, 1947-1952)

Εθνικός Κήρυξ (1945-1952)

Έθνος (1945-1952)

Ελεύθερη Ελλάδα (1943-1947)

Ελευθερία [Αθήνα] (1944-1952)

Ελευθερία [Λάρισα] (1945-1952)

Ελεύθερον Βήμα (1943-1944)

Η Ελλάς (1944-1945)

Ελλάς (1945-1952)

Ελληνικά Δίκαια (1947-1949)

Ελληνική Πνοή (1948-1949)

Ελληνικόν Αίμα (1943-1947)

Εμπρός (1945-1952)

Εξόρμηση (1946-1949)

Εργατική Εστία (1948)

Εστία (1945-1952)

Εφημερίς της Κυβερνήσεως (1943-1952)

Εφημερίς των Α.Ο.Κ. (1948-1952)

Εφημερίς των Χιτών (1946-1950)

Η Καθημερινή (1943-1952)

Οι Καιροί (1948-1950)

Κήρυξ (1945-1949)

Κομμουνιστική Επιθεώρηση (1943-1947)

Μακεδονία (1945-1952)

Μακεδονικός Φρουρός (1948-1949)

Η Μάχη (1943-1952)

Πελοπόννησος (1944-1952)

Ο Πολιτικός (1945-1949)

Σημαία (1945-1950)

Τα Νέα (1945-1952)

Νεολόγος (1943-1952)

Νέος Κόσμος (1950-1952)

Πανευβοϊκόν Βήμα (1943-1950)

Πελοπόννησος (1944-1952)

Ριζοσπάστης (1943-1947)

Σκαπανεύς Μακρονήσου (1947-1951)

Στρατιωτικά Νέα (1950-1952)

Στρατιωτική και Ναυτική Ηχώ (1946-1949)

Ταχυδρόμος Καβάλας (1947-1952)

Το Φως (1945-1952)

3. Δημοσιευμένες αρχειακές συλλογές, Πρακτικά, Συλλογές εγγράφων, Επίσημες εκδόσεις

Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα 1998, τόμ. Α-Θ.

Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα 1998, τόμ. Α-ΙΣΤ.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (Δ΄ Αναθεωρητική) Σύνοδος Α΄, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1946-1947, τόμ. Α-Δ.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (Δ΄ Αναθεωρητική) Σύνοδος Β΄, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1948, τόμ. Α-Γ.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (Δ΄ Αναθεωρητική) Σύνοδος Γ΄, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1949, τόμ. Α-Β.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (Δ΄ Αναθεωρητική) Σύνοδος Δ΄, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1950, τόμ. Α.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Α΄ Σύνοδος Α΄, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1950, τόμ. Α.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Α΄ Σύνοδος Έκτακτος, Εν Αθήναις: Εθνικό Τυπογραφείο, 1950.

Δουατζής, Γιάννης Κ., *Οι ταγματασφαλίτες*, πρόλογος Γιάννη Κάτρη, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα χ.χ.

Η Μαύρη Βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην 1941-1944. Έκθεσις των καθηγητών Πανεπιστημίων Αθηνών Θεσσαλονίκης, Αθήναι 1945.

Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, *Επίσημα Κείμενα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981 & 1987, τόμ. Ε-ΣΤ.

Παπαπαναγιώτου, Αλέκος (επιμ.), *Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στον πόλεμο και στην Αντίσταση. Επίσημα Κείμενα*, Αθήνα: Έκδοση του ΚΚΕ (Εσωτερικού), 1974, τόμ. Ε.

Ροδάκης, Περικλής & Γραμμένος, Μπάμπης (επιμ.), *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος*, Αθήνα: Γλάρος, 1987.

Σκορδύλης, Κώστας, «Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρειο Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο. Μια έκθεση του Γ. Θ. Φεσσόπουλου», *Ίστωρ* 7 (1994), σ.43-91.

Τσουδερός, Εμμανουήλ Ι., *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Αθήνα: εκδ. Φυτράκη, 1990, τόμ. Α-Ε.

Office Hellénique des Criminels de Guerre, *Les Atrocités des Quatre Envahisseurs de la Grèce*, Αθήνα 1946.

Winkler, Allan M., *The Cold War: A History in Documents*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2003.

4. Ημερολόγια, Απομνημονεύματα, Μαρτυρίες

Αγγελής, Αλέξανδρος Μ., «Για να Λάμψει η Αλήθεια». *Αμάρυνθος-Βάθεια 1943-1944*, Χαλκίδα 2008.

Αμπατιέλος, Αντώνης, *Μια ζωή στον αγώνα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1996.

Αντωνοπούλου, Μαρίκα, *Ημερολόγιο Κατοχής (1941-1944)*, εισαγωγή-επιστημονική επιμέλεια Σοφία Ματθαίου, Αθήνα: Πατάκης, 2014.

Βαρδινογιάννης, Βαρδής Β. & Αρώνης, Παναγιώτης Γ. (επιμ.), *Οι μισοί στα σίδερα*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.

Βαφειάδης, Μάρκος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, 1985-1992, τόμ. Β-Ε.

Βραχνιάρης, Χρήστος, *Πορεία μέσα στη νύχτα. Η Θεσσαλία στις φλόγες του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Αλφειός, 1990.

Γρηγορόπουλος, Θεόδωρος, *Από την κορυφή του λόφου*, Αθήναι 1966.

Γυιόκας, Παναγιώτης Κ., *Καιροί εθνικής δοκιμασίας*, Θεσσαλονίκη 1982.

Δελαπόρτας, Πάυλος Γ., *Το σημειωματάριο ενός Πιλάτου*, Αθήνα: Θεμέλιο, ²1978.

Δεσποτόπουλος, Κωνσταντίνος Ι., *Αναπολήσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2006, τόμ. Β.

Ζαλοκώστας, Χρήστος, *Το χρονικό της σκλαβιάς*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ.

Θεοδοσιάδης (Θαλασσινός), Σ., *Η Πίνδος ομιλεί. Η Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, επιμ. Ν. Καλογερόπουλος, Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 2000.

Θεοτοκάς, Γιώργος, *Τετράδια Ημερολογίου (1939-1953)*, εισαγωγή-επιμέλεια Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ.

Καρελλάς, Ευάγγελος, *Ιστορίες της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη: Ερωδιδός, 2003.

Κασάπης (Κρίτων), Βαγγέλης, *Ο εμφύλιος στον Έβρο (1946-1949)*, Αλεξανδρούπολη 1999.

Κουτρούκης, Γεώργιος Γ., «Εν ψυχρώ». *Κατοχή-Βάρκιζα-Εμφύλιος*, Αθήνα: Κ. Καπόπουλος, 1996.

Κωνσταντάρας, Κ., *Αγώνες και διωγμοί*, Αθήναι 1964.

Λαζαρίδου, Μαργαρίτα, *Πόλεμος και αίμα*, Αθήνα: Διογένης, χ.χ.

Λατίφη, Κατίνα, *Τα απόπαιδα*, Αθήνα: Εξάντας, 1999.

Λογοθετόπουλος, Κ., *Ιδού η αλήθεια*, Αθήναι 1948.

- Μάλαινος, Μιλτιάδης Ι., *Το σημειωματάριο του Βλάση Ρούμελη, χ.τ.έ.* 1960 & 1961, τόμ. Β-Γ.
- Μαρκεζίνης, Σπ. Β., *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1994, τόμ. Α-Β.
- Μαχαίρας, Ευάγγελος, *50 Χρόνια Μετά...*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, ³2001.
- Μήτσης, Φώτης Ι., *Ορόσημα μιας πορείας*, Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου, 2006.
- Μόδης, Γεώργιος, *Αναμνήσεις*, επιμ. Μ. Πυροβέτση - Ι. Μιχαηλίδης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2004.
- Μούστος, Νικόλαος, *Αναμνήσεις από τα χρόνια της Κατοχής, της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Μπενετάτος, Διονύσιος, *Το Χρονικό της Κατοχής 1941-1944*, Αθήναι 1963.
- Οικονομάκος, Νίκος, *Σεβάχ ο αριστερός*, επιμέλεια Μαρία Καΐρη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», ²2006.
- Παπαθανασίου, Παρμενίων Ι., *Για τον Ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-44. Εθνική Αντίσταση και Τραγωδία*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988, τόμ. Α-Β.
- Παπανδρέου, Ανδρέας Κ., *Οδοιπορικό στα δύσκολα χρόνια*, Καβάλα 1992.
- Ράλλης, Γεώργιος Ι. (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι 1947.
- Ρηγόπουλος, Ρήγας Διον., *Μυστικός πόλεμος. Ελλάδα-Μ. Ανατολή 1940-1945*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», χ.χ.
- Σαμπάνης, Λάμπρος, *Αναμνήσεις από την εθνική αντίσταση και τον εμφύλιο*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδείας, 2007.
- Σβώλος, Α. Ι., *Για τη Μακεδονία και τη Θράκη*, Αθήναι: εκδ. Αργ. Παπαζήσης, 1945.
- Σταυρίδης, Ελευθέριος Α., *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε.*, Αθήναι 1953.
- Τσακαλώτος, Θρασύβουλος Ι., *40 χρόνια στρατιώτης της Ελλάδος*, Αθήναι: έκδ. «Ακροπόλεως», 1960, τόμ. Α-Β.
- Τσέκερης, Φοίβος, *Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της Κατοχής*, Καισαριανή: Εντός, 2007.
- Τσελεπίδης, Τηλέμαχος, *Ματωμένα χρόνια*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2004.
- Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, Αθήναι: έκδ. «Ακροπόλεως», 1959.
- Φραγκόπουλος, Θ. Δ., *Τειχομαχία*, Αθήνα: «Νέα Τέχνη», 1954.
- Φωστηρίδης, Αντώνιος, *Εθνική Αντίστασις κατά της βουλγαρικής κατοχής 1941-1945*, Θεσσαλονίκη 1959.

Χατζηνικολάου, Νίκος Β. (Καπετάν Μαύρος), *Ταραγμένα χρόνια στο Νέστο*, επιμέλεια Σπύρος Ρούλης, Θάσος: Νιραγός, 2008.

Χατζής, Θανάσης, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα: Δωρικός, ³1983, τόμ. Α-Δ.

Capell, Richard, *Simiomata. A Greek Notebook*, London: Macdonald & Co, χ.χ.

Chandler, Geoffrey, *The Divided Land. An Anglo-Greek Tragedy*, Wilby: Michael Russell, ²1994.

Clive, Nigel, *A Greek Experience 1943-1948*, εισαγωγή sir W. Deakin, Wilton: Michael Russel, 1985.

Hammond, Nicholas G. L., *Περιπέτεια με τους αντάρτες*, Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική, χ.χ.

5. Άλλη πρωτογενής βιβλιογραφία

Ανδρόνικος, Αριστείδης Ι. *Κίνδυνος εν όψει και η Πέμπτη Φάλαγξ ανά την Υφήλιον*, Αθήναι 1949.

- *Ο Ιούδας δια μέσου των αιώνων*, Εν Αθήναις: Μέλισσα, 1928.

- *Τι εστί Μπολσεβικισμός*, Αθήναι 1925.

Αντωνακέας, Νίκος Α., *Φως εις το σκότος της Κατοχής. Εθνική Αντίστασις 1941-1944*, Αθήνα 1947.

Αντωνίου, Κωνσταντίνος Σπ., *Η σλαβική & κομμουνιστική επιβουλή και η αντίστασις των Μακεδόνων*, Θεσσαλονίκη 1950.

Βαζάκας, Ευάγγελος Γ., *Ο Σλαβισμός και η μάχη δια την Ελλάδα εις την Μακεδονίαν*, Εν Θεσσαλονίκη: εκδ. οίκος Μιχ. Τριανταφύλλου, 1950.

[Βασιλειάδης, Γεώργιος Χ.,] *Εδώ ο Ελληνικός Στρατός*, χ.τ.έ: Γενικόν Επιτελείον Στρατού - Διεύθυνσις Ψυχαγωγίας και Εθνικής Αγωγής – Τμήμα Εθνικής Αγωγής και Διαφωτίσεως, χ.χ.

Βαφειάδης, Θωμάς Ι., *Ο τρομερός κίνδυνος εξαφανισμού της ελληνικής φυλής*, Αθήναι 1947.

Βίβλος της Εθνοπροδοσίας. Αποκάλυψις της Εθνοπροδοσίας του Κ.Κ.Ε. και των Συνοδοιπόρων του, Αθήναι: έκδ. Συλλόγου Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, 1961.

Βλησίδης, Θρασύμβουλος, *Ο Κομμουνισμός και τα Μέσα Επικρατήσεως του*, Αθήναι 1947.

Βογιατζής, Βασ. Θ., *Λαός χωρίς χώρο*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1946.

Βουδικλάρης, Θεόδωρος Δράκ., *Αλτ! Εδώ Ελλάς*, Αθήναι 1949.

Βρυώνης, Κωνσταντίνος Χ., *Η Ελλάδα έτσι. Όχι έτσι*, Αθήναι 1949.

Γ' Σώμα Στρατού, *Μακεδονικόν Πρόβλημα και Κομμουνισμός*, Θεσσαλονίκη 1949.

- *Τι ζητούν οι Βούλγαροι μεσ' στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1948.

- *Δύο χρόνια πολέμου της Ελλάδος εναντίον του Κοκκίνου Φασισμού*, Θεσσαλονίκη 1948.

Για τη Λευτεριά, την Λαοκρατία, χ.τ.έ.: έκδ. «Ελεύθερης Ελλάδας», χ.χ.

Γιαννόπουλος Ηπειρώτης, Πύρρος, *Οι Σλάβοι κατά των Ελλήνων*, Αθήναι 1949.

Γιατί Πολεμάμε, Αθήναι: «Εθνικές Εργατικές Εκδόσεις», 1948.

Γκολφινόπουλος, Δημ., *Το δράμα των Καλαβρύτων της 11^{ης} Απριλίου 1948*, Αθήναι 1948.

Γρηγορίου, Εμμανουήλ Θ., *Το Βουλγαρικό όργιον αίματος εις την Δυτικήν Μακεδονίαν*, Αθήναι: Πυρσός, 1947.

Γυαλίστρας, Σέργιος Α., *Οι Σλαύοι, ο Κομμουνισμός και η Μακεδονία του Αιγαίου*, Αθήνα 1961.

Γύρω από τον αγώνα μας, Αθήναι: έκδοσις περιοδικού «Ο Φρουρός», 1948.

[Δαυίδ, Αντώνιος], *Εθνικό Παιδοφύλαγμα*, Αθήναι: έκδ. Β5/Γ.Ε.Σ., 1949.

Διατί Αγωνιζόμεθα. Ένα Γράμμα δια τον Έλληνα των Μετόπισθεν, Αθήναι: έκδ. «Ελληνικού Φωτός», 1949.

Δούβος, Λεωνίδας Π., *Οι Δημιουργοί του Σλαβοκομμουνιστικού Μηδενισμού*, Αθήναι 1949.

Δραγούμης, Φίλιππος, *Προσοχή στη Βόρειαν Ελλάδα 1945-1948*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1949.

Δωράνθης, Νίκος, *Ελλάς και Ρωσία 860-1941. Μια κριτική ματιά στην αδέκαστη Ιστορία*, πρόλογος Ανδρέας Καραντώνης, Αθήνα 1948.

- *Το Παιδομάζωμα*, Αθήναι 1948.

Ελληνική Επιμορφωτική Εταιρεία, *...Πίσω από τα συνθήματα*, Αθήναι: έκδ. Περιοδικού «Γνώσεις», 1958.

«Εφεδρος Πολεμιστής» [= Πάνος Κ. Βουδούρης], *Υπό το φως της αληθείας*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Λεγεώνας Εφεδρικών Πολεμιστικών Οργανώσεων Βορείου Ελλάδος, 1948.

Ζαφειρόπουλος, Δημ. Γ., *Ο αντισυμμοριακός αγών 1945-1949*, Αθήναι 1956.

- *Το Κ.Κ.Ε. και η Μακεδονία*, πρόλ. Α. Κεραμόπουλος, Σ. Μυριβήλης, Α. Κύρου & Φ. Δραγούμης, Αθήναι 1948.

Ζέβγος, Γιάννης, *Ο «σλαβικός κίνδυνος»*, Αθήνα: έκδ. της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ, 1947.

Ζησιάδης, Ιωάννης Β., *Το ποινικόν δίκαιον ως όπλον καταπολεμήσεως του μπολσεβικισμού*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Α. Βουλώνη & Φ. Ζησόπουλου, 1931.

Θεοδωρίδης, Αντώνης Γ., *Αλήθειες*, Θεσσαλονίκη [1954].

Θεοτοκάς, Γιώργος, *Στοχασμοί και θέσεις* επιμ. Νίκος Κ. Αλιβιζάτος & Μιχάλης Τσαπόγας, πρόλογος Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1996, τόμ. Α-Β.

- Θεοχαρίδης, Δημήτριος Θ., *Η Κόκκινη Καταιγίδα*, πρόλογος Φώτης Μακρής, Αθήναι: Τυπογραφικός Οργανισμός Αθηνών, 1959.
- Καζάζης, Νεοκλής, *Ο Μαρξισμός εθνικός κίνδυνος*, Εν Αθήναις 1928.
- Καλαμπαλίκης, Ευάγγελος, *Τα αίτια του αλληλοσκοτωμού μας και η εξουδετέρωσις αυτών*, Αθήνα: 1949.
- Κανελλής, Μανώλης, *Οι Βούλγαροι. Ιστορία μιας ορδής*, Αθήνα 1945.
- Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Ο εικοστός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας*, Αθήναι 1951.
- *Ο πόλεμος και το μέλλον*, Αθήναι 1946.
- Καραντώνης, Ανδρέας, *Πνευματική ελευθερία*, Αθήνα: εκδ. «Άλφα», 1947.
- *Μια φωνή*, χ.τ.έ. χ.χ.
- Κατσιέρης, Ιωάννης, *Ο Κομμουνισμός χωρίς μάσκα*, Αθήναι 1949.
- [Κεραμόπουλος, Αλέξανδρος,] *Εξομολόγησις απροκάλυπτος*, Αθήναι: έκδ. Κεντρικής Επιτροπής Ελληνικών Δικαίων, 1945.
- Κοριζής, Χαρίτων Σ., *Μακεδονία γη Ελληνική*, Αθήνα 1950.
- Κοτσιφάκος, Λεωνίδας Δ., *Αυτοί είναι οι Σλαύοι*, Αθήναι ²1948.
- Κραφτσένκο, Βίκτωρ, *«Επί τέλους ελεύθερος»*, Αθήναι: Π.Ε.Κ.Α., 1947.
- Κρόσμαν, Ρίτσαρντ (επιμ.), *Ο Θεός που γκρεμίσθηκε*, Αθήναι: έκδ. εφημερίδος «Επαγρύπνησις», χ.χ.
- Κυριακίδης, Στίλπων Π., *Ο ελληνικός ζωτικός χώρος από της αρχαιότητας μέχρι σήμερα*, εν Θεσσαλονίκη: εκδ. οίκος Μιχ. Τριανταφύλλου, 1945.
- Κύρου, Άδωνις, *Εθνική Αντίστασις και Εθνική Μειοδοσία. Χρονικόν 1941-1944 (Νύκτα συμφοράς)*, Αθήναι: Ι. Σιδέρης, ²1983.
- Κύρου, Αχ. Α., *Η νέα επίθεσις κατά της Ελλάδος*, Αθήναι: Αετός, 1949.
- Λάμπρος, Χαρίτων Κ., *Οι Τσάμηδες και η Τσαμουριά*, Αθήναι 1949.
- Λεβέντης, Γ. Α., *Η Κατά της Μακεδονίας Επιβουλή*, Αθήναι 1962.
- Λιβαδεύς, Αλέξανδρος Δ., *Το Αλβανικόν ζήτημα και η έναντι τούτου θέσις του Ελληνισμού*, Αθήναι 1946.
- Μανούκας, Γεώργιος Χ., *«Παιδομάζωμα». Η αγωγή και η διδασκαλία των απαχθέντων ελληνοπαίδων*, Αθήνα: «Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος», 1961.
- Μανωλεδάκης, Εμμ., *Το παιδομάζωμα κατά τους χρόνους της δουλείας, το σύγχρονον και η γενοκτονία ως μέσον επικρατήσεως δια της παρόδου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1953.

Μόδης, Γεώργιος Χ., *Μακεδονικός αγών και οι Μακεδόνες αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950.

- *Χωριά-φρούρια της Μακεδονίας*, Αθήναι 1950.

- *Σχέδια και ορέξεις γειτόνων*, Εν Θεσσαλονίκη: έκδ. Επιτροπής Αλυτρώτων Βορείου Ελλάδος, 1947.

Μυριδάκης, Μιχαήλ Ι., *Αγώνες της Φυλής. Η Εθνική Αντίστασις ΕΛΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944*, Αθήναι 1948.

Νάλτσας, Χριστόφορος Α., *Το Μακεδονικόν Ζήτημα και η σοβιετική πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1954.

Νέα Εθνική Αντιστάσις, *Υαινες & Εφιάλτες*, Θεσσαλονίκη 1947.

Ο Αγών της Ελλάδος κατά του Μπολσεβικισμού. Ελληνικές Γνώμες, Θεσσαλονίκη 1943.

Οι εμπρηστές του νέου πολέμου και το «Μανιφέστο» του Στρασβούργου, Αθήναι: εκδ. «Εθνικής Διαφωτίσεως», 1947.

Οι κόκκινοι πράκτορες και η ελληνική εργατιά, Αθήναι: εκδ. «Εθνικής Διαφωτίσεως», 1947.

Παιδομάζωμα, Θεσσαλονίκη 1950.

Παπαδημητρίου, Ρούλα, *Ελληνίδα μητέρα*, Θεσσαλονίκη 1950.

Παπαθανασίου, Τρύφων Χ., *Η Μαύρη Βίβλος των εγκλημάτων του ΕΑΜ*, χ.τ.έ. 1946.

Παπαμανώλης, Θ. Γ., *Κατακαυμένη Ήπειρος*, Αθήναι: Ίκαρος, 1945

Παπανδρέου, Γεώργιος, *Η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, [Αθήναι:] «Άλφα», ²1945.

Παππαθεοδώρου, Παναγιώτης Βασ., *Η μάχη των Αθηνών. Η συμβολή της Γενικής Ασφαλείας Αθηνών εις τον εθνικόν αγώνα*, Αθήναι 1951.

- *Η Ερυθρά Συνωμοσία (Διατί πολεμά η Ελλάς.....)*, πρόλογος F. A. Voigt, χ.τ.έ. 1948.

Πασσάς, Ιωάννης Δ., *Πως θα γίνη ο Τρίτος Γύρος*, Αθήναι 1945.

Πατριαρχέας, Ελευθέριος, *Η Αλήθεια εν Συνόψει*, Αθήναι 1948.

Παυλόπουλος, Α. Ι. [= Θανάσης Λυκογιάννης], *Εθνοπροδοσίαι και ψευδολογίαι του Κ.Κ.Ε.*, Αθήναι: «Ελληνική Σκέψις», 1963.

Πεντζόπουλος, Θ., *1941-1950. Τραγική πορεία*, Αθήναι 1953.

Πεφάνης, Δώρος Γερ., *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, πρόλογος Αντώνιος Δ. Κεραμόπουλος, Αθήναι ²1949.

- *Οι Έλληνες Σλαυόφωνοι της Μακεδονίας και οι Ελληνόβλαχοι*, Αθήναι 1948.

- *Το Παιδομάζωμα εις την ελληνικήν ιστορίαν από της εποχής των περσικών επιδρομών μέχρι σήμερον*, Αθήναι: Εκδόσεις Εθνικής Διαφωτίσεως, 1948.
- *Ν.Ο.Φ. η σλαβική αράχνη*, Αθήναι 1947.
- Πηνιάτογλου, Λ., *Ελληνικά προβλήματα*, Αθήνα: εκδ. «Ξένου», 1945.
- Πιπιλιάγκας, Χρυσόστομος Γ., *Η Ελλάς κατά την από του 1942-1967 περίοδον*, Αθήναι 1970.
- Πρόγραμμα και σκοποί της Εθνικής Ενώσεως των Βορείων Ελλήνων*, Αθήναι 1946.
- Ραφτόπουλος, Θύμιος, *Ομιλούν οι Εθνικόφρονες Ελασίτες*, χ.τ.έ. χ.χ.
- Σαββόπουλος, Ευάγγελος Γ., *Μακεδονία*, Αθήναι: εκδ. Α. Παπαζήσης, 1945.
- Σαράντα Χρόνια Αγώνες του Κ.Κ.Ε. (1918-1958)*, χ.τ.ε. χ.χ.
- Σκανδάμης, Α. Σ., *Η έξοδος της Χαλανδρίτσας*, Αθήναι 1949.
- *Κόκκινοι Λύκοι. Το χρονικόν της αντεθνικής ανταρσίας*, Αθήναι 1947.
- «Σλαβικός κίνδυνος» ή αμερικανοκρατία και εθνικός αφανισμός;*, χ.τ.έ.: εκδ. «Ελεύθερη Ελλάδα», 1947.
- Σνωκ, Κ., *Το γράμμα ενός στρατιώτη*, Θεσσαλονίκη 1948.
- *Η τραγωδία της Δράμας*, Δράμα: έκδ. Δήμου Δράμας, 1945.
- Σταυρογιαννόπουλος, Βασίλειος, *Η ζωή της Κατοχής και τα Τάγματα Ασφαλείας*, Αθήναι χ.χ.
- Τραγούδια της Αντίστασης και του Εμφυλίου*, Αθήνα 1975.
- Τσατσόμοιρος, Ηλίας Λ. *Η ιστορία του κομμουνισμού στην Ελλάδα 1893-1949*, Θεσσαλονίκη 1949.
- Τσάτσος, Κωνσταντίνος, *Ελληνική πορεία*, Αθήνα: Ίκαρος, 1952.
- Υφυπουργείον Τύπου και Πληροφοριών, *Η Εναντίον της Ελλάδος Επιβουλή*, [Αθήναι] 1947.
- Φεσσόπουλος, Γεώργιος, *Η Διαφώτισις (Προπαγάνδα)*, Αθήνα 1949.
- *Η Ελλάς κατά την τελευταίαν εικοσιπενταετίαν*, Αθήναι [1939].
- *Η εξέλιξις του κομμουνισμού εν Ρωσσία και η πρόοδος αυτού εν Ελλάδι*, Αθήναι 1929.
- *Ο Κομμουνισμός εν τη πράξει*, Αθήναι 1927.
- Φιλάρετος, Δ. Ν., *Χωρίς κατεύθυνσιν ούτε φωνήν η Ελλάς εμπαίζεται*, Αθήναι: Αργ. Παπαζήσης, [1945].
- Φωτιάδης, Ε. Π., *Η ενότης των Ελλήνων*, Εν Αθήναις 1950.
- Χρησιτίδης, Χριστόφορος, *Γράμμα στους Έλληνες του 1948*, Αθήνα 1948.
- Χριστόπουλος, Κωνστ. Π., *Το ελληνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1945.

Χρυσοχόου, Αθανάσιος, *Η Κατοχή εν Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1949-1952, τόμ. Α-Δ.

Ψαθάς, Δ., *Το χιούμορ μιας εποχής*, χ.τ.έ. χ.χ.

Christides, Christopher J., *The Macedonian Camouflage*, Αθήνα: The Hellenic Publishing Company, 1949.

[Committee of Greek Women], *The abduction of Greek children*, χ.τ.ε. [1950].

Dallin, David J., *The New Soviet Empire*, New Haven: Yale University Press, 1951,
Greek Under-Secretariat for Press and Informations [sic], *The Conspiracy Against Greece*, [Αθήνα] 1947.

La question Gréco-Bulgare devant la Conférence de la Paix, χ.τ.έ.: Ed. de la Ligue «La Paix par la Justice», 1946.

McNeill, William Hardy, *The Greek Dilemma*, Λονδίνο: Victor Gollancz, 1947.

Papandreou, George A., *The Third War*, Athens: Hellenic Publishing Company, 1948.

Woodhouse, Christopher Montague, *Το μήλο της έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αθήνα: «Το Βήμα», 2009.

6. Δευτερογενής βιβλιογραφία

Αβδελά, Εφη, «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Τα Ιστορικά* 18-19 (1993), σ.171-204.

Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος, «Φωτιά και Τσεκούρι!» *Ελλάς 1946-1949 και τα προηγμένα*, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον «της Εστίας», ²1975.

Αγτζίδης, Βλάσης, «Μνήμη, ταυτότητα και ιδεολογία στο ποντιακό ελληνισμό», σε Κόκκινος, Γιώργος, Λεμονίδου, Έλλη & Αγτζίδης, Βλάσης (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την Ιστορία και τη Μνήμη*, Αθήνα: Ταξιδευτής, 2010, σ.191-329.

Αλβανός, Ραϋμόνδος, «Μεσοπολεμικές πολιτικές και εθνοτικές συγκρούσεις: Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή Καστοριάς», *Επιστήμη και Κοινωνία* 11 (2003), σ.71-110.

- «Ο Εμφύλιος από την Οπτική της Εφημερίδας Φωνή της Καστοριάς», σε Κουτσούκης, Κλεομένης & Σακκάς, Ιωάννης (επιμ.), *Πτυχές του εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000, σ.327-341.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, ³1995.

Αναγνώστου, Στρατής, «Ιδεολογικές στάσεις του Στρατή Μυριβήλη. Οι καταβολές και οι επιδράσεις του έργου του», σε Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Λέσβου & Εταιρία Αιολικών Μελετών, *Στρατής Μυριβήλης: 30 χρόνια από το θάνατό του*, Μυτιλήνη: Δήμος Μυτιλήνης, 2000, σ.130-139.

Αργυρίου, Σοφία, *Το εθνικό κίνημα των Ελληνοκυπρίων κατά την τελευταία περίοδο της Αγγλοκρατίας [1950-1960]*, Πρόλογος Π. Παπαπολυβίου, Αθήνα: Ασίνη, 2017.

Αρσενίου, Λάζαρος Α., *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, Αθήνα: Θεσσαλικός Χώρος, ²1977, τόμ. Α-Β.

Βερβενιώτη, Τασούλα, *Οι άμαχοι του ελληνικού εμφυλίου*, Αθήνα: Κουκκίδα, 2021.

- «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου», σε Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, Ολυμπίτου, Ευδοκία & Ι. Παπαθανασίου, Ιωάννα (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2010, σ.238-258

- «Παιδομάζωμα ή/και Παιδοφύλαγμα», σε Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, τ. Δ2, σ.83-107.

- «Περί “παιδομαζώματος” και “παιδοφυλάγματος” ο λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης», σε Βουτυρά, Ευτυχία, Δαλκαβούκης, Βασίλης, Μαραντζίδης, Βασίλης & Μποντίλα, Μαρία (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα: Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ.101-123.

- «Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας», σε Νικολακόπουλος, Ηλίας, Ρήγος, Άλκης & Ψαλίδας, Γρηγόρης (επιμ.), *Ο εμφύλιος πόλεμος*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002, σ.125-142.

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.

- «“Τυναίκες που πολεμούν σαν άντρες”. Θεωρήσεις του φύλου στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας» σε Βόγλης, Πολυμέρης, Τσιλάγα, Φλώρα, Χανδρινός, Ιάσωνας & Χαραλαμπίδης, Μενέλαος (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012, σ.305-332.

- *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας: Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2002.

Γαζή, Έφη, *Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος 1880-1930*, Αθήνα: Πόλις, 2011.

Γιαννοπούλου, Δανάη, *Η μάχη της προπαγάνδας. Τα Δεκεμβριανά του 1944 μέσα από τον αθηναϊκό Τύπο*, πρόλογος Προκόπης Παπαστράτης, Αθήνα: Ασίνη, 2014.

Γιαννουλόπουλος, Γιάνης, «“Η Ιστορία είναι ο Άρειος Πάγος των φτωχών”: Τα ελληνικά “εθνικά ζητήματα” στον Μεσοπόλεμο, την Κατοχή και την Απελευθέρωση», σε Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη, Παπαγεωργίου, Στέφανος & Πατρικίου, Αλεξάνδρα (επιμ.), *Η Ελλάδα της Νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2014, σ.161-185.

- «Η ευγενής μας τύφλωσις...» *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999.

Γκριτζώνας, Κώστας, *Τα παιδιά του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1998.

Γουίτνερ, Λώρενς, *Η αμερικανική επέμβαση στην Ελλάδα 1943-1949*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1991.

Γούναρης, Βασίλης Κ., *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2007.

- *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, πρόλογος Mark Mazower, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2002.

Γρηγοριάδης, Φοίβος Ν., *Γερμανοί, Κατοχή, αντίστασις 1941-1943*, Αθήνα: Νεόκοσμος, 1973 & 1974, τόμ. Ε-ΣΤ.

- *Βρετανοί, το αντάρτικο, απελευθέρωσις 1943-1944*, Αθήνα: Νεόκοσμος, 1974, τόμ. Ζ-Η.

Δαβαλάς, Ανδρέας, *Η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-1981). Μια θεσμική προσέγγιση*, Αθήνα: Νήσος, 2008.

Δάγκας, Αλέξανδρος, *Ο χαφιάς. Το Κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.

Δάγκας, Αλέξανδρος & Λεοντιάδης, Γιώργος, *Κομιντέρν και Μακεδονικό Ζήτημα: Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, πρόλογος Ελένη Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, ²2008.

Δασκαλάκης, Απόστολος Β., *Ιστορία της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 1936-1950*, Αθήνα: Αρχηγείον Χωροφυλακής, 1973, τόμ. Α-Β.

Διάλλα, Άντα, «Ευαγγελικά και πανσλαβισμός: ο παράδοξος συσχετισμός;», σε *Ευαγγελικά (1901)-Ορεστειακά (1903): Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιστάσεις*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2005, σ.43-61.

Ελεφάντης, Άγγελος Γ., *Μας πήραν την Αθήνα... Ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-1950*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003.

- *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο, Αθήνα ³1999.

Ενεπεκίδης, Πολυχρόνης Κ., *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-1944*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1964.

Ηλιού, Φίλιππος, *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Η εμπλοκή του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα: Θεμέλιο & ΑΣΚΙ, ²2005.

Ηρακλείδης, Αλέξης, *Το Κυπριακό πρόβλημα, 1947-2004*, Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, 2006.

Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη: Το παράδειγμα της Μακρονήσου, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000.

Καλογρηάς, Βάιος, *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, Πρόλογος: Νίκος Μαραντζίδης – Παρμενίων Ι. Παπαθανασίου, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2012.

Καλύβας, Στάθης Ν., «Ανορθόδοξος πόλεμος και εκλογική συμπεριφορά: Ο εμφύλιος ως διαιρετική τομή», σε Βασίλης Κ. Γούναρης, Στάθης Ν. Καλύβας & Ιωάννης Δ. Στεφανίδης (επιμ.), *Ανορθόδοξοι πόλεμοι. Μακεδονία, εμφύλιος, Κύπρος*, Πατάκης: Αθήνα, 2010, σ.127-141.

Κανδυλάκης, Μανώλης, *Ο Μυστικός Τύπος της Εθνικής Αντιστάσεως στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press/Εκφραση, 2006.

Καράβας, Σπύρος, «Οι “ξενосυνειδητοι” της ΧVης Μεραρχίας», *Αρχειοτάξιο* 11 (2009), σ.111-143.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης Δ., *Ανεπιθύμητο παρελθόν: Ο φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2019.

Κάραμποτ, Φίλιππος, «Σλαβομακεδόνες και Κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Ιστωρ* 10 (1997), σ.235-278.

Καρκάνης, Νίκος Κ., *Οι δοσίλογοι της Κατοχής*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, ²1982.

Κασσιανού, Νίνα, «Γυναίκες στα όπλα. Η γυναίκα στις αναπαραστάσεις: η περίοδος του εμφυλίου πολέμου 1946-1949», σε Βιγγοπούλου, Ιόλη (επιμ.), *Ηρωες και ανώνυμοι, αφανείς και επώνυμοι στις παρυφές της Ιστορίας και της Τέχνης*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2006 σ.149-175.

Καστρινάκη, Αγγέλα, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα: Πόλις, 2005.

Κατσούδας, Κώστας, «“Προσοχή στη Νεολαία!”: Ηθικός πανικός και αντικομμουνιστικός λόγος στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια», σε Κατσάπης, Κώστας (επιμ.), *Οι απείθαρχοι: Κείμενα για την ιστορία της νεανικής αναίδειας τη μεταπολεμική περίοδο*, Αθήνα: Οκτώ, 2018, σ.183-205.

Κλόουζ, Ντέιβιντ, *Οι ρίζες του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα*, μετάφραση Ρένα Χρυσοχόου, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2003.

Κολιόπουλος, Ιωάννης Σ., *Λεηλασία Φρονημάτων*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, ²1995, τόμ. Α-Β.

Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξανθίπη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 2002.

Κούνδουρος, Ρούσσο Σ., *Η Ασφάλεια του Καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1978.

Κουσουρή, Δημήτρης, «Φυλετικές διαστάσεις του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940», σε Αβδελά, Έφη κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ.313-332.

Κωστόπουλος, Τάσος, «Το Μακεδονικό στη δεκαετία του '40» στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, τόμ. Δ1, σ.364-415.

- «“Η Μακεδονία κάτω από το ζυγό της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας”. Ένα ρεπορτάζ του Ριζοσπάστη στις σλαβόφωνες περιοχές (1933)», *Αρχειοτάξιο* 11 (2009), σ.6-36.

- «Ο εμφύλιος Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908): εκδοχές του κρατικού μονοπωλίου της συλλογικής μνήμης», *Τα Ιστορικά* 45 (2006), σ.393-432.

- «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής Ιστορίας (1926-2003)», *Σύγχρονα Θέματα* 83 (2003), σ.53-75.

- *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή κατά των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα: Μαύρη Λίστα, 2000.

Κωφός, Ευάγγελος, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης», στο Φλάισερ, Χάγκεν & Σβορώνος, Νίκος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1989, σ.418-471.

Λαγάνη, Ειρήνη, *Το παιδομάζωμα και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949-1953*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1996.

Λάζου, Βασιλική, «Οι “εσωτερικοί πρόσφυγες” του εμφυλίου πολέμου. Ζητήματα χαρακτηρισμού και πρόνοιας», σε Βόγλης, Πολυμέρης, Τσιλάγα, Φλώρα, Χανδρινός, Ιάσωνας & Χαραλαμπίδης, Μενέλαος (επιμ.), *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012, σ.111-137.

Λαμπάτος, Γαβρίλης, *ΚΚΕ και εξουσία 1940-1944*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2018.

Λαμπριανίδης, Λόης, «Οι συνέπειες της επιτηρούμενης ζώνης για τις τοπικές οικονομίες που αφορά», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Αθήνα 1996, σ.455-467.

Λεντάκης, Ανδρέας, *Το παρακράτος και η 21η Απριλίου*, πρόλ. Γ. Α. Μαγκάκης – Π. Πετρίδης, Αθήνα: Προσκήνιο, 2000.

Λιαλιούτη, Ζηνοβία, «“Εργασία και Νίκη”: Όψεις της ψυχροπολεμικής προπαγάνδας στην Ελλάδα του εμφυλίου», *Σύγχρονα Θέματα* 125 (2014), σ.13-22.

Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, Αθήνα: έκδ. Κομμούνια, 1985, τόμ. Β.

- *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, Αθήνα: εκδ. Καρανάση, 1976, τόμ. Α.
- Λυμπεράτος, Μιχάλης Π., *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.
- «Εθνικές διεκδικήσεις και πολιτικοί αποκλεισμοί: η διαμόρφωση του ιδεολογικού υποστρώματος του Εμφυλίου Πολέμου», *Τα Ιστορικά* 34 (2001), σ.197-220.
- Μαντά, Ελευθερία, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου (1923-2000)*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 2004.
- Μαραντζίδης, Νίκος, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας 1946-1949*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.
- *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Μαραντζίδης, Νίκος (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Αθήνα: Εστία, ²2006.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες. Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005.
- *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, ⁵2005, τόμ. Α-Β.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ., «Οι εθνικές μειονότητες», σε Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, τ. Β2, σ.8-35.
- Μητσοπούλου, Αναστασία Ι., *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύντομο 20ό αιώνα». Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ., *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις τις παραμονές του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2003, τόμ. Α.
- *Τα πρόσωπα του Ιανού. Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1947-1949)*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 2007, τόμ. Β.
- Μιχιώτης, Νίκος Στ., *Τα έκτακτα στρατοδικεία της περιόδου 1946-1960*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2007.
- Μπάεφ, Ιορντάν, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, μετάφραση Γιώργος Σιακαντάρης, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.
- Μπάλτα, Νάση, «Διαστάσεις και όψεις του εθνικού και αντεθνικού στην κομμουνιστική και αντικομμουνιστική προπαγάνδα της περιόδου 1936-1949 – Η έννοια της εθνικής ενότητας», σε Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη*

Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες, Αθήνα: Καστανιώτης, 2003, σ.130-137.

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «Η ιθαγένεια στον Ψυχρό Πόλεμο», σε Τσαπόγας, Μιχάλης & Χριστόπουλος, Δημήτρης (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003. Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2004, σ.81-98.

Μπουρνάζος, Στρατής, «Το περιοδικό *Εποχές* και το Congress for Cultural Freedom (CCF): Στοιχεία και ερωτήματα από το αρχείο του CCF», *Σύγχρονα Θέματα* 138-139 (2017), σ.94-101.

- «Το κράτος των εθνικοφρόνων: αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές», σε Χατζιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, τόμ. Δ2, σ.9-49.

- «Η “αντίδραση” και οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις», σε Β. Βαρουχάκη (επιμ.), *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ.3-14.

- «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο (1925–1967). Μια πρώτη προσέγγιση», *Αρχειοτάξιο* 5 (2003), σ.52–63.

- «Ο αναμορφωτικός λόγος των νικητών στη Μακρόνησο: Η ένταξη του Εμφυλίου στην προαιώνια ιστορία της φυλής, ο “διηθητός ιός” του κομμουνισμού και ο ρόλος της “αναμόρφωσης”», *Δοκίμες* 6 (1997), σ.101-133.

Παλαιοιολόγopoulos, Δημήτρης, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην επαρχία Καλαβρύτων 1946-1949*, Αθήνα: Παρασκήνιο, 2001.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα: Σαββάλας, 2006.

- «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936-1949 – Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες», σε Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2003, σ.138-149.

- «Ο εθνικισμός των “εθνικοφρόνων” και το Κυπριακό 1950-1959», *Σύγχρονα Θέματα* 68-70 (1998-1999), σ.228-235.

Παπαναγιώτου, Αλέκος, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1992.

Παπαστεριόπουλος, Ηλίας, *Ο Μωρηάς στα όπλα*, Αθήνα: έκδ. Έρευνα και Κριτική της Νεοελληνικής Ιστορίας, 1965 & 1975, τόμ. Α-Δ.

Πατρικίου, Αλεξάνδρα, «“Να φύγουν”: Οι Εβραίοι ως εχθροί της *Νέας Ευρώπης* στον κατοχικό τύπο της Θεσσαλονίκης, 1941-1943», στο Παπαδημητρίου, Δέσποινα Ι. & Σεφεριάδης, Σεραφείμ Ι. (επιμ.), *Αθέατες όψεις της Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στο Γιάννη Γιανουλόπουλο*, Αθήνα: Ασίνη, 2012, σ.245-258.

Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Αθήνα: Πατάκης, 2011.

Ρεπούση, Μαρία, *Τα Μαρασλειακά 1925-1927*, Αθήνα: Πόλις, 2012.

ΡΙζάς, Σωτήρης, *Απ’ την απελευθέρωση στον εμφύλιο*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2011.

Ρόμπου-Λεβίδη, Μαρίκα, *Επιτηρούμενες ζωές: Μουσική, χορός και διαμόρφωση της υποκειμενικότητας στη Μακεδονία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, ²2017.

Σιδέρης, Νίκος, «Το εμφύλιο πνεύμα: Εκφάνσεις του Εμφυλίου στην πολιτική ψυχολογία και κουλτούρα», *Δοκίμες* 6 (1997), σ.51-74.

Σκοπετέα, Έλλη, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., τόμ. Α2, σ.9-35.

Σκουλίδας, Ηλίας, «Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνος (ΚΕΒΑ): Ιδεολογία και πολιτική κατά τις πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού Πολέμου», σε Μαραντζίδης, Νίκος & Σκουλίδας, Ηλίας (επιμ.), *Ελλάδα και Αλβανία στον Ψυχρό Πόλεμο: πολιτικές, ιδεολογίες, νοοτροπίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021, σ.143-163.

Στεφανίδης, Ιωάννης Δ., *Εν ονόματι του έθνους. Πατριωτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010.

Σφέτας, Σπυρίδων, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος στον 20ό αιώνα*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.

Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996.

Τσιρώνης, Θεοδόσης Α., «Η οργάνωση Εθνική Ένωσις «*Η Ελλάς*» (Ε.Ε.Ε.) στη Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου (1927-1936). Τα καταστατικά και η δράση της», *Θεσσαλονίκη* 6 (2002), σ.293-312.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», σε Ιατρίδης, Ι. Ο. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1984 σ.561-594.

Φαράκος, Γρηγόρης, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000, τόμ. Α-Β.

- *Άρης Βελουχιώτης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, ²1997.
- Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988 & 1995, τόμ. Α-Β.
- Φροντιστής, Αθανάσιος, *Π.Α.Ο. Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις*, Θεσσαλονίκη 1977.
- Χανδρινός, Ιάσωνας, *Το τιμωρό χέρι του λαού. Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944*, Αθήνα: Θεμέλιο, ²2012.
- Χαραλαμπίδης, Μενέλαος, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, ²2012.
- Χασιώτης, Λουκιανός, *Τα παιδιά του εμφυλίου. Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013.
- «Εθνικοφροσύνη και αντικομμουνισμός στο νεανικό τύπο: Η περίπτωση του περιοδικού *Παιδόπολις*, 1950-1951», *Ιστορ* 15 (2009), σ.277-305.
- «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», σε Γούναρης, Βασίλης Κ. & Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ. (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια: Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα & Πατάκης, 2004, σ.213-252.
- Χατζηαναστασίου, Τάσος, *Αντάρτες και Καπετάνιοι. Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, 1942-1944*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2003.
- Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος. Δοξάτο Δράμας, 1912-1946*, Αθήνα: Πατάκης, 2014.
- Χριστοδούλου, Αγγελική, «Κατάληψις της ιερωτάτης εθνικής ακροπόλεως»: Οι ανησυχίες για τους φοιτητές στον δημόσιο λόγο του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο», σε Δέδε, Κατερίνα, Δημητρόπουλος, Δημήτρης & Σακελλαρόπουλος, Τάσος (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2017, σ.121-131.
- Χριστόπουλος, Δημήτρης, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ού αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2012.
- Ψαρράς, Δημήτρης, *Το μπεστ σέλερ του μίσους. Τα «Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών» στην Ελλάδα, 1920-2013*, Αθήνα: Πόλις, 2013.

Ψυλλίδης, Κώστας, *Απ' την Κατοχή στην Αντίσταση Ν. Έβρου 1941-1944*, Αλεξανδρούπολη: «Γραφίς», 1999.

Ablovatski, Eliza, «The 1919 Central European revolutions and the Judeo-Bolshevik myth», *European Review of History* 17.3 (2010), σ.473-489.

Alpers, Benjamin L., *Envisioning the Totalitarian Enemy, 1920s-1950s*, Chapel Hill & Λονδίνο: University of North Carolina Press, 2003.

Andree, Martin & Fulda, Daniel, «Anticommunism and (West) German Identity: An Analysis of Metaphors and Concepts of History in the F.A.Z., 1949-1952», σε Bullivant, Keith & Giles, Geoffrey J. & Pape, Walter (επιμ.), *Germany and Eastern Europe: Cultural Identities as Cultural Differences*, Άμστερνταμ & Ατλάντα: Rodopi, 1999, σ.94-129.

Bærentzen, Lars, «Το “Παιδομάζωμα” και οι παιδουπόλεις της βασίλισσας», σε Bærentzen, Lars, Ιατρίδης, Γιάννης Ο. & Smith, Ole (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Ολκός, 1999², σ.137-164.

Becker, Jean-Jacques & Bernstein, Serge, *Histoire de l'anticomunisme*, Παρίσι: Olivier Orban, 1987.

Beim, Aaron & Fine, Gary Alan, «The Cultural Frameworks of Prejudice: Reputational Images and the Postwar Disjuncture of Jews and Communism», *The Sociological Quarterly* 48 (2007), σ.373-397.

Bennet, David H., *The Party of Fear: From Nativist Movements to the New Right in American History*, Chapel Hill & Λονδίνο: The University of North Carolina Press, 1988.

Berchadsky, Alexis & Escande, Laurent, «Peur du rouge et peurs coloniales: le cas de l'Algérie sous domination française» σε Delwit, Pascal & Gotovich, José (επιμ.), *La Peur du Rouge*, Βρυξέλλες: Editions de l'Université de Bruxelles, 1996, σ.174-182.

Billig, Michael et alii, *Ideological Dilemmas: A social psychology of everyday thinking*, Λονδίνο: Sage, 1988.

Borejsza, Jerzy W., «Racisme et antislavisme chez Hitler», σε François Bédarida (επιμ.), *La politique nazie d'extermination*, Παρίσι: Albin Michel, 1989, σ.57-74.

Carabott, Philip, «Politics, Orthodoxy and the Language Question in Greece: The Gospel Riots of November 1901», *Journal of Mediterranean Studies* 3.1 (1993), σ.117-138.

- Carruthers, Susan L., «A Red Under Every Bed? Anti-Communist Propaganda and Britain's Response to Colonial Insurgency», *Contemporary Record* 9.2 (1995), σ.294-318.
- Caute, David, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 2003.
- Ceplair, Larry, *Anti-Communism in Twentieth-Century America: A Critical History*, Santa Barbara Ca.: Praeger, 2011.
- Close, David H., «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», σε Κλόουζ, Ντέιβιντ (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950: Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1996, σ.197-237.
- Connelly, John, «Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice», *Central European History* 32.1 (1999), σ.1-33.
- Cuordileone, Kyle A., *Manhood and American Political Culture in the Cold War*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2005.
- Danforth, Loring M. & Van Boeschoten, Riki, *Children of the Greek Civil War: Refugees and the Politics of Memory*, Σικάγο: The University of Chicago Press, 2012.
- Del Pero, Mario, «Containing containment: rethinking Italy's experience during the Cold War», *Journal of Modern Italian Studies* 8.4 (2003), σ.532-555.
- Del Visco, Stephen, «Yellow peril, red scare: race and communism in *National Review*», *Ethnic and Racial Studies* 42.4 (2019), σ.626-644.
- Dragostinova, Theodora, «On "Strategic Frontiers": Debating the Borders of the Post-Second World War Balkans», *Contemporary European History* 27.3 (2018), σ.387-411.
- Dunne, Mathew W., *A Cold War State of Mind: Brainwashing and Postwar American Society*, Amherst: University of Massachusetts Press, 2013.
- Featherstone, Kevin, Παπαδημητρίου, Δημήτρης, Μαμαρέλης, Αργύρης & Νιάρχος, Γιώργος, *Οι τελευταίοι Οθωμανοί. Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, 1940-1949*, μετάφραση Γιώργος Νιάρχος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.
- Ferguson, Yale & Koslowski, Rey, «Culture, International Relations Theory, and Cold War History» σε Westad, Odd Arne (επιμ.), *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory*, Λονδίνο & Πορτλαντ: Frank Cass, 2000, σ.149-179.
- Fischer, Nick, *Spider Web: The Birth of American Anticommunism*, Urbana & Springfield: University of Illinois Press, 2016.

- Forlenza, Rosario, *On the Edge of Democracy: Italy, 1943-1948*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2019.
- Fousek, John, *To Lead the Free World: American Nationalism and the Cultural Roots of the Cold War*, Chapel Hill & Λονδίνο: The University of North Carolina Press, 2000.
- Freedon, Michael, *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1996.
- Fried, Richard M., *The Russians Are Coming! The Russians Are Coming! Pageantry and Patriotism in Cold-War America*, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Oxford University Press, 1998.
- *Nightmare in Red: The McCarthy Era in Perspective*, Νέα Υόρκη: Oxford University Press, 1990.
- Garner, Roberta, *Contemporary Movements and Ideologies*, Νέα Υόρκη: McGraw-Hill, 1996.
- Gavriilidis, Akis, «Lemkin's Greek Friends: Abusing History, Constructing Genocide – and Vice Versa», *Holocaust and Genocide Studies* 30.3 (2016), σ.488-505.
- Gerrits, André, *The myth of Jewish Communism: A Historical Interpretation*, Βρυξέλλες: Peter Lang, 2009.
- Gigliotti, Simone, «To Whom Do the Children Belong? Genocidal displacement in Europe and Australia», σε Carmichael, Cathie & Maguire, Richard C. (επιμ.), *The Routledge History of Genocide*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 2015, σ.38-54.
- Ginsborg, Paul, *A History of Contemporary Italy: Society & Politics 1943-1988*, Λονδίνο: Penguin, 1990.
- Girardet, Raoul, *Mythes et Mythologies Politiques*, Παρίσι: Seuil, 1986.
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism: The Inner Story of the Cold War*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1995.
- Hanebrink, Paul, *A Specter Haunting Europe: The Myth of Judeo-Bolshevism*, Κέμπριτζ & Λονδίνο: The Belknap Press of Harvard University Press, 2018.
- Hassiotis, Loukianos, «The views of Franco's regime on the "children's issue" during the Greek civil war», *Byzantine and Modern Greek Studies* 33.2. (2009), σ.204-218.
- Heale, M. J., *McCarthy's Americans: Red Scare Politics in State and Nation, 1935-1965*, Λονδίνο: Macmillan, 1998.
- *American Anticommunism: Combatting the Enemy Within, 1830-1970*, Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 1990.

- Hinds, Lyn Boyd & Windt, Theodore Otto Jr., *The Cold War as Rhetoric. The Beginnings, 1945-1950*, Νέα Υόρκη: Praeger, 1991.
- Hixson, Walter L., *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*, Νέα Υόρκη: St. Martin's Griffin, 1998.
- Horncastle, James, *The Macedonian Slavs in the Greek Civil War 1944-1949*, Lanham MD: Lexington Books, 2019.
- Judt, Tony, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, μετάφραση Νικηφόρος Σταματάκης & Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.
- Kaldor, Mary, *The Imaginary War: Understanding the East-West Conflict*, Οξφόρδη: Blackwell, 1990.
- Kallis, Aristotle A., «The Jewish Community of Salonica under Siege: The Antisemitic Violence of the Summer of 1931», *Holocaust and Genocide Studies* 20.1 (2006), σ.34-56.
- *Fascist Ideology: Territory and Expansionism in Italy and Germany, 1922-1945*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2000.
- Kirby, Dianne (επιμ.), *Religion and the Cold War*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.
- Knight, Robert, «Ethnicity and identity in the Cold War: The Carinthian Border Dispute, 1945-1949», *The International History Review*, 22.2 (2000), σ.274-303.
- Kohn, Hans, «Pan-Slavism and World War II», *The American Political Science Review* 46.3 (1952), σ.699-722.
- Kofos, Evangelos, «The Impact of the Macedonian Question on Civil Conflict in Greece, 1943-1949», σε Iatrides, John O. & Wringley, Linda (επιμ.), *Greece at the Crossroads: The Civil War and its Legacy*, University Park: The Pennsylvania State University Press, 1995, σ.274-318.
- *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1964.
- Kohlmann, Benjamin & Taunton, Matthew, «Introduction: Literatures of Anti-Communism», *Literature & History* 24.2 (2015), σ.5-10.
- Kondis, Basil, «Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946» *Balkan Studies* 32.2 (1991) σ.309-324.
- Koselleck, Reinhart, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, μετάφραση και εισαγωγή Keith Tribe, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2004.

Kostopoulos, Tasos, «Naming the Other: From “Greek Bulgarians” to “Local Macedonians”», σε Ioannidou, Alexandra & Voß, Christian (επιμ.), *Spotlights on Russian and Balkan Slavic Cultural History*, Μόναχο & Βερολίνο: Verlag Otto Sagner, 2009, σ.97-120.

Koumas, Manolis, «Cold War Dilemmas, Superpower Influence, and Regional Interests: Greece and the Palestinian Question, 1947-1949», *Journal of Cold War Studies* 19.1 (2017), σ.99-124.

Kousoulas, D. George, *Revolution and Defeat*, πρόλογος C. M. Woodhouse, Λονδίνο: Oxford University Press, 1965.

Kovel, Joel, *Red Hunting in the Promised Land: Anti-Communism and the Making of America*, Νέα Υόρκη: Basic Books, 1994.

Krenn, Michael L., «Token Diplomacy: The United States, Race, and the Cold War», σε Muehlbeck, Philip E. (επιμ.), *Race, Ethnicity, and the Cold War: A Global Perspective*, Νάσβιλ: Vanderbilt University Press, 2012, σ.3-32.

Kretsi, Georgia, «The Secret Past of the Greek-Albanian Borderlands. Cham Muslim Albanians: Perspectives on a Conflict over Historical Accountability and Current Rights», *Ethnologia Balcanica* 6 (2002), σ.171-195.

Lialiouti, Zinovia, «The “treason of the intellectuals”: the shadowy presence of the Congress for Cultural Freedom in Greece, 1950-1963», *Intelligence and National Security* 33.4 (2018), σ.687-704.

- «Contesting the anti-totalitarian consensus: the concept of national independence, the memory of the Second World War and the ideological cleavages in post-war Greece» *National Identities* 18.2 (2015), σ.105-123.

Lowe, Keith, *Όλεθρος. Η Ευρώπη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση Ιωάννης Χαλαζιάς, Αθήνα: Ψυχογιός, 2014.

Major, Patrick, *The Death of the KPD: Communism and Anti-Communism in West Germany, 1945-1956*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1997.

Mamarelis, Argyris, «An Early Attempt to Rip the Iron Curtain. The Pomak Question, 1945-1947», σε Muehlenbeck, Philip E. (επιμ.), *Religion and the Cold War: A Global Perspective*, Nashville: Vanderbilt University Press, 2012, σ.1-17

Mavrogordatos, George Th., *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley & Λος Άντζελες: University of California Press, 1983.

- Mazower, Mark, «Τρεις μορφές πολιτικής δικαιοσύνης: Ελλάδα, 1944-45», σε Mazower, Mark (επιμ.), *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μετάφραση Ειρήνη Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, ²2004, σ.33-51.
- Medhurst, Martin J. & Brands, H. W. (επιμ.), *Critical Reflections on the Cold War: Linking Rhetoric and History*, College Station: Texas A & M University Press, 2000.
- Medhurst, Martin J., Ivie, Robert L., Wander, Philip & Scott, Robert L. (επιμ.), *Cold War Rhetoric: Strategy, Metaphor, and Ideology*, Νέα Υόρκη: Greenwood Press, 1990.
- Merton, Robert K., *Social Theory and Social Structure*, Νέα Υόρκη: Free Press, ³1968.
- Michlic, Joanna Beata, *Poland's Threatening Other: The Image of the Jew from 1880 to the Present*, Λίνκολν: University of Nebraska Press, 2006.
- Morgan, Ted, *Reds: McCarthyism in Twentieth Century America*, Νέα Υόρκη: Random House, 2003.
- Moscovici, Serge, «The Conspiracy Mentality», σε Graumann, Carl F. & Moscovici, Serge (επιμ.), *Changing Conceptions of Conspiracy*, Νέα Υόρκη: Springer-Verlag, 1987, σ.151-169.
- Nielsen, Kim, *Un-American Womanhood: Antiradicalism, Antifeminism and the First Red Scare*, Columbus: Ohio State University, 2001.
- Núñez Seixas, Xosé-Manoel, «Nations in Arms against the Invader: On nationalist discourses during the Spanish Civil War», σε Ealham, Charles & Richards, Michael (επιμ.), *The Splintering of Spain: Cultural History and the Spanish Civil War, 1936–1939*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press, 2005, 45-67.
- Osgood, Kenneth, *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*, Lawrence: University Press of Kansas, 2006.
- Papadimitriou, Despoina, «Nationalism and communism go global: the ideology of “nationally minded” Greeks in the early Cold War, 1947-1955», *National Identities* 24.2 (2022), σ.145-164.
- «Establishing the cultural identity of the West in the early Cold War: A conceptual approach», *Historein*, 14.2 (2014), σ.71-88.
- Papastratis, Procopis, *British Policy towards Greece during the Second World War 1941-1944*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1984.

- Pavone, Claudio, *Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*, Torino: Bollati Boringhieri, 1991.
- Pivato, Stefano, *I Comunisti mangiano i bambini. Storia di una leggenda*, Μπολόνια: Il Mulino, 2013.
- Plummer, Brenda Gayle, «Race and the Cold War», σε Immerman, Richard H. & Goedde, Petra (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Cold War*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2013, σ.503-521.
- Poliakov, Léon, *La causalité diabolique. Essai sur l'origine des persecutions*, Παρίσι: Calmann-Lévy, 1980.
- Poulat, Émile, «L'esprit du complot», *Politica Hermetica* 6 (1992), σ.6-12.
- Poulos Anagnostopoulou, Margaret, «From Heroines to Hyenas: Women Partisans during the Greek Civil War», *Contemporary European History* 10.3 (2001), σ.481-501.
- Preston, William Jr., *Aliens and Dissenters: Federal Suppression of Radicals, 1903-1933*, Urbana: University of Illinois Press, ²1994.
- Resis, Albert, «Russophobia and the "Testament" of Peter the Great, 1812-1980», *Slavic Review* 44.4 (1985), σ.681-693.
- Romero, Federico, «Indivisibilità della guerra fredda. La guerra totale simbolica», *Studi Storici* 38.4 (1997), σ.935-950.
- Romijn, Peter, G. Scott-Smith, Gilles & Segal, Joes (επιμ.), *Divided Dreamworlds? The Cultural Cold War in East and West*, Άμστερνταμ: Amsterdam University Press, 2012.
- Rossos, Andrew, «Incompatible Allies: Greek Communism and Macedonian Nationalism in the Civil War in Greece, 1943-1949», *The Journal of Modern History* 69.1 (1997), σ.42-76.
- Samatas, Minas, *Surveillance in Greece*, Νέα Υόρκη: Pella, 2004.
- Schrecker, Ellen, *Many are the Crimes: McCarthyism in America*, Βοστώνη: Little, Brown and Company, 1998.
- Scott-Smith, Gilles, *Western Anti-Communism and the Interdoc Network: Cold War Internationale*, Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 2012.
- Scott-Smith, Gilles & Krabbendam, Hans (επιμ.), *The Cultural Cold War in Western Europe, 1945-1960*, Λονδίνο: Frank Cass, 2003.

Skordos, Adamantios T., «From “Russian Pan-Slavism” to “Soviet Slavo-Communism”: Slaviness as an Enemy Concept in Nineteenth and Twentieth-Century Greece», *Memoria e Ricerca* 59.3 (2018), σ.431-452.

Sluga, Glenda, «Italian National Identity and Fascism: Aliens, Allogenes and Assimilation on Italy's North-Eastern Border», σε Bedani, Gino & Haddock, Bruce (επιμ.), *The Politics of Italian National Identity: A Multidisciplinary Perspective*, Κάρντιφ: University of Wales Press, 2000, σ.163-189.

- «Trieste: Ethnicity and the Cold War, 1945-54», *Journal of Contemporary History* 29.2 (1994), σ.285-303.

Stavrakis, Peter J., *Moscow and Greek Communism, 1944-1949*, Ithaca & Λονδίνο: Cornell University Press, 1989.

Stonor Saunders, Frances, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, Νέα Υόρκη: The New Press, 2000.

Taguieff, Pierre-André, *Θεωρίες συνωμοσίας*, μετάφραση Αναστασία Καραστάθη, Αθήνα: Πόλις, 2010.

- *Ο μύθος των «Σοφών της Σιών»*, μετάφραση Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα: Πόλις, 2006.

Traverso, Enzo, *Il totalitarismo: Storia di un dibattito*, Μιλάνο: Bruno Mondadori, 2002.

Tudor, Henry, *Political Myth*, Λονδίνο: Macmillan, 1972.

Van Dongen, Luc, Roulin, Stéphanie & Scott-Smith, Gilles (επιμ.), *Transnational Anti-Communism and the Cold War: Agents, Activities, and Networks*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

Vervenioti, Tasoula, «Charity and Nationalism: The Greek Civil War and the Entrance of Right-Wing Women into Politics», σε Bacchetta, Paola & Power, Margaret (επιμ.), *Right-Wing Women from Conservatives to Extremists Around the World*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Routledge, 2002, σ.115-126.

Waddington, Lorna, *Hitler's Crusade: Bolshevism and the Myth of the International Jewish Conspiracy*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: I. B. Tauris, 2007.

Weitz, Eric D. «The Ever-Present Other: Communism in the Making of West Germany», σε Schissler, Hanna (επιμ.), *The Miracle Years: A Cultural History of West Germany, 1949-1968*, Πρίνστον: Princeton University Press, 2001, σ.219-232.

Welch, David, «Black Propaganda», σε Cull, Nicholas J., Culbert, David & Welch, David (επιμ.), *Propaganda and Mass Persuasion: A Historical Encyclopedia 1500 to the Present*, Santa Barbara: ABC-Clio, 2003, σ.41-43.

Whitfield, Stephen J., *The Culture of the Cold War*, Βαλτιμόρη: John Hopkins University Press, 1996.

Winock, Michel, *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Παρίσι: Éditions de Seuil, 1982.

Woods, Jeff, *Black Struggle, Red Scare: Segregation and Anti-Communism in the South 1948-1968*, Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2004.

Zervakis, Peter A., «The Greek Lobby and the Reemergence of Anti-Communism in the United States after World War II», σε R. Fiebig-Von Hase, Ragnhild & Lehmkuhl, Ursula (επιμ.), *Enemy Images in American History*, Providence & Οξφόρδη: Berghahn, 1997, σ.301-336.